

**PROTO-ELAM KÜLTÜRÜ VE ELAM-MEZOPOTAMYA SİYASİ
İLİŞKİLERİ**

Eray KARAKETİR

**Aralık 2023
DENİZLİ**

**PROTO-ELAM KÜLTÜRÜ VE ELAM-MEZOPOTAMYA SİYASİ
İLİŞKİLERİ**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı
Eski Çağ Tarihi Programı
Doktora Tezi**

Eray KARAKETİR

**Danışmanlar
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ
Doç. Dr. Hakan EROL**

**Aralık 2023
DENİZLİ**

DOKTORA TEZİ ONAY FORMU

BİLİMSEL ETİK

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Eray KARAKETİR

ÖN SÖZ

Proto-Elam Kültürü, bugünkü İran sınırları dâhilinde doğup gelişen ve İran'ın hemen yanı başındaki komşu bölgelerle ilişkisi olduğu bilinen zengin bir kültürdür. Bu kültür, kronolojik bakımdan Tarih Öncesi Çağ ile Eski Çağ arasına yerleştirilen bir Proto-Historya (Ön Tarih) kültürü olarak nitelendirilebileceği gibi Proto-Elam Kültürü'nü meydana getiren en önemli kültürel değer olan Proto-Elam yazısının icadı dolayısıyla Eski Çağ kültürü olarak da değerlendirilebilir. İran topraklarında önemli sosyo-kültürel ve ekonomik gelişmelere sahne olan bu kültürel ve tarihi dönem, Proto-Elam Dönemi olarak isimlendirilmektedir. Söz konusu dönemin ardından İran'da tarihi çağlar tam manasıyla başlamış ve ilk siyasi teşkilatlar ortaya çıkmıştır. Bu aşamada İran'da kurulan ilk devlet 2000 yılı aşkın bir süre hüküm süren Elam Krallığı olmuştur. Etnik kökenleri konusunda bilim çevrelerinin henüz fikir birliğine varamadığı Elamlılar tarafından kurulan Elam Krallığı, teşkilatlı devlet ve toplum yapısının yanı sıra sosyal ve kültürel yönleriyle Eski Çağ'ın en güçlü devletleri arasında yer almıştır. Buna karşın Elam Krallığı, komşu bölgeleri Mezopotamya ve Anadolu'da kurulan Eski Çağ krallıkları kadar araştırma konusu yapılmamış ve Elam çalışmalarında son yıllara gelinceye kadar ciddi bir ilerleme yaşanmamıştır. Özellikle Elam'ın Sumer, Akad, Babil ve Asur gibi Mezopotamya krallıkları ile olan yakın ilişkileri düşünüldüğünde Elam Krallığı üzerine yapılan çalışmaların aslında ne derece önemli olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Proto-Elam Kültürü ve Elam Krallığı, yaygın çalışılan bir alan olmaması nedeniyle İran dâhil olmak üzere dünya genelinde zaman zaman özel bir çalışma alanı olarak nitelendirilmiştir. Türkiye'ye bakıldığında köklü üniversitelere ve araştırma merkezlerine sahip ülkelere kıyasla Elam çalışmaları alanında büyük bir eksiklik olduğu görülmüştür. Zira Proto-Elam Kültürü ya da Elam Krallığı hakkında kaleme alınmış ayrıntıdan uzak veya güncelliğini yitirmiş birkaç eser haricinde Türkiye'de kapsamlı bir çalışma bulunmadığı anlaşılmıştır. Türkiye'deki söz konusu durum, bu çalışmanın yapılmasına ciddi bir ihtiyaç olduğunu göstermesinin yanı sıra çalışmada karşılaşılan zorluklarının aşılmasında önemli rol oynamıştır.

Türkiye'de doktora tezi derecesinde ilk olan bu çalışma, yaklaşık iki yıl süren taramalar neticesinde elde edilen zengin bir literatüre dayanmıştır. Literatürün

neredeyse tamamının yabancı dillerde olması, çalışmaya ayrılan vaktin önemli bir kısmının bu kaynakların Türkçeye tercümesi için kullanılmasını gerekli kılmıştır. Neticede yabancı dillerdeki kaynaklar ile Türkçe kaynaklar ışığında ortaya koyulan çalışmada, öncelikle konunun coğrafi arka planı ve Elam çalışmalarının tarihi gelişimi ayrıntılı şekilde verilmiştir. Sonrasında hem coğrafi hem de tarihi kapsamda Elam'ın kutsal kitaplar ve antik kaynaklardaki durumu incelenmiştir. Bu kısımların ardından Proto-Elam Kültürü, çeşitli yerleşmelerde keşfedilen mimari kalıntılar, seramik kaplar, heykeller ve mühürler gibi arkeolojik buluntular ve Proto-Elam yazılı tabletler temelinde ele alınmıştır. Çalışmanın son kısımlarında ise Elam Krallığı'nın Sumer, Akad, Babil ve Asur başta olmak üzere Mezopotamya'daki güçler ile kurduğu siyasi ilişkiler kaleme alınmıştır. Nihayetinde çeşitli zorlukları göğüslemeyi gerektiren ciddi bir azim ve çaba sonucunda ortaya çıkan bu çalışmayla kısa vadede Proto-Elam Kültürü ile Elam Krallığı'nı Türk bilim camiasına tanıtmak ve böylelikle Türkiye'deki bilim insanlarının ilgisini Elam çalışmalarına çekmek amaçlanmıştır. Çalışmanın uzun vadedeki hedefi ise Türkiye'de Elam çalışmalarının bilimsel bir disiplin olarak yerleşip gelişmesinde temel teşkil etmek olmuştur.

Çalışmanın meydana gelmesinde Türkiye ve Türkiye dışından olmak üzere çeşitli bilim insanlarının yardımı söz konusu olmuştur. Bu noktada öncelikle engin bilgisi ve uzun yıllara dayanan akademik tecrübesiyle çalışmayı titizlikle inceleyip, değerli bilgi ve görüşleriyle çalışmanın eksikliklerinin giderilmesinde en büyük pay sahibi olan danışmanım Prof. Dr. Yusuf KILIÇ'a kalbî teşekkür ve hürmetlerimi bildiririm. Tespit ve değerlendirmeleriyle çalışmada karşılaşılan sorunların çözülmesinde önemli katkıları olan eş danışmanım Doç. Dr. Hakan EROL'a samimi şükran ve saygılarımı sunarım. Çalışmayı inceleyerek kıymetli tavsiyelerde bulunmalarının yanı sıra çalışmadaki çeşitli hataların düzeltilmesini sağlayan Prof. Dr. Şeyma AY ARÇIN, Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU, Doç. Dr. Suzan AKKUŞ MUTLU ve Prof. Dr. Yavuz GÜNAŞDI'ya çok teşekkür ederim. Çalışmada yararlanılan antik kaynaklar konusunda yardımını esirgemeyen ve çözüm sunan yorumlarda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Murat ORHUN'a teşekkürü borç bilip, hürmetlerimi bildiririm. Çalışmada faydalanılan yabancı dillerdeki kaynakların teminindeki ve çalışmada yüz yüze kalınan çeşitli güçlüklerin çözülmesindeki değerli yardımları için Prof. Dr. Daniel Thomas POTTS, Prof. Dr. Gian Pietro BASELLO, Prof. Dr. Jacob Lebovitch DAHL ve Dr. François DESSET'e çok teşekkür ederim.

Doktora çalışmalarım süresince burs ve yurt imkânı sağlayan Türkiye Cumhuriyeti Gençlik ve Spor Bakanlığı Kredi ve Yurtlar Genel Müdürlüğü'ne çok teşekkür ederim. Çalışmada yararlanılan bazı kaynakların Türkiye'deki temini için Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'ne teşekkür ederim. Ayrıca Rusya Federasyonu'ndaki Proto-Elam yazılı tek tableti bünyesinde bulunduran Devlet Hermitage Müzesi'ne söz konusu tabletin tarafımızdan incelenebilmesi ve dünya çapında ilk kez olmak üzere bu çalışmada yayımlanabilmesi için verdikleri resmi izin dolayısıyla şükranlarımı bildiririm.

Doktora programının bütün aşamalarında maddi ve manevi desteğini esirgemeyen aileme annem başta olmak üzere minnettarım. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim. Ayrıca doktora süresince desteklerini eksik etmeyen doktora dönem arkadaşlarıma içtenlikle teşekkür ederim.

Nevşehir, Aralık 2023

Eray KARAKETİR

ÖZET

PROTO-ELAM KÜLTÜRÜ VE ELAM-MEZOPOTAMYA SİYASİ İLİŞKİLERİ

KARAKETİR, Eray

Doktora Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Eski Çağ Tarihi Programı

Tez Yöneticileri: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ ve Doç. Dr. Hakan EROL

Aralık 2023, XV+319 sayfa

Halen çözülmeyi veya keşfedilmeyi bekleyen merak uyandırıcı yönleriyle öne çıkan Elam hakkındaki çalışmalar; arkeolojik kazılar, çivi yazılı tabletler, antik kaynaklar ve kutsal kitaplar yardımıyla başlamış olup, son yıllarda ilerleme kaydetmiştir. Elam çalışmalarında önemli bir yeri olan Proto-Elam Dönemi'ne ismini veren Proto-Elam Kültürü, İran'ın büyük bir kısmını içine alan geniş bir coğrafyada ortaya çıkmış olup, İran'da medeniyetin gelişmesinde önemli rol oynamış, zengin bir kültürdür. Çeşitli yerleşmelerde tespit edilen bu kültür; mimari kalıntılar, seramik kaplar, heykeller ve mühürler gibi arkeolojik buluntularla temsil edilmekle birlikte Proto-Elam yazılı tabletler bu kültürün dünya çapında tanınmasında en büyük pay sahibidir. Henüz tümüyle çözülmemiş olan Proto-Elam yazısını barındıran bu tabletler, dönemin sosyal ve ekonomik yaşamına ışık tutan tek yazılı kaynaklardır. Proto-Elam Dönemi'nin ardından Güneybatı İran'da ortaya çıkan Elam Krallığı ise İran'da kurulan ilk devlet olması sebebiyle İran'da devlet ve toplum temelinde ilk teşkilatlı yapıyı meydana getirmiştir. Uzun bir geçmişe sahip Elam Krallığı'nın siyasi tarihinde Sumer, Akad, Babil ve Asur gibi Mezopotamya krallıkları önemli yer tutmuştur. Söz konusu krallıklar ile kurulan siyasi temaslar genellikle köklü bir düşmanlığa dayanan askeri mücadeleler ile bir arada devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Proto-Elam Dönemi, Proto-Elam Kültürü, Proto-Elam Yazısı, Elam Krallığı, Elamlılar, Elam.

ABSTRACT**PROTO-ELAMITE CULTURE AND ELAMITE-MESOPOTAMIAN
POLITICAL RELATIONS**

KARAKETİR, Eray

Doctor of Philosophy (Ph.D.) Dissertation

Department of History

Programme of Ancient History

Dissertation Advisors: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ and Assoc. Prof. Dr. Hakan EROL

December 2023, XV+319 pages

Studies on Elamite, which stands out with its intriguing aspects still waiting to be solved or discovered, have started with the help of archaeological excavations, cuneiform tablets, ancient sources and holy books and have progressed in recent years. The Proto-Elamite Culture, which gives its name to the Proto-Elamite Period, which has an important place in Elamite studies, emerged in a wide geography covering a large part of Iran and is a rich culture that had an important role in the development of civilisation in Iran. Although this culture is represented by archaeological finds such as architectural remains, ceramic vessels, sculptures and seals, Proto-Elamite written tablets have the biggest share in the worldwide recognition of this culture. These tablets, which contain Proto-Elamite writing that have not yet been completely deciphered, are the only written sources that enlighten the social and economic life of the period. The Kingdom of Elamite, which emerged in Southwestern Iran after the Proto-Elamite Period, was the first state founded in Iran and formed the first organised structure on the basis of state and society in Iran. In the political history of the Kingdom of Elamite, which has a long history, Mesopotamian kingdoms such as Sumer, Akkad, Babylon and Assyria had an important place. The political contacts established with these kingdoms generally continued together with military struggles based on a deep-rooted antagonism.

Keywords: Proto-Elamite Period, Proto-Elamite Culture, Proto-Elamite Script, Kingdom of Elamite, Elamites, Elamite.

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ ONAY FORMU.....	i
BİLİMSEL ETİK	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xi
TABLolar DİZİNİ	xiv
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ELAM COĞRAFYASI VE ELAM ARAŞTIRMALARININ TARİHİ

1.1. Elam Bölgesinin Coğrafi Özellikleri.....	4
1.1.1. Elam İsminin Kökeni ve Anlamı.....	4
1.1.2. Sınırlar	5
1.1.3. Dağlar	7
1.1.4. Ovalar	12
1.1.5. Akarsular	15
1.1.6. Göller.....	18
1.1.7. İklim	18
1.1.8. Bitki Örtüsü, Hayvan Varlığı ve Maden Kaynakları.....	21
1.2. Elam Araştırmalarının Tarihi	23
1.2.1 Arkeolojik Çalışmalar	24
1.2.2. Dil ve Yazı Çalışmaları	43
1.2.3. Çivi Yazısı Çalışmaları	56
1.3. Kutsal Kitaplarda Elam.....	58
1.3.1. Eski Ahit.....	58
1.3.2. Babil Talmudu	68
1.3.3. Tobit Kitabı	70
1.3.4. Makabilerin Kitapları	71
1.3.5. Yeni Ahit	72

1.3.6. Nasturi Kaynakları	73
1.4. Antik Kaynaklarda Elam Bölgesi	73
1.4.1. Herodot	73
1.4.2. Strabon.....	77
1.4.3. Aeschylus	79
1.4.4. Gaius Plinius Secundus	80
1.4.5. Claudius Ptolemy	81
1.4.6. Flavius Josephus.....	81
1.4.7. Polybius	83
1.4.8. Diodorus Siculus	83
1.4.9. Appianus.....	84
1.4.10. Marcus Junianus Justinus	84
1.4.11. Titus Livius.....	84
1.4.12. Claudius Aelianus.....	84

İKİNCİ BÖLÜM

PROTO-ELAM KÜLTÜRÜ

2.1. Proto-Elam Dönemi (MÖ 3300-2700).....	86
2.1.1. Uruk-Proto-Elam İlişkisi	86
2.1.2. Proto-Elam Terimi ve Kullanımı.....	102
2.1.3. Proto-Elam Dönemi'nin Kronolojisi ve Proto-Elam Kültürü'nün Yayılım Sahası.....	106
2.1.4. Başlıca Proto-Elam Kültür Merkezleri.....	111
2.1.4.1. Susa.....	111
2.1.4.2. Anşan	120
2.1.4.3. Tepe Sialk	127
2.1.4.4. Tepe Yahya	129
2.1.4.5. Tepe Sofalin.....	131
2.1.4.6. Şehr-i Suhte.....	132
2.1.4.7. Tel Gazir	137
2.1.4.8. Tepe Özbeki.....	140
2.1.4.9. Godin Tepe	141
2.1.5. Proto-Elam Yazısı	143
2.1.5.1. Yazının İcadı ile İlgili Teoriler	143
2.1.5.2. Proto-Elam Yazısının İcadı ve İlk Proto-Elam Yazılı Tabletler.....	154

2.1.5.3. Proto-Elam Yazılı Tabletlerin Keşfi ve İlk Yayınlar.....	160
2.1.5.4. Proto-Elam Yazılı Tabletlerin Keşfedildiği Yerler ve Proto-Elam Yazılı Tablet Koleksiyonları	161
2.1.5.5. Proto-Elam Yazılı Tabletler ile Proto-Elam Yazı İşaretlerinin Özellikleri	164
2.1.5.6. Proto-Elam Yazılı Metinlerde Söz Dizimi.....	168
2.1.5.7. Proto-Elam Yazılı Metinlerde İşaret Türleri.....	172
2.1.5.7.1. Sayısal İşaretler	176
2.1.5.7.2. Nesne İşaretleri	178
2.1.5.7.3. Başlık İşaretleri	180
2.1.5.7.4. Hece İşaretleri	182
2.1.5.8. Proto-Elam Yazılı Metinlerin İçeriği.....	184
2.1.5.8.1. Proto-Elam Yazılı Metinlerde Araziler ve İşçiler	185
2.1.5.8.2. Proto-Elam Yazılı Metinlerde Tarım ve Hayvancılık.....	186
2.1.5.9. Proto-Elam Yazılı Metinleri Çözme Çalışmaları.....	188
2.1.6. Proto-Elam Mühür Sanatı.....	194

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELAM-MEZOPOTAMYA SİYASİ İLİŞKİLERİ

3.1. Erken Hanedanlar Dönemi'nde Elam-Mezopotamya İlişkileri	202
3.2. Elam-Akad İlişkileri.....	207
3.3. II. Lagaş Hanedanlığı Dönemi'nde Elam-Mezopotamya İlişkileri.....	211
3.4. III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nde Elam-Mezopotamya İlişkileri.....	212
3.5. İsin ve Larsa Hanedanlıkları Dönemi'nde Elam-Mezopotamya İlişkileri	214
3.6. Elam-Babil İlişkileri.....	215
3.7. Elam-Asur İlişkileri.....	218
SONUÇ	221
KAYNAKLAR	224
EKLER.....	255
ÖZ GEÇMİŞ	319

ŞEKİLLER DİZİNİ

	Sayfa
Şekil 1. Huzistan Bölgesi	2
Şekil 2. Elam Krallığı'nın Çekirdeki Bölgesi	7
Şekil 3. Bisütun Kitabesi	25
Şekil 4. Daniel Peygambere Ait Olduğuna İnanılan Anıt Mezar	26
Şekil 5. Susa'nın Akropol I ve Ville Royale I Kısımları	27
Şekil 6. Susa'nın Genel Mimari Planı	28
Şekil 7. I. Darius'un Persepolis'teki Üç Dilli Yazıtı (DPc)	44
Şekil 8. Bisütun Kitabesi'nde Yazı Türleri ve Yerleri	45
Şekil 9. Devrik Ağzılı Kâse	89
Şekil 10. Susa'da Keşfedilmiş Farklı Tipte Tokenler	113
Şekil 11. Susa'nın Ville Royale Kısmı	115
Şekil 12. Bitümden Yapılmış Kuş Heykelciği	118
Şekil 13. Antropomorfik Boğa Heykelciği	119
Şekil 14. Anşan'ın Havadan Görünüşü	120
Şekil 15. Anşan'ın Genel Mimari Planı	120
Şekil 16. Anşan'ın ABC Kısmı	121
Şekil 17. Anşan'da Keşfedilmiş Proto-Elam Yazılı Tabletın Ön (solda) ve Arka Yüzü	124
Şekil 18. Tepe Sialk'ın Güney Höyüğü	127
Şekil 19. Tepe Sialk'ta Keşfedilmiş Sayısal, Sayısal-İdeografik ve Proto-Elam Yazılı Tabletler	127
Şekil 20. Tepe Sialk'ta Keşfedilmiş Proto-Elam Yazılı Tablet	128
Şekil 21. Tepe Yahya	129
Şekil 22. Tepe Sofalin	131
Şekil 23. Tepe Sofalin'de Keşfedilmiş Proto-Elam Yazılı Tablet	132
Şekil 24. Şehr-i Suhte ve Çevresi	133

Şekil 25. Şehr-i Suhte’de 1975 Yılında Yapılan Kazılardan Bir Görüntü	133
Şekil 26. Şehr-i Suhte’de Keşfedilen Proto-Elam Yazılı Tablet	135
Şekil 27. Proto-Elam Yazılı Tablet Olduğu Öne Sürülen Şehr-i Suhte’deki Buluntu	135
Şekil 28. Tel Gazir’i Oluşturan Höyüklerin Mimari Planları ve Hava Fotoğrafları	138
Şekil 29. Tepe Özbeki	140
Şekil 30. Tepe Özbeki’de Keşfedilen Proto-Elam Yazılı Tablet	141
Şekil 31. Nuzi’de Keşfedilmiş Yumurta Şeklindeki Kil Zarf	149
Şekil 32. Çoğa Miş’te Keşfedilen Bir Bullanın İçindeki Tokenlerin Üç Boyutlu CT Tarama ile Görünümleri	151
Şekil 33. Mühürlü Bullalar ve Tokenler	153
Şekil 34. İran ve Mezopotamya’da Sayısal, Sayısal-İdeografik, Proto-Elam ve Uruk IV ile Uruk III Tipi Proto-Çivi Yazılı Tabletlerin Keşfedildiği Yerleşmeler	156
Şekil 35. Proto-Elam Yazılı (Mavi Renkte) ve Proto-Çivi Yazılı (Kırmızı Renkte) Tabletlerin Keşfedildiği Yerleşmeler	156
Şekil 36. Proto-Elam Yazılı Tabletlerin Keşfedildiği Yerleşmeler	162
Şekil 37. Devlet Hermitage Müzesi’ndeki Proto-Elam Yazılı Tabletın Ön (A) ve Arka (B) Yüzü	163
Şekil 38. Sırasıyla (A, B, C, D) Dört Tip Proto-Elam Yazılı Tablet	164
Şekil 39. Klasik Tipteki Proto-Elam Yazılı Bir Tablet	165
Şekil 40. Proto-Elam Yazısını Yazmak İçin Kullanılan Styluslar ve Bu Styluslarla Yazılan Sayısal ve Sayısal Olmayan İşaretlerden Örnekler	167
Şekil 41. Ön ve Arka Yüzüyle Birlikte Proto-Elam Yazılı Tablet	167
Şekil 42. En Yaygın Kullanılan Proto-Elam Yazı İşaretleri	168
Şekil 43. Tepe Yahya’da Keşfedilen Proto-Elam Yazılı Tabletlerde Bulunan Dikey Tek Çizgiler	169
Şekil 44. Proto-Çivi Yazısı ve Proto-Elam Yazısının Yazım Yönleri	171
Şekil 45. Proto-Elam Yazısının Tabletlerin Ön ve Arka Yüzlerine Yazım Yönü	171
Şekil 46. Proto-Elam Yazılı Tabletlerin Yatay ve Dikey Eksende Döndürülme Yöntemleri	171
Şekil 47. Proto-Elam Yazılı Tabletlerde İşaret Türleri ve Dizilişleri	172
Şekil 48. Proto-Elam Yazılı Metinlerde Kullanılan Sayısal İşaretler ve Hesap Sistemleri	176

Şekil 49. Ondalık Sistemin Kullanıldığı Proto-Elam Yazılı Tabletler	176
Şekil 50. Proto-Elam Yazılı Metinlerdeki Bazı Nesne İşaretleri	178
Şekil 51. Proto-Elam Yazılı Metinlerdeki Bazı Başlık İşaretleri	180
Şekil 52. Proto-Elam Yazılı Metinlerde En Az 10 Kez Geçen Hece İşaretleri	183
Şekil 53. Antroponim Oldukları Düşünülen Yedi İşaret Dizisi Barındıran Proto-Elam Yazılı Tabletler	183
Şekil 54. Proto-Elam Yazılı Bir Tabletın Ön ve Arka Yüzü	184
Şekil 55. Proto-Elam Yazılı Hasarlı Bir Tablet	185
Şekil 56. Proto-Elam Yazılı Tablet Parçaları	189
Şekil 57. Mühürlü Proto-Elam Yazılı Tabletler	196
Şekil 58. Proto-Elam Silindir Mühürler	197
Şekil 59. Proto-Elam Klasik Mühür	200
Şekil 60. Proto-Elam Sırlı Steatit Mühür	200
Şekil 61. Proto-Elam Tekerlek Kesim Mühür	200
Şekil 62. Proto-Elam Kazıma Mühür	201
Şekil 63. Proto-Elam Damga Mühür	201

TABLolar DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 1. Elamca ile Türkçe Arasındaki Benzer Kelimeler	53
Tablo 2. Elamca ile Azerbaycan Türkçesi Arasındaki Benzer Kelimeler	55-56

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

ATU	Archaischen Texte aus Uruk
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
CDLI	Cuneiform Digital Library Initiative
çev.	Çeviren
ICAR	Iranian Center for Archaeological Research
IsIAO	Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente
IsMEO	Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente
MDAI	Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran
MDP	Mémoires de la Délégation en Perse
MMAI	Mémoires de la Mission Archéologique en Iran
MMAP	Mémoires de la Mission Archéologique de Perse
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
RA	Revue d’Assyriologie et d’archéologie Orientale
s.	Sayfa

GİRİŞ

İran Platosu, Anadolu Yarımadası'nı Orta Asya ve Güney Asya'ya bağlayan bir konumda yer almakta ve bu konumuyla coğrafi bakımdan kilit rol oynamaktadır. Bunun yanı sıra İran Platosu'nun tamamı sadece İran sınırları içerisinde kalmamakta, Afganistan ve Pakistan'a ilaveten Türkmenistan'ın güneyi ile güneybatısındaki bazı bölgeleri de içine almaktadır. Hatta Irak'ın kuzeydoğusunun belirli kısımları da İran Platosu'na dâhil edilebilmektedir.¹ Söz konusu geniş plato, İran siyasi sınırları içerisinde Zagros ve Elburz sıradağları², Deşt-i Kevir ve Deşt-i Lut çölleri³ ile Huzistan Ovası ve Kur Nehri Havzası⁴ gibi önemli coğrafi öğeleri barındırmaktadır. İki önemli su kaynağı olan Hazar Gölü ile kuzeyden, Fars Körfezi (Basra Körfezi) ile güneyden çevrelenmiş olan İran coğrafyası, Alp-Himalaya dağ kuşağı içerisinde yer almakta olup, ülkenin en yüksek noktasını 5671 m yüksekliğiyle Elburz Dağları'nın zirvesini oluşturan Demavend Dağı meydana getirmektedir. İran ülke yüzölçümü ise 1.648.000 km²'lik bir alanı kaplamaktadır.⁵ Ülkenin dış kesimleri dağlar sebebiyle genellikle yüksek ve engebeli iken, iç kesimleri genellikle 1000 m'nin üzerinde bir yükseltiye sahip bulunmakla birlikte dış kesimlere oranla daha alçakta kalmaktadır. Bu özellikleri sebebiyle İran coğrafyası bir kâseye benzetilmektedir.⁶ Bu temel ve birbirinden önemli oranda farklı olan unsurların bir arada yer alması, İran coğrafyasında çok çeşitli siyasi ve kültürel oluşumların ortaya çıkmasına imkân tanımıştır.⁷

Proto-Elam Kültürü'nün ve Elam Krallığı'nın merkezi bölgelerine ev sahipliği yapmış olan Güneybatı İran, İran'ın genel coğrafi çeşitliliğini yansıtan bir bölge olması nedeniyle, gerek insanoğlu gerekse bitki ve hayvan türleri için özgün bir yaşam ortamı sunmaktadır. Kuzey, orta ve güneyinde Zagros Dağları, batısında Mezopotamya Ovası, güneyinde ise Fars Körfezi bulunan söz konusu bölge, ova, dağ ve deniz üçgeni

¹ Cameron A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: The State of Play", *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, Oxford, 2013, s. 4.

² Akın Bingöl ve İbrahim Üngör, "İskender'in Rüyası: Persler", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 35, Ankara, 2015, s. 31.

³ Barbara Helwing, "The Iranian Plateau", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Chichester, West Sussex, 2012, c. 1, s. 501.

⁴ Elizabeth Carter ve Matthew W. Stolper, *Elam: Surveys of Political History and Archaeology*, Berkeley ve Los Angeles, California, 1984, s. 103.

⁵ Yavuz Günaşdı ve Oktay Özgül, "M.Ö. VI-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirilmesi", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 35, Ankara, 2015, s. 105-106.

⁶ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*, New York, 2015, s. 15-16.

⁷ Roshanak Masuri, Mehrnaz Behroozi ve Nader Mirsaeei Majd, *Elam and Assyria: Political Relations*, Saarbrücken, 2013, s. 3.

arasında uzanmaktadır. Eski zamanlarda Susyana olarak isimlendirilen ve kurak yaylalarında yaşam süren göçebe Arap kabilelerinden dolayı İran halkı tarafından 1925 yılına gelinceye dek “Arabistan” denilen Huzistan’ı bünyesinde bulunduran bölge, Dicle ve Dicle ile Fırat’ın Fars Körfezi’ne dökülmeden önce birleşmelerinden meydana gelmiş olan Ervend Rud (Şattülarap) aracılığıyla Irak’tan, Zagros Dağları aracılığıyla ise İran’ın merkezi platosundan ayrılmaktadır (Şekil 1). Özellikle Huzistan bölgesi coğrafi bakımdan çoğunlukla Mezopotamya Ovası’nın bir devamı gibi kabul edilmekle beraber bazı farklılıkları da bünyesinde barındırmaktadır.⁸

MÖ 4. binyılın sonlarında İran’da devlet ve toplum oluşumunun ilk belirtilerine işaret eden bir dizi sosyo-ekonomik gelişme yaşanmış, bu gelişmeler arasında en dikkat çekenini ise Proto-Elam Kültürü olmuştur. Söz konusu kültürün sahiplerine dair henüz kesin tespitler olmamakla beraber Proto-Elam Kültürü’nün MÖ 3. binyılın başlarından itibaren tarihi kayıtlarda görülen Elamlıların ataları tarafından oluşturulduğu fikri, bilim çevrelerinde makul bir öngörü olarak kabul edilmektedir. İran’da birden fazla yerleşmede gün yüzüne çıkarılan çeşitli arkeolojik buluntuları, kil tabletleri, hatta ilkel bir devlet ve toplumu kapsayan Proto-Elam Kültürü’nün izleri MÖ 3. binyılın başlarına kadar sürülebilmektedir. Söz konusu kültüre ait en bilinen buluntuları başta Susa olmak üzere İran’daki çeşitli yerleşmelerde keşfedilen Proto-Elam yazılı tabletler meydana getirmektedir. Yazıldıkları döneme ait ekonomik faaliyetler ile ilgili hesaplamaları konu edinen bu tabletlerdeki yazı sistemi Proto-Elam yazısı olarak isimlendirilmekle birlikte bu isimlendirme ile dil bilimsel bakımdan Elam dilinin erken dönemleri kastedilmemektedir. Günümüzde halen çözülmeyi bekleyen yönleri bulunan bu yazı sistemi Proto-Elam Kültürü’ne ışık tutan yegâne yazı örneğidir.⁹

Proto-Elam Kültürü’nün varlık gösterdiği Proto-Elam Dönemi’ni, MÖ 3. binyılın ilk çeyreğinde Elam Krallığı’nın tarih sahnesine çıkışı izlemiştir. Günümüzde Huzistan ilinde (Eski Susyana) yer alan Susa’nın yanı sıra Fars ilindeki (Eski Persya) Anşan’ın başkentlik yaptığı bu krallık, Eski Çağ’ın güçlü krallıkları arasında yerini

⁸ Recep Uslu, “Hûzistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1998, c. 18, s. 436; Abbas Moghaddam, “Southwestern Iran”, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Chichester, West Sussex, 2012, c. 1, s. 514-515.

⁹ Burchard Brentjes, “The History of Elam and Achaemenid Persia: An Overview”, *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, 1995, c. 2, s. 1001; Gene B. Gragg, “Less-Understood Languages of Ancient Western Asia”, *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, 1995, c. 4, s. 2162-2163; M. Tosi, S. Malek Shahmirzadi ve M. A. Joyenda, “The Bronze Age in Iran and Afghanistan”, *History of Civilizations of Central Asia*, Paris, 1996, c. 1, s. 197.

almıştır.¹⁰ Adından da anlaşılacağı üzere Elamlılar tarafından bugünkü Güneybatı İran topraklarında kurulan Elam Krallığı, MÖ 3. binyılın başlarından MÖ 1. binyılın ortalarına kadar 2000 yıldan fazla süre varlığını devam ettirmek suretiyle Eski Çağ'ın en uzun ömürlü krallığı olmasına rağmen Mezopotamyalı çağdaşları kadar araştırılmamıştır. Tarihlerinin bazı bölümlerinde bağımsız yaşayan Elamlılar, zaman zaman Mezopotamya krallıklarının egemenliğinde yaşamak zorunda kalmışlardır. MÖ 3. binyılın ilk yarısından itibaren Mezopotamya çivi yazılı kaynaklarında kendisinden söz edilen Elam Krallığı'nın Mezopotamya ile ilişkilerinin genel yapısı ise Elam Krallığı'nın yıkılışına kadar devam edecek olan aralıklı savaşlardan meydana getirmiştir.¹¹

¹⁰ Wouter F. M. Henkelman, "Shifting Identities in Pre-Achaemenid Iran: Elamites, Medes, and Persians", *Persia: Ancient Iran and the Classical World*, Los Angeles, 2022, s. 26; Edvin Arvidoviç Grantovskiy, "Antik İran, İlk Toplum Yapısı, Elam Devleti", *İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, (çev. Hasan Demiroğlu), İstanbul, 2021, s. 30-31.

¹¹ Dan Potts, "The Elamites", *The Oxford Handbook of Iranian History*, New York, 2011, s. 37; Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, London ve New York, 2009, s. xlii.

BİRİNCİ BÖLÜM

ELAM COĞRAFYASI VE ELAM ARAŞTIRMALARININ TARİHİ

1.1. Elam Bölgesinin Coğrafi Özellikleri

1.1.1. Elam İsminin Kökeni ve Anlamı

Elam coğrafyasını ele almadan evvel coğrafi bir anlam taşıyan Elam ismini incelemek, isim-coğrafya ilişkisini ortaya koymak adına önemlidir. Zira MÖ 3. binyılın ilk yarısından itibaren çivi yazılı metinlerde görülen Elam isminin, Elam'ın coğrafi koşullarına göndermede bulunduğu görülmektedir. Elam ismi Sumercede “NIM” (yüksek, doğulu), “MA” (toprak, yeryüzü) ve “KI” (yer, bölge, ülke) işaretlerinin yardımıyla ifade edilmiştir.¹² Elam'ı coğrafi ya da siyasi anlamda belirtmek için yüksek ülke ve Elam ülkesi manasında “NIM^{ki}”, “ELAM.MA^{ki}”,¹³ “NIM.MA^{ki}”,¹⁴ ve “ELAM^{ki}”,¹⁵ ifadeleri kullanılmıştır. Sumercede Elamlıları ifade etmek için ise yüksek ülkenin insanı ya da Elam ülkesinin insanı anlamına gelecek şekilde “^{lü}NIM”, “^{lü}ELAM.MA^{ki}”,¹⁶ ve “^{lü}NIM.MA^{ki}”,¹⁷ ifadelerine yer verilmiştir.

Elam ismi, Akadca metinlerde “^{elû}”¹⁸ (yüksek olmak, yukarıda olmak) fiilinden ya da “^{ala}'itum matum” (yüksek ülke) ve “^{elitum}”¹⁹ (yüksek ülke) isimlerinden türediği düşünülen “^{Elamtu}”,²⁰ ve “^{Elamû}”, “^{Elamîtu}”²¹ şekillerinde yer almıştır.

¹² Nafiz Aydın, *Büyük Sümerce Sözlük*, Ankara, 2013, s. 380-534; Yusif Yusifov, *Qədim Şərq Tarixi*, Bakı, 2007, s. 350; René Labat ve Florence Malbran-Labat, *Manuel d'épigraphie Akkadienne: Signes, Syllabaire, Idéogrammes*, Paris, 1988, s. 195; Stephen Langdon, *A Sumerian Grammar and Chrestomathy with a Vocabulary of the Principal Roots in Sumerian and a List of the Most Important Syllabic and Vowel Transcriptions*, Paris, 1911, s. 224-231; C. J. Gadd, *A Sumerian Reading-Book*, Oxford, 1924, s. 185-189; <http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>, (13/11/2023).

¹³ S. Langdon, *A Sumerian Grammar...*, s. 58-68; R. Labat ve F. Malbran-Labat, *Manuel d'épigraphie Akkadienne...*, s. 195; Ran Zadok, “Peoples from the Iranian Plateau in Babylonia during the Second Millennium B.C.”, *Iran*, 25, London, 1987, s. 3-4; CAD E: 76b; Allahverdi Əlimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti: Siyasi-İqtisadi Münasibətlər və Yazı Tarixi (e.ə. IV-III Minilliklər)*, Bakı, 2011, s. 22.

¹⁴ Davide Salaris, “First Elymaic Attestation of Elymais”, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 3, Paris, 2019, s. 148; A. Əlimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti...*, s. 22; <http://oracc.museum.upenn.edu/adsc/adart3/corpus>, (13/11/2023).

¹⁵ Dietz Otto Edzard, *Sumerian Grammar*, Leiden ve Boston, 2003, s. 155; Christopher Woods, *The Grammar of Perspective: The Sumerian Conjugation Prefixes as a System of Voice*, Leiden ve Boston, 2008, s. 238; I. T. Kaneva, *Şumerskiy Yazık*, Sankt-Peterburg, 2006, s. 151.

¹⁶ R. Zadok, “Peoples from the Iranian Plateau...”, s. 3-4; S. Langdon, *A Sumerian Grammar...*, s. 57.

¹⁷ D. Salaris, “First Elymaic Attestation of Elymais”, s. 148; <http://oracc.museum.upenn.edu/adsc/adart3/corpus>, (13/11/2023).

¹⁸ CAD E: 110a; Peter Damerow ve Robert K. Englund, *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, Cambridge, Massachusetts, 1989, s. 1.

¹⁹ CAD E: 97-99b; Jean-Marie Durand, *Archives Épistolaires de Mari I/1*, Paris, 1988, s. 438; Enrique Quintana, “ELAM = halhatamti = high land”, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 2, Paris, 1996, s. 43.

Elam ismi Elamlıların kendi dillerinde “Hatamti”, “Haltamti” ve “hal¹hatamti” şeklinde ifade edilmiş olup²² François Vallat tarafından “Elamtu” isminin “Ha(l)tamti”den türediği ileri sürülmüştür.²³ Walther Hinz, “hal” (ülke, bölge, toprak) ve “tamt” (merhametli efendi, tanrı) kelimelerinin birleşiminden meydana geldiği değerlendirilen ve Elamlılar tarafından “altamt” şeklinde telaffuz edilen “Haltamti” isminin “Tanrı’nın Ülkesi” anlamına gelebileceğini belirtmiştir.²⁴

Elam ismi yukarıda bahsedilen çivi yazılı metinlerin yanı sıra bazı kutsal metinlerde de yer almıştır. İbranicede Akadca “Elamû” ve “Elamītu”dan²⁵ türeyen “ylm” kökünden gelen “Êlam”²⁶ sözcüğüyle ifade edilen Elam ismi, Eski Ahit’in İbraniceden Eski Yunancaya çevirisi olarak bilinen Septuagint’te²⁷ “Αίλαμ” (Aylam) şeklinde ifade edilmiştir.²⁸ Eski Ahit²⁹ ve Yeni Ahit’te³⁰ “Elam” şeklinde yer alan Elam ismi, anlaşılacağı üzere günümüze de bu haliyle ulaşmıştır.

1.1.2. Sınırlar

Elam coğrafyası hakkında bilinenler, gerek Elam ve komşu uygarlıklardan günümüze ulaşan çok miktarda yazılı belgeye gerekse Elam arkeolojisinin yaklaşık yüz elli yıllık geçmişine rağmen istenilen düzeye ulaşamamıştır. Esas itibariyle bu durumun en temel sebebi kapsamlı araştırmaların olmaması, mevcut araştırmaların ise çeşitli sebeplerden ötürü aralıklarla yapılmış olmasıdır. Ayrıca araştırmalardan edilen bilgilerin farklı yöntem ve bilimsel disiplinlerle sentezlenmeden çıkarımda bulunulması

²⁰ CAD E: 77a; Arno Poebel, “The Name of Elam in Sumerian, Akkadian, and Hebrew”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 48/1, Chicago, 1931, s. 25; Yusif B. Yusifov, “On the Ancient Population of the Urmia Lake Region”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 19, Berlin, 1986, s. 87; Y. Yusifov, *Qədim Şərq Tarixi*, s. 350.

²¹ CAD E: 76b.

²² Friedrich Wilhelm König, *Die Elamischen Königsinschriften*, Osnabrück, 1977, s. 37; M. J. Steve, *Syllabaire Élamite Histoire et Paléographie*, Neuchâtel ve Paris, 1992 s. 143; François Vallat, “ELAM: haltamti/Elamtu”, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 3, Paris, 1996, s. 79; Walther Hinz, “Persia c. 2400-1800 B.C.”, *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, 1971, c. 1/2, s. 644; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*, New York, 2015, s. 4; Y. Yusifov, *Qədim Şərq Tarixi*, s. 350; Allahverdi Əlimirzəyev, *Ön Asiyanın Mixi Yazı Sistemləri və Relikt Dilləri*, Bakı, 2021, s. 155.

²³ F. Vallat, “ELAM: haltamti/Elamtu”, s. 79; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 4.

²⁴ W. Hinz, “Persia c. 2400-1800 B.C.”, s. 644.

²⁵ CAD E: 76b.

²⁶ Peter Dubovsky, “Elam and the Bible”, *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 27.

²⁷ Pınar Serdar Dinçer, “Eski Ahit’in İlk (?) Yunanca Çevirisi: Septuagint (LXX)”, *Akademik Hassasiyetler*, 6, Ankara, 2019, s. 160.

²⁸ Javier Álvarez-Mon, “Elam: Iran’s First Empire”, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Chichester, West Sussex, 2012, c. 2, s. 740; T. Muraoka, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Louvain, Paris ve Walpole, MA, 2009, s. 14; P. Dubovsky, “Elam and the Bible”, s. 27.

²⁹ Yaratılış, 10. 22.

³⁰ Elçilerin İşleri, 2. 1-11.

da bu konuda bir diğeri sebebi meydana getirmiştir. Söz konusu etkiler nedeniyle Elam coğrafyasını ele alan çalışmalarda bölge ve şehir isimlerinin yanına sık sık soru işareti koymak durumunda kalmıştır.³¹

Elam'ın siyasi sınırları üzerine söylenecek ilk söz, sınırların sabit kalmayıp değişim gösterdiği'dir. Elam'ın güçlü olduğu dönemlerde genişleyen sınırlar, aksi dönemlerde daralmak durumunda kalmıştır. Bununla beraber Elam'ın coğrafi sınırlarını eldeki bilgiler doğrultusunda genel bir çerçevede ifade edebilmek mümkündür. İlk başta en geniş kapsamda ele alındığında Elam'ın kuzeybatı sınırını, batıda Bağdat'tan başlayıp doğuda Kirmanşah, Kengaver, Hemedan, Kazvin ve en son Tahran'a kadar ulaşan kesimde Büyük Horasan Yolu (İpek Yolu) oluşturmaktadır. İç çöl havzasının batı kenarı, diğeri bir ifadeyle Zagrosların doğusundaki İran Platosu, bölgenin kuzeydoğu sınırını çizmektedir. Arkeolojik araştırmaların eksikliği nedeniyle güç gibi görünse de eldeki az sayıdaki veri, Fars ili³² ile Kirman ilinin sınırının bölgenin doğu ve güneydoğu sınırı olarak kabul edilmesine olanak sağlamaktadır. Zira Kirman ile Fars'ı ayıran Darab ve Sircan arasında muhtemel bir kültürel sınırın var olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Kirman'dan aşağıya Fars Körfezi'ne doğru gidildiğinde Elam'ın güneydoğudaki en uç noktasının Bender Abbas'ın batısına yerleştirilebileceği görülmektedir. Elam'ın güney sınırı ise Fars Körfezi'nin doğu kıyısındaki Buşehir'e kadar uzanmaktadır. Nitekim Buşehir yakınındaki Tul-e Peytul (antik Liyan) yerleşmesinde MÖ 2. binyıla ait Elam varlığının izlerine rastlanmıştır. Buna karşın Laristan ve Tangistan'ın alt kıyısının kültürel manada Elam sınırları içerisinde yer aldığına dair bir kanıt bulunmamaktadır.³³

Yukarıda bahsedilen bilgiler genel olarak ifade edilirse Elam, Batı Asya'yı (Ön Asya/Yakın Doğu) Güney Asya ve Orta Asya'ya bağlayan İran Platosu'nun güneybatı kısmının büyük bölümünü kapsamaktadır. Daha öz bir ifadeyle Elam'ın kurulup geliştiği sahayı yaklaşık 210.000 km²'lik bir alanı kapsayan³⁴ Güneybatı İran

³¹ Elnaz Rashidian, "In Search of Cities in Elam: For a Geoarchaeological Approach to the Toponym-Hyronym Interaction", *The Iranian Plateau during the Bronze Age: Development of Urbanisation, Production and Trade*, Lyon, 2019, s. 148.

³² Günümüzde İran idari yapısında iller; siyasi, kültürel, sosyal ve doğal şartlar bakımından birbirine yakın birkaç yerleşim biriminden meydana gelmekte olup, bu yerleşim birimlerinden en uygunu il merkezini oluşturmaktadır. Bkz. Mehmet Koç, "İran'ın İdari Yapısı", *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM) Raporu*, Ankara, 2021, s. 3-28.

³³ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 14-15; <http://www.iranicaonline.org/articles/elam-i>, (03/05/2020).

³⁴ Henry T. Wright, Gregory A. Johnson, "Population, Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran", *American Anthropologist*, 77/2, Arlington, Washington, 1975, s. 268.

oluşturmaktadır.³⁵ Elam'ın kapsadığı alana bugünkü İran siyasi coğrafyası üzerinden bakıldığında ise Huzistan ve Fars illerinin tamamının; Luristan ile Kirman illerinin ve Senendec bölgesinin bazı kesimlerinin Elam coğrafyasını meydana getirdiği görülmekte olup,³⁶ Elam'ın kalbi olarak ifade edilebilecek çekirdek bölgenin Huzistan ilinin tamamı ile Fars ilinin batı yarısından ibaret olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 2).³⁷

Bahsedilen siyasi ve kültürel sınırların ötesinde Elam'ın en belirgin doğal sınırlarını Fars Körfezi ve Zagros Dağları oluşturmaktadır. Bu iki doğal sınıra ek olarak güneybatıdaki bataklıklar ve Zagros Dağları'ndan kaynağını alan büyük akarsular, Elam coğrafyasını çevreleyen diğer doğal etkenlerdir.³⁸ Zagros Dağları ve Fars Körfezi'nin yanı sıra bereketli Mezopotamya Ovası'nın bir kısmının da dâhil olduğu bu üç farklı özellikteki coğrafi ortam, Elam Krallığı için benzersiz olarak nitelendirilebilecek coğrafi şartlar sunmuştur.³⁹

1.1.3. Dağlar

Elam'ın en önemli yükseltisini sadece İran coğrafyası için değil, aynı zamanda tüm Orta Doğu için önem arz eden Zagros Dağları oluşturmaktadır. Zagroslar ile Toroslar'ı bünyesinde bulunduran ve Güney İran'dan Güney Anadolu'ya doğru bir yay şeklinde uzanan Zagros-Toros sıradağ zinciri, Arap Kalkanı'nın Avrasya kara kütesini itmesi neticesinde oluşmuştur.⁴⁰ Zagros Dağları, Türkiye, İran ve Irak sınırlarının kavşağında yer almaları ve önemli yükseltileri nedeniyle Batı Asya'nın dikkat çeken coğrafi özellikleri arasında kabul edilmektedir. Türkiye, İran ve Irak sınırından başlayıp önce Fars Körfezi'nin, ardından ise Umman Körfezi'nin doğu kıyısı boyunca güneydoğu yönünde devam eden Zagros Dağları, toplamda 1610 km uzunluğa sahiptir.⁴¹ Diğer yandan, Zagros Dağları'nın Zagros ismi altındaki en uç noktasının Hürmüz Boğazı ve Bender Abbas ile sınırlı olduğu iddia edilmekle birlikte bu sınırın

³⁵ Cameron A. Petrie, Morteza Djamali ve Matthew D. Jones, "Physical Geography and Environment of Elam", *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 99; Gian Pietro Basello, "Elamite Kingdom", *The Encyclopedia of Empire*, Chichester, West Sussex, 2016, c. 1-4, s. 788.

³⁶ Mohammad Taghi Imanpour, *The Land of Parsa: The First Persian Homeland (The Persian Empire Birthplace History)*, Saarbrücken, 2012, s. 59; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 103; Pierre de Miroschedji, "Susa and The Highlands: Major Trends in the History of Elamite Civilization", *Yeki Bud, Yeki Nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William M. Sumner*, Los Angeles, 2003, s. 18.

³⁷ D. T. Potts, "Cyrus the Great and the Kingdom of Anshan", *Birth of the Persian Empire*, London&New York, 2005, s. 9.

³⁸ Javier Álvarez-Mon, *The Arjan Tomb: At The Crossroads of the Elamite and the Persian Empires*, Leuven, Paris ve Walpole, MA, 2010, s. 6.

³⁹ A. Moghaddam, "Southwestern Iran", s. 514-515.

⁴⁰ H. T. Wright, G. A. Johnson, "Population, Exchange...", s. 268.

⁴¹ Louis D. Levine, "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros - I", *Iran*, 11, London, 1973, s. 1.

daha öteye, Sistan ve Belucistan ilindeki Mekran'dan Pakistan sınırına kadar olduğu da ileri sürülmektedir.⁴² Zagros Dağları, İran sınırının dışına çıktıktan sonra Pakistan ve Afganistan boyunca keskin bir dönüş yapıp kuzeye yönelerek ileriki mesafelerde Pamir ve Hindikuş Dağları'na katılmaktadır.⁴³

Zagros Dağları, batıdan başlayıp kuzeyde Toros sırasından Fars Körfezi'nin başına kadar güneydoğu yönünde genel bir eğilim göstermektedir. Ardından güneydoğu yönünde Fars Körfezi ve Umman Körfezi'nin doğu kıyılarına uzanarak Bereketli Hilal'in İran'da kalan kısmına sınır oluşturmaktadır. Zagros Dağları'nın doğu ucunda yer alan sırtlar ise Elburz Dağları ve Kopet Dağ ile kuzeye bağlanan kuzey-güney rotasındaki Qa'in-Birjand yaylalarına ulaşmaktadır. Zagros Dağları'nın batısındaki kalan dağ yamaçlarında ise yüksek yaylalar yer tutmaktadır.⁴⁴

Zagros Dağları'nın sırtları genellikle deniz seviyesinden 2000-3000 m yukarıda olup, bazı zirveler 3500-4500 m yüksekliğe kadar erişmektedir. Jeolojik bakımdan birkaç tektonik bölgeden meydana gelmekte olan söz konusu dağlar, hem Zagros Çöküntü Bölgesi ile Zagros Kıvrılmış Bölgesi hem de Fars ili boyunca uzanmaktadır. Katlanmış yapıdaki sırtların çoğu, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru paralel uzanan kireç taşı antiklinallerden oluşmaktadır.⁴⁵ Huzistan ve Fars kıyı ovası haricindeki İran coğrafyasının önemli bir bölümünün, farklı uzunlukta ama aynı doğrultuda kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan kıvrık yapıdaki Orta ve Güney Zagros sıradağlarıyla kaplandığı görülmektedir.⁴⁶

Zagros Dağları'nın en geniş kesimi yaklaşık 350 km olup, Kum'un güneybatısında yer almaktadır. En dar olduğu yer ise 200 km ile İsfahan'ın güneybatısında uzanmaktadır. Söz konusu sıradağlar 60 km genişliği bulan dağ etekleri aracılığı ile Huzistan Ovası'ndan ayrılmaktadır.⁴⁷ Kuzey Zagroslar ise Güneybatı İran'ı merkezi İran Platosu'ndan ayırmaktadır.⁴⁸ Öte yandan genel olarak bakıldığında Zagros

⁴² W. B. Fisher, "Physical Geography", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge, 1968, c. 1, s. 8.

⁴³ George G. Cameron, *History of Early Iran*, Chicago, 1936, s. 1.

⁴⁴ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 6.

⁴⁵ C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 101.

⁴⁶ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 16.

⁴⁷ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 16.

⁴⁸ A. Moghaddam, "Southwestern Iran", s. 515.

Dağları bir bütün halinde Mezopotamya ile merkezi İran Platosu arasında doğal bir sınır oluşturmaktadır.⁴⁹

Kuzey Zagrosların genel özelliklerini belirtirken üç önemli faktör bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Senendec bölgesi boyunca İran ile Irak arasında hem doğal hem de siyasi bir sınır görevi gören ve Zagros Dağları'nın en yüksek zirvesini oluşturan "Chaine Magistrale"⁵⁰ ismi verilen kısımdır. Kirmanşah ilinin bulunduğu Mah-e Deşt Ovası'na kadar kesintisiz şekilde ilerleyen bu dağ zinciri, burada Büyük Horasan Yolu tarafından ikiye bölünmesine rağmen, yoluna kaldığı yerden devam edip söz konusu ovanın güneyine yönelmekte ve nihayetinde Bahtiyari bölgesinde önemli bir yüksekliğe ulaşmaktadır. İkincisi Büyük Horasan Yolu'dur. Bağdat ile merkezi İran Platosu arasında uzanan bu yol yukarıda bahsedildiği gibi Zagroslar'ı ikiye bölüp "Zagros Kapıları" üzerinden geçerek merkezi İran Platosu'na önemli bir geçiş kolaylığı sağlamaktadır. Üçüncü önemli faktörü ise Kuzey Zagroslar'ın birbirine bağlanan bir dizi vadi eşliğinde doğuya devam ederek Elvend Dağı'na ulaşması oluşturmaktadır. Bahsedilen bu üç önemli nokta Kuzey Zagroslar'ı dört bölgeye ayırmakta olup, bunlar şu şekilde sıralanabilir: 1) Büyük Horasan Yolu'nun kuzeyinde ve Chaine Magistrale'nin batısındaki alan. 2) Büyük Horasan Yolu'nun güneyi ile Chaine Magistrale'nin batısında kalan alan. 3) Chaine Magistrale ve Elvend Dağı arasındaki yolun güneyini kapsayan alan. 4) Chaine Magistrale ve Elvend Dağı arasındaki yolun kuzeyini ve Chaine Magistrale'nin doğusunu oluşturan alan. Bunların arasına Büyük Horasan Yolu'nu meydana getiren vadi sistemini de beşinci bir bölge olarak dâhil etmek mümkün görünmektedir. Ayrıca burada Elvend Dağı ilave bir önem arz etmektedir. Zira Batı Zagros sıralarının en doğusunda yer alan bu dağ, Zagros Kapıları'nı aşıp merkezi İran Platosu'na ulaşıldıktan sonra doğu-batı yönünde ilerlemek için aşılması gereken ilk engel olarak yer almaktadır.⁵¹

Orta Zagroslar Luristan ili sınırları içerisinde kalmakta ve Kuh-i Kebir sıradağlarının yanı sıra Kirmanşah, Nihavend ve Hürremabad üçgenini oluşturan alanı

⁴⁹ Pierre Amiet, "An Introduction to the History of Art in Iran", *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, New York, 1992, s. 1.

⁵⁰ Türkçeye "hâkim sırt" veya "hâkim zincir" şeklinde çevrilebilen "Chaine Magistrale" ifadesi ilk kez İngiliz diplomat ve doğu bilimci Cecil John Edmonds tarafından 1914 yılında kullanılmış ve litetâtürde bu şekilde kullanılmıştır. Bkz. L. D. Levine, "Geographical Studies...", s. 3. Ayrıca söz konusu ifade Luristan'ın kuzeyinde Farsçada Akdağ anlamına gelen "Kuh-i Sefid" tabiriyle ifade edilmiştir. Bkz. E. F. Henrickson ve V. Vitali, "The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration in Highland Western Iran", *Paléorient*, 13/2, Paris, 1987, s. 39.

⁵¹ L. D. Levine, "Geographical Studies...", s. 3-4.

kapsamaktadır. Söz konusu bu bölge kayalık yapısından dolayı tarıma yeterince elverişli değildir. Daha güneydoğuya, İzeh bölgesine doğru gidildiğinde Bahtiyari halkının topraklarına ulaşılmakta ve Zagros Dağları bu bölgede hayvancılık ve sınırlı kuru tarıma olanak tanımaktadır.⁵² Kuzeybatıda kıvrımlar çok yüksekte olup, batıya doğru Mezopotamya düzlüğüne keskin bir yöneliş sergilemektedir. Neticede Zagrosların diğer kısımları gibi yine kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan Orta Zagroslar genel olarak oldukça düz ve düzenli kıvrımlarıyla öne çıkmaktadır. Buna karşın doğu kenarları daha karmaşık ve yüksek niteliktedir.⁵³

Güney Zagroslar'ın merkezi bölgesini Fars ili oluşturmakta ve söz konusu dağlar bu bölgede kuzey, güney, batı ve merkez olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Kuzeydeki sıralar İsfahan'daki Samirum Dağı'nda başlamakta ve Izadkhist'i geçtikten sonra Abadah'ta ikiye bölünmektedir. Bunlardan ilki kuzeydoğu bölgesinde Bowanat'a kadar uzanarak sonunda Abarkuh Çölü'nde kaybolmaktadır. İkinci sıra ise Pasargad civarına uzanarak buradan güneye doğru devam etmektedir. Güneydeki sıralar Firuzabad ve Darab'ın güney kesimleri ile Cahrum ve Lar arasındaki saha olmak üzere üç şekilde sıralanmaktadır. Batıda yer alan sıralar, esas olarak Huzistan ve Fars illeri arasında kalan sıralardan meydana gelmektedir. Kuhgiluah'tan başlayan sıralar Fahliyan ve Mamasani bölgesinde birkaç sıraya ayrılmaktadır. Bunlardan en bilineni Şiraz'ın güneyinde, Kazerun ve Arzhan'ın batısında uzanan ve sonunda Firuzabad bölgesindeki güney sıralarıyla bağlantı kuran Karadağ'dır. Merkezdeki sıralar, kuzey ve güneyden Mervdeşt Ovası'nı çevreleyen üç sıraya ayrılmaktadır. Bunlar arasında en bilinen grup Mervdeşt Ovası'nın kuzeyinde uzanan Baram Firuz, Mervdeşt Ovası'nın güneyi ile Şiraz'ın kuzeyinde yer alan Bamo ve Meharlu Gölü'nün güneyinde uzanan Meharlu'dur. Mervdeşt Ovası'nı çevreleyen üç ana sıradan ikincisi olan Todaj, Fasa ve Darab'ın kuzeyinden geçtikten sonra doğuya yönelerek Kirman'daki Sircan Dağı'na ulaşmaktadır. Üçüncü ana sırayı ise Firuzabad ve Cahrum arasında yer alan Meymend oluşturmaktadır.⁵⁴

Fars ili sınırları dâhilinde uzanan Güneydoğu Zagroslar'ın sırtları daha geniş aralıklı olup, buradaki vadiler ve ovalar Batı Zagroslar'dakilerden daha geniş bir sahayı kaplamaktadır. Söz konusu sırtlar, tarım ve hayvancılık için elverişli olan ovalar

⁵² J. Álvarez-Mon, *The Arjan Tomb...*, s. 6.

⁵³ W. B. Fisher, "Physical Geography", s. 17-18.

⁵⁴ M. T. Imanpour, *The Land of Parsa...*, s. 35-36.

sayesinde bereketli bir bölge meydana getirmektedir.⁵⁵ Güneybatı Zagroslar ise ovalık dağ etekleri, alüvyon düzlükler ve bayırlar yoluyla çevresindeki alanlardan ayrılmaktadır.⁵⁶

Zagros Dağları'nın önemli kolları günümüzde İranlılar tarafından çeşitli isimlerle anılmaktadır. Bunlara kısaca değinmek yukarıda Zagros Dağları hakkında verilen bilgileri pekiştirmek bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda söz konusu Zagros kollarından birisi, Luristan ili ile Senendec bölgesini ikiye ayıran Kuh-i Kebir'dir. Kuh-i Kebir'in güneydoğusunda Kuh-i Poşt, kuzeydoğusunda ise Kuh-i Piş yer almaktadır.⁵⁷ Kuh-i Piş, Kuh-i Sefid tarafından ikiye bölünmekte ve bu bölünme Kuh-i Piş'in kuzeydoğusunda soğuk, güneybatısında ise sıcak bir iklim meydana getirmektedir.⁵⁸ Kuh-i Poşt'un büyük bir bölümü İlam ili sınırları içerisinde kalmaktadır.⁵⁹ Bu bölgenin diğer önemli yükseltisini Luristan'ı kuzeybatı (Kuh-i Kebir'in Kuh-i Piş ve Kuh-i Poşt olarak ikiye böldüğü Küçük Luristan) ve güneydoğu (Büyük Luristan) şeklinde iki kısma ayıran Kuh-i Garin oluşturmaktadır.⁶⁰ Buna ilave olarak Kuh-i Garin, Kuh-i Piş'in doğu sınırını oluşturan önemli bir engel konumundadır.⁶¹ Bu önemli yükseltilerin yanı sıra Kuh-i Kebir ve Tangavan'ın da aralarına dâhil olduğu kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan irili ufaklı yedi dağ sırası bulunmakta ve bunlar şu şekilde gruplandırılmaktadır: 1) Kuh-i Kebir ve Tangavan. 2) Kuh-i Maleh, Kiyalan ve Taq-i Mani. 3) Kuh Astan, Dahlich ve Kuh Biab. 4) Kuh-i Gazal ve Kuh-i Gird. 5) Guraz, Dadabad ve Heftad Pahlü. 6) Ispid Kuh ve Mutba. 7) Garru, Puneh ve Şahnişin. Bu dağlar Zagros dağ zincirinin bir parçasını oluşturmakta olup, yükseklikleri kimi zaman 3000 m'yi aşmaktadır.⁶²

⁵⁵ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 6.

⁵⁶ C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 99.

⁵⁷ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 107; Robert C. Henrickson, "A Regional Perspective on Godin III Cultural Development in Central Western Iran", *Iran*, 24, London, 1986, s. 1.

⁵⁸ Bruno Overlaet, "Luristan during the Iron Age", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, New York, 2013, s. 378; Clare Goff Meade, "Lūristān in the First Half of the First Millennium B.C.: A Preliminary Report on the First Season's Excavations at Bābā Jān, and Associated Surveys in the Eastern Pīsh-i-Kūh", *Iran*, 6, London, 1968, s. 108.

⁵⁹ F. R. Maunsell, "The Land of Elam", *The Geographical Journal*, 65/5, London, 1925, s. 432.

⁶⁰ Vasilii Vladimirovich Barthold, *An Historical Geography of Iran*, (çev. Svat Soucek), Princeton, New Jersey, 1984, s. 180-181; V. V. Barthold, *İran Tarihi Coğrafyası*, (çev. Ömer Alkaç), İstanbul, 2022, s. 192.

⁶¹ R. C. Henrickson, "A Regional Perspective...", s. 1.

⁶² D. T. Potts, "Luristan and the Central Zagros in the Bronze Age", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, New York, 2013, s. 204.

1.1.4. Ovalar

Güneybatı İran'da yüksek dağların yanı sıra ovalar da önemli bir yer tutmaktadır. Bu ovalardan en geniş ve en önemlisini Huzistan ili topraklarını meydana getiren Huzistan Ovası oluşturmaktadır. Elam'ın başkenti Susa'yı bünyesinde bulunduran ve eski dönemlerde Susyana olarak isimlendirilen ova,⁶³ Elam tarihinin birçok döneminde önemli rol oynamıştır.⁶⁴ Huzistan Ovası hem fiziksel hem de iklimsel bakımdan genel olarak üç ana kısımda ele alınmaktadır. Birincisi güneyde yer alan ve yıllık 200 mm'nin altında yağış alan yaklaşık 20.000 km²'lik kurak bölgedir. Bu bölge Hemrin Dağları'ndan Ahvaz'a ve Behbahan'ın karşısına doğru güneydoğu yönünde uzanmaktadır. Tuzlu bataklıkların ve çöl bozkırlarının birleşiminden meydana geldiği için tarım ve hayvancılık için elverişli değildir. Ayrıca alçak ve aralıklı tepelerle Huzistan'ın orta ve kuzey kısımlarından ayrılmaktadır. İkincisi Huzistan'ın orta kesiminde yer alan ve yıllık 200-300 mm arasında yağış alan yaklaşık 15.000 km²'lik yarı kurak bölgedir. Bu bölge Ahvaz'dan Susa ve Dizful'un yaklaşık 10-15 km güneyine, Ağa Cari tepelerinin ise kuzeyine uzanmaktadır. Bölgenin kuzey sınırı ise Diz'den Ramhürmüz'e doğru güneydoğu yönünde ilerleyen bir dizi tepeden oluşmaktadır. Üçüncü ana bölge ise kuzeyde yer alan ve yıllık 300-900 mm arasında yağış alması sayesinde Huzistan'ın diğer iki ana bölgesinden daha yağışlı olan yaklaşık 25.000 km²'lik nispeten yağışlı bölgedir. Bu bölge yarı kurak bölgenin yukarı sınırından Deh Luran Ovası'nın kuzeyine ve Zagros Dağları'nın eteklerine kadar uzanmaktadır.⁶⁵

Huzistan Ovası, jeomorfolojik bakımdan Mezopotamya Ovası'nın bir uzantısı olmakla beraber, Zagros Dağları gibi önemli yüksekliklerin yakınında olması ve çok sayıda nehir tarafından sulanması sebebiyle Mezopotamya Ovası'ndan farklılık göstermektedir.⁶⁶ Mezopotamya Ovası ve Zagros Dağları arasında bir ekoton bölge durumunda olan ova, hayvan ve bitki çeşitliliğine imkân tanıyan eşsiz bir ekosisteme sahip bulunmaktadır. Diğer yandan 19. yüzyıldan bu yana araştırmacıların dikkatini çeken söz konusu ovada binden fazla arkeolojik yerleşme keşfedilmiş durumdadır.⁶⁷ Bu

⁶³ Clarisse Herrenschildt, "Writing between Visible and Invisible Worlds in Iran, Israel, and Greece", *Ancestor of the West: Writing, Reasoning, and Religion in Mesopotamia, Elam, and Greece*, Chicago&London, 2000, s. 69.

⁶⁴ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 19.

⁶⁵ Abbas Moghaddam, "The Later Village (Chalcolithic) Period in Khuzestan", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, New York, 2013, s. 107; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 19.

⁶⁶ J. Álvarez-Mon, "Elam: Iran's First Empire", s. 741; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 16; Javier Álvarez-Mon, "The Elamite Civilization", *Ancient History: Resources for Teachers*, 46, Sydney, 2017, s. 2.

⁶⁷ A. Moghaddam, "Southwestern Iran", s. 515-519.

durum Huzistan Ovası'nın insan yaşamı için çok öncelerden beri uygun ortam sağladığını göstermektedir.

Elam coğrafyasının önde gelen ovalarından bir diğeri Susa'nın 60 km kuzeybatısında yer alan Deh Luran Ovası'dır.⁶⁸ Ova, Hemrin Dağları, Kuh-i Poşt ve Karadağ'ın arasında bir kireç taşı masifi alanında yer almaktadır. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde yaklaşık 60 km uzanmakta olup, yaklaşık 20 km genişliğe sahiptir. Ova tabanı ise yaklaşık 940 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Ovanın topografyası Meymeh ve Dawairij nehirlerinin mevsimsel akışların etkisiyle meydana gelmiştir.⁶⁹ Kışlak özelliğine sahip söz konusu ovada çok sayıda kurumuş nehir yatağı yer almaktadır. Bu durum ovanın tarih öncesi dönemlerde şimdikinden çok daha sulak bir alan olduğuna işaret etmektedir.⁷⁰

Bir diğeri ova olan Mervdeşt Ovası Fars ilinde Şiraz'ın yaklaşık 50 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır.⁷¹ Fars ilinin en geniş ve en bereketli ovası olması sebebiyle önem arz etmektedir. Elam'ın başkenti Anşan'a ev sahipliği yapan ova, sonraki süreçte Pers (Ahameniş) ve Sasani imparatorluklarının egemenlik alanında yer almıştır.⁷²

Ramhürmüz Ovası da Elam coğrafyasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu ova Susa'nın yaklaşık 150 km güneydoğusunda ve Bahtiyari Dağları'nın eteklerinde Ahvaz'ın 50 km doğusunda yer almaktadır.⁷³ Ova, batıda Huzistan düzlüklerini, doğuda Fars dağlık alanlarını ve güneyde Fars Körfezini birbirine bağlayan doğal yolların kavşak noktasında bulunmaktadır. Nitekim Pers İmparatorluğu zamanında kullanıldığı kesin olarak bilinen ve Elam Krallığı Dönemi'nde kullanıldığına dair güçlü işaretler bulunan doğal bir güzergâhın Ramhürmüz Ovası'ndan geçerek Susa ve Anşan arasında

⁶⁸ Elizabeth Carter, "Resisting Empire: Elam in the First Millennium BC", *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams*, Los Angeles, 2007, s. 147.

⁶⁹ Henry T. Wright, Naomi Miller, James A. Neely, Richard W. Redding, "A Late Susiana Society in Southwestern Iran", *The Iranian World Essays on Iranian Art and Archaeology: Presented to Ezat O. Negahban*, Tehran, 1999, s. 65.

⁷⁰ Max E. L. Mallowan, "The Development of Cities from Al-'Ubaid to the End of Uruk", *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, 1970, c. 1/1, s. 423.

⁷¹ M. T. Imanpour, *The Land of Parsa...*, s. 77.

⁷² Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran*, München, 1983, s. 8; M. T. Imanpour, *The Land of Parsa...*, s. 36-37.

⁷³ Elizabeth Carter, "Bridging the Gap Between the Elamites and the Persians in Southeastern Khuzistan", *Achaemenid History*, 8, Leiden, 1994, s. 67-68.

irtibatı sağladığı düşünülmektedir.⁷⁴ Ramhürmüz Ovası'nın, gerek alüvyon toprakları, gerekse yeraltı kaynakları nedeniyle en az 7000 yıldır Güneybatı İran'ın tarihinde önemli rol oynadığı⁷⁵ ve MÖ 1350-520 arasındaki dönemde önemli bir oranda Elam nüfusunu barındırdığı bilinmektedir.⁷⁶

Elam'ın tarım ve hayvancılık açısından öne çıkan verimli ovaları arasında Behbahan'ı da saymak mümkündür. Ova, Huzistan ilinin güneydoğusunda Marun Nehri yakınında yer almaktadır.⁷⁷ Kesin yerleri henüz tespit edilememiş olmasına rağmen antik Hidali ve Huhnur şehirlerinin bu ovada olduğu düşünülmektedir.⁷⁸ Ayrıca ovanın güneyinde yer alan Arcan Bölgesi'nin, Eski Çağ'da Susyana ile Persya'nın geleneksel sınırını meydana getirdiği bilinmektedir.⁷⁹

Yukarıda bahsedilen başlıca ovalardan başka Elam coğrafyasındaki irili ufaklı birkaç ova, isimleriyle şu şekildedir: Mah-e Deşt Ovası⁸⁰, Mehran Ovası,⁸¹ Zuhre Ovası,⁸² İzeh Ovası,⁸³ Kazerun Ovası,⁸⁴ Mamasani Ovası,⁸⁵ Minab Ovası,⁸⁶ Fahliyan Ovası,⁸⁷ Dizful Ovası,⁸⁸ Buşehr Kıyı Ovası,⁸⁹ Nihavend, Malayer, Burucerd, Lurdegan, Semirum ve Şehr-e kurd ovaları.⁹⁰

⁷⁴ Yasmina Wicks, "Between Highlands and Lowlands: The Ram Hormuz Plain in the Neo-Elamite and Early Achaemenid Periods, and Comments on Five Burials from the Fort Mound at Tal-i Ghazir", *Arta*, 2, Paris, 2019, s. 2; C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 109.

⁷⁵ Y. Wicks, "Between Highlands and Lowlands...", s. 2.

⁷⁶ Yasmina Wicks, *Profiling Death: Neo-Elamite Mortuary Practices, Afterlife Beliefs, and Entanglements with Ancestors*, Leiden ve Boston, 2019, s. 4.

⁷⁷ M. T. Imanpour, *The Land of Parsa...*, s. 45.

⁷⁸ Wouter Henkelman, "Persians, Medes and Elamites: Acculturation in the Neo-Elamite Period", *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*, Padova, 2003, s. 185.

⁷⁹ M. T. Imanpour, *The Land of Parsa...*, s. 32.

⁸⁰ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 25.

⁸¹ Abbas Moghaddam, Negin Miri, "Archaeological Surveys in the "Eastern Corridor", South-Western Iran", *Iran*, 45, London, 2007, s. 23.

⁸² A. Moghaddam, "Southwestern Iran", s. 516.

⁸³ J. Álvarez-Mon, *The Arjan Tomb...*, s. 6.

⁸⁴ C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 107.

⁸⁵ D.T. Potts, K. Roustaei, L.R. Weeks, C. A. Petrie, "The Mamasani District and the Archaeology of Southwestern Iran", *The Mamasani Archaeological Project Stage One: A Report on the First Two Seasons of the ICAR - University of Sydney Expedition to the Mamasani District, Fars Province, Iran*, Oxford, 2009, s. 2.

⁸⁶ Abbas Moghaddam ve Negin Miri, "Archaeological Research in the Mianab Plain of Lowland Susiana, South-Western Iran", *Iran*, 41, London, 2003, s. 99.

⁸⁷ G. P. Basello, "Elamite Kingdom", s. 789.

⁸⁸ B. Overlaet, "Luristan during the Iron Age", s. 377.

⁸⁹ Wouter F. M. Henkelman, "The Achaemenid Heartland: An Archaeological-Historical Perspective", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Chichester, West Sussex, 2012, c. 2, s. 931.

⁹⁰ T. M. Oberlander, "Hydrography", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge, 1968, c. 1, s. 276.

1.1.5. Akarsular

İran akarsularının önemli bir bölümü, Buzul ve Pluviyal dönemlerde yükseklerden hızlı bir şekilde inerek taşıdıkları alüvyonları çeşitli iç havzalarda biriktirmiş ve rüzgârların taşıdığı kumlu çakılların da etkisiyle sulak alanlar kum ve tuz çölleri haline gelmiştir.⁹¹ Söz konusu durum birkaç büyük akarsu haricinde bugün de devam etmekte ve dağlardan gelen akarsular tuz çöllerinde adeta ölmektedir.⁹² Hayatta kalan ve sularını büyük oranda deniz ve göl gibi geniş su kaynaklarına boşaltabilen akarsuların çoğu, Elam sınırları içerisinde kalan Huzistan ve Fars illerinde yer almaktadır. Huzistan'daki nehirler Zagros Dağları'nda meydana gelen yıllık yaklaşık 400-800 mm arasında değişen yağışlarla beslenen yeraltı su tabakasından kaynağını almaktadır.⁹³ Ayrıca coğrafi olarak bitişik olan ve çeşitli yönlerden benzeşen Huzistan ve Mezopotamya, MÖ 5-4. binyıl boyunca Fars Körfezi'nin ana akarsuları tarafından bölünmüştür.⁹⁴

Huzistan'daki nehirlerden en önemlileri Karun, Kerhe, Diz, Marun (Cerrahi) ve Zuhre (Hendican)'dir.⁹⁵ Bunlar arasında 950 km uzunluğuyla Karun Nehri en uzun olandır⁹⁶ ve her yıl yaklaşık 29.700.000 m³ alüvyon taşımaktadır.⁹⁷ Eski Yunanca ve Latince de Pasitigris ismiyle bilinen nehir,⁹⁸ günümüz Farsçasında Karun isminin haricinde Dicle-i Kudek (Küçük Dicle) ismiyle de anılmaktadır.⁹⁹ Ahvaz'ın kuzeydoğusunda Zagros Dağları'ndan kaynağını aldıktan sonra güneybatıya yönelerek Fars Körfezi'ne dökülmektedir.¹⁰⁰ Nehrin üzerinde Ahvaz'a kadar olan yaklaşık 115 km boyunca gemilerle taşımacılık yapılabilen, hatta bu durum küçük teknelerle

⁹¹ G. G. Cameron, *History of Early Iran*, s. 2.

⁹² M. E. L. Mallowan, "The Development of Cities...", s. 421.

⁹³ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 20.

⁹⁴ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 16.

⁹⁵ J. Álvarez-Mon, "Elam: Iran's First Empire", s. 741; C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 101;

⁹⁶ Masoud Masoudi, Maryam Elhaesahar, "Trend Assessment of Climate Changes in Khuzestan Province, Iran", *Natural Environment Change*, 2/2, Tehran, 2016, s. 145.

⁹⁷ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 19-20.

⁹⁸ Strabo, XV. 3. 4-6; Pliny, VI. 31. 128-134; Diodorus, XVII. 67; Curtius, V. 3. 1; William Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Geography*, London, 1872, c. 2, s. 1208-1209; William Kennett Loftus, *Travels and Researches in Chaldæa and Susiana*, New York, 1857, s. 427; Daniel T. Potts, "Elamite Ulā, Akkadian Ulaya, and Greek Choaspes: A Solution to the Eulaios Problem", *Bulletin of the Asia Institute*, 13, Bloomfield Hills, Michigan, 1999, s. 35; Wm. Kennett Loftus, "On the Determination of the River "Euloeus" of the Greek Historians", *The Journal of the Royal Geographical Society*, 27, London, 1857, s. 120. Ayrıca I. M. Diyakonov, Karun Nehri'nin Asurcada Ulai, Yunancada ise Eulaeus şeklinde isimlendirildiğini savunmuş olmakla birlikte, nehrin doğru isimlendirilmesi Daniel Thomas Potts tarafından net şekilde ortaya koyulmuştur. Bkz. I. M. Diakonoff, "Elam", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge, 1985, c. 2, s. 1; D. T. Potts, "Elamite Ulā...", s. 27-44.

⁹⁹ D. T. Potts, "Elamite Ulā...", s. 36.

¹⁰⁰ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 19-20.

Ahvaz'ın ilerisinde bile devam edebilmektedir. Ahvaz'da nehir yaklaşık 100 m genişliğindedir ve burada şehir ulaşımını sağlayabilmek için nehrin üzerine kara yolu ve demir yolu köprüleri inşa edilmiştir.¹⁰¹

Kerhe Nehri, Karun ve Sefidrud'dan sonra İran'ın en uzun üçüncü nehri konumundadır.¹⁰² Kirmanşah ilinin kuzeybatısında Zagros Dağları'ndan doğup Kara Su, Malayer, Gamasiab ve Kaşgan'ı içeren daha küçük akıntıların birleşiminden meydana gelen Kerhe¹⁰³, 755 km boyunca güneybatı yönünde ilerlemektedir. Diğer Huzistan nehirlerinin aksine, Fars Körfezi'ne dökülmeyip İran-İrak sınırı yakınındaki Huveyze büyük iç havzasının bir parçası olan Deşt-i Mişan havzasına akmaktadır.¹⁰⁴ Elamca Ula, Akadca Ulaya,¹⁰⁵ İbranice Ulai, Latince Eulaeus, Yunanca Eulaios¹⁰⁶ ve Choaspes¹⁰⁷ şeklinde ifade edilen nehrin bugünkü isimlendirilmesinde bir karmaşa söz konusu olmaktadır. Zira söz konusu nehir Kirmanşah ve Luristan illerinin bazı kesimlerinde Seimare, bazı kesimlerinde ise Kerhe ismiyle bilinirken, Huzistan ilinin tamamında Kerhe ismiyle bilinmektedir.¹⁰⁸ Öte yandan 1980-1988 yılları arasında yaşanan Irak-İran savaşı neticesinde Kerhe Nehri'nin batı yakasında Irak sınırına yakın olan kısımlarda mayın tehlikesi ortaya çıkmıştır. Bu durum günümüzde bu bölgede herhangi saha çalışması yapılmasını zorlaştırmaktadır.¹⁰⁹

Eski Yunancada Coprates olarak geçen Diz Nehri,¹¹⁰ Luristan ilinde Burucerd şehrinin yaklaşık 20 km kuzeydoğusunda Zagros Dağları'ndan doğarak Burucerd'in yaklaşık 60 km güneydoğusunda Dorud şehri yakınında Marbore Deresi ile birleşmektedir. Daha sonra ise güneye yönelip yaklaşık 70 km boyunca Keşvar'a doğru akmaktadır. Keşvar'ın yaklaşık 30 km güneydoğusunda Bahtiyari Deresi ile birleşen nehir, tekrar güneye ilerleyip Huzistan ilinin kuzeyindeki Dizful şehrinin yaklaşık 25 km kuzeydoğusundaki Huzistan Ovası'na ulaşmaktadır. Buradan yaklaşık 50 km yol

¹⁰¹ Donald Newton Wilber, *Iran, Past and Present: From Monarchy to Islamic Republic*, Princeton, New Jersey, 2014, s. 10.

¹⁰² <http://www.iranicaonline.org/articles/karkeh-river>, (15/05/2020).

¹⁰³ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 19.

¹⁰⁴ <http://www.iranicaonline.org/articles/karkeh-river>, (15/05/2020).

¹⁰⁵ D. T. Potts, "Elamite Ulā...", s. 35; D. Potts, "The Elamites", s. 39.

¹⁰⁶ D. T. Potts, "Elamite Ulā...", s. 35.

¹⁰⁷ Herodotos, I. 188; Strabo, XV. 3. 4; I. M. Diakonoff, "Elam", s. 1; D. T. Potts, "Elamite Ulā...", s. 35.

¹⁰⁸ <http://www.iranicaonline.org/articles/karkeh-river>, (15/05/2020).

¹⁰⁹ Ali Zalaghi, "An Overview of the Settlement Patterns of Susa III Period in the Upper Khuzestan. Archaeological Survey in the Western Bank of the Karkheh River", *The Iranian Plateau during the Bronze Age: Development of Urbanisation, Production and Trade*, Lyon, 2019, s. 114.

¹¹⁰ Strabo, XV. 3. 6; William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, Boston, 1870, c. 1, s. 666; D. T. Potts, "Elamite Ulā...", s. 27; I. M. Diakonoff, "Elam", s. 1; W. K. Loftus, "On the Determination of the River...", s. 120.

alıp Dizful'un güneyinde Bala Deresi ile birleşerek Dizful'un yaklaşık 100 km güneyinde Karun Nehri'ne katılmakta ve böylelikle Karun Nehri'nin sularıyla beraber Fars Körfezi'ne dökülmektedir.¹¹¹ Ayrıca Diz Nehri Huzistan'daki bütün nehirler arasında en tuzlu olandır ve nehrin taşıdığı su miktarı yaz mevsiminde tarımsal sulama yapmak için yeterli görülmektedir.¹¹² Bunun yanı sıra söz konusu nehir, Kerhe Nehri'ne en yakın olduğu kesimde Susa'nın yakınından geçerek akışını sürdürmektedir.¹¹³

Huzistan bölgesinin bir diğer önemli nehri Marun'dur. Eski Yunancada Hedyphon ismiyle bilinen Marun Nehri,¹¹⁴ Behbahan'ın yaklaşık 51 km kuzeydoğusunda ortaya çıkmakta ve Cerrahi Deresi ile birleşerek güneybatı yönünde ilerlemektedir. Huzistan ilinin güneyine ulaşan nehir, burada taşkın alanlarına ve lagünlere dökülmektedir.¹¹⁵

Huzistan bölgesinin son büyük nehri Zuhre'dir. Ardekan'ın kuzeybatısından kaynağını almakta olup, yaklaşık 490 km uzunluğa sahiptir. Nehir, Mamasani ve Geçsaran kasabalarını geçtikten sonra Behbahan'a ulaşmaktadır. Burada Hayrabad Deresi ile birleşerek, Hindican'ın yaklaşık 36 km güneybatısında Fars Körfezi'ne dökülmektedir.¹¹⁶

Elam coğrafyasının önemli bir parçasını oluşturan Fars ilinin en önemli nehri ise Kur'dur. Kur Nehri yaklaşık 280 km uzunluğa ve 35-40 m genişliğe sahip olup, Fars ilinin kuzeybatısından güneydoğusuna kadar uzanmaktadır.¹¹⁷ Kaynağını alıp akışa geçtiği ilk mesafelerde hızlı bir şekilde aktığı için bu nehrin yukarı kısımlarına Rud-e Asi veya Ab-e Tiz denilmektedir. Nehir, Ucan'ın güneyindeki Kurvan ilçesi yakınlarında doğup, önce güney ardından güneydoğu yönünde akışını sürdürmektedir. Ramcerd, Kamfiruz ve Ebrac bölgelerini geçtikten sonra Persepolis yakınlarında Pulvar Nehri'ni bünyesine katan nehir, buradan güneydoğu yönünde akışını sürdürerek Bahtegan Gölü'ne dökülmektedir.¹¹⁸

¹¹¹ <http://www.iranicaonline.org/articles/ab-e-dez>, (16/05/2020).

¹¹² D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 19.

¹¹³ G. G. Cameron, *History of Early Iran*, s. 4-5.

¹¹⁴ Strabo, XVI. 1. 18; W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, s. 1034; D. T. Potts, "Elamite Ulā...", s. 27; W. K. Loftus, "On the Determination of the River...", s. 120.

¹¹⁵ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 19; M. T. Imanpour, *The Land of Parsa...*, s. 44-45.

¹¹⁶ <https://www.ito.org/iran/attraction/694-Zohreh-River/>, (16/05/2020); D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 19-20; M. T. Imanpour, *The Land of Parsa...*, s. 45.

¹¹⁷ A. Shayestehfar, M. Soleimani, S. N. Mousavi ve F. Shirazi, "Ecological Study of Rotifers from Kor River, Fars, Iran", *Journal of Environmental Biology*, 29/5, Lucknow, 2008, s. 715.

¹¹⁸ M. T. Imanpour, *The Land of Parsa...*, s. 45-46.

1.1.6. Göller

800 km²'lik alanıyla Güneybatı İran'ın en büyük gölü durumunda olan ve Niriz Gölü ismiyle de bilinen Bahtıgan Gölü, deniz seviyesinin 1.558 m üstünde olup Şiraz'ın 160 km doğusunda yer almaktadır. Kur Nehri'nin aralarında bulunduğu çeşitli akarsularla beslenen Bahtıgan Gölü'nün en derin noktası 1.10 m, uzunluğu 77 km, genişliği ise 10 km olarak ölçülmüştür. Gölün orta kısımlarının tuzla kaplı olması gölden tuz elde edilmesini sağlamasının yanı sıra gölün suyunun çok tuzlu olmasına yol açmıştır. Gölün içinde irili ufaklı birkaç ada ve yarımada yer almaktadır.¹¹⁹

Elam coğrafyasını meydana getiren Güneybatı İran topraklarının bir diğer önemli gölü Meharlu'dur. Şiraz'ın 18 km güneybatısında konumlanan Meharlu Gölü, deniz seviyesinden 1460 m yüksekte olup, 3 m derinliğe sahiptir. Kuzeybatı ve güneydoğudan gelen akarsularla beslenen gölün 1/4'ü tuzla kaplıdır. Sığ derinliği nedeniyle buharlaşma hızının yüksek olduğu gölde yaz aylarında tuz tabakaları daha belirgin şekilde görülmektedir. Göldeki su miktarı gölün orta ve kuzey kesimlerinde daha fazladır. Yüksek tuzluluk sebebiyle balık yaşamına elverişli olmayan gölün çevresindeki bataklıklar çeşitli kuş türleri için yaşam alanı niteliğindedir.¹²⁰

Perişan Gölü, Bahtıgan ve Meharlu göllerine oranla küçük bir göl olmakla birlikte Güneybatı İran'daki başlıca göller arasında sayılmaktadır. 43 km²'lik bir alanı kaplayan göl, Kazerun şehrinin 15 km güneybatısında, deniz seviyesinden 820 m yüksekte yer almaktadır. Bir tatlı su gölü olan Perişan Gölü, çevredeki dağlık alanlardan akan dereler ile yeraltı suları tarafından beslenmektedir.¹²¹

1.1.7. İklim

Günümüzde bir bütün olarak İran coğrafyası kuzeydeki nemli ve ormanlık alanlardan güneydeki kurak ve çöl alanlarına kadar çok çeşitli iklim özelliklerine sahip bulunmaktadır. Genel olarak karasal bir iklime sahip olan ülkede kışlar soğuk ve yağışlı, yazlar ise sıcak ve kurak geçmektedir.¹²² Yağışların büyük bir bölümü kış ve ilkbaharda aylarında düşmekte olup, yıllık sıcaklık farkı ülkenin güneydoğusunda 25°C'nin üzerine çıkarken, kuzeybatısında 12°C'nin altına inmektedir. Kış ve yaz

¹¹⁹ Mansour Ghorbani, *The Economic Geology of Iran: Mineral Deposits and Natural Resources*, Dordrecht, 2013, s. 27; M. T. Imanpour, *The Land of Parsa...*, s. 45-46; <https://www.iranicaonline.org/articles/baktagan-lake-part-of-the-lake-niriz-basin-situated-about-1525-m-above-sea-level-in-the-province-of-fars-approximately>, (27/09/2022).

¹²⁰ M. Ghorbani, *The Economic Geology of Iran...*, s. 28; <https://www.iranicaonline.org/articles/maharlu-lake>, (27/09/2022).

¹²¹ M. Ghorbani, *The Economic Geology of Iran...*, s. 28.

¹²² R. N. Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 14.

sıcaklıkları arasındaki fark ülkenin büyük bir kısmı için 25°C'nin üzerinde yer almaktadır.¹²³

İran'ın genelinde rastlanılan söz konusu iklimsel çeşitlilikten Elam coğrafyası da nasibini almıştır. Söz konusu coğrafyanın yüksek ve dağlık bölgelerinin, İran merkezi platosundan ve Huzistan Ovası'ndan daha yüksek yağış aldığı görülmektedir. Yüksek kesimler nemli ya da yarı nemli ormanlarla kaplı iken daha alçak alanlar kuraklığın doğal bir sonucu olarak bozkır veya çöl bitki örtüsüne sahip bulunmaktadır.¹²⁴

Elam'ın önemli bir parçasını oluşturan Huzistan bölgesinin çoğu kısmı kurak olup, yıllık ortalama 270 mm yağış almaktadır. Bu oran bölgenin kuzeydoğu kesimlerinde yıllık yaklaşık 950 mm'yi bulmaktadır.¹²⁵ Bölge iklim yönünden geniş şekilde üç ana kısma ayrılmaktadır. Birincisi Ahvaz'ın güneyinde kalan ve yıllık yaklaşık 200 mm'nin altında yağış alan kurak bölgedir. İkincisi yılda yaklaşık 200-300 mm arasında yağış alıp, Ahvaz'dan Susa ve Dizful'un yaklaşık 10-15 km güneyi ile Ağa Cari tepelerinin kuzeyine uzanan yarı kurak bölgedir. Sonuncusu ise yıllık yaklaşık 300-900 mm arasında yağış alıp, yarı kurak bölgenin yukarı sınırından Deh Luran'ın kuzeyine ve buradan da Zagros Dağları'nın eteklerine kadar uzanan kuru bölgedir. Bunlara ilave olarak, Huzistan'ın orta ve güney kesimlerinde yağışlar 85-580 mm arasında değişen dikkat çekici bir değişkenlik göstermektedir. Yağış miktarlarında görülen büyük dalgalanmalar, aslında Huzistan'ın yağış rejiminin genel yapısını ortaya koymaktadır. Diğer yandan genel olarak bakıldığında Huzistan'da yaz sıcaklıklarının 58.9°C'yi bulduğu görülürken kışın sıcaklıkların 0°C'nin altına düştüğü bilinmektedir.¹²⁶

Elam coğrafyasından bahseden Strabon, araştırmacılar tarafından henüz tespit edilemeyen bir kaynağa dayandırarak Susis'in (Susyana/modern Huzistan) verimli olmasına rağmen sıcak, hatta kavurucu bir iklime sahip olduğunu belirtmiştir. Güneşin en yüksek sıcaklığa eriştiği vakitlerde Susis sokaklarında yılan ve kertenkele gibi hayvanların aşırı sıcaktan dolayı rahat hareket edemediklerini ve neredeyse yanma tehlikesi geçirdiklerini dile getirmiştir. Banyoda kullanılmak üzere ısınması için

¹²³ C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 102-103.

¹²⁴ C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 102-103.

¹²⁵ M. Masoudi, M. Elhaesahar, "Trend Assessment of Climate...", s. 145.

¹²⁶ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 19.

Güneş'e bırakılan suyun hemen ısındığını ve yine Güneş'e bırakılan arpanın fırında kavrulmuş hale geldiğini ifade etmiştir. Susis'ten daha güneyde yer almasına rağmen Persis'in (Persya/modern Fars) hiçbir yerinde görülmeyen bu boğucu sıcaklık yüzünden insanların geniş evlere ihtiyaç duyduğunu söyleyen Strabon, bölgenin aşırı sıcak olmasını ülkenin kuzeyindeki yüksek dağların kuzey rüzgârlarına engel olmasına bağlamıştır. Söz konusu rüzgârların Susis'in güneyine ulaşımlar bile ovaları serinletemediğine dikkat çekip, Etezyen rüzgârlarının estiği dönemlerde Güneş'in kavurduğu toprakların serinlediğini ve sakin bir hava oluştuğunu belirtmiştir.¹²⁷

Elam'ın bir diğer önemli kısmını oluşturan Fars ilinin iklim özelliklerine göz atıldığında bölgenin iklim yönünden dört ana bölgeye ayrıldığı görülmektedir. Söz konusu bölgenin kuzeyi soğuk ve kuru, orta kesimi ılıman ve nemli, batısı sıcak ve yarı nemli, güneyi ise kuru ve sıcak bir iklime sahip bulunmaktadır.¹²⁸ Bölgede yıllık sıcaklık -10°C ile +45°C arasında seyretmekte olup, yıllık yağış miktarı 100-800 mm arasında değişmektedir.¹²⁹

Strabon, Persis bölgesinin iklimini ise üç kısma ayırmıştır. Kıyı kesimini oluşturan ilk kısmın kumlu ve yakıcı bir sıcaklığa sahip olduğunu belirten Strabon, burada hurma dışında meyve bulmanın zor olduğuna dikkat çekmiştir. Kıyıda iç kesimlerde kalan ikinci kısmın tarım ve hayvancılık açısından uygun bir iklime sahip olup, düzlüklerden oluştuğunu belirterek bu kısımda ayrıca nehir ve göllerin bulunduğunu bildirmiştir. Bölgenin kuzeyinde kalan üçüncü kısmın ise dağlık ve soğuk olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰

Elam coğrafyası konusunda önem arz eden Luristan iline bakıldığında ise genel olarak yağışlı kışları ve kurak yazları ile bilinmekte ve bölgenin dağlık karakteri yerel mikro iklim oluşmasına imkân sağlamaktadır. Bölgenin kuzeydoğusundaki yüksek vadiler yaz aylarında serin bir iklim özelliği göstermekte, güneybatıdaki vadiler ise

¹²⁷ Strabo, XV. 3. 10-11.

¹²⁸ Aliakbar Salehizadeh, Morteza Khodagholi ve Amir Gandomkar, "Temperature Conditions for Determination of Beekeeping Regions in the Light of Climate Change. Case Study: Fars Province", *Environmental and Climate Technologies*, 24/1, Riga, 2020, s. 91.

¹²⁹ Ali Torabi Haghighi, Pouyan Keshtkaran, Mitra Dehghani ve Nasrin Nikoo, "Methods of Facing with Drought in Fars Province-Iran", *XXIV Conference of the Danubian Countries on Hydrological Forecasting and Hydrological Bases of Water Management*, Ljubljana, 2008, s. 80.

¹³⁰ Strabo, XV. 3. 1.

kışın ılıman bir havaya sahip olmaktadır.¹³¹ Yıllık yağış miktarının 400-500 mm arasında olduğu bölgede yaz sıcaklıkları 40°C civarında seyretmektedir.¹³²

1.1.8. Bitki Örtüsü, Hayvan Varlığı ve Maden Kaynakları

Elam coğrafyasının bugünkü topraklarını oluşturan Güneybatı İran'ın çevresi ve iklimi rakımlara göre çeşitlilik göstermektedir. Bu durum doğal olarak bitki ve hayvan varlığı üzerinde de etkili olmaktadır. Bölgenin kuzey ve batısı sıcaklık ve bitki örtüsü değişimine imkân sağlayan bir dizi kendine özgü çevre ve iklim şartlarına sahiptir. Bölgenin güney ve güneydoğu bölgeleri ise sıcak ve kurak iklimin doğal bir sonucu olarak seyrek ağaçlık alanlar, zayıf çalılıklar ve bozkır bitki örtüsüyle kaplanmıştır.¹³³

Huzistan ve Fars illeri Güneybatı Asya'nın iki büyük bitki coğrafyası arasında bir geçiş bölgesi konumundadır. Söz konusu iki bölgeden birincisi, çoğunlukla Zagros yaylalarını içeren İran-Turan Floristik Bölgesi, diğeri ise çoğunlukla Zagros ovaları ile Mezopotamya ovalarını kapsayan Sahra-Sind Floristik Bölgesi'ni meydana getirmektedir.¹³⁴ İran-Turan Floristik Bölgesi, Orta Asya'dan Batı Asya'ya ve buradan da Kuzey Afrika'daki Moritanya bozkırlarına kadar yayılmaktadır. Bu yayılım alanında bir alt bölge olarak ele alınan İran-Anadolu bölgesi, Orta ve Doğu Anadolu'yu, İran'ın yaklaşık üçte ikisini, Afganistan'ı ve Pakistan'ın Belucistan eyaletini kapsamaktadır. İran-Turan Floristik Bölgesi'nin genel iklim karakterini karasal iklim oluşturmaktadır. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise soğuk ve yağışlı geçmekte olup, yağış büyük oranda kışın ve ilkbahar başlarında düşmektedir.¹³⁵

Sahra-Sind Floristik Bölgesi'nin bazı araştırmacılar tarafından Sahra'dan Mısır, Sina, Arabistan, Mezopotamya, Güney İran ve Sind'e kadar uzandığı ileri sürülmekle birlikte ağır basan görüş söz konusu bölgenin, İran'ın en güney kısmını, Pakistan'ı ve Batı Hindistan'ı kapsadığı yönündedir. Ayrıca bazı araştırmacılar tarafından İran'ın sadece Huzistan ve İlam illeri Sahra-Sind Floristik Bölgesi içerisinde kabul edilmektedir. Sahra-Sind Floristik Bölgesi'nin kapsadığı bölgelerde genellikle ovalık

¹³¹ B. Overlaet, "Luristan during the Iron Age", s. 378.

¹³² D. T. Potts, "Luristan and the Central Zagros...", s. 204.

¹³³ Cameron A. Petrie, "The Chalcolithic in Southern Iran", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, New York, 2013, s. 121.

¹³⁴ C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 105.

¹³⁵ <http://www.iranicaonline.org/articles/flora-ii-in-persia>, (30/05/2020).

alanlara yıllık 300 mm'den az yağış düşmektedir. Yağışın büyük bir kısmı kısa ve ılık geçen kış mevsiminde görülmekte olup, yazlar uzun, sıcak ve kurak geçmektedir.¹³⁶

İran-Turan ve Sahra-Sind floristik bölgeleri, Huzistan ve Fars illerinde buluşmakta ve bu biyo-coğrafik karşılaşma oldukça zengin bir bitki çeşitliliği oluşturmaktadır. İran-Turan Floristik Bölgesi, 12.000 civarında bitki türüne ev sahipliği yapmakta olup, bitki çeşitliliği daha çok Zagros Dağları ve İran Platosu'nda yoğunlaşmaktadır. Fars ilinde kuzeyden güneye doğru hareket eden İran-Turan'dan Sahra-Sind'e geçişin en belirgin yansımaları, orman ve bodur ağaçların birlikteliğindeki değişimlerde görülmektedir.¹³⁷

Huzistan'da yüksek kesimler nemli veya yarı nemli ormanlara sahipken, kurak bir iklime sahip ovalık alanlar bozkır ya da çöl bitki örtüsüyle kaplanmış durumdadır.¹³⁸ Buna ilaveten bölgedeki en yaygın bitki türlerini yağışlı mevsimden hemen sonra büyümeye başlayan ve Şubat ayı sonunda yoğun şekilde görülen cılız otlar meydana getirmektedir. Mart ayı sonunda söz konusu otlar kurumaya başlamakta ve arazi büyük oranda çoraklaşmaktadır. Ancak akarsu çevreleri bu çoraklaşmadan etkilenmemekte ve birçok yabancı ot türü canlılığını korumaktadır.¹³⁹ Güney Zagroslar bölgesinde 1055-2550 m arasında değişen rakımlarda Antep fıstığı, meşe, akçaağaç, alıç ve yabancı armut gibi ağaçlar yetişmektedir. Daha kuru iklime sahip düşük rakımlarda Antep fıstığı ve yabancı badem ağaçları görülmekte olup, aşağıya doğru inildikçe yabancı badem ağaçları daha yoğun görülmektedir. Daha düşük rakımlardan itibaren ise Antep fıstığının yanı sıra diğer yaprak dökken geniş yapraklı ağaçların çoğu manzaradan kaybolmaktadır.¹⁴⁰

Elam coğrafyasındaki hayvan varlığının kanıtları çok eski dönemlere kadar gitmektedir. Huzistan, Fars ve Luristan başta olmak üzere Elam coğrafyasındaki çeşitli dönemlere ait yerleşmelerden elde edilen hayvan kalıntıları, söz konusu coğrafyanın Paleolitik ve Kalkolitik dönemlerden itibaren zengin bir hayvan varlığına sahip olduğunu göstermektedir.¹⁴¹ Özellikle Bereketli Hilal'in doğusunu oluşturan Zagroslar bölgesinde MÖ 9-8. binyıllar arasında ortaya çıktığı radyokarbon yöntemiyle teyit edilen yerleşik avcı-toplayıcılık sürecinden itibaren çeşitli yerleşmelerde hayvan

¹³⁶ <http://www.iranicaonline.org/articles/flora-ii-in-persia>, (30/05/2020).

¹³⁷ C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 105.

¹³⁸ C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 103.

¹³⁹ A. Moghaddam, "The Later Village...", s. 107.

¹⁴⁰ C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 106.

¹⁴¹ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 28.

kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Paleo-osteolojik araştırmalardan elde edilen son bilgiler neticesinde Zagros Dağları'nda yaşayan insanların MÖ 8. binyılın sonlarından itibaren hayvan sürülerine sahip oldukları bilinmektedir. Ayrıca yine bu bilgilerden Zagroslar bölgesindeki hayvan varlığının Doğu Akdeniz'deki çağdaşlarından belirgin şekilde farklı olduğu ve bu durumun da İran Neolitik Çağ'ının kendine özgü olduğunu ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.¹⁴²

Kirmanşah ilindeki Şeyh Abad yerleşmesinde Neolitik Çağ'ın başlarına tarihlenen bir duvarda dört yaban keçisi ve bir yaban koyununun kafataslarına rastlanmıştır. Benzer bir durumla yabancı koyun kafataslarının bulunduğu Genc Dere yerleşmesinde de karşılaşmıştır.¹⁴³ Huzistan ilinde yer alan Ebu Çizan yerleşmesinde yapılan çalışmalardan buradaki insanların koyun, keçi, inek ve domuz besledikleri; yaban domuzu ve tilki gibi vahşi hayvanları avladıkları anlaşılmıştır.¹⁴⁴ Luristan ilinde Neolitik Çağ'a ait Abdülhüseyin yerleşmesinde koyun, keçi, tilki, kızıl geyik ve yabancı tavşan kemiklerinden yapılmış çeşitli araç-gereç ortaya çıkarılmıştır.¹⁴⁵

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde İran Platosu'nun yeraltı kaynakları bakımından zengin olduğu görülmekte olup, Elam coğrafyasının öne çıkan yeraltı kaynakları arasında altın,¹⁴⁶ gümüş, demir, bakır, kurşun,¹⁴⁷ kalay,¹⁴⁸ kireç taşı,¹⁴⁹ alçı taşı, bitüm,¹⁵⁰ kaymak taşı, diorit ve obsidiyen¹⁵¹ sayılmaktadır.

1.2. Elam Araştırmalarının Tarihi

14. ve 16. yüzyıllar arasında kapsayan zaman aralığı Avrupa'da coğrafi keşifler, rönesans ve reform gibi önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde bilim, teknoloji, sanat gibi alanlarla çığır açıcı ilerlemeler yaşanmıştır. Söz konusu ilerlemeler birçok konuda olduğu gibi geçmiş algısı üzerinde de rol oynamıştır. İnsanlığın geçmişine, diğer bir ifadeyle eski medeniyetlere duyulan ilgi ve merak,

¹⁴² B. Helwing, "The Iranian Plateau", s. 504.

¹⁴³ B. Helwing, "The Iranian Plateau", s. 505.

¹⁴⁴ A. Moghaddam, "Southwestern Iran", s. 529.

¹⁴⁵ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 28-36.

¹⁴⁶ François Vallat, "Éléments de Géographie Élamite (Résumé)", *Paléorient*, 11/2, Paris, 1985, s. 54.

¹⁴⁷ C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 107.

¹⁴⁸ Ali Aarab, Mohammad Esmail Esmaili Jelodar ve Alireza Khosrowzadeh, "A Suggestion for the Toponymy of Several Elamite Regions Including Zabshali, Tukrish and Lu.Su", *DTCF Dergisi*, 57/1, Ankara, 2017, s. 53; Javier Alvarez-Mon, "Khuzestan in the Bronze Age", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, New York, 2013, s. 217.

¹⁴⁹ C. A. Petrie, M. Djamali ve M. D. Jones, "Physical Geography...", s. 107.

¹⁵⁰ A. Moghaddam, "The Later Village...", s. 106.

¹⁵¹ W. Hinz, "Persia c. 2400-1800 B.C.", s. 645.

dikkat çekici şekilde artmış ve bu doğrultuda çeşitli araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Hem kutsal kitaplarda hem de antik yazarların eserlerinde yer alan eski medeniyetlere ait bilgileri kendilerine kılavuz edinen insanlar, önceleri tutku, merak, macera, servet sahibi olma gibi şahsi hırslarla, ilerleyen zamanlarda ise bilimsel keşif ve resmi görev gibi maksatlarla eski medeniyetlerin izlerini sürmeye başlamışlardır.

Anadolu, Mezopotamya ve İran gibi coğrafyaların eski medeniyetlere ev sahipliği yaptığı gerçeğinden yola çıkan araştırmacılar, bu coğrafyalara seyahatler düzenlemeye başlamışlardır. 17. ve 18. yüzyıllarda artan seyahatler, 19. yüzyılın başlarında doruk noktasına ulaşmıştır.¹⁵² Seyahatlerdeki bu artışta, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa ülkelerinde ulusal müzeler oluşturulmaya başlanması ve bunun doğal bir sonucu olarak sergilenen çeşitli eserlere ihtiyaç duyulması önemli bir yer tutmuştur. Bu bağlamda araştırmacıların toprağın altına göz atma yani arkeolojik kazı yapma ihtiyacı ortaya çıkmıştır.¹⁵³ Diğer yandan arkeolojinin disiplin bakımından tam olarak olgunlaşmadığı ve ülkeler arası kültürel rekabette bir güç unsuru olarak kullanıldığı Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte araştırmacıların çok azı arkeoloji eğitimi almış olup, çoğunluğu genellikle diplomat, mühendis veya mimar olarak görev yapmıştır.¹⁵⁴ 2000 yılı aşkın bir tarihiyle Batı Asya medeniyetleri arasında en uzun geçmişe sahip olan¹⁵⁵ Elam Krallığı'nın keşfi, işte tüm bu bahsedilen şartlar altında 19. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır.¹⁵⁶

1.2.1 Arkeolojik Çalışmalar

Eldeki bilgiler 14. yüzyıldan itibaren birçok Avrupalı gezginin İran'ı ziyaret ettiğini ortaya koymuştur. İran'a 17. yüzyıldan önce yapılan seyahatler genellikle dönemin siyasi koşullarının etkisiyle gerçekleşmiştir. 16. yüzyılın başlarında Safeviler'in İran'da iktidara gelmesiyle ülkede siyasi istikrar ve güvenli bir ortam oluşmuştur. Doğu'da yeni pazarlar ve ticaret yolları arayışı bu dönemde Avrupalıların İran'a yaptıkları seyahatlerin yoğunlaşmasında önemli rol oynamıştır. Şah Abbas'ın, Batı ile iyi ilişkiler kurma yönündeki çabaları da bu konuda kayda değer bir gelişme

¹⁵² Nicole Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Chichester, West Sussex, 2012, c. 1, s. 48.

¹⁵³ Ali Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran: A Brief Survey", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, New York, 2013, s. 4.

¹⁵⁴ N. Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", s. 49.

¹⁵⁵ Walther Hinz, *The Lost World of Elam: Re-creation of a Vanished Civilization*, (çev. Jennifer Barnes), London, 1972, s. 11.

¹⁵⁶ Javier Alvarez-Mon, Mark B. Garrison ve David Stronach, "Introduction", *Elam and Persia*, Winona Lake, Indiana, 2011, s. 3.

meydana getirmiştir. Söz konusu yıllarda en çok ziyaret başta Fars ili olmak üzere ülkenin güneybatısına yapılmıştır. Persepolis, Nakş-ı Rüstem ve Pasargad'daki Ahameniş kalıntıları İspanyol Don Garcia da Silva Figueroa (1550-1624), İtalyan Pietro Della Valle (1586-1652), Fransız Jean Chardin (1643-1713), Jean Thevenot (1633-1667) ve Alman Engelbert Kaempfer (1651-1716) gibi Avrupalı gezginlerin ziyaretlerine sahne olmuştur.¹⁵⁷

Avrupa'daki Napolyon Savaşları ve 1804-1828 yılları arasında Rusya ile İran arasında yaşanan çatışmalar sebebiyle söz konusu yıllarda Batılıların İran'a seyahatleri yoğunlaşmıştır. Ayrıca Hindistan'a herhangi bir tehdit olması durumunda İran ile ittifak kurmak amacıyla İngiltere ve Fransa tarafından İran'a bir dizi diplomat misyonu gönderilmiştir.¹⁵⁸ Dönemin siyasi koşulları kendileri için daha elverişli olduğundan İngilizler diplomasi konusunda oldukça aktif hareket etmişlerdir. 1807 yılında Napolyon Bonapart tarafından Feth Ali Şah ile görüşmek üzere İran'a gönderilen General Gardane'in bu görevinde başarısız olması, aralarından bazıları eski eserlere ilgi duyan İngiliz ajanları İran'a yönelmiştir. Öyle ki, Henry Creswicke Rawlinson, 1836 yılında Kirmanşah'ta Bisütun Kitabesi'ni kopyalamaya ve çözmeye çabalarken yine bir İngiliz olan Austen Henry Layard, Güneybatı İran'da Zagros dağları eteklerindeki Bahtiyari kabilesini ziyaret etmiştir (Şekil 3). Bu iki isim aynı zamanda Susa kalıntılarını ilk ziyaret eden ve dolayısıyla ilk keşfedenler olarak tarihte yerlerini almışlardır.¹⁵⁹ H. C. Rawlinson, Susa'ya ziyaretini 1836 yılında gerçekleştirirken, Layard'ın Susa'yı ziyareti 1841 yılında mümkün olmuştur. Ancak Susa'daki kalıntılar ismi geçen iki İngiliz tarafından gerekli ilgiyi görmemiştir. 1841 yılında Layard bu durumu şu sözlerle dile getirmiştir: “Susan'ı ziyaret ettim. Rawlinson burasının kutsal metinlerde geçen Şusan olduğuna ve Daniel'in mezarının da burada yer aldığına inanıyor ancak kalıntılar önemsiz. Burada büyük bir şehrin varlığına dair hiçbir işaret yok.”¹⁶⁰

Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki sınır anlaşmazlıklarını çözmek için İngiliz komisyonunun bir parçası olarak İran'da Albay W. F. Williams'ın birliğinde görev yapan William Kennett Loftus, 1849 yılında Susa'da ilk kazı çalışmalarını

¹⁵⁷ A. Mousavi, “The History of Archaeological Research in Iran...”, s. 4.

¹⁵⁸ A. Mousavi, “The History of Archaeological Research in Iran...”, s. 4-5.

¹⁵⁹ N. Chevalier, “Early Excavations (pre-1914)”, s. 65.

¹⁶⁰ Marianne Cotty, “Between Orientalism and Persomania: The Presentation of the Iranian Collections at the Louvre”, *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 63-64.

başlatmış ve bu kazılar yine onun tarafından 1854 yılına kadar sürdürülmüştür.¹⁶¹ Loftus, 1850 yılında tanımlama başarısına eriştiği¹⁶² Susa’da yaptığı kazılarda Büyük Darius tarafından inşa edilip çeşitli yerlerine II. Artakserkses (MÖ 404-359) tarafından eklenen sütunlu bir yapı (apadana) ortaya çıkarmış ve 1857 yılında yayımladığı “Travels and Researches in Chaldaea and Susiana” isimli eserinde bu yapı ve sitenin planına kendi yorumları eşliğinde yer vermiştir.¹⁶³ Bunlara ilave olarak Loftus, 1852 yılında Susa’da yaptığı kazı sırasında üzerlerinde Elamca çivi yazısı bulunan kilden yapılmış tabletler ve koniler ortaya çıkarmıştır. Bunlar arasında I. Artakserkses (MÖ 465-424) zamanında yangına maruz kalan Büyük Darius’un sarayından bahseden metin ile II. Artakserkses’in inşa ettirdiği yeni saraydan bahseden II. Artakserkses’a ait üç dilli metin daha çok ilgi görmüştür.¹⁶⁴ Buna karşın Loftus tarafından Susa’da ortaya çıkarılanlar, Paul Emile Botta’nın Horsabad’da ve Layard’ın Nimrud’da ortaya çıkardığı buluntular kadar büyük etki yaratmamış ve beklentileri karşılayamamıştır. Ayrıca bölge halkı, kazıların Daniel peygamberin mezarı olarak kabul ettikleri kısma zarar vereceğini düşünüp kazı ekibine düşmanca tavırlar sergilemeye başlamıştır (Şekil 4).¹⁶⁵ Bu olumsuz etkenler neticesinde British Müzesi mütevellî heyeti adına Susa’daki kazıları denetleyen H. C. Rawlinson, 1852 yılının Nisan ayında Susa’daki kazıları sonlandırmış¹⁶⁶ ve Loftus Irak’taki Asur kazılarına devam etmek üzere İran’dan ayrılmıştır. Diğer yandan Susa’da Loftus tarafından yürütülen kazılar her ne kadar kısa ömürlü olmuş olsa da söz konusu kazılar sonucunda Susa’nın Eski Ahit’te geçen Şuşan olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Loftus’un ekibindeki Henry Churchill’ın çizimleri, el değmemiş höyüklerin ilk resimlerini meydana getirmiştir.¹⁶⁷

Susa’da yapılan ilk çalışmalarda ele geçen buluntulardan tatmin olmayan İngilizlerin bölgeyi terk etmelerinden otuz yıl kadar sonra söz konusu çalışmaları Fransızlar devam ettirmiştir. Marcel-Auguste Dieulafoy (1844-1920) ve eşi Jane Dieulafoy (1851-1916) yaptıkları çalışmalarla İran’daki önemli Fransız gezginler arasında yerlerini almışlardır. M. A. Dieulafoy, Doğu sanatının Batı sanatı ile olan

¹⁶¹ A. Mousavi, “The History of Archaeological Research in Iran...”, s. 5; N. Chevalier, “Early Excavations (pre-1914)”, s. 65.

¹⁶² E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 108.

¹⁶³ N. Chevalier, “Early Excavations (pre-1914)”, s. 65.

¹⁶⁴ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 9.

¹⁶⁵ N. Chevalier, “Early Excavations (pre-1914)”, s. 65; A. Mousavi, “The History of Archaeological Research in Iran...”, s. 5; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 9.

¹⁶⁶ Nicole Chevalier, “France and Elam”, *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 42.

¹⁶⁷ N. Chevalier, “Early Excavations (pre-1914)”, s. 65; A. Mousavi, “The History of Archaeological Research in Iran...”, s. 5; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 9.

bağlantıları konusunda ilgi duymakta olup, bu ilgisi dolayısıyla araştırma yapmak üzere 1881 yılında eşi Jane ile birlikte İran'a gitmiştir. Jane, onun araştırmalarında hem fotoğrafçı olarak görev yapmış hem de yapılan çalışmaların kronolojisini tutmuştur. Ayrıca yapılan çalışmaları ayrıntılı şekilde kaleme alıp bir bakıma yazarlık kariyerine de sahip olmuştur. M. A. Dieulafoy, Susa'yı ziyareti sırasında buradaki kalıntıların taşıdığı önemi fark etmiştir. Paris'e döndükten sonra Susa'da kazılara başlamak için Fransa'dan fon bulmaya, İran'dan ise kazı izni almaya çabalamıştır. Ayrıca bunlarla da yetinmeyerek İran'a yaptığı ilk ziyaretinin sonuçlarını içeren "L'Art Antique de la Perse" isimli eserini yayımlamıştır.¹⁶⁸ Bu sıralarda M. A. Dieulafoy'un beklediği haber gelmiş, Fransa'nın Tahran temsilcisi René de Balloy, Fransa'ya Susa'da kazı yapma izni veren antlaşmanın Nasreddin Şah tarafından onaylandığını M. A. Dieulafoy'a bildirmiştir. 7 Aralık 1884 tarihinde yapılmış bu antlaşmayla Susa'da Fransız kazıları dönemi başlamıştır.¹⁶⁹

Bay ve bayan Dieulafoy, Direction des Musées Nationaux'dan 30.000 frank fon temin edip¹⁷⁰ mühendis Charles Babin ve doğa bilimci Frederic Houssaye ile birlikte 1885-1886 yılları arasında Susa'ya iki kazı seyahati yapmışlardır. Söz konusu seyahatlerdeki temel gayeleri ise Ahameniş hazinelerinin barındığına inandıkları sarayları ortaya çıkarmak olmuştur. M. A. Dieulafoy, 26 Şubat 1885-13 Mayıs 1885 tarihleri arasında gerçekleştirdiği ilk Susa seyahati sırasında Babin ile birlikte topografik bir çalışma yaptıktan sonra Susa'nın Apadana, Akropol ve Ville Royale kısımlarında birkaç açma kazmıştır (Şekil 5). 15 Aralık 1885 tarihinde başlayan ikinci seyahatinde ise fon ve zaman yetersizliği sebebiyle çalışmalarını Apadana kısmına odaklamıştır. Araştırma ekibinin güvenliğini sağlamada artık garanti veremeyeceğini Haziran 1885 tarihinden itibaren dile getirip araştırmaların sonlandırılmasını talep eden Nasreddin Şah yönetiminden Nisan 1886 tarihine kadar olmak üzere ek süre alan M. A. Dieulafoy, çalışmalarını acele bir şekilde gerçekleştirip söz konusu tarihte sonlandırmıştır.¹⁷¹ Öte yandan M. A. Dieulafoy ve ekibi, Susa'daki çalışmalarına ilaveten Malamir'deki Elam kabartmalarına da dikkat çekmiş ve M. A. Dieulafoy, 1885

¹⁶⁸ N. Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", s. 66.

¹⁶⁹ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6; N. Chevalier, "France and Elam", s. 42.

¹⁷⁰ M. Cotty, "Between Orientalism and Persomania...", s. 64.

¹⁷¹ N. Chevalier, "France and Elam", s. 42-43.

yılında Houssaye ve Babin'i bu kabartmaların fotoğraflarını çekmeleri için Malamir'e yollamıştır.¹⁷²

Ahameniş şehir duvarını ve Apadana'yı keşfederek önemli bir başarı gösteren M. A. Dieulafoy,¹⁷³ Susa'daki çalışmaları esnasında Apadana (kuzey höyüğü), Akropol veya İçkale (en yüksek höyük), Ahameniş kalıntıları olduğunu varsaydığı Kraliyet Şehri ve Zanaatkârlar Şehri (sitenin doğu kısmı) olmak üzere Susa'yı dört ayrı höyüğe sahip bir yerleşme olarak tanımlamıştır (Şekil 6).¹⁷⁴ Buna ilaveten M. A. Dieulafoy Susa'da geçirdiği iki kazı mevsimi sonucunda, zorlu çalışma şartları ve zaman darlığına rağmen önemli buluntular ortaya çıkarmayı başarmıştır. Bunlar arasında Ahameniş krallarının saray kalıntıları olduğu anlaşılan idari yapılar, sütun kaideleri ve Ahameniş muhafızlarının sırlı rölyefleri,¹⁷⁵ yine sırlı şekilde aslan rölyefleri, iki boğa başlı sütun başlıkları, tören merdiveni, bronz ve akik heykeller, silindirler, sırlı kaplar, silahlar, kandiller, mermer kâseler ve çivi yazılı kil tabletler¹⁷⁶ oldukça dikkat çekmiştir. 1886 yılında, Sané gemisiyle Fransa'ya aralarında tuğlaların da olduğu 327 çeşitli mimari kalıntı gönderilerek bunlar Louvre ve Sèvres'in atölyelerinde restore edilmiştir.¹⁷⁷ Nihayetinde tüm bu buluntular Paris'e gönderilmiş ve Louvre Müzesi'ndeki Susa koleksiyonunun temelini oluşturmuşlardır.¹⁷⁸ Ayrıca M. A. Dieulafoy, Elam askerleri olduğuna inandığı söz konusu rölyeflerdeki Ahameniş okçularından bazılarının koyu, bazılarının ise açık ten renginde olduğunu fark etmiş ve bu durum onun Elamlıların karışık bir ırk olduğuna dair inancını güçlendirmiştir. Buna karşın, sonraki yıllarda yapılan araştırmalar sonucunda rölyeflerdeki ton farklılığının kullanılan boyanın doğasından kaynaklandığı anlaşılmış ve M. A. Dieulafoy'un Elam ırkı konusundaki düşüncesinin yanlış olduğu ortaya koyulmuştur.¹⁷⁹ Ayrıca M. A. Dieulafoy ortaya çıkardığı Ahameniş sarayının planını mimar olmasının da etkisiyle doğru şekilde tespit etmiş ve sarayın yıkılışı ile ilgili bazı teknik sorunlar üzerine fikir yürütmüştür. Bununla birlikte halefi Jacques Jean-Marie de Morgan (1857-1924) gibi M. A. Dieulafoy da kazı

¹⁷² N. Chevalier, "France and Elam", s. 52.

¹⁷³ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 108.

¹⁷⁴ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6.

¹⁷⁵ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6; N. Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", s. 66.

¹⁷⁶ M. Cotty, "Between Orientalism and Persomania...", s. 64-65.

¹⁷⁷ M. Cotty, "Between Orientalism and Persomania...", s. 64.

¹⁷⁸ Jean Perrot, "Avant-Propos", *Le Palais de Darius à Suse: Une Résidence Royale sur la Route de Persépolis à Babylone*, Paris, 2010, s. 9; A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6; N. Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", s. 66.

¹⁷⁹ David Stronach, "Court Dress and Riding Dress at Persepolis: New Approaches to Old Questions", *Elam and Persia*, Winona Lake, Indiana, 2011, s. 483.

sırasında yıkılan kerpiç duvarları tanımlayamamıştır.¹⁸⁰ 1893 yılında yayımladığı “L’Acropole de Suse” adlı eseri Susa hakkında doyurucu bilgiler vermekten uzak olduğu için fazla ilgi görmese de M. A. Dieulafoy’un sıradan bir gezginden daha fazla bilgi ve beceriye sahip olması kendisine büyük bir bilimsel şöhret kazandırmıştır.¹⁸¹ Nihayetinde bay ve bayan Dieulafoy ikilisi, öyle veya böyle, Susa’daki Fransız çalışmalarının temelini atmış ve bilim dünyasının dikkatini Susa’ya çekmeyi başarmışlardır.¹⁸²

M. A. Dieulafoy, yaptığı çalışmaları 1885 yılında yayımladığı “Art Antique de la Perse” ve 1893 yılında yayımladığı “Acropole de Suse” isimli eserlerinde toplamıştır. Eşi J. Dieulafoy ise ilk olarak popüler bir dergi olan “Le tour du Monde”da yayınlanıp halkın ilgisini çeken anlatılarını ve çektiği fotoğrafları “La Perse” ve “la Chaldée et la Susiane” olmak üzere iki cilt halinde 1887 yılında yayımlamıştır. Ayrıca sitedeki kazıları ve yaşamı kaydettiği günlüğünü 1888 yılında yayımlamıştır. Öte yandan J. Dieulafoy çektiği fotoğraflar sayesinde İran’da ilk kez, kazıların sonuçlarını, saha topografyasını, saha çalışmasının organizasyonunu ve keşfedilen buluntuları bilimsel olarak belgelemiş ve fotoğraf makinesini bir bakıma “gerçek bir arkeolojik kayıt aracı” olarak kullanmıştır.¹⁸³

Jeolog, dil bilimci, nümizmat ve tarih öncesi uzmanı olan ve doğa tarihi konusuna ilgili duyan Jacques Jean-Marie de Morgan, Susa’nın bilimsel önemini tam manasıyla ortaya koyan isim olmuştur.¹⁸⁴ Nitekim Morgan’dan önce Susa’da çalışma yapan M. A. Dieulafoy sadece Ahameniş Dönemi’nin tabakalarını kazmış ama Elam tabakalarına ulaşamamıştır.¹⁸⁵ Morgan, Hazar Gölü kıyılarından Fars Körfezi’ne kadar İran coğrafyasının büyük bir kısmında araştırma yapan, dönemin Fransa’sının en büyük İran kâşifi olmuştur. Maden mühendisi olarak görev yaptığı Ermenistan’da uzun süre kalması, arkeolojik araştırmalara olan ilgisini arttırmış ve Ermenistan’da yaptığı arkeolojik çalışmaları 1889 yılında “Mission Scientifique au Caucase”da yayımlamıştır. 1889 yılından 1891 yılına kadar Hazar Gölü çevresi, Senendec ve Luristan bölgelerinde araştırma gezisi yapmış ve söz konusu yıllar arasında Susa’ya gelip araştırmasını burada

¹⁸⁰ A. Mousavi, “The History of Archaeological Research in Iran...”, s. 6.

¹⁸¹ N. Chevalier, “Early Excavations (pre-1914)”, s. 66.

¹⁸² E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 108; N. Chevalier, “Early Excavations (pre-1914)”, s. 66.

¹⁸³ M. Cotty, “Between Orientalism and Persomania...”, s. 70.

¹⁸⁴ N. Chevalier, “Early Excavations (pre-1914)”, s. 66.

¹⁸⁵ M. Cotty, “Between Orientalism and Persomania...”, s. 64.

yoğunlaştırmaya karar vermiştir.¹⁸⁶ Bu kapsamda 2 Eylül 1891’de Susa yakınındaki Dizful’a gelen Morgan, Susa ve çevresinin coğrafi, etnografik ve dil bilimsel haritasını çizmiş olup, harita çalışmasını şu sözlerle dile getirmiştir: “Bu haritayı coğrafya açısından mümkün olduğunca eksiksiz yaptım. Tüm antik kalıntıları, tepeleri, stelleri, mezarları vb. işaretledim. Tüm yollar, patikalar, kaynaklar... Asur yazıtlarında bahsedilen şehirlerin konumunu belirlemeyi umuyorum.”¹⁸⁷ Morgan, aynı günlerde Dizful’dan Susa’ya geçip bir hafta süresince Susa’daki kalıntıları incelemiştir. Susa’nın Akropol kısmının yüksekliğinden etkilenip çalışmasını bu kısımda yoğunlaştırması sayesinde çeşitli seramik kaplar ve taş aletler ele geçirmiştir. Bu buluntular onu heyecanlandırmış ve vakit kaybetmeden Susa’da kapsamlı araştırmalar yapmayı arzulamıştır.¹⁸⁸ Bu arzusu doğrultusunda Morgan, M. A. Dieulafoy’un çalışmalarında yaşanan aksaklıklara rağmen Fransız araştırmacılar için Susa’da kazı tekelinin sağlanması amacıyla Tahran’daki Fransız temsilciliği için çeşitli bilgiler toplamıştır.¹⁸⁹ Nihayetinde süren uzun görüşmelerin ardından 12 Mayıs 1895 tarihinde Nasreddin Şah 50.000 altın frank karşılığında Fransa’ya tüm İran’da kazı yapma tekelini vermiştir.¹⁹⁰ Sonraki süreçte bu antlaşmanın yerini 11 Ağustos 1900 tarihinde Muzaffereddin Şah’ın uluslararası bir sergi dolayısıyla gittiği Paris’te imzaladığı yeni bir antlaşma almıştır. Bu yeni antlaşma sonucunda Fransa’ya tanınan tekel devam etmiş ve Susyana’da keşfedilen buluntular sadece Fransa’ya verilmek şartıyla İran genelinde keşfedilen buluntular Fransa ve İran arasında paylaşılmıştır.¹⁹¹ 1927 yılına kadar yürürlükte kalan yine bu antlaşma¹⁹² gereğince İran, 1897 yılından itibaren Fransızlar tarafından Susyana’da ortaya çıkarılan neredeyse tüm tarihi eserleri Louvre Müzesi’nde korunmak ve sergilenmek üzere ücret karşılığında Fransa’ya vermiştir.¹⁹³ Sözü edilen zaman süresince yaklaşık 50.000 tarihi eser Louvre Müzesi koleksiyonlarını zenginleştirmek üzere Paris’e gönderilmiştir.¹⁹⁴

¹⁸⁶ N. Chevalier, “Early Excavations (pre-1914)”, s. 66-67; N. Chevalier, “France and Elam”, s. 44-45.

¹⁸⁷ J. de Morgan, *Mission Scientifique en Perse. Cartes des Rives Méridionales de la mer Caspienne, du Kurdistan de Moukhri et de l’Elam*, Paris, 1895, harita 12; N. Chevalier, “France and Elam”, s. 44.

¹⁸⁸ N. Chevalier, “France and Elam”, s. 44-45.

¹⁸⁹ N. Chevalier, “Early Excavations (pre-1914)”, s. 66-67.

¹⁹⁰ N. Chevalier, “France and Elam”, s. 45.

¹⁹¹ N. Chevalier, “France and Elam”, s. 45-46.

¹⁹² A. Mousavi, “The History of Archaeological Research in Iran...”, s. 7.

¹⁹³ Florence Malbran-Labat, *Les Inscriptions Royales de Suse: Briques de l’époque Paléo-élamite à l’Empire Néo-élamite*, Paris, 1995, s. 8.

¹⁹⁴ M. Cotty, “Between Orientalism and Persomania...”, s. 63.

1897 yılında Délégation Scientifique Française en Perse kurulduğunda, Fransızlar, İran'da yapacakları tüm arkeolojik kazılar için süresiz olarak tamamen imtiyaz sahibi olmuşlardır.¹⁹⁵ 1892 yılından beri Mısır'da Eski Eserler Direktörü olarak görev yapan Morgan, Délégation Scientifique Française en Perse'in kurulması sonrasında 1897 yılında Mısır'daki görevinden istifa edip İran'a gelmiş ve aynı yıl Délégation Scientifique Française en Perse'in direktörlüğü görevine başlamıştır.¹⁹⁶ Morgan'ın, başında bulunduğu delegasyonun üyeleri Gustave Jéquier (1897-1902), Georges Lampre ve onun eşi (1897-1906), Joseph-Etienne Gautier (1898-1907), Maurice Pézard (1909-1912), Roland de Mecquenem ve Father Jean Vincent Scheil'den (1897-1940) meydana gelmiştir.¹⁹⁷ Morgan, isimleri geçen araştırma ekibinin faaliyet merkezinin Susa'da kurulması gerektiğine karar vermiş ve 1 Mayıs 1898 tarihinde Susa'nın Akropol kısmının en yüksek noktasına araştırma ekibinin kalabileceği ve böylelikle olası kabile saldırılarından korunabileceği bir ev inşa etmiştir.¹⁹⁸ Dieulafoy gibi o da ilk ziyaretinden itibaren Susa'dan etkilenmiştir ancak selefının aksine onu asıl ilgilendiren şey Ahameniş kalıntılarından ziyade "Elam'ın kayıp hikâyesi" olmuştur.¹⁹⁹ Ayrıca Akropol'ün tabanında küçük taş aletler bulmuş ve bu durum onu kökeninin Kaldeliler'den (Babilliler) geldiğine inandığı Mısır medeniyeti hakkında ipuçları bulabileceği düşüncesine sevk etmiştir.²⁰⁰ Morgan 1898 yılının kış mevsiminde Susa'daki kazılarına Akropol kısmından başlamış ve bu kısmın yüksek kesimine doğru ilerleyen açmalar şeklinde çukurlar açmıştır. Susa'da açtığı en önemli noktayı ise "Büyük Açma" olarak bilinen, akropolün orta kısmından başlayıp kuzeybatıdan güneydoğuya ilerleyen ve kazıların ana eksenini oluşturmuştur.²⁰¹ 100 m uzunlukta ve birbirini izleyen her biri 5 m genişliğinde basamaklara sahip bu açmada Morgan'ın yaptığı çalışmalar 20. yüzyılın başlarındaki standartlara göre bile gerekli teknikten uzak ve belgelemeden neredeyse yoksun bir nitelik teşkil etmiştir. Özellikle Geç Yeni Elam seviyelerindeki çalışmalarında hata ve eksiklikleri daha belirgin bir hal almıştır.²⁰² Buna rağmen Morgan, burada sürdürdüğü kazılarda Elamlıların kendi ürettikleri eserlerin yanı sıra başta I. Şutruk-Nahhunte

¹⁹⁵ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6.

¹⁹⁶ N. Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", s. 67.

¹⁹⁷ N. Chevalier, "France and Elam", s. 47.

¹⁹⁸ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6; N. Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", s. 67; N. Chevalier, "France and Elam", s. 47.

¹⁹⁹ N. Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", s. 67.

²⁰⁰ N. Chevalier, "France and Elam", s. 46; N. Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", s. 67.

²⁰¹ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6.

²⁰² J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, "Introduction", s. 4.

olmak üzere Orta Elam Dönemi kralları tarafından Mezopotamya'dan Susa'ya getirilen değerli eserleri ortaya çıkarmayı başarmıştır.²⁰³ Bunlar arasında Elam kralı Untaş-Napirişa stelinin parçaları, yedi savaşçı tanrının bronz figürleri, içerisinde Sit-Şemşi ismi verilen bir tapınak modeli ele geçen Ninhursag Tapınağı, yine içerisinde temel armağanları olarak tanımlanan çok çeşitli değerli nesnelere barındıran İnşuşinak Tapınağı, Proto-Elam yazılı kil tabletler,²⁰⁴ Elam kraliçesi Napir-Asu'nun bronz heykeli, Akad kralı Naram-Sin'in zafer steli, Babil kudurruları (sınır taşları), yılan simgeleriyle bezenmiş bronz bir masa,²⁰⁵ Akad kralı Maniştüşu'nun dikilitaşı²⁰⁶ ve Hammurabi kanun maddelerinin yer aldığı stel²⁰⁷ en başta önem arz edenler olmuştur.²⁰⁸ Başta Hammurabi steli olmak üzere²⁰⁹ Naram-Sin'in zafer steli ve Maniştüşu heykelinin de aralarında yer aldığı kimi buluntular MÖ 1158 yılında Elam kralı I. Şutruk-Nahhunte'nin Babil seferi sırasında ganimet olarak Babil'den Susa'ya getirilmiştir. Bu durum Naram-Sin'in zafer steli ve Maniştüşu heykeli üzerinde yer alan Elamca yazıtlarda açıkça ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra I. Şutruk-Nahhunte ve oğlu Kudur-Nahhunte'nin Babil seferlerinden bahseden birkaç Elamca çivi yazılı kil tablette Marduk heykelinin de Babil'den Susa'ya götürüldüğü belirtilmiştir. Ancak söz konusu heykel, Susa'ya götürülüşünden yaklaşık 35 yıl sonra Babil kralı I. Nebukadnezar (MÖ 1125-1104) tarafından ele geçirilip Babil'e geri götürüldüğü için Susa'daki kazılarda ele geçmemiştir.²¹⁰

Söz konusu buluntuların haricinde, Susa'daki ilk medeniyetin oluşumuna ışık tutan MÖ 5. binyıla ait boyalı seramik kaplar ve çeşitli bakır eşyalar barındıran bir tarih öncesi mezarlık yine Morgan tarafından gün yüzüne çıkarılmıştır.²¹¹ Susa I seramikleri olarak bilinen bu tarih öncesi boyalı seramikler, Doğu dünyasında ilk arkeolojik kazıların başladığı Mezopotamya'da bile o güne kadar ele geçmediği için tam anlamıyla bir yenilik olarak görülmüştür. Ayrıca söz konusu seramiklerle birlikte ele geçen bakır

²⁰³ N. Chevalier, "France and Elam", s. 50.

²⁰⁴ N. Chevalier, "France and Elam", s. 51-52.

²⁰⁵ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6.

²⁰⁶ M. Cotty, "Between Orientalism and Persomania...", s. 65.

²⁰⁷ N. Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", s. 68; A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6.

²⁰⁸ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6; N. Chevalier, "France and Elam", s. 52.

²⁰⁹ N. Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", s. 68.

²¹⁰ Mark B. Garrison, "Antiquarianism, Copying, Collecting", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Chichester, West Sussex, 2012, c. 1, s. 36-37.

²¹¹ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6; N. Chevalier, "France and Elam", s. 52.

eşyalar Susa'da keşfedilen ilk metalürjik kalıntıları meydana getirmiştir.²¹² Böylelikle tüm bu zengin buluntular sayesinde Susa'nın Elam medeniyetinin en önemli merkezi olduğu gerçeği netlik kazanmıştır.²¹³

Söz konusu olumlu gelişmelerin yanında Morgan'ın çalışmalarını olumsuz etkileyen faktörler de olmuştur. Morgan, Délégation Scientifique Française en Perse'in 15 yıllık geçmişi boyunca Fransızlara tanınan imtiyazlarla orantılı fon elde edememiş ve bu nedenle maddi olanaklarını tüm İran geneli için değil, sadece Susa'daki çalışmaları için kullanmak durumunda kalmıştır. Buna ilaveten hem direktörlüğünü yaptığı delegasyonun yönetiminde aldığı kararlarda hem de bilimsel tespitlerinde tartışılır bir hale gelmiştir. Üstelik uzun yıllar Doğu'da yaptığı seyahat ve çalışmalar onu yorgun düşürmüştür.²¹⁴ Sözü edilen sebepler Morgan'ın 12 Ekim 1912'de görevinden istifası etmesine neden olmuş ve onun istifasından yaklaşık bir buçuk ay sonra, 21 Kasım 1912'de Délégation Scientifique Française en Perse resmi olarak dağılmıştır.²¹⁵

İran'da gerçekleştirdiği çalışmalarını 1895 yılından itibaren "Mission scientifique en Perse"de yayımlamaya başlayan Morgan, 1896 yılında söz konusu eserin dördüncü cildinde "Etude de l'Elam" isimli bir makale sunmuştur.²¹⁶ Adı geçen makalede Elam'ı Yukarı Elam ve Aşağı Elam olmak üzere coğrafi bakımdan iki bölüm halinde tanımlamıştır. Yukarı Elam'ın dağlık ve ulaşılması çok zor bir bölge olduğunu, Susyana olarak da isimlendirilen Aşağı Elam'ın ise alüvyon düzlüklerden oluşmasına rağmen geçilmez bir bataklık sayesinde Kaldeliler'in saldırılarından korunduğunu ifade etmiştir.²¹⁷ Susa'da yaptığı çalışmalara bağlı olarak artan Elam hakkındaki bilgi ve görüşlerini Délégation Scientifique Française en Perse'de görev yapmaya başlamasından beş yıl sonra, 1902 yılında "L'histoire de l'Elam d'après les matériaux fournis par les fouilles à Suse de 1897 à 1902" isimli eserinde kaleme almış ve bu eser sayesinde Elam tarihini ortaya koyan ilk isim olmuştur.²¹⁸

Morgan'ın istifası ve Délégation Scientifique Française en Perse'in dağılmasının hemen ardından, İran'daki araştırma faaliyetlerinin mevcut durumu ve geleceği hakkında bir değerlendirme yapma ihtiyacı doğmuş ve 1908 yılında Paris'te kurulmuş

²¹² M. Cotty, "Between Orientalism and Persomania...", s. 65.

²¹³ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 6.

²¹⁴ N. Chevalier, "Early Excavations (pre-1914)", s. 68.

²¹⁵ N. Chevalier, "France and Elam", s. 52.

²¹⁶ N. Chevalier, "France and Elam", s. 45-61.

²¹⁷ N. Chevalier, "France and Elam", s. 45.

²¹⁸ N. Chevalier, "France and Elam", s. 50-61.

olan The Commission consultative des fouilles en Perse tarafından çeşitli kararlar alınmıştır. Bu kararlar doğrultusunda araştırmacıların bireysel araştırma yapmalarına izin verilmesinin yanında, Susa kazılarını sürdürmek amacıyla Mission archéologique de Susiane kurulmuştur. Bu araştırma ekibinin Paris'teki bilimsel direktörlüğü görevine Father Jean Vincent Scheil getirilirken, Susa'daki kazı heyetinin başına Mecquenem görevlendirilmiştir. Scheil, görevini 1940 yılındaki vefatına kadar sürdürürken, Mecquenem 1946 yılına kadar Susa'da kazı heyeti başkanı olarak görev yapmıştır.²¹⁹

Mecquenem liderliğinde yeniden başlayan Susa'daki kazılar Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaşması nedeniyle 24 Mart 1914 tarihinde durdurulmuştur. 1916 yılından itibaren İngiliz birlikleri tarafından işgal edilen Susa ve çevresinde arkeolojik çalışmaların devam etmesi altı yıl sonra mümkün olabilmiştir. Mecquenem 1920 yılının ilkbaharında Susyana'ya döndüğünde Fransa'nın İran'daki arkeolojik durumunun değiştiği fark etmiştir. Birinci Dünya Savaşı yaklaştığı sıralarda tartışılmaya başlanan Fransa'ya sağlanan arkeolojik araştırma tekelinin İran açısından sürdürülebilirliğinin kalmamış olması bu değişimde temel teşkil etmiştir. Bu kapsamda Fransa ile İran arasında yapılan uzun görüşmeler neticesinde 18 Ekim 1917'de İran Fransa'ya tanınan tekeli sonlandırmış ve arkeolojik buluntuların paylaşılması konusunda Susa'daki araştırma misyonu için yeni düzenlemeler getirmiştir. Buna ilave olarak Générale des Antiquités, Bibliothèque et Musée'ye Fransız André Godard atanmıştır. 1928-1960 yılları arasında bu görevi sürdüren Godard'ın ilk görevi söz konusu yeni düzenlemeleri uygulamak olmuştur.²²⁰

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, 1921 yılında kazılara tekrar başlayan Mecquenem, alanda bulunan İngiliz birliklerinin kışla barınaklarını temizleyene kadar Akropol kısmında çalışma yapamamış ve kazıları Apadana kısmında yürütmüştür. 1926 yılına kadarki kazılarda iki amaç doğrultusunda hareket etmiştir. İlk olarak Ahameniş sarayını tümüyle ortaya çıkarmayı amaçlamış ve 1922 yılında bu amaca ulaşmıştır. İkinci temel amacı ise Ahameniş kalıntılarının altındaki Elam kalıntılarının ve 1912 yılında doğu kısmında kazılmaya başlanan Elam duvarlarının ortaya çıkarılması olmuştur. Bu amaçlar doğrultusunda Mecquenem ve ekibi, çalıştıkları kısmın altında, Mecquenem tarafından "Elam nekropolü" olarak tanımlanan bir dizi mezar ve MÖ 2. binyılın ikinci yarısına ait bir tapınak keşfetmişlerdir. 1927 yılından itibaren kazılar

²¹⁹ N. Chevalier, "France and Elam", s. 52-53.

²²⁰ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 108; N. Chevalier, "France and Elam", s. 53.

Akropol'ün yanında, içlerinde Orta Elam Dönemi'ne ait kilden yapılmış büyük kafalar olan mezarların bulunduğu Kraliyet Sarayı'nın güneybatısında ve Donjon'da yoğunlaşmıştır.²²¹ Öte yandan Elam Dönemi'ne ait kerpiç yapılara ulaşılamaması ve bina içi ölü gömme uygulaması Mecquenem'in Susa'yı bir şehir olmaktan ziyade büyük bir mezarlık alanı olarak tanımlamasına sebep olmuştur.²²²

Çalışmalarına devam eden Mecquenem ve ekibi talihsiz bir şekilde bu defa İkinci Dünya Savaşı sebebiyle kazıları bırakıp Susa'dan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Savaşın neden olduğu bu durum gelecek yıllarda Susa'da yapılacak kazıların idaresinde birtakım değişikliklere yol açmıştır. Scheil'in 1940 yılındaki vefatıyla birlikte onun bulunduğu göreve Louvre'daki Doğu Eserleri Bölümü küratörü Georges Contenau getirilmiş ve Contenau 1957 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Mecquenem'in yerine ise 13 Ekim 1945'te Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın kazı komisyonu tarafından Roman Ghirshman görevlendirilmiştir. Bu gelişme üzerine Mecquenem, kazı alanındaki son kontrolleri yapmak ve yetkilerini halefine devretmek için 1946 yılının başlarında Susa'ya geri gitmiştir.²²³

Ghirshman, Susa kazılarının başına geçmeden önce Girsu'da (modern Tello) çalışmış ve böylelikle bir kazı deneyimi kazanmıştır. Bu tecrübesine ilave olarak İkinci Dünya Savaşı zamanında 1941-1943 yılları arasında Delegation Archeologique Francaise en Afghanistan'ın liderliğini yapmıştır. 4 Aralık 1946'da Susa'da kazılara başlayan Ghirshman'ın şahsi ilgisi sitenin son dönemleri üzerine yönelmekle birlikte, o ve ekibi Susa'nın Ahameniş Köyü, Esnaflar Şehri ve Kraliyet Şehri gibi daha eski dönemlere ait kısımlarının ortaya çıkmasına önemli katkıda bulunmuşlardır. İlk seyahatlerde Apadana kısmında çeşitli çalışmalar yapmalarına karşın, bu çalışmalar Kraliyet Şehri'nin kuzeyi de dâhil olmak üzere Susa'nın diğer kısımlarında yapılanlarla karşılaştırıldığında sınırlı kalmıştır. 1946 yılının Aralık ayından itibaren kazılmaya başlanan Açma A kısmında 15 seviye tespit edilmiştir. Ghirshman'ın Susa'daki son altı yılında ise Susa'nın o zamana kadar ulaşılan en eski seviyeleri keşfedilmiştir. Kraliyet Şehri Açma A kısmında o dönemde az bilinen Sikkalmahlar zamanına ait birkaç seviye ortaya çıkarılmış ve bu seviyelerde tespit edilenler kraliyet ailesinin büyük konutlarının tanımlanmasına imkân vermiştir. Söz konusu tabaka dizilimi daha güneyde Açma B'de

²²¹ N. Chevalier, "France and Elam", s. 53.

²²² E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 108.

²²³ N. Chevalier, "France and Elam", s. 55-56.

de devam etmiştir. Ayrıca Mecquenem ve Morgan tarafından keşfedilmeyip, Ghirshman'ın liderliğinde Marie-Joseph Steve ve Hermann Gasche tarafından günyüzüne çıkarılan MÖ 4-3. binyıla ait tabakaların olduğu akropolde daha eski üç tabakaya ulaşılmıştır. Bu sayede MÖ 4. binyılın başında inşa edildiği anlaşılan Yüksek Teras'ın varlığı saptanmıştır.²²⁴ 1966 yılında keşfedilen bu terasın olduğu alanda Elam dönemine ait seramik parçaları²²⁵ ile Part ve Sasani dönemlerine ait seviyeler ortaya çıkarılmıştır.²²⁶

Ghirshman Susa başta olmak üzere İran'da yaptığı çalışmalarını ilk kez 1951 yılında yayımlanıp 1954 yılında İngilizceye tercüme edilen "L'Iran des Origines à l'Islam" isimli kapsamlı eserinde toplamıştır.²²⁷ Bahsi geçen birçok önemli keşfi gerçekleştiren Ghirshman, Susa'ya yaptığı 21. ve aynı zamanda son kazı seyahatini tamamlayarak 10 Nisan 1967'de görevini Jean Perrot'a (1920-2012) devretmiştir.²²⁸

Délégation Archéologique Française en Iran et de la Mission de Suse'nin başkanı olarak Ghirshman'dan görevi devralan Jean Perrot, Batı Asya'nın Geç Tarih Öncesi konusunda uzman bir isim olarak öne çıkmıştır. Paris'te eğitim aldıktan sonra Ecole Biblique et Archéologique Française de Jérusalem'de eğitimini sürdürmek için Kudüs'e gitmiştir. Kudüs'te Fransa başkonsolosluğu görevini yürüten ve bir Tarih Öncesi uzmanı olan René Neuville ile tanışarak, onun desteğiyle 1952 yılında Mission Archéologique Française à Jérusalem'i kurmuştur.²²⁹ Susa'nın Neolitik Çağ'dan Orta Çağ'a kadar olan arkeolojik ve tarihi dizilimini kurmak amacıyla Firouz Bagherzadeh liderliğindeki İran Arkeolojik Araştırma Merkezi tarafından yetkilendirilen İranlı stajyerler de dâhil olmak üzere çeşitli ülkelerden gelen arkeolog ve çevre uzmanlarından oluşan büyük bir ekibe 1979 yılına kadar liderlik etmiştir.²³⁰ Onun liderliğinde yapılan çalışmalar ve bu çalışmalardan elde edilen sonuçların yayımlanması birkaç arkeologun sorumluluğunda gerçekleşmiştir. Örneğin Alain Le Brun, Henry T. Wright ve Denis Canal, çalışmalarını akropolün güneyinde ve Yüksek Teras'ta MÖ 4. binyıl

²²⁴ N. Chevalier, "France and Elam", s. 56.

²²⁵ Pierre de Miroschedji, "Fouilles du Chantier Ville Royale II à Suse (1975-1977). I. Les Niveaux Élamites", *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 12, Paris, 1981.

²²⁶ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 9; P. Miroschedji, "Fouilles du Chantier Ville Royale II à Suse...", s. 9.

²²⁷ R. N. Frye, *The History of Ancient Iran*, s. XI; A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 10.

²²⁸ N. Chevalier, "France and Elam", s. 56.

²²⁹ N. Chevalier, "France and Elam", s. 56-57.

²³⁰ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 109; N. Chevalier, "France and Elam", s. 57.

tabakalarında yoğunlaştırırken, Elizabeth Carter yaklaşık MÖ 2. binyılı kapsayan Kraliyet Şehri I'de çalışmış, Pierre de Miroschedji ise Orta ve Yeni Elam dönemlerinin tabakalarını netleştirmek için MÖ 1. binyıla tarihlendirilen Kraliyet Şehri II'de çalışmıştır. Ekibin bir diğer üyesi François Vallat ise epigrafik kalıntıların incelemesini yapmıştır.²³¹

Perrot'un başında bulunduğu ekibin çalışmalarından elde edilen sonuçlar 1971 yılından itibaren "Cahiers de la Délégation Archéologiques en Iran (Cahiers de la DAFI)"da on beş cilt halinde yayımlanmıştır. Ayrıca 1977 ve 1985 yıllarında yapılan iki uluslararası toplantıda sunulan bildiriler, "Paléorient" dergisinin 1978 ve 1985 yıllarına ait sayılarında yayımlanmış ve sonrasında Farsçaya çevrilmiştir. 90 yılı aşkın çalışmaların ardından Susa'daki Fransız kazıları İran'da yaşanacak İslam Devrimi'nin ayak sesleri neticesinde 1978 yılı itibariyle son bulmuştur.²³²

Elam Krallığı'nın keşfi konusunda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmaların büyük bir kısmını Susa'daki kazılar oluşturmakla beraber, Susa'nın haricinde birkaç alanda da Elam'a ait arkeolojik kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Layard 1840-1842 yılları arasında Bahtiyari dağlarında özellikle Malamir ve Fahliyan'da kayalara oyulmuş çok sayıda Elam kabartması keşfetmiştir. 1876 yılında Prusya Kültür Bakanlığı Susa'dan yaklaşık 400 km uzaklıkta, Fars Körfezi kıyısında yer alan Liyan'a (modern Buşehir) bir araştırma ekibi göndermiştir. Ekipte yetenekli fotoğrafçı Dr. Franz Stolze ve Göttingen'de İran çalışmaları profesörü olarak görev yapan F. C. Andreas başı çekmiştir. Buşehir Yarımadası'nın güneyinde çalışmaya başlayan ekip, Elam'ın klasik dönemine yani MÖ 13-12. yüzyıllar arasında ait yüzlerce çivi yazılı kil tablet ortaya çıkarmıştır. Ancak söz konusu ekip beklenmedik bir şekilde Prusya tarafından geri çağırılmıştır. Gün yüzüne çıkarılan çivi yazılı kil tabletler o sıralarda depolama imkânı olmadığı için hediyeelik eşya mahiyetinde satışa çıkarılmış ve bu yolla Paris, Londra, Lahey ve Leiden gibi çeşitli ülkelerin müzelerine dağılmışlardır. Stolze, Berlin'e sadece iki örnek getirebilmiştir.²³³

Susa'da önemli çalışmalar yapmış olan Morgan ve ekip arkadaşı G. Jéquier, 1898 yılının Ekim ayında Malamir'de yaptıkları araştırmalar neticesinde çeşitli Elam

²³¹ N. Chevalier, "France and Elam", s. 57-58.

²³² N. Chevalier, "France and Elam", s. 58-59.

²³³ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 13-15.

kabartma ve yazıtlarını keşfederek kopyalarını çıkarmışlardır.²³⁴ 1902 yılının sonları ile 1903 yılının başlarında J. E. Gautier ve G. Lampre, Deh Luran Ovası'nın ilk arkeolojik keşiflerini meydana getiren bir dizi çalışma başlatmışlardır.²³⁵ Susa'nın yaklaşık 150 km kuzeybatısındaki Tepe Mussian'da iki ayı aşan bir deneme kazısı yapmalarına karşın hiçbir yazılı kanıt ulaşılmıştır.²³⁶ Buna karşın Deh Luran Ovası'nda yer alan söz konusu yerleşmede ve ayrıca onunla aynı ovayı paylaşan Aliabad ve Hazine'de toplu halde arkaik boyalı seramik eşyalar keşfetmişlerdir. 1913 yılında Maurice Pezard kardeşi Georges ile birlikte Liyan'da yaptığı kazı neticesinde Orta Elam Dönemi'ne ait çivi yazılı kil tabletler ve boyalı seramikler elde etmiştir.²³⁷ M. Pezard, aynı yıl Tepe Sebz'de yaptığı bir kazı çalışması esnasında birkaç tane çivi yazılı kil tablet bulmuştur. 1924 yılında Ernst Herzfeld, Susa'dan Persepolis'e giden antik yolun yakınında Kurangun kaya kabartması'nı keşfetmiştir.²³⁸

Susa hafiri Ghirshman, Georges Contenau ile birlikte 1931 ve 1932 yıllarında Tepe Giyan'da, 1933, 1934 ve 1937 yıllarında ise Tepe Sialk'ta kazı çalışması yapmıştır.²³⁹ Ghirshman ayrıca İran'daki ilk kazısı olan Nihavend yakınlarındaki Tepe Giyan'da yaptığı çalışmalar sonucunda burasının Tunç ve Demir Çağı'nda önemli bir yerleşme olduğunu ortaya koymuştur.²⁴⁰ Kaşan yakınlarındaki Tepe Sialk'ta yaptığı çalışmalarda ise İran'daki Proto-Elam kalıntılarını ilk kez gün yüzüne çıkarmıştır.²⁴¹ Söz konusu kalıntılar İran'da o döneme kadar ortaya çıkarılan en eski yerleşim seviyeleri olan MÖ 6000'i aşan tabakalarda ele geçmiş ve tabakaların neredeyse 3000 yıldan fazla süren nispeten aralıksız bir yerleşim gördüğü saptanmıştır. Tepe Sialk'taki ilk dönemler (I-IV) önemli teknolojik gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Sialk I seviyesinde ele geçen üzerinde giysi ve şapka bulunan bir insanı simgeleyen kemikten yapılmış bıçak sapı, İran'ın bilinen en eski antropomorfik eserlerinden biri olmasıyla sebebiyle önem arz etmiştir. Vahşi hayvanlar ve geometrik motiflerle süslenmiş deve tüyü rengi ince seramiğin siyah renkle boyandığı çanak çömlekler yerleşmedeki seramik

²³⁴ N. Chevalier, "France and Elam", s. 52.

²³⁵ Henry T. Wright ve James A. Neely, "Introduction", *Elamite and Achaemenid Settlement on the Deh Luran Plain: Towns and Villages of the Early Empires in Southwestern Iran*, Ann Arbor, Michigan, 2010, s. 3; Frank Hole, "Preface", *Elamite and Achaemenid Settlement on the Deh Luran Plain: Towns and Villages of the Early Empires in Southwestern Iran*, Ann Arbor, Michigan, 2010, s. IX.

²³⁶ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 13.

²³⁷ N. Chevalier, "France and Elam", s. 52-53.

²³⁸ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 13-15.

²³⁹ N. Chevalier, "France and Elam", s. 56.

²⁴⁰ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 8.

²⁴¹ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 108-109.

sanatının genel özelliğini yansıtmıştır. Metal kaynakların kullanımı konusunda da yerleşmenin önemli bir rol oynadığı anlaşılmıştır. Kuzey höyük ile birlikte yerleşmenin fiziki yapısını oluşturan güney höyüğün en güney kısmında bir liderin ikametgâhı olduğu düşünülen çokgen bir teras ortaya çıkarılmıştır. Ölülerin güney höyüğün güney ve batısında yer aldıkları ve yerleşmenin dış kısmında kalan A ve B şeklinde isimlendirilen iki mezarlığa gömüldüğü tespit edilmiştir.²⁴²

1936 yılında Sir Aurel Stein tarafından Malamir'in güneyindeki Kale-i Tel'de bir Elam kabartması tesadüfen keşfedilmiştir.²⁴³ Ghirshman, 1951-1962 yılları arasında dokuz kez seyahat yapmak suretiyle Susa'nın 40 km güneydoğusunda, Diz Nehri'nin sağ kıyısı yakınında yer alan Çoğa Zenbil'de kazı çalışması yapmıştır. Esasında Çoğa Zenbil'i İngiliz-İran Petrol Şirketi'nde (bugünkü BP) görev yapan Brown isiminde Yeni Zelandalı birisi, uçakla kuş bakışı araştırma yaparken 1935 yılında keşfetmiş ancak Çoğa Zenbil'in tarihi öneminin açığa çıkması Ghirshman'ın çalışmalarıyla mümkün olmuştur.²⁴⁴ MÖ 2. binyıla ait Elam kültürünü gözler önüne seren önemli buluntulara ev sahipliği yapan²⁴⁵ ve Lur lehçesinde "Sepet Tepe" anlamına gelen Çoğa Zenbil, MÖ 1250 yılında Elam kralı Untaş-napirişa döneminde kutsal bir şehir olarak kurulmuştur. Şehrin merkezinde Ur Zigguratı'nı, Zoser Piramidi'ni veya Urartu kule tapınaklarını andıran bir tapınak inşa edilmiştir.²⁴⁶ Ghirshman'ın kazıları sonucunda şehirde İnşuşinak ve Napirişa tanrılarına adanmış olan söz konusu Çoğa Zenbil'in haricinde tapınaklar, çeşitli kraliyet yapıları, bazı önemli malzemeler ve kraliyet mezarları ile çok sayıda çivi yazılı kil tableti barındıran bir sarayın yer aldığı mahalle ortaya çıkarılmıştır.²⁴⁷ Ayrıca şehirde ortaya çıkarılan söz konusu 5000'den fazla çivi yazılı kil tabletin yaklaşık 3500'ünün aynı yemin metnini taşıdığı anlaşılmıştır.²⁴⁸

1962 yılında Dr. F. G. L. Gremliza, Susa'nın yaklaşık 40 km güneydoğusunda, Diz Nehri'nin sol kıyısında yer alan Dih-e Nov (Yeni Köy) adı verilen bir yerleşmeyi keşfetmiş ve söz konusu keşif hakkında Susa hafirleri Ghirshman ve Steve'i

²⁴² A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 8-9.

²⁴³ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 15-16.

²⁴⁴ Ekrem Akurgal, *Urartu ve Eski İran Sanat Merkezleri*, (çev. Emre Güler), İstanbul, 2022, s. 24-26; N. Chevalier, "France and Elam", s. 53-56; W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 14.

²⁴⁵ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 109.

²⁴⁶ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 13-14; E. Akurgal, *Urartu ve Eski İran Sanat Merkezleri*, s. 24-26.

²⁴⁷ N. Chevalier, "France and Elam", s. 56.

²⁴⁸ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 14.

bilgilendirmesinin ardından yerleşmede kazı çalışmaları başlamıştır.²⁴⁹ Kazı neticesinde MÖ 14. yüzyıla, İgihalki Hanedanlığı zamanına ait Akadca çivi yazılı belgelerin²⁵⁰ yanı sıra Kutir-Nahunte dönemine²⁵¹ ve MÖ 12. yüzyıla, Şutruk-Nahhunte dönemine ait çivi yazılı kil tabletler ortaya çıkarılmıştır.²⁵² Öte yandan söz konusu yerleşmede çeşitli heykelcikler²⁵³ ve MÖ 3000'lere kadar giden seramik eserler de ele geçmiştir. Çivi yazılı kil tabletler üzerinde çalışan Steve, Dih-e Nov'u önemli bir Elam şehri olan Hupşen ile tanımlamış ve burada Elam tanrıçası Manzat'a adanmış bir tapınağın varlığını kanıtlamayı başarmıştır.²⁵⁴ Ayrıca bahsi geçen çivi yazılı metinlerden Manzat Tapınağı'nın sözü edilen Elam kralları zamanında yeniden inşa edildiği anlaşılmıştır.²⁵⁵ Günümüzde Dih-e Nov'un Hupşen ile tanımlanmasının yeniden gözden geçirilmesini savunanlar²⁵⁶ olmakla birlikte buna karşı çıkanlar da tartışmalarda yerlerini almışlardır.²⁵⁷

1970'li yıllara gelindiğinde Elam araştırmalarında Susa'dan sonraki en önemli keşif gerçekleşmiştir. Susa'da keşfedilen çok sayıda çivi yazılı metinde Orta Elam Dönemi krallarının kendilerini Susa ve Anşan kralları olarak tanımlamış olmaları, Susa'nın keşfinin ardından araştırmacıların dikkatini Anşan'ı bulmaya yöneltmiştir.²⁵⁸ 1941 yılında Tahran Üniversitesi arkeoloji bölümünün ilk mezunlarından olan Feridun Tavallali, mezuniyetini takip eden yıllarda, ileride Anşan ile tanımlanacak olan Tel Malyan dâhil olmak üzere Mervdeşt Ovası'ndaki Tarih Öncesi yerleşmelerde sondajlar gerçekleştirmiş²⁵⁹ ve çalışması esnasında farkında olmasa da Anşan'da çalışma yapan ilk arkeolog olarak kayıtlara geçmiştir. Tel Malyan'ın yer aldığı Beyza Ovası'nda ve çevre bölgelerde 1967-1970 yılları arasında arkeolojik araştırma yapan Tahran'daki Amerikan İnan Araştırmaları Enstitüsü Genel Sekreteri William M. Sumner, söz konusu

²⁴⁹ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 14-15.

²⁵⁰ Siyamak Alizadeh ve Foroogh Jabari, "Motifs of Woman which Emphasise on the Fertility Goddesses in Elam Civilization (2700-640 BC)", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6/3, Karabük, 2017, s. 1182-1183.

²⁵¹ Elnaz Rashidian, "Dehno and Its Environs. A Geoarchaeological Approach to the Elamite Urban Places", *Elamica: Elam and Its Neighbors Recent Research and New Perspectives*, 8, Hildesheim, 2018, s. 230.

²⁵² S. Alizadeh ve F. Jabari, "Motifs of Woman...", s. 1182-1183; W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 15; E. Rashidian, "Dehno and Its Environs...", s. 230.

²⁵³ E. Rashidian, "Dehno and Its Environs...", s. 230.

²⁵⁴ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 15.

²⁵⁵ S. Alizadeh ve F. Jabari, "Motifs of Woman...", s. 1182-1183; E. Rashidian, "Dehno and Its Environs...", s. 230.

²⁵⁶ E. Rashidian, "Dehno and Its Environs...", s. 230.

²⁵⁷ S. Alizadeh ve F. Jabari, "Motifs of Woman...", s. 1182-1183.

²⁵⁸ Elizabeth Carter, *Excavations at Anshan (Tal-e Malyan): The Middle Elamite Period*, Philadelphia, 1996, s. 1.

²⁵⁹ A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 10.

yıllarda Tel Malyan'ı birkaç kez ziyaret etmiştir. Bu ziyaretleri sırasında alanda yüzey araştırması gerçekleştiren Sumner, MÖ 3. binyıla ait seramik parçaları bulmuş ve Fârsnâme-i Nâşırî'de²⁶⁰ bahsedilen duvarların varlığını doğrulamıştır. Bundan birkaç hafta sonra yerleşmenin hava fotoğraflarını inceleme fırsatı bulan John Hansman, duvarların dikdörtgen şeklinde olduğunu anlamış ve duvarların çevrelediği toplam alanın 300 hektar civarında olabileceği konusunda fikir yürütmüştür. Tel Malyan'ın kimliği konusunda henüz kesin ifadeler kullanmayan Hansman, düşüncelerini netleştirmek için yerleşmeyi ilk kez ziyaret ettiği 1970 yılına kadar beklemek durumunda kalmıştır.²⁶¹ Sumner'ın 1971 yılında Tel Malyan'da ilk kazılara başlamasıyla²⁶² birlikte Hansman düşüncelerinde yanılmadığını anlaşılmış ve 1972 yılında Persepolis'in yaklaşık 50 km kuzeybatısında yer alan Tel Malyan'daki geniş höyüğün Elam'ın dağlık başkenti Anşan'ın kalıntılarını barındırdığını ileri süren bir makale kaleme almıştır.²⁶³ 1971 yılında İran Arkeolojik Araştırma Merkezi ile Pennsylvania Üniversitesi Müzesi'nin ortaklığında, Sumner'in yönetiminde başlayan kazılar 1978 yılına kadar devam etmiştir.²⁶⁴ 1972 yılında yürütülen kazılar sırasında sayıca az ama içerikleri bakımından çok önem arz eden Elamca çivi yazılı kil tabletler ortaya çıkarılmıştır.²⁶⁵ Tabletleri inceleyen Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nden Prof. Erica Reiner, bunların Orta Elam Dönemi'nin son kralı I. Hutelutuş-İnşuşinak'a (yaklaşık MÖ 1120) ait bir metnin parçaları olduğunu ifade etmiştir. Reiner, Anşan ismini net şekilde okuduğu söz konusu metinlerde I. Hutelutuş-İnşuşinak'ın Anşan'da bir tapınak inşa ettirdiğini de tespit etmiştir. Tel Malyan'ın coğrafi konumuna ve barındırdığı çeşitli arkeolojik kalıntılara ilaveten bahsedilen Elamca çivi yazılı metinlerde geçen "Anşan" ifadesi Tel Malyan'ın Anşan olduğu gerçeğini kesinleştirmiştir.²⁶⁶

1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi sonucunda İran'daki saha çalışmalarının çoğu son bulmuştur. Devrimden sonra devam eden birkaç keşif arasında en önemlisi ise

²⁶⁰ Mirza Hasan Fesâî tarafından 19. yüzyılda yazılmış olup, Fars ilinin tarih ve coğrafyasını ele almaktadır. Bkz. <https://iranicaonline.org/articles/fars-nama-ye-naseri>, (06/12/2020).

²⁶¹ John Hansman, "Elamites, Aghaemenians and Anshan", *Iran*, 10, London, 1972, s. 111-112.

²⁶² E. Carter, *Excavations at Anshan...*, s. 1.

²⁶³ J. Hansman, "Elamites, Aghaemenians and Anshan", s. 111-115; J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, "Introduction", s. 6.

²⁶⁴ E. Carter, *Excavations at Anshan...*, s. 1.

²⁶⁵ E. Carter, *Excavations at Anshan...*, s. XVII.

²⁶⁶ Erica Reiner, "The Location of Anşan", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, 67/1, Paris, 1973, s. 57-62; E. Carter, *Excavations at Anshan...*, s. 1; J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, "Introduction", s. 6.

Fars ve Huzistan illeri sınırındaki Behbahan Ovası'nda yer alan ve Yeni Elam Dönemi'ne tarihlenen Arcan mezarı olmuştur.²⁶⁷ Söz konusu mezar, Argun olarak bilinen bölgede, Sasani ve Orta Çağ zamanlarında önemli bir tarım ve ticaret merkezi olan antik Arcan şehri yakınında konumlanmıştır. Bugünkü Behbahan şehrinin yaklaşık 9 km kuzeydoğusunda yer alan Arcan ve çevresi, eski dönemlerde İran yaylalarını, Mezopotamya ve Fars Körfezi'ne bağlayan bir kavşak noktası olarak görev yapmıştır.²⁶⁸

Arcan Mezarı 1982 yılında Marun Nehri üzerine kurulan bir barajın inşası sırasında rastlantı sonucu bulunmuş olup, mezarı incelemek üzere Tarihi Kalıntılar Bürosu'ndan arkeologlar Faik Tevhidi ve Ali Muhammed Haliliyan'ın yanı sıra yerel yetkililerin de olduğu bir ekip bölgeye gelmiştir.²⁶⁹ Yapılan incelemede 2,50 m x 1,36 m x 0,90 m ölçülerinde olduğu anlaşılan mezarın alçı taşı üzerine koyulan taş levhalarla çevrelenerek bu kısmın alçı ile sıvandığı ve mezarın üstünün beş büyük taş levha ile örtüldüğü görülmüştür.²⁷⁰ Ayrıca mezarda tunçtan yapılmış küvet şeklindeki tabutun hem içine hem de dışına yerleştirilmiş²⁷¹ büyük sanatsal değere sahip çeşitli cenaze armağanları ortaya çıkarılmıştır.²⁷² Söz konusu tabutun içinde sırt üstü yatan yetişkin bir erkeğe ait iskelet kalıntılarının yanı sıra iskeletin yanına koyulmuş katlanmış halde; birbirinden farklı en az 12 adet pamuklu kumaş parçası, değerli taşlar ve altın ile süslenmiş demir bir hançer, iskeletin göğsüne doğru bükülmüş haldeki sağ kolunun yanında duran altın bir halka, gümüş bir vazoz,²⁷³ tunç bir kâse, yine tunçtan yapılmış 12 adet silindir vazoz,²⁷⁴ bir şamdan ve bir beher²⁷⁵ ele geçmiştir. Sözü edilen eşyalar gerekli temizlik ve bakımları yapıldıktan sonra Tahran'daki İran Ulusal Müzesi'ne taşınmıştır.²⁷⁶ Mezarda ele geçen eşyalardan dördü -kâse, halka, şamdan, gümüş vazoz-diğerlerinden daha fazla önem arz etmiştir. Zira bu dört eşyanın her birinin üzerinde Yeni Elam Dönemi'ne tarihlenen "Kurluş'un oğlu Kiddin-Hutran" şeklinde Elamca bir yazıt bulunmuştur.²⁷⁷ Vallat, söz konusu yazıtları MÖ 640-525 yılları arasına

²⁶⁷ J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, "Introduction", s. 7; A. Mousavi, "The History of Archaeological Research in Iran...", s. 12.

²⁶⁸ J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, "Introduction", s. 19.

²⁶⁹ J. Álvarez-Mon, *The Arjan Tomb...*, s. 1.

²⁷⁰ Yousef Majidzadeh, "The Arjan Bowl", *Iran*, 30, London, 1992, s. 131.

²⁷¹ Y. Majidzadeh, "The Arjan Bowl", s. 131.

²⁷² J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, "Introduction", s. 19.

²⁷³ J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, "Introduction", s. 19-20.

²⁷⁴ Y. Majidzadeh, "The Arjan Bowl", s. 131.

²⁷⁵ J. Álvarez-Mon, *The Arjan Tomb...*, s. 1-2.

²⁷⁶ J. Álvarez-Mon, *The Arjan Tomb...*, s. 1.

²⁷⁷ J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, "Introduction", s. 20.

yerleştirirken, Abbas Alizade mezar buluntularını MÖ 8. yüzyılın ilk yarısına,²⁷⁸ Javier Alvarez-Mon ise MÖ 7. yüzyılın sonu ile MÖ 6. yüzyılın ilk yarısı arasına tarihlendirmiştir.²⁷⁹

1.2.2. Dil ve Yazı Çalışmaları

Elam'ın bilimsel olarak gün yüzüne çıkarılmasında diğer bir aşamayı Elam dili ve yazısını çözümlmek için yapılan çalışmalar oluşturmuştur. Çeşitli Eski Çağ dillerinin çözülmesinde olduğu gibi Elamcanın çözülmesinde de deyim yerindeyse iğne ile kuyu kazılmıştır. Bu zorlu süreçte araştırmacıların en büyük yardımcısı Perslerden günümüze ulaşan üç dilli kraliyet yazıtları olmuş ve bu yazıtlardaki üç dilden birisinin Elamca olduğunun anlaşılmasıyla Elam dili ve yazısı konusundaki araştırmalarda ilerlemeler sağlanmıştır.²⁸⁰

17. yüzyılın başlarında İran'ı ziyaret eden İtalyan gezgin Pietro della Valle, 21 Ekim 1621 tarihli bir mektubunda Persepolis'te Kserkses'in bir yazıtından (XPb) beş çivi yazısı işaretinin kopyasını çıkardığını bildirmiştir.²⁸¹ Bunu 1626 yılında Thomas Herbert'in Persepolis'i ziyareti izlemiş ve Herbert 1677 yılında yayımlanan seyahat raporunun dördüncü baskısında, İngiltere'de ilk kez olmak üzere çivi yazısı işaretlerinin bazı kopyalarına yer vermiştir.²⁸² Benzer şekilde 1667 yılında Samuel (veya Stephen) Flower isimli bir Doğu Hindistan Şirketi temsilcisi, Polonyalı bir ressam ile birlikte Persepolis'i ziyaret etmiştir. Söz konusu ressam tarafından bu ziyaret sırasında rastgele kopyalanan Persepolis'teki çivi yazısı işaretleri Halep'teki İngiliz konsolosu Benjamin Lannoy aracılığıyla Kraliyet Cemiyeti'ne gönderilmiştir.²⁸³ Fakat gönderilen bu işaretler farklı yazıtlardan alınan işaretlerden oluştuğu ve yanlış şekilde sıralandığı için bazı hata ve eksiklikleri beraberinde getirmiştir.²⁸⁴ 1667-1674 yılları arasında Persepolis'i üç kez ziyaret eden Jean Chardin, I. Darius'un Persepolis'teki üç dilli yazıtında (DPC) yer alan Elamca yazının ilk tutarlı kopyasını çıkarmayı başarmış ve 1686 yılından itibaren

²⁷⁸ Y. Majidzadeh, "The Arjan Bowl", s. 131.

²⁷⁹ J. Álvarez-Mon, *The Arjan Tomb...*, s. 3.

²⁸⁰ Daniel T. Potts, "Elam Regio: Elam in Western Scholarship from the Renaissance to the Late 19th Century", *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 14.

²⁸¹ Pietro della Valle, *Viaggi di Pietro della Valle*, Brighton, 1843, c. 2, s. 253.

²⁸² Thomas Herbert, *Some Years Travels into Divers Parts of Africa and Asia the Great*, London, 1677, s. 142.

²⁸³ Thomas Birch, *The History of the Royal Society of London for Improving of Natural Knowledge from Its First Rise*, London, 1756, c. 2, s. 324; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 7-8.

²⁸⁴ Robert William Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, New York ve Cincinnati, 1901, c. 1, s. 77; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 8.

yayımladığı seyahat notlarında bu kopyaya yer vermiştir (Şekil 7).²⁸⁵ Mart 1765'te Persepolis'teki yazıtlar üzerinde çalışan Carsten Niebuhr, Persepolis metinlerinin uzun bir serisinin ilk doğru kopyalarını çıkararak bunları 1778 yılında yayımlamıştır. Söz konusu çalışmada Persepolis yazıtlarının üç farklı dilde yazıldığını keşfeden Niebuhr, böylelikle yazıtların çözülmesine önemli bir katkı sağlamıştır.²⁸⁶ Onun çalışmaları Samuel Friedrich Günther Wahl tarafından reddedilmesine rağmen²⁸⁷ Oluf Gerhard Tychsen ve Friedrich Münter tarafından kısa sürede kabul edilmiştir.²⁸⁸ Sonrasında ise üç farklı dilde olan Pers yazıtlarındaki Elamca kısmı “ikinci tür” olarak isimlendirmek ve onunla temsil edilen dili Elamca, Susaca veya İskitçe olarak nitelendirmek geleneksel hale gelmiştir.²⁸⁹

Sözü edilen üç yazı tipi Friedrich Münter tarafından A, B ve C şeklinde; Georg Friedrich Grotefend tarafından ise “birinci”, “ikinci” ve “üçüncü” şeklinde isimlendirilmiştir.²⁹⁰ Ayrıca Grotefend üç dilli yazıtların Persepolis'teki yapıların pencerelerinin kenarlarına yazılmış olduklarını saptamasının yanı sıra ilk ve en az karmaşık yazının her zaman üstte, orta derecede karmaşık olan yazının solda, üçüncü ve en karmaşık yazının ise altta veya sağda yer aldığını tespit etmiştir.²⁹¹ Çalışmalarını sürdüren Grotefend 4 Eylül 1802 tarihinde yayımladığı bir makalesinde I. Darius ve Kserkses'e ait Persçe (Eski Farsça) çivi yazısı işaretlerinin 10 tanesini doğru bir şekilde çözmeyi başarmıştır. Elam çivi yazısının soldan sağa doğru yazılıp okunması gerektiğini de fark eden söz konusu isim, 1837 yılında Elamca uygun isimlerden ve

²⁸⁵ L. Langlès, *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et Autres Lieux de l'Orient*, Paris, 1811, c. 8, s. 320; R. W. Rogers, *A History of Babylonia and Assyria*, s. 24; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 8.

²⁸⁶ C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und Andern Umliegenden Ländern*, Copenhagen, 1778, c. 2, s. 158; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 8; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 14.

²⁸⁷ Samuel Friedrich Günther Wahl, *Allgemeine Geschichte der Morgenländischen Sprachen und Litteratur*, Leipzig, 1784, s. 619.

²⁸⁸ Oluf Gerhard Tychsen, *De Cuneatis Inscriptionibus Persepolitans Lucubratio*, Rostock, 1798, s. 10-11; Friederich Münter, *Versuch Über die Keilförmigen Inschriften am Persepolis*, Copenhagen, 1802, s. 83.

²⁸⁹ Erica Reiner, “The Elamite Language”, *Handbuch der Orientalistik*, 2, Leiden&Köln, 1969, s. 54; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 8.

²⁹⁰ F. Münter, *Versuch Über die Keilförmigen...*, s. 84; G. F. Grotefend, “Ueber die Erklärung der Keilschriften, und Besonders der Inschriften von Persepolis”, *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel, der vornehmsten Völker der alten Welt. Erster Theil, Asiatische Völker. Erste Abtheilung, Einleitung. Perser*, Göttingen, 1805, s. 944.

²⁹¹ G. F. Grotefend, “Ueber die Erklärung der Keilschriften...”, s. 936; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 14.

diğer bazı kelimelerden önce dikey bir işaretin (belirteç) geldiğini ve metinlerdeki “kral” anlamına gelen işareti doğru şekilde tespit etmiştir.²⁹²

Bu çalışmaları H. C. Rawlinson’un çivi yazısının çözümünde bir dönüm noktası olan başarısı izlemiştir. Kirmanşah’ın yaklaşık 32 km doğusunda yer alan I. Darius’un Persçe, Elamca ve Babilce olmak üzere üç dilli Bisütun Kitabesi’nin Persçe kısmını doğru şekilde çözmeyi başaran H. C. Rawlinson,²⁹³ çözdüğü kısımları 1846 ile 1851 yılları arasında yayımlamak suretiyle bilim dünyasına tanıtmıştır (Şekil 8).²⁹⁴ Onun bu başarısı, Elamca ve Babilcenin çözülmesine de büyük katkı sağlamış ve bu durum araştırmacıların Bisütun Kitabesi’ni “çivi yazısının Rosetta Taşı” olarak görmelerini sağlamıştır.²⁹⁵ H. C. Rawlinson’un bahsi geçen yadsınamaz katkılarının da neticesiyle 1855 yılında Edwin Norris, Bisütun Kitabesi’nin “İskitçe” olarak adlandırdığı Elamca kısmını, bundan birkaç yıl sonrasında George Smith ise söz konusu kitabenin Babilce kısmını yayımlamıştır.²⁹⁶ Öte yandan Bisütun Kitabesi’nde Anşan’a vurgu yapılması dolayısıyla araştırmacılar arasında Anşan’ın konumuna dair tartışmalar yapılmaya başlamıştır.²⁹⁷

Sonraki süreçte araştırmacılar, bahsi geçen üç farklı yazı tipinin etnik kimliğini bulmaya yönelmişlerdir. Münter, bunların Avesta dili (Zend), Pehlevice (Orta Farsça), Parsi (Modern Farsça) olduklarını ve alfabetik, heceli ve ideografik şekilde yazıldıklarını ileri sürmüştür.²⁹⁸ Anton August Heinrich Lichtenstein, Med dili veya Aveste dili, Pehlevice ve Babilce olarak tanımlamıştır.²⁹⁹ Grotefend ise başta Avesta

²⁹² W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 31-38.

²⁹³ H. C. Rawlinson, “The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, Decyphered and Translated; With a Memoir on Persian Cuneiform Inscriptions in General, and on That of Behistun in Particular”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 10, London, 1848, s. i-lxxi, 1-349; J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, “Introduction”, s. 3-22.

²⁹⁴ H. C. Rawlinson, “The Persian Cuneiform...”, s. i-lxxi, 1-349; H. C. Rawlinson, “On the Inscriptions of Assyria and Babylonia”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 12, London, 1850, s. 401-483, i-xxi; H. C. Rawlinson, “Memoir on the Babylonian and Assyrian Inscriptions”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 14/1, London, 1851, s. i-cvi, 1-16; D. T. Potts, “A Note on the Limits of Anşan”, *Elam and Persia*, Winona Lake, Indiana, 2011, s. 35.

²⁹⁵ J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, “Introduction”, s. 3.

²⁹⁶ E. Norris, “Memoir on the Scythic Version of the Behistun Inscription”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 15, London, 1855, s. 1-213; D. T. Potts, “A Note on the Limits of Anşan”, s. 35.

²⁹⁷ D. T. Potts, “A Note on the Limits of Anşan”, s. 35-36.

²⁹⁸ F. Münter, *Versuch Über die Keilförmigen...*, s. 74; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 14.

²⁹⁹ D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 14.

dili, Pehlevice ve Farsçanın tanımlanmamış bir lehçesi olduklarını savunmuş³⁰⁰ daha sonra ise hepsini “Persçe” olarak isimlendirmiştir.³⁰¹ 1823 yılında Antoine-Jean Saint-Martin, üç dilli Persepolis yazıtlarındaki ikinci dili Med dili olarak tanımlamıştır.³⁰² 1845 yılında Niels Ludvig Westergaard, ikinci yazı tipini coğrafi gerekçelerle Med dili olarak yorumlamış ve Persçe olarak tanımladığı birinci yazı tipinden böylelikle ayırmıştır. Üçüncü yazı tipini ise Susa dili olarak kabul eden Westergaard, birinci ve ikinci yazı tiplerinin Asurca ve Babilcenin yerel tipleri olabileceğini vurgulamıştır.³⁰³ Edward Hincks, Persçe ve Medce tanımlamalarını ilk başta tartışmalı bulduğu için birinci ve ikinci yazı tipini I ve II şeklinde gruplandırmış³⁰⁴ ancak ilerleyen süreçte söz konusu tanımlamaların doğru olduğunu kabul etmiş ve ikinci veya Med yazı tipi gibi ifadeler kullanmıştır.³⁰⁵

1848 yılında H. C. Rawlinson, Med alfabesi olarak isimlendirilen ikinci yazı tipinin yapı bakımından Babilceden farklı olduğunu ve İskit karakteri taşıdığını öne sürmüştür.³⁰⁶ Avusturyalı bilgin Isidore Löwenstern, 5 Kasım 1849 tarihli bir mektubunda Persepolis’teki üç dilli yazıtlardaki Medce olduğu düşünülen ikinci yazı tipinin İran’ın ilkel sakinleri olan Elamlılara ait olduğunu ifade etmiş ve Eski Ahit’te Elam’a yapılan vurguları dikkate alarak Elamcanın Sami kökenli bir dil olduğunu savunmuştur.³⁰⁷ H. C. Rawlinson 1839 yılında Eşkeft-e Selman’da keşfettiği çivi yazılı metinleri³⁰⁸ 1850 yılında “Elymaean” ismiyle nitelendirmiş ve bu metinlerin Semitik

³⁰⁰ G. F. Grotefend, “Ueber die Erklärung der Keilschriften...”, s. 936; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 14.

³⁰¹ D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 14.

³⁰² D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 15.

³⁰³ N. L. Westergaard, “Zur Entzifferung der Achämenidischen Keilschrift Zweiter Gattung”, *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 6, Bonn, 1845, s. 340.

³⁰⁴ Edward Hincks, “On the First and Second Kinds of Persepolitan Writing”, *The Transactions of the Royal Irish Academy*, 21, Dublin, 1846, s. 115.

³⁰⁵ Edward Hincks, “On the Three Kinds of Persepolitan Writing, and on the Babylonian Lapidary Characters”, *The Transactions of the Royal Irish Academy*, 21, Dublin, 1846, s. 240.

³⁰⁶ H. C. Rawlinson, “The Persian Cuneiform...”, s. 34-37; H. C. Rawlinson, “Memoir on the Babylonian...”, s. xlvi, xlix, l, lii, lxxxviii; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 15.

³⁰⁷ Isidore Löwenstern, “Lettre à M. de Saulcy, sur la Deuxième Écriture de Persépolis”, *Revue Archéologique*, 6/2, Paris, 1850, s. 490-496; Isidore Löwenstern, “Remarques sur la Deuxième Écriture Cunéiforme de Persépolis, Précédées d’une Lettre sur Cette Écriture”, *Revue Archéologique*, 6/2, Paris, 1850, s. 687-689; Isidore Löwenstern, “La Langue Scythique Retrouvée”, *Revue Archéologique*, 10/1, Paris, 1853, s. 85; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 15.

³⁰⁸ Henry Creswicke Rawlinson, “Notes on a March from Zoháb, at the Foot of Zagros, Along the Mountains to Khúzistán (Susiana), and from Thence Through the Province of Luristan to Kirmánsháh, in the Year 1836”, *The Journal of the Royal Geographical Society*, 9, London, 1839, s. 84; H. C. Rawlinson, “The Persian Cuneiform...”, s. 28; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 15.

veya Hint-Avrupa dillerinden ziyade İskit diline benzediğini belirtmiştir.³⁰⁹ 1851 yılında Layard, iki Kul-e Ferah yazıtının kopyasını yayınlamıştır.³¹⁰ Bunun üzerine Adolf Holtzmann, H. C. Rawlinson ve Hincks'in Kul-e Ferah'taki yazıtlar ile Persepolis ve Bisütun kitabelerindeki ikinci yazı tipinin benzerliği konusunda haklı olmaları durumunda söz konusu yazı tipinin geniş bir coğrafi alanda kullanılmış olacağına anlaşılacağına vurgu yapmıştır.³¹¹ Söz konusu yazı tipini bir isim karmaşası oluşturmamak adına Westergaard'ın 1845 yılındaki çalışmasına dayanarak Medce olarak isimlendiren Holtzmann, esasında yazıtların ne coğrafi bakımdan Medya ile sınırlandırıldığını ne de dil yönünden Medce ile uyum sağladığını belirtmiştir.³¹²

Norris 1853 yılında Bisütun Kitabesi'ndeki ikinci yazı tipi hakkında uzun bir yazı kaleme almıştır. Söz konusu yazı tipini başta Tamilce olmak üzere diğer Hint dilleriyle karşılaştıran Norris, Elamcanın Tamilce ile aynı temel özellikler taşıdığı sonucuna ulaşmıştır.³¹³ Robert Caldwell, 1856 yılında yayımladığı "A Comparative Grammar of the Dravidian or South-Indian Family of Languages" isimli eserinde Norris'in bahsi geçen çalışmalarından da yararlanarak Dravidce üzerine çeşitli tespitlerde bulunmuş ve bu tespitlerinde ismin -i hali, ismin e-hali ve ikinci şahıs gibi gramer özellikleri yönünden Dravidce ile İskitçe olarak isimlendirdiği ikinci yazı tipi arasında benzerlikler olduğunu ortaya koymuştur.³¹⁴ Onun görüşleri araştırmacılar arasında o dönemde ilgi görmemesine rağmen Elamca ile Dravidce arasında benzerlik olduğu fikri yok olmamış ve R. Caldwell'in iddiaları ileriki yıllarda da varlığını korumuştur.³¹⁵

1862 yılında Andreas David Mordtmann, çeşitli araştırmacılar tarafından Medce veya İskitçe olarak tanımlanan ikinci yazı tipini Ahameniş satraplık listelerindeki Persya, Susyana ve Babil sıralamasına dayanarak Susaca olarak adlandırmıştır.

³⁰⁹ H. C. Rawlinson, "On the Inscriptions of Assyria...", s. 482-483.

³¹⁰ A. H. Layard, *Inscriptions in the Cuneiform Character from Assyrian Monuments*, London, 1851, s. 36-37.

³¹¹ A. Holtzmann, "Ueber die Zweite Art der Achämenidischen Keilschrift", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 5, Leipzig, 1851, s. 148; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 16.

³¹² M. de Longpérier ve Adrien de Longpérier, "Vase fabriqué en Égypte pendant la Domination Perse", *Revue Archéologique*, 1/2, Paris, 1845, s. 448; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 16.

³¹³ E. Norris, "Memoir on the Scythic Version...", s. 6-7; David W. McAlpin, *Proto-Elamo-Dravidian: The Evidence and Its Implications*, Philadelphia, 1981, s. 13.

³¹⁴ Robert Caldwell, *A Comparative Grammar of the Dravidian or South-Indian Family of Languages*, London, 1856, s. 43-45; D. W. McAlpin, *Proto-Elamo-Dravidian...*, s. 14

³¹⁵ D. W. McAlpin, *Proto-Elamo-Dravidian...*, s. 14.

Mordtmann bu görüşüne ilaveten Susaca ile Türkçe arasında benzerlikler bulunduğunu belirterek Susacanın eski Türk dillerinden bir olup Türk-Tatar dil ailesi içerisinde yer aldığını savunmuştur.³¹⁶ 1863 yılında Oppert, British Müzesi'ndeki bir kral listesindeki isimleri Susaca veya Elamca olarak tanımlamış ve Susaca'yı Ahameniş yazıtlarının ikinci dili olarak düşündüğü Medceden ayırmıştır.³¹⁷ Bunun yanı sıra 1873 yılında Paris'te düzenlenen Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde Susaca yazıtlar üzerine bir bildiri sunan Oppert, diğer iddialarının yanı sıra Manetho tarafından kayda alınan Eski Mısır'ın 22. hanedanlığının krallarının isimlerinin hepsinin Susaca olduğunu öne sürmüştür.³¹⁸ Susaca terimi, 1874 yılında Yeni Asur Dönemi kaynaklarına dayanarak geçici bir Elam kral listesi ve soy ağacı yayımlayan François Lenormant tarafından benimsenmiş ve Lenormant, Susacanın Turan dil ailesine ait olduğunu ileri sürmüştür.³¹⁹ Lenormant, 1875 yılında yayımladığı başka bir çalışmada Ahamenişlerin üç dilli yazıtlarındaki ikinci dilin Turan karakterine ve Türkçe ifadelerle olan benzerliklerine dikkat çekmiştir.³²⁰ Archibald Henry Sayce, 1874 yılında yayımladığı bir çalışmasıyla Türk ve yabancı dilbilimcilerin gelecekteki çalışmaları için bir temel oluşmayı amaçlayarak Ahameniş yazıtlarındaki dillerin etnik kimliği konusundaki tartışmalara katılmıştır. Sayce, Ahameniş yazıtlarındaki ikinci dil ile Turan diğer ifadeyle Ural-Altay dil grubu arasında dil bilgisi ve sözcük benzerlikleri olduğunu tespit ederek söz konusu ikinci dilin Medya bölgesindeki nüfusun çoğunluğunu oluşturan yerli Turan halkına ait olduğunu savunmuştur. Buna rağmen Sayce, belirsizliğe ve yanlış anlamaya yol açma ihtimali daha düşük olduğu için bu dile Elamca demeyi tercih etmiştir. Sayce bu tercihiyle Elamca terimini ilk kez kullanan ve dolayısıyla icat eden isim olmuştur.³²¹ Turan hipotezi 1876 yılında Oppert, 1883 yılında ise Alfred Louis Delattre tarafından reddedilmiştir. Delattre ayrıca Susa'da ele geçmiş metinler ile Ahameniş yazıtları arasındaki kronolojik farkı da gözeterek söz konusu

³¹⁶ A. D. Mordtmann, "Erklärung der Keilinschriften Zweiter Gattung", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 16, Leipzig, 1862, s. 22-33.

³¹⁷ Jul. Oppert, "Ueber die Sprache der Alten Meder", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 30/1, Leipzig, 1876, s. 1-5; Jules Oppert, "La Langue des Élamites", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris, 28/3, 1884, s. 326.

³¹⁸ D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 16.

³¹⁹ François Lenormant, *La Magie chez les Chaldéens et les Origines Accadiennes*, Paris, 1874, s. 321-322; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 16.

³²⁰ F. Lenormant, *Les Principes de Comparaison de l'Accadien et des Langues Touraniennes: Réponse A une Critique*, Paris, 1875, s. 11.

³²¹ A. H. Sayce, "The Languages of the Cuneiform Inscriptions of Elam and Media", *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, 3, London, 1874, s. 465-485; Enrique Quintana Cifuentes, *Historia de Elam, El Vecino Mesopotamico*, Murcia, 1997, s. 7; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 16-17.

Susa metinleri ile Ahameniş yazıtlarının ikinci dilinin benzerlik taşımadığını belirtmiştir.³²²

1880 yılına gelindiğinde Elam dili konusunda dikkat çekici bir görüş Terrien de Lacouperie tarafından ortaya atılmıştır. Lacouperie, Çin yazısının Babil’de kullanılan yazıdan esinlenilerek yaklaşık MÖ 2500 yılında icat edildiğini ve Babil yazısının Çin’e Elam aracılığıyla ulaştığını iddia etmiştir. Ayrıca “Nahunte” isminin Elam krallarının geleneksel adı olduğunu ve Elam kurumları ile erken Çin kurumları arasında azımsanmayacak benzerlikler bulunduğunu savunmuştur. Elam-Çin ilişkileri hakkında ilk kez onun tarafından ortaya atılan bu iddialar dönemin Sinologları tarafından çok az destek görmüştür.³²³

1884 yılında Theophilus Goldridge Pinches, tereddüt etmeden veya açıklama getirmeden ikinci dile Elamca demeyi tercih etmiştir.³²⁴ Aynı yıl Fritz Hommel da tartışmalara katılmış ve ikinci dili Anşanca olarak tanımlamıştır.³²⁵ Yine aynı yıl ikinci dil üzerine görüş bildiren diğer bir isim söz konusu dilin Kossaeanlar’a ait olduğunu savunan Friedrich Delitzsch olmuştur.³²⁶ 1887 yılında Arthur Amiaud, üç dilli Ahameniş yazıtlarındaki ikinci dilin Medya halkına değil, Persya’daki Turan halkına ait olduğunu belirterek söz konusu tartışmalı dil için Anşanca terimini kullanmıştır.³²⁷

1888 yılında George Bertin, Med dili üzerine bir gramer çalışması yayımlamış³²⁸ ancak onun çalışması 1890 yılında Alman bilim insanı Franz Heinrich Weissbach’ın “Die Achämenideninschriften zweiter Art” (İkinci Tür Ahameniş Yazıtları) isimli ses

³²² J. Oppert, “Ueber die Sprache der Alten Meder”, s. 4; A. Delattre, *Le Peuple et l’Empire des Mèdes jusqu’à la fin du Règne de Cyaxare*, Bruxelles, 1883, s. 18; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 17.

³²³ Terrien de Lacouperie, “The Babylonian Origin of the Chinese Characters”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 20, London, 1888, s. 313; Terrien de Lacouperie, *The Old Babylonian Characters and Their Chinese Derivates*, London ve Paris, 1888, s. 13; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 19.

³²⁴ Theo. G. Pinches, “Observations upon the Languages of the Early Inhabitants of Mesopotamia”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 16/2, London, 1884, s. 303; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 17.

³²⁵ Fritz Hommel, “Die Sumero-akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse”, *Zeitschrift für Keilschriftforschung*, 1, Leipzig, 1884, s. 161; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 17.

³²⁶ Friedrich Delitzsch, *Die Sprache der Kossäer. Linguistisch-historische Funde und Fragen*, Leipzig, 1884, s. 1-75; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 17.

³²⁷ Arthur Amiaud, “Cyrus, roi de Perse”, *Mélanges Renier*, Paris, 1887, s. 254; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 17.

³²⁸ George Bertin, *Abridged Grammars of the Languages of the Cuneiform Inscriptions, Containing I. – A Sumero-Akkadian Grammar; II. – An Assyro-Babylonian grammar; III – A Vannic Grammar; IV. – A Medic Grammar; V. – An Old Persian Grammar*, London, 1888, s. 1-117; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 17.

getirici doktora tezini yayımlanmasıyla birlikte önemini yitirmiştir. Weissbach, söz konusu çalışmasında üç dilli Ahameniş yazıtlarındaki ikinci dilin Turanca, İskitçe ya da Medce olmadığını savunmuştur. Susa, Malamir (Eşkeft-e Selman ve Kul-e Ferah) ve Ahameniş yazıtları arasındaki farkları vurgulayan Weissbach, o zamana kadar ikinci dil olarak sınıflandırılan yazıtları net bir şekilde tanımlayarak üç ana gruba ayırmıştır. Eski Asur ve Eski Babil materyaliyle çağdaş olduğunu düşündüğü Susa’da ele geçmiş metinler için “Eski Susaca”; Yeni Asur ve Yeni Babil dönemleriyle çağdaş olduğuna inandığı Malamir metinleri için “Orta Susaca”; ikinci dil ile yazılmış Ahameniş yazıtları için ise “Yeni Susaca” terimini önermiştir.³²⁹ Böylelikle Weissbach, uzun yıllar çeşitli çözme girişimlerine tabi olan söz konusu “ikinci dil”i çözümlenerek onun Elam dili olduğunu kanıtlarıyla ortaya koyan isim olarak tarihte yerini almıştır.³³⁰

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Susa kazılarında bizzat görev yapan Scheil, Susa’da ortaya çıkarılan çivi yazılı metinleri 1900-1911 yılları arasında Mémoires de la Délégation en Perse’nin (MDP) ilk yedi cildinde ele almıştır. Scheil, çalışmalarında Elamlılar arasında kültürel ikiliklerin belirtilerini tespit etmeye çalışmış ve bu tespitlerini de dil üzerinden sonuca ulaştırmaya çabalamıştır. Susa’da ele geçen metinleri Elamca (Anşanca) ve Semitik (Susaca) şeklinde bir etnik ikiliğe tabi tutup Elamca metinleri Anşan’dan ithal edilenler olarak görürken, Semitik metinleri ise Susa’nın yerli dili olarak kabul etmiştir. Elam’ın kültürel karakteri hakkındaki bu görüşleri uzun yıllar geçerliliğini korumakla birlikte yeni araştırmalar neticesinde ortadan kalmıştır.³³¹

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Elam dilinin etnik kimliği konusunda yapılan çalışmalar Dravid dilleri üzerinden yürütülmeye devam etmiş ve bu konudaki ilk görüşler genellikle tartışmalı ve desteğe muhtaç nitelikte olmuştur. Örneğin Georg Hüsing’in 1901 yılında kaleme aldığı çalışma³³² ve Vilhelm Ludwig Peter Thomsen’in 1910 yılı civarından ortaya koyduğu raporlar bu kapsamda yer almıştır.³³³ Yine bu kapsamda Holger Pedersen 1924 yılında kaleme aldığı eserinde Dravid dil ailesi ile Brahui dili arasındaki benzerliklere dikkat çekmiş olup, bazı bilim insanlarının

³²⁹ F. H. Weissbach, *Die Achämenideninschriften Zweiter Art*, Leipzig, 1890, s. 24; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 17.

³³⁰ F. H. Weissbach, *Die Keilinschriften der Achämeniden*, Leipzig, 1911, s. ix-lxxxiii/iv, 1-160; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 8.

³³¹ J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, “Introduction”, s. 4-5.

³³² Georg Hüsing, “Die Urbevölkerung Irans”, *Keleti Szemle*, 2, Budapest, 1901, s. 161-167; D. W. McAlpin, *Proto-Elamo-Dravidian...*, s. 14.

³³³ D. W. McAlpin, *Proto-Elamo-Dravidian...*, s. 14.

Elamca'yı Dravid dil ailesi ile bazılarının ise Kafkasya dilleri ile ilişkilendirdiklerini belirterek henüz kanıtlanmış bir durum olmadığını ifade etmiştir.³³⁴ 1925 yılında Ferdinand Bork, Elamca ile Dravid dil ailesinden Brahui dili arasında benzerlikler olduğunu ileri sürmüş ancak onun görüşleri ikna edici olmamıştır.³³⁵ David Diringer 1948 yılında kaleme aldığı eserinde Elamcanın Sami ya da Hint-Avrupa kökenli olmadığını ve Kafkas dil grubuyla ilişkili olup bitişken dil özelliği gösterdiğini belirtmiştir.³³⁶ 1967 yılında Rus bilim insanı Igor Mikhailovich Diakonoff, Elamca-Dravidce ilişkisi hakkında o döneme kadarki en tutarlı tanımlamaları yapmıştır. Diakonoff, Elamca ve Dravidce arasında genetik bir ilişki bulunduğunu açıklığa kavuşturmak amacıyla, ulaştığı tüm kanıtları ortak kökten geldiğine inandığı yedi sözcüğü incelediği bir listeye birlikte yayımlamıştır. Bununla beraber Diakonoff, Elamca ile Dravidce arasında bir bağlantının mümkün olduğuna ancak bunu net şekilde kanıtlamak için henüz yeterli bilgi bulunmadığına kanaat getirmiştir.³³⁷

Elamca ile Dravidce arasında etnik köken ilişkisi konusunda o zamana kadarki en kapsamlı çalışmalar ise 1970'li yıllarda David W. McAlpin tarafından ortaya koyulmuştur. McAlpin 1974 yılında yayımladığı bir makalede Elamca ve Dravidce arasındaki etimolojik, fonolojik ve morfolojik benzerlikleri açıklamıştır. Yine 1974 ve 1975 yıllarında yayımladığı iki makalesinde, Elamca ve Dravidce isimlerin ilişkisi konusunda herhangi bir olumsuzlukla karşılaşmazken, söz konusu iki dildeki zamir ve fiillerin yapılarında bazı anlaşılabilir durumlarla karşı karşıya kalmıştır. Eski Tamilcedeki arkaik fiil yapıları ile Elamcadaki bir fiil yapısının mükemmel bir şekilde uyumlu olduğunu keşfetmesiyle çalışmalarında kısmen bir ilerleme sağlamıştır. Ancak ulaştığı sonuçlar araştırmacılar tarafından olumlu karşılanırsa da genel bir kabulden uzak kalmıştır. Bunun temel sebebini söz konusu makalelerinin aşırı kısa ve duyuru benzeri bir yapıda olmasına bağlayan McAlpin, tüm çalışmalarını gözden geçirip Orta Elam ile ilgili kaynaklarla zenginleştirerek 1981 yılında "Proto-Elamo-Dravidian: The Evidence and Its Implications" ismiyle kitaplaştırmıştır.³³⁸ Böylelikle Elamcanın Altay, Kafkas veya Dravid dil ailesinden olduğuna dair görüşler arasından, özellikle Diakonoff ve

³³⁴ Holger Pedersen, *The Discovery of Language: Linguistic Science in the Nineteenth Century*, (çev. John Webster Spargo), Bloomington, 1962, s. 128; D. W. McAlpin, *Proto-Elamo-Dravidian...*, s. 14.

³³⁵ Ferdinand Bork, "Elam", *Reallexikon der Vorgeschichte*, 3, Berlin, 1925, s. 82-83; D. W. McAlpin, *Proto-Elamo-Dravidian...*, s. 14.

³³⁶ David Diringer, *The Alphabet. A Key to the History of Mankind*, New York, 1953, s. 54.

³³⁷ I. M. Diyakonov, *Yaziki Drevney Peredney Azii*, Moskva, 1967, s. 85- 112; D. W. McAlpin, *Proto-Elamo-Dravidian...*, s. 14.

³³⁸ D. W. McAlpin, *Proto-Elamo-Dravidian...*, s. 14.

McAlpin'in çabalarıyla Elamcanın Dravidce ile akraba olduğunu savunan görüşler güç kazanmıştır.³³⁹ Elamcanın Dravid dil ailesi içerisinde yer aldığına dair görüşe en güçlü itirazlar ise Türk bilim insanları tarafından yapılmıştır. Bunlar arasında ilk isim olarak ise Türk filolog, arkeolog ve etnograf Hâmit Zübeyr Koşay öne çıkmıştır.³⁴⁰

Hâmit Zübeyr Koşay, Türkçe hakkında araştırmalar yaparken Türkçe ile Elamca arasında çeşitli benzerlikler olduğunu fark etmiş ve o vakte kadar bu iki dil arasında karşılaştırmaya dayalı ciddi bir çalışma yapılmadığını dikkate alarak Elamca ile Türkçe arasındaki benzerlikleri Türkiye'de ilk kez 1937 yılında yayımladığı "Elamca-Türkçe Dilakrabalığı" isimli kısa çalışmasında ortaya koymuştur. Koşay, ismi geçen çalışmasında söz konusu iki dile ait kelimeleri ve dil bilgisi kurallarını kıyaslayarak Elamcanın Türkçe ile akraba olduğunu somut örneklerle açıklamıştır.³⁴¹ Elamca-Türkçe ilişkisi konusundaki çalışmalarını ileriki yıllara taşıyan Koşay, 1968 yılında yayımladığı çalışmasında, Hint-Avrupa ya da Sami kökenli olmadıkları tespit edilmiş olan ve İran'a gelmeden önce yüksek olasılıkla Orta Asya'da Proto-Türkler ile birlikte yaşayan Elamlıların, Orta Asya'dan hareket ederek Hint-Avrupa kökenli kavimlerden önce Zagroslar civarına geldiklerini belirtmiştir.³⁴²

Elamlıların kökenini tespit edebilmek için en güvenilir yöntemin onların dillerini incelemek olduğunu savunan Koşay, yukarıda ismi geçen 1937 tarihli çalışmasının genişletilmiş hali olan 1968 tarihli çalışmasını gözden geçirerek 1974 yılında yeniden yayımlamıştır.³⁴³ Koşay, söz konusu çalışmalarında Elamca ve Türkçede aynı ya da benzer anlamda olup, aynı veya benzer şekilde yazılan 19 sözcük tespit etmiştir. Bu sözcükleri anlamlarıyla birlikte şu şekilde tabloştırmak mümkündür:³⁴⁴

³³⁹ Margaret Khaçikjan, *The Elamite Language*, Rome, 1998, s. 3.

³⁴⁰ Hâmit Zübeyr Koşay'ın hayatı ve eserleri hakkında bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, "Hamit Zübeyr Koşay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, c. 26, s. 225-226; Gül Bezci, "Kültür Hazinemiz: Hâmit Zübeyr Koşay", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/6, Isparta, 2021, s. 501-510.

³⁴¹ Hamit Zübeyr Koşay, *Elamca-Türkçe Dilakrabalığı*, Ankara, 1937, s. 3.

³⁴² Hâmit Zübeyr Koşay, "Elam and Central Asian Relations", *Journal of the Regional Cultural Institute (Iran, Pakistan, Turkey)*, 1/3, Tehran, 1968, s. 40-42.

³⁴³ Hâmit Zübeyr Koşay, "Elam and Central Asian Relations", *Etnoğrafya, Folklor, Dil, Tarih v.d. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1974, s. 214; H. Z. Koşay, "Elam and Central Asian Relations", s. 40.

³⁴⁴ H. Z. Koşay, *Elamca-Türkçe Dilakrabalığı*, s. 4-7; H. Z. Koşay, "Elam and Central Asian Relations", s. 40-43; H. Z. Koşay, "Elam and Central Asian...", s. 214-217.

Tablo 1. Elamca ile Türkçe Arasındaki Benzer Kelimeler

Elamca	Türkçe
atta	ata (baba)
bali-be (tanrıların heykelleri)	balbal (Eski Türklerde kişinin anılması için mezarının ya da bazı kurganların etrafına dikilen taş) ³⁴⁵
la-gitta	git-mek (gitmek)
ike, igi (erkek kardeş)	eke (büyük erkek kardeş, ağabey)
kitti, kut (şanslı olmak)	kut (şans, talih, kut alma)
kit-ti (gizlemek)	kiz-lemek (gizlemek)
korpi (el)	kar (kolun yukarı kısmı)
kukki (gök)	kuk, gök (gök)
kulla/kula (yalvarmak, dua etmek)	kol (yalvarmak, dilemek)
kut (getirmek, himayesine almak)	köt-ürmek (götürmek, taşımak)
pari, paru (gitmek, yürümek)	bar-mak (gitmek)
şak (erkek çocuk)	çaga ³⁴⁶ (erkek çocuk)
te-en (duymak, dinlemek)	tin-lamak (duymak, dinlemek)
tikka (dikmek, yerleştirmek)	tikmek, dikmek (dikmek)
tu-un (ruh, yaşam)	tin (ruh, can, cevher, nefes)
ukku-nina (yukarı)	uk-ari (yukarı)
utta (biz geçtik)	utmek (bir uçtan bir uca geçmek, aşmak)
tur (oğul)	torun
hutta (yap, et)	it-, et- (yap, et)

Koşay, Elamca ile Türkçe arasındaki sözcük benzerliklerine ilaveten bazı dil bilgisi benzerliklerini de sözü edilen çalışmalarında örneklerle ortaya koymuştur. Bunları da şu şekilde vermek mümkündür:³⁴⁷

³⁴⁵ <https://sozluk.gov.tr/>, (08/11/2023).

³⁴⁶ Çaga sözcüğü Türk dilinin farklı lehçelerinde çağa, sağa, şağa gibi şekillerde kullanılmakta olup, bebek veya çocuk anlamına gelmektedir. Bkz. Çimen Özçam, “Çağa Çoluk Davar Doluk” İkilmesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies*, 8/9, Ankara, 2013, s. 2037-2038.

³⁴⁷ H. Z. Koşay, *Elamca-Türkçe Dilakrabalığı*, s. 4; H. Z. Koşay, “Elam and Central Asian Relations”, s. 43; H. Z. Koşay, “Elam and Central Asian...”, s. 217.

1. Elamcada -e ile yapılan üçüncü tekil şahıs iyelik çekimi, Türkçede yine -e gibi birer ünlü harf olan -i, -i, -u, -ü ile yapılmaktadır. Örneğin Elamca hiş (isim) hiş-e (ismi).
2. Tamlayan durumu Elamcada -na ile yapılırken Türkçede -in, -nin ile ifade edilmektedir. Örneğin tur Nappuneta-na (Nabunaid'in oğlu). Yine bu ekler arasındaki benzerlik de ortadadır.
3. Elamcada yönelme hal eki olarak -ikki veya ikka kullanılırken Türkçede ga (ka) kullanılmaktadır. Örneğin Elamca Mata-pe-ikka pari-ya (Medya'ya gittim) ve Türkçe Medya-ga (ka) baram (Medya'ya gittim) ifadelerinde bu durum açıkça görülmektedir.
4. Elamcada geçmiş zaman -ta ya da -ti son ekiyle, Türkçede ise -ti ile yapılmaktadır. Elamca huttaş-ta, huttaş-ti (yaptı) ve Türkçe it-ti (yaptı) ifadelerinde bu dil bilgisi benzerliği görülmektedir. Ayrıca bu benzerliklerin haricinde ünlü uyumu konusunda Elamca ile Türkçe arasında benzerlikler mevcuttur.

Koşay'ın tespitleri ilk Türk Elamolog (Elambilimci), Azerbaycanlı bilim insanı Yusif Behluloğlu Yusifov³⁴⁸ tarafından desteklenmiştir. Yusifov, 1993 yılında Ankara'da düzenlenen Üçüncü Uluslararası Türk Kültürü Kongresi'nde sunduğu bildiride Proto-Türkler ile Elamlıların vaktiyle temas kurmuş olabileceklerini ileri sürmüştü, buna kanıt olarak da Elamca ile Türkçedeki bazı sözcük benzerliklerini göstermiştir. Buna göre Koşay'ın yukarıdaki tespitleri arasında yer aldığı hatırlanacağı üzere "igi" sözcüğünün Elamca ve Türkçede "kardeş" anlamına geldiğini, ayrıca MÖ 7. yüzyılda müşterek şekilde hüküm süren Elam kralları Teumman ve Urtaki'nin isimlerinin de Türkçe ile ilişkili olduğunu savunmuştur. Teumman isminin Asya Hun İmparatorluğu'nun kurucusu ve bilinen ilk hükümdarı Teoman'ın ismi ve yine Türkçede kullanılan Tuman ismi ile benzer olduğunu, Urtaki isminin ise Türkçedeki "ortak" kelimesi ile benzer olup, müşterek yönetimi ifade eden bir kral lâkabı olduğunu dile getirmiştir.³⁴⁹

Elamca ile Türkçe arasındaki benzerlikleri ele alan son çalışmalar ise Yusifov'un öğrencisi Allahverdi Alimirzayev tarafından yapılmıştır. Alimirzayev, 2019

³⁴⁸ Yusif Behluloğlu Yusifov'un hayatı ve Elam hakkındaki çalışmaları Türkiye'de ilk kez tarafımızdan araştırılıp yayımlanmıştır. Bkz. Eray Karaketir, "Türk Dünyası'nda Bir Elambilimci: Yusif Behluloğlu Yusifov'un Hayatı ve Elamlılar Üzerine Çalışmaları", *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2, Osmaniye, 2022, s. 80-89.

³⁴⁹ Yusif Behluloğlu Yusifov, "Proto-Türklerin İlk Vatanının Önasyada Olması Baredé", *Üçüncü Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1999, c. 1, s. 149-150.

ve 2021 yıllarında Bakü'de yayımladığı çalışmalarında Elamca ile Azerbaycan Türkçesi'nde benzer olan sözcükleri ve dil bilgisi kurallarını örneklerle açıklamıştır. Buna göre Elamca ile Azerbaycan Türkçesi'nin her ikisinin de eklemeli diller olduklarını, iki dilde de ses bilgisinin sade olduğunu, iki dilde de isimlerde iyelik durumunu belirtmek için -n eki kullanıldığını ve -ki ekinin iki dilde de aitlik bildirme işlevi olduğunu ifade etmiştir. Alimirzayev'in, tespit ettiği Elamca ile Azerbaycan Türkçesi'nde ses ve anlam benzerliği olan 30 sözcüğü ise tablo halinde göstermek mümkündür.³⁵⁰

Tablo 2. Elamca ile Azerbaycan Türkçesi Arasındaki Benzer Kelimeler

Elamca	Azerbaycan Türkçesi
bat (ayak)	bud
hal (yer, toprak)	el (yer, toprak)
hurtu-r, huradi (savaşçı)	ordu
husa (kamış)	həsir (hasır)
huti/hutta (iş, etmek)	et-mək (yapmak, etmek)
ihşi	işiq (ışık)
irti/riti/rutu (hanım, kadın)	ilti (elti)
kassu (boynuz, koyun)	keçi, quzu (kuzu)
kik (gök)	göy (gök)
killi (yün eşya)	kilim
kiman (ok)	kaman (yay)
kirpisir (zırhlı)	kirpi
kur/kurpi (el)	qol (kol)
kutu (ev hayvanı, sürü)	xotuğ (yavru eşek)
mur-n (toprak)	çamur
patin (vilayet)	bətn (ana rahmi), vətən (vatan)
piti (bir çömlek türü)	piti (Şeki bölgesinde çömlekte pişirilen bir yemek türü)
pur	barmaq (parmak)
sarum (bir ağaç türü)	servi ağacı

³⁵⁰ Allahverdi Əlimirzəyev, "Elam Dilinin Türkmənşəli Sözləri Haqqında", *Sosial Elmlər*, 2, Bakı, 2019, s. 8-9; A. Əlimirzəyev, *Ön Asiyanın Mixi Yazı Sistemləri...*, s. 166-167.

şalur (cömert, onurlu)	Dede Korkut Kitabı'nda Kazan Han'ın lâkabı "şalur"dur.
şaparrak-me/şaparrak-umme (kavga)	şapalaq (tokat)
şutur/şutar (kanun)	sədr (başkan)
silh (güç, kuvvet)	silah
siri (kulak)	sırğa (küpe)
şak (oğul)	çağa, uşaq (çocuk)
tit	dil
urtak	ortak
GIŞ.z/şali (ağaç)	şələ (çalı), çalı
zana (hanım)	sənəm (senem, kadın ismi)
zul	su, şələlə (şelale)

Netice itibariyle 19. yüzyılın ortalarından itibaren H. C. Rawlinson, Norris, Mordtmann, Lenormant, Sayce, Amiaud, Koşay, Yusifov, Alimirzayev gibi Türk ve yabancı araştırmacılar, Elamca ile Türkçe arasında somut benzerlikler olduğunu savunmuşlardır. Onların tespitleri Elam dili ve buna bağlı olarak Elamlıların kökeni hakkında ileri sürülen zıt görüşlerin gözden geçirilmesine ihtiyaç olduğunu göstermesinin yanı sıra yeni fikirlerin doğmasına da kapı aralamıştır. Özellikle Türkologların bu konu üzerine eğilmelerinin ciddi bir ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. Elamca-Türkçe akrabalığını savunan ve zaman zaman Elamca için Turanca veya İskitçe isimlendirmelerini yapan söz konusu araştırmacıların bulguları ışığında Elamcanın Ural-Altay dil ailesi içerisinde yer alabileceğine ve Elamlılar ile Türkler arasında bir akrabalık olabileceğine dair güçlü işaretler olduğu görülmüştür. Sonuç olarak Elamca-Türkçe akrabalığını ileri süren görüşlerin daha makul ve savunulabilir olduğu tarafımızdan benimsenmiştir.

1.2.3. Çivi Yazısı Çalışmaları

Çivi yazısının çözülmesini takip eden yıllarda keşfedilen Sumerce, Asurca ve Babilce metinler şüphesiz Elam'ın bilim dünyasına tanıtılmasında ciddi bir öneme sahip olmuştur. 1853 yılında Hürmüz Ressaym'ın Nineve'deki Kuzey Sarayı'nda Asurbanipal'in kütüphanesini keşfetmesi Elam Krallığı'nın son yıllarının

aydınlatılmasına katkı sağlamıştır.³⁵¹ Söz konusu kütüphanesinde ele geçen metinler arasında Asurbanipal'ın Elam'a düzenlediği askeri seferlerden bahsedenler bu noktada özellikle önem arz etmiştir. 1871 yılında Smith tarafından bir bölümü yayımlanan³⁵² metinlerin tamamı 1880 yılında H. C. Rawlinson ve Pinches tarafından yayımlanmıştır.³⁵³

Yine Nineve'de ortaya çıkarılan Taylor Silindiri, ilk kez 1861 yılında H. C. Rawlinson tarafından yayımlanmış ve Elam tarihine doğrudan bir katkısı olmuştur.³⁵⁴ Sanherip'in Elam'a yaptığı askeri seferleri ele alan ana kaynaklardan birisi olan söz konusu silindir kitabe, "Elam kralı" şeklinde isimlendiren ve MÖ 691 yılındaki Halule Savaşı'ndan önce kendisine Parsua, Anşan, Paşiru ve Ellipi erkekleri ile Kaldeli ve Aramilerin tümünü içeren büyük bir konfederasyon topladığını söyleyen Ummanmenanu veya III. Humban-nimena'ya atıfta bulunmuştur.³⁵⁵

1879 yılında Hürmüz Ressam tarafından Babil'de keşfedilen Kyros Silindiri Elam tarihine ışık tutan bir başka önemli kaynak olmuştur. 1880 yılında ilk kez H. C. Rawlinson tarafından yayımlanan silindir metin, Anşan'ın konumu ve Elam ile ilişkisi konularında bir tartışma başlatmıştır. H. C. Rawlinson metne dair ilk ifadesinde Anşan'ın Elam'ın bir parçası olması ve coğrafi olarak Ramhürmüz Ovası'nda konumlanması gerektiğini belirtmiştir.³⁵⁶ 1880 yılında Pinches'in Nabonidus Kroniği'ni yayımlamasıyla birlikte ise Anşan ve Elam'ın birlikte ele alınması gerektiği anlaşılmıştır.³⁵⁷ Diğer yandan 1881 yılında Delitzsch, Asur ve Babil kaynaklarını temel olarak Elam coğrafyasının kapsamlı bir çalışmasını yayımlarken³⁵⁸ 1893 yılında Adolf Billerbeck Asur kaynaklarından faydalanarak Susa'yı temel alan özet bir çalışma yayımlamıştır.³⁵⁹

³⁵¹ D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 17-18.

³⁵² George Smith, *History of Assurbanipal Translated from the Cuneiform Inscriptions*, London, 1871.

³⁵³ J. Alvarez-Mon, M. B. Garrison, D. Stronach, "Introduction", s. 9-10.

³⁵⁴ D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 17-18.

³⁵⁵ D. T. Potts, "A Note on the Limits of Anşan", s. 37.

³⁵⁶ H. C. Rawlinson, "Notes on a Newly-Discovered Clay Cylinder of Cyrus the Great", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 12/1, London, 1880, s. 70-97.

³⁵⁷ Theo G. Pinches, "On a Cuneiform Inscription Relating to the Capture of Babylon by Cyrus, and the Events Which Preceded and Led to It", *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, 7/1, London, 1880, s. 170-171.

³⁵⁸ Friedrich Delitzsch, *Wo lag das Paradies?*, Leipzig, 1881, s. 320-329; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 18.

³⁵⁹ A. Billerbeck, *Susa: Eine Studie zur Alten Geschichte Westasiens*, Leipzig, 1893, s. 1-179; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 18.

Ernest de Sarzec, 1877-1881 yılları arasında Girsu'da yaptığı kazılarda Sumer şehir devleti Lagaş (modern Tel Hibe) ile Elam arasında MÖ 3. binyılın sonlarında kurulan ilişkilerden bahsederek Anşan'ı Elam ile ilişkilendiren Gudea'nın silindir metinlerini ve çivi yazılı çeşitli heykelciklerini ortaya çıkarmıştır. Söz konusu metinlerin ilk yayımını ise 1884 yılında gerçekleştirmiştir.³⁶⁰ Metinlerin bir arada ele alındığı kapsamlı çalışmalardan bir diğeri 1905 yılında François Thureau-Dangin tarafından yayımlanmıştır.³⁶¹ Sözü edilen metinlere göre Lagaş kralı Gudea, Elam'ın Anşan şehrini fethetmiş ve elde ettiği ganimetleri tanrı Ningirsu için inşa ettiği Ninnu Tapınağı'nda depolamıştır. Ayrıca tapınağın inşası için ihtiyaç duyduğu malzemeleri Lagaş'ın doğu ve güneydoğusunda yer alan Elam ve onun dağlarından, insan gücünü ise Susa'dan temin etmiştir. Yine metinlere göre Gudea, bahsedilen inşa faaliyetleri için Elam'ın farklı şehirlerinden de malzeme getirtmiştir. Ur kralı Şulgi tarafından fethedilen Elam şehirleri listesinde yer alan Kimaş'taki Kagalad Dağı'ndan bakır ve kil, Kimaş rahip kralı Hununi'nin egemenliğinde Luruda Nehri civarında yer alan Madga'dan ise bitüm temin etmiştir.³⁶²

1.3. Kutsal Kitaplarda Elam

1.3.1. Eski Ahit

Elam'a dair çeşitli ifadelerin yanı sıra günümüzde kullanılan "Elam" teriminin kaynağı durumunda olan Eski Ahit (Tevrat),³⁶³ Batı Asya'daki diğer eski medeniyetlerin geçmişlerinin aydınlatılmasında olduğu gibi Elam'ın keşfinde de rol oynamıştır. Eski Ahit, çeşitli şekillerde olmak üzere Elam'dan toplamda 59 kez bahsetmiş olup, söz konusu ifadeler araştırmacılar tarafından iki kategoride ele alınmıştır. Bunlardan birincisinde Elam, eponim ve şahıs ismi olarak kullanılırken, ikincisinde toponim ve etnik grup ismi olarak kullanılmıştır. Ayrıca ikinci kategori araştırmacılar tarafından kendi içinde iki alt bölüme ayrılmıştır. Bunlardan ilkinde Elam bir istilacı olarak anılmış, diğesinde ise sürgün yeri olarak verilmiştir.³⁶⁴

³⁶⁰ Ernest de Sarzec, *Découvertes en Chaldée*, Paris, 1884, c. 1, s. 3-449; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 18.

³⁶¹ François Thureau-Dangin, *Les Inscriptions de Sumer et d'Akkad*, Paris, 1905, s. 134-199.

³⁶² Ira Maurice Price, "The Topography of the Gudea Inscriptions", *Journal of the American Oriental Society*, 43, Ann Arbor, Michigan, 1923, s. 42-44; F. Thureau-Dangin, *Les Inscriptions...*, s. 134-199; E. de Sarzec, *Découvertes en Chaldée*, s. 129-140.

³⁶³ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 11.

³⁶⁴ P. Dubovsky, "Elam and the Bible", s. 27.

Elam, Eski Ahit'te ilk olarak, Yaratılış bölümündeki milletler sıralamasında eponim isim olarak geçmiş olup, 1. Tarihler bölümünde de yine eponim isim şeklinde yer almıştır. Nuh'un Sam, Ham ve Yafet isimlerinde üç oğlu olduğu belirtilmiş ve Sam'ın oğullarından bahsedilirken Elam ilk sırada verilmiştir.³⁶⁵ Böylelikle Elam'ın Nuh'un torunu olduğu dolaylı yoldan ifade edilmiştir.

Elam, Eski Ahit'in 1. Tarihler, Ezra ve Nehemya bölümlerinde şahıs ismi olarak yer almış olup, çeşitli şekillerde bahsedilmiştir. 1. Tarihler bölümünde Elam, ilk önce Benyamin soyundan gelen Şaşak'ın oğlu olarak gösterilmiş, ileriki paragraflarda ise tapınağın kapısını korumakla görevli olan bir ailenin soyundan gelen Meşeleya'nın beşinci oğlu olarak verilmiştir.³⁶⁶ Ezra bölümünde Babil kralı Nabukadnezar'ın (II. Nabukadnezar) Babil'e sürgün ettiği İsraililer arasında Yeruslaim'e (Kudüs) ve Yahuda'daki kendi şehirlerine dönenler arasında "Elamoğulları" da sayılmış ve sayılarının 1254 olduğu belirtilmiştir.³⁶⁷ Artahşasta'nın (I. Artakserkses) hükümdarlığı zamanında Babil sürgününden Ezra ile birlikte Yeruslaim'e dönenler arasında Elamoğulları'ndan Atalya oğlu Yeşaya ile birlikte 70 erkeğin olduğu ifade edilmiştir.³⁶⁸ İsrail halkından olmayan yabancı kadınlarla evlenerek kutsal soy yasasını ihlal edenler arasında Elamoğulları'ndan Mattanya, Zekeriya, Yehiel, Avdi, Yeremot ve Eliya'nın da ismi verilmiştir. Ayrıca Ezra'nın kutsal soy yasasının ihlali sebebiyle tanrıdan bağışlanma dilediği sırada Elamoğulları'ndan Yehiel oğlu Şekanya'nın tanrıyla yeniden bir antlaşma yapılması konusunda Ezra'ya destek olup, onu cesaretlendirdiği bildirilmiştir.³⁶⁹ Nehemya bölümünde, tıpkı Ezra bölümünde anlatıldığı şekilde sürgünden dönen İsraililer arasında Elamoğulları'na da yer verilmiş ve sayıları yine 1254 olarak belirtilmiştir.³⁷⁰ Yahudilerin tanrı ile yaptıkları yazılı antlaşmayı imzalayan halk önderleri arasında Elam isimli birisi de sayılmıştır.³⁷¹ Yine Nehemya bölümünde Yeruslaim'in surlarının kutsanması esnasında düzenlenen şenliklerde borazan çalan müzisyenler arasında Levi soyundan gelen Elam isimli bir müzisyenin de olduğundan bahsedilmiştir.³⁷² Diğer yandan Elam teriminin Yahudiler arasında şahsi bir isim olarak kullanılmış olması ve bu kapsamda Babil sürgününden dönenlere vurgu yapılması,

³⁶⁵ Yaratılış, 10. 1-22; 1. Tarihler, 1. 1-17; P. Dubovsky, "Elam and the Bible", s. 28.

³⁶⁶ 1. Tarihler, 8. 1-25; 26. 3.

³⁶⁷ Ezra, 2. 1-31.

³⁶⁸ Ezra, 8. 1-7.

³⁶⁹ Ezra, 10. 1-26.

³⁷⁰ Nehemya, 7. 1-34.

³⁷¹ Nehemya, 10. 1-14.

³⁷² Nehemya, 12. 42.

Elam bölgesinin Pers İmparatorluğu hâkimiyetine girdiği dönemde Elam isminin Yahudiler arasında popüler bir isim olarak kullanıldığına işaret etmektedir.³⁷³

Elam teriminin toponim ve etnik kapsamda yer aldığı Eski Ahit'in ilgili kısımlarındaki söz konusu ifadeler, sürgün öncesi ve sürgün sonrası olmak üzere iki farklı dönemin siyasi ve sosyal ortamına göre şekillenmiştir. Sürgün öncesi süreçte Elam'ın savaştı (yok edici ve yok edilen) yönüne vurgu yapılırken, sürgün sonrası dönemde Elam, İsrail ve Yahuda halklarının sürgün edilip huzur içinde yaşadıkları bir yer olarak tanımlanmıştır.³⁷⁴

Sürgün öncesi döneme ait ifadeler çeşitli bölümlerde geçmekte olup, genellikle üstü kapalı cümlelerden meydana gelmiştir. Yeremya bölümünde Yahuda kralı Sidkiya'nın hükümdarlığının başlangıcında Rab, peygamber Yeremya'ya Elam hakkında şunları söylemiştir: "Bakın, Elam'ın yayını, asıl gücünü kıracağım. Üzerine göğün dört ucundan dört rüzgârı gönderecek, halkını bu rüzgârlara dağıtacağım. Elam sürgünlerinin gitmediği bir ulus kalmayacak. Düşmanlarının önünde, can düşmanlarının önünde Elam'ı darmadağın edeceğim. Başlarına felaket gönderecek, şiddetli öfkemi yağdıracağım. Onları büsbütün yok edene dek peşlerine kılıcı salacağım. Elam'da tahtımı kuracak, Elam kralıyla önderlerini yok edeceğim. Ama son günlerde Elam'ı eski gönencine kavuşturacağım."³⁷⁵ Söz konusu ifadelerde Elam hakkında bahsedilenler esasında sadece Elam ile ilişkili olmayıp, birtakım karmaşık olaylara da dolaylı şekilde değinilmiştir. Çağrışım nitelikli ifadelerin varlığından ve konu ile kronoloji düzeni olmamasından kaynaklanan bu karmaşık anlatımda Elam'ın Asur tarafından yıkılışı başta olmak üzere İsrail ve Yahuda krallıkların yıkılışına da gönderme yapılmıştır. Anlatılanların temel amacını ise Yahuda'nın yıkılışı için teolojik ve tarihi bir ilişkiler örgüsü meydana getirmek oluşturmuştur.³⁷⁶

Yeremya bölümündeki Elam'a dair ifadelerden ilave anlamlar çıkarmak da mümkün olmuştur. Örneğin Rab'bin tahtını Elam'da kuracağını bildirmesiyle, başta Susa olmak üzere Asur tahribatına uğramış Elam şehirlerinin Elam bölgesinin Pers hâkimiyetine girdiği dönemde yeniden imar edilmesine ve Susa'nın Pers başkenti olarak seçilmiş olmasına atıf yapılmıştır. Ayrıca yine söz konusu bölümde Elam'ın savaştı

³⁷³ P. Dubovsky, "Elam and the Bible", s. 28-29.

³⁷⁴ P. Dubovsky, "Elam and the Bible", s. 29.

³⁷⁵ Yeremya, 49. 34-39.

³⁷⁶ P. Dubovsky, "Elam and the Bible", s. 34-36.

doğasına vurgu yapılmış ve Elam'ın askeri gücünün temelini okçu birliklerinin oluşturduğu ima edilmiştir. Nitekim özellikle Yeni Elam zamanında Elam ordusunun en güçlü yönünü okçu birlikleri oluşturmuş olup, yay Elam'ın bir bakıma simgesi durumuna gelmiştir.³⁷⁷ Diğer yandan, sürgün sonrası Rab'bin öfke duyduğu ve cezalandırdığı krallıklar arasında Elam da sayılmıştır.³⁷⁸

Yeşaya bölümünde yine Elam'ın savaşçı yönüne vurgu yapılmış ve şu ifadeler kullanılmıştır: “Korkunç bir görünüm gördüm: Hain hainlik etmede, harap eden harap etmede. Ey Elam, saldır! Ey Meday (Medya Krallığı), onu kuşat! Onun neden olduğu iniltileri sona erdireceğim.”³⁷⁹ Söz konusu ifadelerin MÖ 8-7. yüzyıllarda Asur'un Babil'e karşı açtığı bir savaşa göndermede bulunduğu düşünülmekle birlikte Elam ve Medya'nın Babil'e karşı Asur ordusuyla birlikte hareket ettiğine dair somut bir kanıt ulaşılamamıştır.³⁸⁰ Yine Elam'a atıfta bulunan bir başka ifadede ise şu sözler yer almıştır: “Elamlılar ok kılıflarını sırtlanıp savaş arabalarıyla, atlılarıyla geldiler.”³⁸¹ Bu sözlerden Elam'ın MÖ 701 yılında Sanherib'in Yahuda üzerine düzenlediği sefere iştirak ettiği düşünülmüştür. Buna karşın Yeremya bölümünde geçtiği üzere Babil'in Yahuda'ya saldırısı sırasında Elam'ın Babil ordusuna yardımı söz konusu olduğu için Elam'ın hem Asur hem de Babil'in Yahuda üzerine düzenledikleri seferlere katıldığı tahmin edilmiştir.³⁸²

Hezekiel bölümünde Rab'in Elam'ın savaşçı yönü ve yok edilişi hakkındaki söyledikleri şu sözlerle bildirilmiştir: “Elam bütün halkıyla kendi mezarının çevresinde duruyor. Hepsi kılıçtan geçirilmiş, ölmüş, sünnetsiz olarak yerin derinliklerine inmiş. Yaşayanlar diyarında korku salmışlardı, şimdiyse utanç içinde ölüm çukuruna inenlere katıldılar. Elam için öldürülenler arasında bir yatak yapıldı. Bütün halkı mezarının çevresinde. Hepsi sünnetsiz, kılıçtan geçirilerek ölmüş. Yaşayanlar diyarında korku salmışlardı, şimdiyse utanç içinde ölüm çukuruna inenlere katıldılar, öldürülenlerin arasına yerleştirildiler.”³⁸³ Bu cümlelerden Mısır'ın Asur tarafından işgalinin gündeme

³⁷⁷ P. Dubovsky, “Elam and the Bible”, s. 29-36.

³⁷⁸ Yeremya, 25. 1-25.

³⁷⁹ Yeşaya, 21. 2.

³⁸⁰ P. Dubovsky, “Elam and the Bible”, s. 32-33.

³⁸¹ Yeşaya, 22. 6.

³⁸² P. Dubovsky, “Elam and the Bible”, s. 33.

³⁸³ Hezekiel, 32. 24-25.

getirildiği düşünülmüş ve bu işgal esnasında Elam'ın Asur'a destek verdiği manası çıkarılmıştır.³⁸⁴

Elam hakkında sürgün sonrası döneme ait anlatımlar, sürgün öncesi döneme ait anlatımlara oranla daha somut ve anlaşılır ifadelerden meydana gelmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere, Ezra bölümünde sürgünden dönen ailelerin arasında Elamoğulları'na da yer verilmiştir.³⁸⁵

Nehemya bölümünde Pers kralı Artahşasta'nın hükümdarlığının yirminci yılında Nehemya, Sus (Susa) Kalesi'nde bulunduğu esnada yanına gelen bazı Yahudılara sürgünden kurtulup sağ kalan Yahudileri ve Yeruşalim'in durumunu sorduğunu ifade etmiştir.³⁸⁶

Ester bölümünde Pers kralı Ahaşveroş (Kserkses) ve Yahudi kökenli eşi Hadassa (Ester) arasında geçen olaylardan bahsedilmiş ve Sus Kalesi'nde sürgün bulunan Yahudiler söz konusu edilmiştir. Ayrıntılı şekilde aktarılan olaylar dahilinde Sus Kalesi'nde bulunan Mordekay adında bir Yahudiden de bahsedilmiş olup, Benyamin soyundan gelen Mordekay'ın, Babil kralı Nabukadnezar tarafından Yahuda kralı Yehoyakin ile birlikte Yeruşalim'den sürgün edilen Kiş ailesinin bir üyesi olduğu belirtilmiştir. Mordekay'ın, anne ve babası vefat etmiş olan amca kızı Hadassa'yı evlat edinip büyüttüğü ve diğer ismi Ester olan bu kızı Ahaşveroş'un eş olarak aldığı ifade edilmiştir. Yaşanan bazı olayların ardından Ester'in Ahaşveroş'un Yahudilere olan husumetini bitirdiği ve Pers Ülkesi'ndeki tüm Yahudilerin katledilmesine engel olduğu anlatılmıştır.³⁸⁷

Yeşaya bölümünde Rab'bin, Elam ve çeşitli ülkelerde bulunan halkından sağ kalanları kurtarmak için elini uzatacağı bildirilmiştir.³⁸⁸ Buradaki ifadelerden tanrının sürgündeki Yahudileri kurtararak onların Yeruşalim'e dönmelerini sağlayacağı açık şekilde anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahsedilen bölümlerde Elam Yahudilerin sürgün edildikleri yerler arasında sayılmasına karşın, konuya dair araştırmalar bu durumunun gerçekte böyle olmadığı ortaya koymuştur. Ezra, Nehemya, Ester ve Yeşaya bölümlerinde Elam'da

³⁸⁴ P. Dubovsky, "Elam and the Bible", s. 33.

³⁸⁵ Ezra, 2. 1-7.

³⁸⁶ Nehemya, 1. 1-2.

³⁸⁷ Ester, 1-10.

³⁸⁸ Yeşaya, 11. 11.

bulunan Yahudilerle alakalı olaylar başta Susa olmak üzere Elam bölgesinde geçmesine rağmen, zaman bakımından Elam Dönemi'nde değil, Pers Dönemi'nde yaşanmıştır. Buna ilave olarak, 2. Krallar bölümünde³⁸⁹ İsrail ve Yahudalıların Asur ve Babil'e sürgün edildikleri açık şekilde belirtilmiş fakat Elam'a dair herhangi bir vurgu yapılmamıştır. Ayrıca yapılan prosopografik çalışmalar da bu durumu doğrulamıştır. Yeni Asur ve Yeni Babil dönemlerinde İsraili ve Yahudalı isimlerin varlığına Asur ve Babil'in yanı sıra Medya'da da rastlanmıştır. Ancak Kuzeybatı İran'da karşılaşılan Ú-ri-ia-a ismi hariç, Elam'da Batı-Semitik bir isme rastlanmamıştır. Ayrıca Elam'ın Medya ve Babil ile sınırdaş olmasından dolayı Medya ve Babil'e sürülen İsraili ve Yahudalılarının bir kısmının Elam'ın eline geçmiş olması ihtimali, konuya açıklık kazandıran bir diğer mantıklı bir dayanak olmuştur. Netice itibariyle Elam'ın Yeni Asur ve Yeni Babil dönemlerinde İsraili ve Yahudalılarının sürgün yeri olarak düşünülmemeyeceği anlaşılmıştır.³⁹⁰

Eski Ahit'te geçen bir diğer Elam bahsinde Elam kralı Kedorlaomer'den bahsedilmiştir. Yaratılış bölümünde Kedorlaomer'in Avram (Hz. İbrahim) ve çeşitli krallıklar ile yaptığı savaşlar şu şekilde anlatılmıştır: “Bu sırada Şinar kralı Amrafel, Ellasar kralı Aryok, Elam kralı Kedorlaomer ve Goyim kralı Tidal, Sodom kralı Bera'ya, Gomora kralı Birşa'ya, Adma kralı Şinav'a, Sevoyim kralı Şemever'e ve Bala-Soar- kralına karşı savaş açtı. Bu son beş kral bugün Lut Gölü olan olan Siddim Vadisi'nde güçlerini birleştirmişti. Bu krallar on iki yıl Kedorlaomer'in egemenliği altında yaşamış, on üçüncü yıl ona başkaldırmışlardı. On dördüncü yıl Kedorlaomer'le onu destekleyen öbür krallar gelip Aşerot-Karnayim'de Refalılar'ı, Ham'da Zuzlular'ı, Şave-Kiryatayim'de Emliler'i, çöl kenarındaki El-Paran'a kadar uzanan dağlık Seir bölgesinde Horlular'ı bozguna uğrattılar. Oradan geri dönüp Eyn-Mişpat'a -Kadeş'e-gittiler. Amalekliler'in bütün topraklarını alarak Haseson-Tamar'da yaşayan Amorlular'ı bozguna uğrattılar. Bunun üzerine Sodom, Gomora, Adma, Sevoyim, Bala-Soar- kralları yola çıktı. Bu beş kral dört krala -Elam kralı Kedorlaomer, Goyim kralı Tidal, Şinar kralı Amrafel, Ellasar kralı Aryok'a- karşı Siddim Vadisi'nde savaş düzenine girdiler. Siddim Vadisi zift çukurlarıyla doluydu. Sodom ve Gomora kralları kaçarken adamlarından bazıları bu çukurlara düştü. Sağ kalanlarsa dağlara kaçtı. Dört kral Sodom ve Gomora'nın bütün malını ve yiyeceğini alıp gitti. Avram'ın yeğeni

³⁸⁹ 2. Krallar, 17-25.

³⁹⁰ P. Dubovsky, “Elam and the Bible”, s. 36-37.

Lut'la (Hz. Lut) mallarını da götürdüler. Çünkü o da Sodom'da yaşıyordu. Oradan kaçıp kurtulan biri gelip İbrani Avram'a durumu bildirdi. Avram, Eşkol'la Aner'in kardeşi Amorlu Mamre'nin meşeliğinde yaşıyordu. Bunların hepsi Avram'dan yanaydılar. Avram yeğeni Lut'un tutsak alındığını duyunca, evinde doğup yetişmiş üç yüz on sekiz adamını yanına alarak dört kralı Dan'a kadar kovaladı. Adamlarını gruplara ayırdı, gece saldırıp onları bozguna uğratarak Şam'ın kuzeyindeki Hova'ya kadar kovaladı. Yağmalanan bütün malı, yeğeni Lut'la mallarını, kadınları ve halkı geri getirdi. Avram Kedorlaomer'le onu destekleyen kralları bozguna uğratarak dönünce, Sodom kralı onu karşılamak için Kralı Vadisi olan Şave Vadisi'ne gitti.”³⁹¹

Kedorlaomer'den, Eski Ahit'in yanı sıra çivi yazılı tabletlerde de bahsedilmiştir. Bu tabletlerde Babil'den “Karduniaş” şeklinde bahsedilmiş olması, tabletlerin kopyalandıkları orijinallerinin Kassitler zamanında kaleme alındığına işaret etmekle birlikte tabletlerde geçen tüm anlatılanların o dönemde yaşandığına doğrudan bir kanıt oluşturamamıştır. Sözü edilen tabletlerde genel olarak Babillilerin başına gelen talihsizliklerden bahsedilmiş ve bu talihsizliklerde öne çıkanlardan birisinin Kudurlaham-mal (Kedorlaomer) isimli Elam kralı olduğu belirtilmiştir. Bu tabletlerden ilkinde Kedorlaomer'in Akad şehirlerini ve kutsal alanlarını yerle bir ettiği; ikincisinde Kedorlaomer'in Umman-manda'yı³⁹² veya ordularını kullanarak Nippur (modern Niffer/Nuffar) topraklarını harap ettiği; üçüncüsünde ise tanrıların Babil'i cezalandırma görevini Kedorlaomer'e vererek ona şehrin hâkimiyetini verdikleri ifade edilmiştir. Üçüncü tablette ayrıca Kudur-Lagamar'ın, (Kedorlaomer) oğlu Tukulti-belit-ilani'yi Babil tahtına oturttuğu belirtilmiştir.³⁹³

Bahsi geçen üç tabletteki olayların gerçekleştiği zaman aralığının belirlenmesi, dolayısıyla Kedorlaomer'in yaşadığı dönemin tespit edilmesi konusunda farklı düşünceler ileri sürülmüştür. William Foxwell Albright, tabletlerdeki olayları ve Kedorlaomer'in hükümdarlık zamanını, Kassitler'in Babil egemenliği dönemine yerleştirmiştir. Ancak Michael J. Gruenthaner, Eski Ahit kronolojisiyle tamamen zıt olduğunu belirterek Albright'ın tarihlendirmesini reddetmiştir. Kedorlaomer'in MÖ

³⁹¹ Yaratılış, 14. 1-17.

³⁹² Çivi yazılı metinlerde “askeri birlik”, “arazi” gibi anlamlara gelen bu ifade, genellikle Mezopotamya'nın kuzey ve doğusundaki düşman olarak tanımlanan yabancı halkları veya orduları belirtmek için kullanılmıştır. Bkz. Peter Raulwing, “Umman-manda”, *The Encyclopedia of Ancient History*, Chichester, West Sussex, 2013, s. 6914.

³⁹³ Michael J. Gruenthaner, “Archaeological Corner”, *The Catholic Biblical Quarterly*, 5/1, Washington, 1943, s. 85; François Lenormant, *La Langue Primitive de la Chaldée et les Idiomes Touraniens: Étude de Philologie et d'histoire suivie d'un Glossaire Accadien*, Paris, 1875, s. 374-378.

2000 yılı civarında, III. Ur Hanedanlığı zamanında yaşadığını ileri sürmüş ve bu tarihin Hz. İbrahim'in yaşadığı tarihe denk geldiği için Eski Ahit kronolojisiyle uyumlu olduğunu belirtmiştir.³⁹⁴ Bu noktada, çivi yazılı metinler ile Eski Ahit kronolojisinin uyuşması Gruenthaner'in haklılığını ortaya koymuştur.

Larsa'da ortaya çıkarılmış olan Hammurabi'ye ait bir mektupta yine Kedorlaomer'den bahsedilmiştir. Hammurabi, Larsa kralı Sin-İdinnam'a yolladığı bu mektupta Kudurlaukhgamar'ı (Kedorlaomer) yenilgiye uğratma başarısı gösterdiği için Yamutbal Ülkesi'nin tanrıçalarını kendisine armağan olarak verdiğini bildirmiştir.³⁹⁵

İsmi Elamcada Kuter-Lagamar şeklinde kullanılıp “Koruyucu Tanrıça Lagamar” anlamına gelen³⁹⁶ ve Yunan ve Roma yazarları tarafından hakkında herhangi bir şey söylenmemiş olan³⁹⁷ bu kralın kimliği ve önemi hakkında çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Çivi yazısını çözen isim olan H. C. Rawlinson, 1861 yılında yayımladığı bir metinde tanımladığı Kudur-Mabuk'un, Kedorlaomer'le aynı kişi olduğunu iddia etmiştir.³⁹⁸ Ancak George Rawlinson, Kudur-Mabuk ve Kedorlaomer'in aynı ailenin iki farklı üyesi yani farklı kişiler olduklarını savunmuştur.³⁹⁹ Theodor Nöldeke, yeterli kanıt olmadığını düşünerek Kedorlaomer'in tarihi bir kişilik olmadığını öne sürmüştür.⁴⁰⁰ Jules Julius Oppert, Eski Ahit'teki ismin Yunanca versiyonunun, Elamca Kudur-Lagamar'ın bir kopyası/takliti olduğunu ifade etmiş ve onun bu görüşü konuya yeni bir bakış açısı getirmiştir.⁴⁰¹ Eski Ahit'te bahsedilenleri doğrulamak için çivi yazılı kaynakların kullanılması hususunda önemli bir yeri olan Eberhard Schrader, Kedorlaomer'in, aile üyeleri Kenan'a kadar geniş bir alana dağılmış olan ve adları Kudur (dolayısıyla Kuduridler) ile başlayan bir Elam kraliyet ailesinin üyesi olduğunu ortaya ileri sürmüştür.⁴⁰² Hinz'in Orta Elam Dönemi'nden itibaren bilinen Elam tanrıçası

³⁹⁴ M. J. Gruenthaner, “Archaeological Corner”, s. 85-87.

³⁹⁵ V. Scheil, “Chodorlahomor dans les Inscriptions Chaldéennes”, *Revue Biblique*, 5/4, Paris, 1896, s. 600-601.

³⁹⁶ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 12.

³⁹⁷ D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 12.

³⁹⁸ D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 12.

³⁹⁹ George Rawlinson, *The Five Great Monarchies of the Ancient Eastern World*, London, 1871, c. 1, s. 162-163.

⁴⁰⁰ Theodor Nöldeke, *Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments*, Kiel, 1869, s. 159.

⁴⁰¹ Julius Oppert, “Ueber Kedorlaome”, *Theologische Studien und Kritiken*, 44/2, Gotha, 1871, s. 510-511.

⁴⁰² Eberhard Schrader, *Die Keilinschriften und das Alte Testament*, Berlin, 1903, s. 15-16; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 12.

Lakamar'a vurgu yapması ise Kuter-Lagamar adının tanrıça Lakamar'dan kaynaklanabileceğini göstermiştir.⁴⁰³

Eski Ahit'te Elam'a dair dikkat çekici başka bir vurgu Daniel bölümünde yer almakta olup, şu ifadeler kullanılmıştır: "Kral Belşassar'ın krallığının üçüncü yılında, ben Daniel daha önce gördüğüm görümden başka bir görüm gördüm. Görümde kendimi Elam ilindeki Sus Kalesi'nde, Ulay Kanalı'nın yanında gördüm."⁴⁰⁴ Babil veliaht prensi Belşazzar'ın naipliği zamanına, MÖ 543 yılına tarihlenen bu söz konusu olayda⁴⁰⁵ Elam ve Elam'daki Sus Kalesi'nden bahsedilmiş olması Orta Çağ'dan itibaren çeşitli gezgin ve araştırmacıların dikkatini çekmiş, özellikle Susa'nın nerede olduğunu tespit etmek amacıyla çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

12. yüzyılda yaşamış olan Tudela'lı Benjamin, Susa'yı ziyaret etmiş ve hem Eski Ahit'teki ifadelerden hem de Susa'daki Yahudi cemaatinin inancına göre Daniel Peygamber'e ait olduğuna inanılan Susa'da petek şeklindeki bir mezardan⁴⁰⁶ hareket ederek Eski Ahit'te Şuşan olarak geçen şehrin Susa olduğunu 1173 yılında söylemek suretiyle doğru bir tespitte bulunmuştur. Benjamin'in Susa'ya düzenlediği seyahatinde kaleme aldığı notlar, 1543 yılında İbranice, 1625 yılında İngilizce, 1633 yılında Latince, 1666 yılında Felemenkçe ve 1735 yılında Fransızca olarak yayımlanmıştır.⁴⁰⁷ Yine de İngilizcenin ağırlıkta olduğu ülkelerdeki kimi bilim insanları Susa ile Şuşan'ın tanımlanmasını Benjamin'e değil, konu hakkında 1800 yılında İngilizce bir eser yazan James Rennell'e bağlamışlardır.⁴⁰⁸

Benjamin'in bahsi geçen önemli tespitine sonraki yıllarda çeşitli çevreler tarafından eleştiriler getirilerek karşı çıkmıştır. 1800 yılında Rennell, Susa'nın yeri hususunda Benjamin'i destekleyen yazılar kaleme almasına rağmen söz konusu tartışmalar 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Kimileri Susa'nın Yunancadaki Susa ile aynı yer olduğunu kanıtlamakla uğraşırken kimileri de Karun Nehri üzerinde yer alan modern Şuşter'in Eski Ahit'te Şuşan, Yunancada ise Susa şeklinde geçen yer olduğu fikri ortaya atmışlar ve neticede antik Susa şehrinin konumu hususunda bir

⁴⁰³ W. Hinz, "Persia c. 2400-1800 B.C.", s. 666; W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 12; J. Alvarez-Mon, "Khuzestan in the Bronze Age", s. 223.

⁴⁰⁴ Daniel, 8. 1-2.

⁴⁰⁵ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 12.

⁴⁰⁶ W. Hinz, *The Lost World of Elam...*, s. 12.

⁴⁰⁷ D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 12-13.

⁴⁰⁸ James Rennell, *The Geographical System of Herodotus, Examined; and Explained, by a Comparison with Those of Other Ancient Authors, and with Modern Geography*, London, 1800, s. 203; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 13.

karışıklık ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁹ H. C. Rawlinson, eski zamanlarda Susyana bölgesinde Susan veya Susa adında iki şehir olduğunu, bunlardan Susan'ın Eski Ahit'te Şuşan olarak geçtiğini ve Karun Nehri üzerinde yer aldığını, Susa'nın ise Kerhe Nehri yakınında olduğunu ve Eski Yunanlıların Susa'sı olan Susa şehri olduğunu iddia etmiştir.⁴¹⁰ H. C. Rawlinson'un bu konumlandırması Carl Ritter tarafından kabul edilmiş ve mevcut karmaşık durum daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştır.⁴¹¹ Neyse ki bu karışıklığı açıklığa kavuşturacak ilk adım Layard'dan gelmiştir. Layard, H. C. Rawlinson'un hiçbir zaman bizzat ziyaret etmediği halde sadece Eski Ahit ve bazı diğer kaynakların rehberliğinde fikir yürüterek savunduğu Susan'da bir antik şehrin varlığını kanıtlayacak höyük, sütun, tuğla gibi arkeolojik kalıntıların olmadığını ifade etmiştir.⁴¹²

Susa'nın konumu hakkındaki çalışmaların yanı sıra Eski Ahit'te Elam'ın Sam'ın oğlu olarak ifade edilesi de araştırmacılar tarafından tartışılmıştır. Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüş olmakla birlikte bunlardan günümüzde kabul edilen görüş Nöldeke tarafından ortaya atılmıştır. Nöldeke, Elam ve Sam ilişkisinin dilsel veya etnografik nitelikleri değil, coğrafi ve politik ilişkileri temel aldığını belirtmiştir.⁴¹³ Bunun yanı sıra, Elam'ın Sam'ın soyundan geldiğini belirten Eski Ahit atıflarını dikkate alan Johann Gottfried Herder ve Gottlieb Philipp Christian Kaiser gibi araştırmacılar Elamcanın semitik bir dil olduğunu iddia etmişlerdir.⁴¹⁴

James Waddel Alexander, Joseph Addison Alexander,⁴¹⁵ Karl Ferdinand Weiland ve Konstantin Ackermann⁴¹⁶ gibi isimler Elam ile ilgili Eski Ahit anlatımlarını yorumlayıp yayımlamamışlar ve bu eserler kiliselerde, okullarda ve hatta insanların

⁴⁰⁹ William Vincent, *The Voyage of Nearchus from the Indus to the Euphrates*, London, 1797, s. 415-416; Joseph von Hammer-Purgstall, "Extrait de la Traduction faite par M. le Baron de Nerciat d'un Mémoire de M. de Hammer sur la Perse, pour ce qui Concerne Seulement la Partie Géographique", *Recueil de Voyages et Memoires publie par la Societe de Geographie*, 2, Paris, 1825, s. 335-337; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 9; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 13.

⁴¹⁰ H. C. Rawlinson, "Notes on a March from Zohâb, at the Foot of Zagros...", s. 85.

⁴¹¹ Carl Ritter, *Die Erdkunde von Asien*, Berlin, 1840, c. 6, s. 309-311.

⁴¹² A. H. Layard ve Professor Long, "Ancient Sites among the Baktiyari Mountains. With Remarks on the Rivers of Susiana, and the Site of Susa", *The Journal of the Royal Geographical Society*, 12, London, 1842, s. 103-104; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 13.

⁴¹³ T. Nöldeke, *Die Semitische Sprachen*, Leipzig, 1899, s. 1; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 11.

⁴¹⁴ J. G. Herder, *Von der Gabe der Sprachen am Ersten Christlichen Pfingstfest*, Riga, 1794, s. 11; Gottlieb Philipp Christian Kaiser, *Die Ursprache oder Über eine Behauptung Mosis, daß alle Sprachen der Welt von Einer Einzigen der Noachischen Abstammen mit Einigen Anhängen*, Erlangen, 1840, s. 1; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 11.

⁴¹⁵ J. W. Alexander ve Joseph Addison, *A Geography of the Bible*, Philadelphia, 1830, s. 18-19.

⁴¹⁶ C. F. Weiland ve C. Ackermann, *Bibel-Atlas, Nach den Neuesten und Besten Hilfsmitteln*, Weimar, 1845, s. 6-7.

şahsi evlerinde bile yer alacak şekilde geniş ilgi görmüştür.⁴¹⁷ Samuel Augustus Mitchell, “Mitchell’s Ancient Geography, Designed for Academies, Schools, and Families” isimli eserinde okuyucuya Elam ne idi? Elam nerede var oldu? Ezra, Yeşaya, Yeremya ve Hezekiel tarafından Elamlılar hakkında ne söylendi? Şuşan hakkında ne söylendi? gibi sorular yöneltmiş ve Eski Ahit’te Elam’a yapılan vurguları yorumlamıştır.⁴¹⁸

Nihayetinde Loftus’un 1852’de Susa’da yaptığı kazılarda ortaya çıkardığı Elamca çivi yazılı tabletler ve koniler sayesinde Susa’nın konumu kesinleşmiş⁴¹⁹ ve Kerhe Nehri yakınındaki bu yerleşmenin Eski Ahit’te Şuşan, Yunanca kaynaklarda Susa olarak isimlendirilen Susa şehri olduğu anlaşılmıştır.

1.3.2. Babil Talmudu

Babil Talmudu’nda Elam, Susa ve Elymais hakkında çeşitli şekillerde bahsedilmiştir. Rabbi veya Rabban şeklinde isimlendirilen Yahudi din âlimleri arasında, kutsal metinler içerisinde hangi dilde yazılmış olanların korunması gerektiği konusunda tartışma yapılmış ve Mısırca, Medce, Aramice, Elamca ve Yunanca yazılmış metinlerin korunup saklanması gerektiği belirtilmiştir.⁴²⁰

Süleyman’ın Ezgisi’nden bahsedilen kısımda “Küçük bir kız kardeşimiz var ve henüz göğüsleri yok” şeklindeki sembolik ifadeyle, eğitim alma ayrıcalığına sahip olan ama öğretme ayrıcalığına sahip olmayan Elam’ın ima edildiği ifade edilmiştir.⁴²¹ Başka bir ifadeyle Babil’de arkasında müritlerini bırakan Ezra’ya karşın Elam’da müridi olmayan Daniel peygambere gönderme yapılmıştır.⁴²²

Diğer bir sembolik ifade olan “Tahtımı Elam’da kuracağım ve kralları ve prensleri oradan yok edeceğim.” cümlesinde krallar tabiriyle Vashti’nin⁴²³ ima edildiği, prensler tabiriyle ise Haman ve 10 oğluna işaret edildiği belirtilmiştir.⁴²⁴

⁴¹⁷ D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 11-12.

⁴¹⁸ S. Augustus Mitchell, *Mitchell’s Ancient Geography, Designed for Academies, Schools, and Families*, Philadelphia, 1845, s. 192-193; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 12.

⁴¹⁹ W. K. Loftus, *Travels and Researches...*, s. vii; W. K. Loftus, “On the Determination of the River...”, s. 120; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 9; D. T. Potts, “Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...”, s. 13.

⁴²⁰ Shabbath 115a.

⁴²¹ Pesachim 87a.

⁴²² Michael L. Rodkinson, *New Edition of the Babylonian Talmud*, Boston, 1918, s. 174.

⁴²³ I. Artakserkses’in Ester ile evlenmeden önceki eşi.

⁴²⁴ Megilah 10b.

Elam'dan bahsedilen başka bir paragrafta Elam'ın⁴²⁵ oğullarından Jehiel'in oğlu Shechaniah'ın yabancı kadınlarla evlilik konusunda Ezra ile yaptığı konuşmaya yer verilmiştir.⁴²⁶

Bir Yahudinin Eski Ahit'i çeşitli milletlere hangi dilde okuması gerektiği konusundaki bahiste Kıptilere Kıptice, İbranilere İbranice, Elamlılara Elamca ve Yunanlılara Yunanca okuması ve böylece yükümlüğünü yerine getirmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁴²⁷

Rabbilerden birisi evlilik ve saf ırk konusunda Rab'bin sözüne dayanarak "Babil sağlıklıdır, Mesene öldü, Medya hasta ve Elam ölüyor." şeklinde sembolik bir ifadeye bulunmuştur. Bu ifadeyle Babil'deki Yahudilerin tümünün saf ırk olduğu, Mesene'deki⁴²⁸ Yahudilerin hiçbirinin saf ırk olmadığı, Medya'daki Yahudilerin çoğunluğunun saf ırk olduğu ve Elam'daki Yahudilerin çoğunluğunun saf ırk olmadığı ima edilmiştir.⁴²⁹

İleriki sayfalarda Yunanlıların Elam'da altı yıl hüküm sürdükleri ve sonrasında egemeliklerini dünyanın dört bir yanına yaydıkları belirtilmiştir.⁴³⁰

Dünyaya gönderilen 10 kibrin dokuzunu Elam'ın aldığı, dünyanın geri kalanının ise sadece kibrin birine sahip olduğu ifade edilmiştir. Kibrin önce Babil'e indiği fakat Babil'den Elam'a gittiği belirtilmiştir.⁴³¹

Elam'ın geçtiği diğer bir bölümde Rab, "Elam'ın yayını kıracağım." diyerek Elam'ı yok edeceğini ima etmiştir. Azur'un oğlu Hananiah, tanrının Elam hakkındaki bu tutumunu Babil kralına yardım etmek için gelen Elam'ın yok edilmesi gerektiği şeklinde yorumlamıştır.⁴³²

⁴²⁵ Eski Ahit'te Şem'in oğlu.

⁴²⁶ Megilah 15a.

⁴²⁷ Megilah 18a.

⁴²⁸ Eski Yunancada Mesene/Charakene; Orta Farsçada (Pehlevice) Mešan/Mešun; Arapçada Maisan şeklinde isimlendirilir. Dicle ve Fırat nehirlerinin Fars Körfezi'ne döküldüğü yerde, Mezopotamya alüvyonunun en güneyindeki kısmı oluşturur. Batıda çöl, doğuda Huzistan (Elam), kuzeyde bataklıklar ve güneyde Fars Körfezi ile çevrilidir. Siyasi açıdan Selevkos Krallığı'nın Eritre Denizi Satraplığı'nın halefi durumunda olan Mesene, Bahreyn ve Fars Körfezi'ndeki küçük adaları da kapsamaktadır. Bkz. Stefan R. Hauser, "Mesene (Charakene)", *The Encyclopedia of Ancient History*, Chichester, West Sussex, 2013, s. 4458.

⁴²⁹ Kiddushin 71b.

⁴³⁰ Avodah Zarah 10a.

⁴³¹ Sanhedrin 24a.

⁴³² Sanhedrin 89a.

Babil Talmudu'nda Elam ile ilişkili bir başka husus Susa hakkında olmuştur. Ahasuerus'tan (I. Artakserkses) bahsedildiği bölümde, Hakhaliah oğlu Nehemya, kardeşi Hanani'nin geldiği Şuşan (Susa) Kalesi'nde olduğunu ve burada bazı Yahudilerin katlediğini belirtmiştir.⁴³³ İleriki bölümlerde Şuşan Kalesi'ndeki Yahudi varlığından söz edilmiş⁴³⁴ ve Yahudilerin Şuşan Kalesi'nde katledildiği yinelenmiştir.⁴³⁵

Ester, Mordecai ve Haman arasındaki olayların ima edildiği kısımda Ester ve Mordecai Şuşan'ın refahıyla ilişkilendirilirken, Haman'ın Şuşan ile ilişkilendirilmesi kargaşa ve şaşkınlık durumuyla yapılmıştır.⁴³⁶

Kudüs Tapınağı'ndan bahsedildiği kısımda kübit ölçüsü kullanılmak suretiyle Şuşan Kalesi'nde bir tapınak inşasını ima eden göndermelerde bulunulmuştur.⁴³⁷

Yahudiler'in sürgünleri konusunda söz edildiği kısımda Yahudilerin Şuşan'a vardıklarında "Burası bizim toprağımız kadar iyi."; Almin'e (Elymais) vardıklarında "Burası Sonsuzluklar Evi (Kudüs veya Kudüs Tapınağı) gibidir."; Şuşter'e⁴³⁸ vardıklarında ise "Burası bizim toprağımızdan iki kat iyi." şeklinde ifadelerde buldukları belirtilmiştir.⁴³⁹

1.3.3. Tobit Kitabı

Tobit Kitabı, MS 2. yüzyılda Yahudilerin içeriğini kabul etmeyerek reddettikleri kutsal kitap koleksiyonlarından biridir. Toplamda dokuz dilde el yazmaları mevcut olan söz konusu kitabın orijinal dili İbranice veya Aramicedir. Kitabın günümüze ulaşan en eski el yazmaları MÖ 100-MS 20 arasına tarihlenen Kumran Mağarası 4'te keşfedilen Ölü Deniz Parşömenleri ve iki grup Yunanca el yazmasıdır.⁴⁴⁰ Geleneksel olarak kısa versiyon ve uzun versiyon olmak üzere iki şekilde gruplandırılan Tobit Kitabı'nın kısa versiyonları, MS 4. yüzyıldan kalma Vatikan Yazması, MS 5. yüzyıldan kalma İskenderiye Yazması ve bu iki yazmadan türetilmiş olan Venedik Yazması'ndan

⁴³³ Rosh Hashana 3b.

⁴³⁴ Megilah 12b.

⁴³⁵ Megilah 16b.

⁴³⁶ Megilah 11a.

⁴³⁷ Pesachim 86a.

⁴³⁸ Günümüzde Huzistan iline bağlı olup Susa'nın doğusunda yer alan şehrin, efsanevi İran hanedanı Pişdadilerin ikinci hükümdarı Hoşeng tarafından Susa'dan daha sonra kurulduğuna ve 'Şuşter' (Susa'dan daha güzel manasında) adının böyle ortaya çıktığına inanılmaktadır. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Şuşter", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, c. 39, s. 276-277.

⁴³⁹ Sanhedrin 94a.

⁴⁴⁰ Robert J. Littman, *Tobit: The Book of Tobit in Codex Sinaiticus*, Leiden ve Boston, 2008, s. XIX-XX.

meydana gelmektedir. Uzun versiyon ise MS 4. yüzyıldan kalma Sina Yazması'ndan ve onunla ilişkili el yazmalarından oluşmaktadır.⁴⁴¹

Tobit Kitabı'nda Elam bahsi Ahikar'ın Hikâyesi kısmında geçmektedir. Söz konusu hikâyenin benzer versiyonları Batı Asya'nın çeşitli medeniyetlerine yayılmış durumdadır. MÖ 5. yüzyıla tarihlenen hikâyenin en eski hali Aramice yazılmış olup Mısır'daki Elephantine Adası'nda, bulunmuştur. Metnin Elephantine Adası'ndaki Yahudi paralı asker kolonisine ait olduğu düşünülmektedir. Buna karşın metin aslında orijinal bir Yahudi metni değildir fakat Elephantine Adası'ndaki bu Aramice versiyonu, onun Yahudi çevrelerinde bilindiğini göstermektedir.⁴⁴²

Ahikar figürü Tobit Kitabı'nda Tobit'in yeğeni olarak geçmektedir. Diğer kaynaklarda Ahikar'ın bir Yahudi olduğuna dair hiçbir belirti yoktur. Ayrıca Tobit Kitabı'ndaki Ahikar hikâyesinde birçok farklılık göze çarpmaktadır.⁴⁴³ Elam bahsinin geçtiği kısımda gözlerine serçeler pisleyen Tobit, kör olur ve iyileşmek için doktorlara gider. Doktorların verdiği merheme rağmen gözleri açılmayan Tobit, dört yıl boyunca körlük çekmiş ve tüm akrabaları Tobit'in bu halinden üzüntü duymuştur. Ahikar, Elymais'e gitmeden önce gözlerinden dolayı sıkıntı içinde olan Tobit'e iki yıl boyunca bakmış, onunla ilgilenmiştir.⁴⁴⁴ Araştırmacılar, Tobit Kitabı'nda bahsi geçen bu ifadelerin Susa'ya yapılmış bir seyahate çağrışım yaptığını belirtmişlerdir.⁴⁴⁵

1.3.4. Makabilerin Kitapları

Apokrif metinler sınıfında yer almakta olup, Birinci Makabiler ve İkinci Makabiler şeklinde isimlendirilen⁴⁴⁶ kitaplarda Elam'a dair bir aktarım Elymais vurgusuyla yapılmıştır. Birinci Makabiler kitabında kral Antiochus'un⁴⁴⁷ Pers ülkesinde

⁴⁴¹ Joseph A. Fitzmyer, *Tobit: Commentaries on Early Jewish Literature*, Berlin ve New York, 2003, s. 4;

⁴⁴² R. J. Littman, *Tobit...*, s. XLI-XLII.

⁴⁴³ R. J. Littman, *Tobit...*, s. XLI-XLII.

⁴⁴⁴ Tobit, II. 10.

⁴⁴⁵ D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 13.

⁴⁴⁶ I. Makabiler'in onaltı bölümü, MÖ 2. yüzyılın son yıllarında Filistin'de, olasılıkla Kudüs'te, İbranice yazılmıştır. Makabilerin askeri kahramanlıklarının yanı sıra IV. Antiochus Epiphanes'in (MÖ 175-164) Kudüs'ü istilasından başlayarak I. John Hyrcanus'un egemenliğine kadar süren Yahudi tarihini içermektedir. II. Makabiler'in onbeş bölümü, MÖ 2. yüzyılın son çeyreğinde veya MÖ 1. yüzyılın ilk çeyreğinde İskenderiye ya da Kudüs'te Yunanca yazılmıştır. Kudüs Tapınağı'nın kutsallığını vurgulayan beş ciltlik bir eserin özeti niteliğinde olup I. Makabiler'den temel bakımdan farklıdır. Kitabın büyük bir kısmını oluşturan ve "özet" olarak isimlendirilen bölüm, MÖ 180'li yıllardan başlayarak Yahudi tarihini barındırmakta ve Selevkos generali Nicanor'un Yahudiler tarafından MÖ 161 yılında mağlup edilip öldürülmesine büyük önem vermektedir. Bkz. James H. Charlesworth, "Eski Ahit'in Apokrif Kitapları", (çev. Muhammet Tarakçı), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2, Bursa, 2003, s. 398-399.

⁴⁴⁷ Selevkos kralı IV. Antiochus Epiphanes. Bkz. D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 18.

Elymais isminde zenginlikleriyle ünlü bir şehir olduğunu duyduğundan bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra Antiochus'un, Elymais'te Makedonya kralı Philip'in oğlu İskender'in değerli madenlerden yapılmış zırh, kalkan gibi askeri teçhizat bağışladığı çok zengin bir tapınağın varlığından haberdar olduğu belirtilmiştir. Şehri ele geçirmek için Elymais'e askeri sefer düzenleyen Antiochus'un başarısız olduğu ve oradan kaçarak Babil'e döndüğü vurgulanmıştır.⁴⁴⁸ İkinci Makabiler kitabında Antiochus'un maddi zenginlikler temin etmek için Nanea Tapınağı'na geldiği sırada rahiplerin bir aldatmacası sonucu orada öldürüldüğünden söz edilmiştir.⁴⁴⁹ İkinci Makabiler kitabının başka bir bölümünde ise Antiochus'un bir tapınağı yağmalamak için Persepolis ismindeki bir şehre gittiği ancak başarısız olup utanç içinde geri döndüğü ifade edilmiştir.⁴⁵⁰ Bu kısım, Birinci ve İkinci Makabiler kitaplarındaki olay örgüsüyle söz konusu şehrin ismi konusu haricinde genel olarak aynı şekildedir. Öte yandan IV. Antiochus'un Elymais seferine 1700'lü ve 1800'lü yıllarda yapılan bazı çalışmalarda yer verilerek söz konusu seferden I. ve II. Makabiler kitaplarında geçtiği haliyle kısaca bahsedilmiştir.⁴⁵¹

1.3.5. Yeni Ahit

Elam terimi Eski Ahit'te sıkça geçmesine karşın Yeni Ahit'te (İncil) sadece bir kez geçmektedir. Elçilerin İşleri bölümünde Pentikost gününden bahsedilmiş ve şu ifadeler kullanılmıştır: "Pentikost"⁴⁵² günü geldiğinde bütün imanlılar bir arada bulunuyordu. Ansızın gökten, güçlü bir rüzgârın esişini andıran bir ses geldi ve buldukları evi tümüyle doldurdu. Ateşten dillere benzer bir şeylerin dağılıp her

⁴⁴⁸ Maccabees I, 6. 1-8.

⁴⁴⁹ Maccabees II, 1. 10-18.

⁴⁵⁰ Maccabees II, 9. 1-3.

⁴⁵¹ Ludovici Marracci, *Onomasticon Urbium, ac Locorum Sacrae Scripturae*, Luca, 1705, s. 9; A. Mongez, "Mémoire sur Persépolis", *Mémoires de L'Institut National des Sciences et Arts: Littérature et Beaux Arts*, 3, Paris, 1799, s. 238; J. S. Buckingham, *Travels in Assyria, Media and Persia: Including a Journey from Bagdad by Mount Zagros, to Hamadan, the Ancient Ecbatana, Researches in Ispahan and the Ruins of Persepolis*, London, 1830, c. 1, s. 491-492; I. Löwenstern, "Remarques sur la Deuxième Écriture Cunéiforme...", s. 692; H. W. Phillott, "Eastern Geography of the Bible: Media and Persia", *The Bible Educator*, 3, London, Paris ve New York, 1875, s. 24; D. T. Potts, "Elam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 18.

⁴⁵² Kökeni Yahudiliğe dayanmakla birlikte sonradan Hristiyanlar tarafından da kutlanmaya başlanan dini bir bayramdır. Yahudilikte başlangıçta tarımla ilişkili bir bayram olarak kutlanan Pentikost, Helenistik dönemde bu niteliğini kaybederek, İsrailoğullarının Sina Dağı'nda Tanrı Yahweh ile karşı karşıya gelip Tanrı Yahweh'in sesini işitmelerinin ve Hz. Musa'ya Tevrat'ın verilmesinin yıldönümü olarak kutlanmaya başlanmıştır. Yahudi takviminin üçüncü ayı olan Sivan'ın (Mayıs-Haziran) altısında kutlanmaktadır. Bkz. Galip Atasağun, "Yahudilik'te Dini Sembol ve Kavramlar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/11, Konya, 2001, s. 145-146. Hristiyanlar ise bu günü Hz. İsa'nın ölüp tekrar diriltilmesinden sonra Kutsal Ruh'un havarilerle birlikte diğer insanların üzerine indiği gün olarak kabul etmekte ve Paskalya bayramından sonraki ellinci günde kutlamaktadırlar. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Hristiyan Kutsal Metinlerinde Gayb İnancını", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-VI (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-II)*, İstanbul, 2004, s. 76; Halil Temizyürek, "Hristiyan Mistisizminin Oluşumuna Etki Eden Unsurlar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/37, Sakarya, 2018, s. 140.

birinin üzerine indiğini gördüler. İmanlıların hepsi Kutsal Ruh'la doldular, Ruh'un onları konuştuğu başka dillerle konuşmaya başladılar. O sırada Yeruslaim'de, dünyanın her ülkesinden gelmiş dindar Yahudiler bulunuyordu. Sesin duyulması üzerine büyük bir kalabalık toplandı. Herkes kendi dilinin konuşulduğunu duyunca şaşakaldı. Hayret ve şaşkınlık içinde, 'Bakın, bu konuşanların hepsi Celileli değil mi?' diye sordular. 'Nasıl oluyor da her birimiz kendi ana dilini işitiyor? Aramızda Partlar, Medler, Elamlılar var. Mezopotamya'da, Yahudiye ve Kapadokya'da, Pontus ve Asya ilinde, Frigya ve Pamfilya'da, Mısır ve Libya'nın Kirene'ye yakın bölgelerinde yaşayanlar var. Hem Yahudi hem de Yahudiliğe dönen Romalı konuklar, Giritliler ve Araplar var aramızda. Ama her birimiz Tanrı'nın büyük işlerinin kendi dilimizde konuşulduğunu işitiyoruz.'"⁴⁵³ Söz konusu ifadelerden diğer milletlerle birlikte Elamlılar ile Elam diline gönderme yapıldığı ve Elamlıların Yahudi topluluklar arasında kabul edildiği anlaşılmaktadır.

1.3.6. Nasturi Kaynakları

Nasturi Kilisesi'nin kanonik metinleri genellikle konularına göre düzenlenmiş ve çeşitli koleksiyonlar şeklinde günümüze kadar ulaşmıştır. Söz konusu koleksiyonlardan en bilineni Sinod Kanonikleri Koleksiyonu olup Nisibis (Nusaybin) metropoliti Abdišo bar Berika⁴⁵⁴ tarafından oluşturulmuştur.⁴⁵⁵ İsmi geçen koleksiyonda o dönemde İran egemenliğinde olan bölgelerde çeşitli piskoposluklar kurulduğundan söz edilmiş ve Bet Huzaye'de (Huzistan) bir Elam piskoposluğu kurulduğu ifade edilmiştir.⁴⁵⁶ Öte yandan 18. yüzyılın başlarından itibaren Hristiyanlığın Elam'daki varlığı hakkında çeşitli çalışmalar kaleme alınmış ve söz konusu husustaki çalışmalar 19. yüzyılda artış göstermiştir.⁴⁵⁷

1.4. Antik Kaynaklarda Elam Bölgesi

1.4.1. Herodot

Herodot'un Türkçeye "Tarih" ismiyle çevrilebilecek eserinde Elam'a dair doğrudan bir bilgi bulunmamakla birlikte Persler zamanında Susa ve civarında yaşanan

⁴⁵³ Elçilerin İşleri, 2. 1-11.

⁴⁵⁴ Nasturi Kilisesi'nin en önemli isimlerinden birisi olup 1250-1318 yılları arasında yaşamıştır. Özellikle tarih, hukuk ve teoloji alanında çeşitli eserler kaleme almıştır. Bkz. Lukáš Nosek, "Vyznání Vírý Nisibského Metropolity 'Abdišo' bar Berichy (1250–1318)", *Parrésia*, 12, Zábřeh na Moravě, 2018, s. 141.

⁴⁵⁵ Oscar Braun, *Das Buch der Synhados oder Synodicon Orientale*, Amsterdam, 1900, s. 1.

⁴⁵⁶ Abdišo v. Saubā, coll. cann. VIII. 15.

⁴⁵⁷ D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 19.

birkaç olaydan bahsedilmiştir. Susa şehri, Pers İmparatorluğu'ndan önce Elam'a başkentlik yaptığı için Herodot'un şehir hakkında anlattıkları dolaylı yoldan önem arz etmektedir.

Herodot, Susa hakkındaki ilk bahsinde Kyros'un (Büyük Kyros) Asurya (Babil) kralı Labynetos (Nabonidus) üzerine sefere çıktığından söz ederek Kyros'un ordusunun su ihtiyacını Susa yakınında akan Khoaspes'ten (Choaspes/Kerhe) karşıladığını söylemiştir. Khoaspes'ten alınan suyun kaynatılıp gümüş kaplara koyulduktan sonra orduyla birlikte taşındığını ve Büyük Kral'ın suyunu içtiği tek nehrin Khoaspes olduğunu dile getirmiştir.⁴⁵⁸

Kambises'in, (II. Kambises) düşmanlık beslediği kardeşi Smerdis'i öldürtmek için Prexaspes'i Susa'ya gönderdiğini ifade eden Herodot, Prexaspes'in verilen görevi Susa'da yerine getirdiğini belirtmesinin yanı sıra kimilerinin Prexaspes'in Smerdis'i ava götürüp öldürdüğünü, kimilerinin ise Erythreia Denizi'ne götürüp denize attığını söylediklerini de bildirmiştir.⁴⁵⁹

Herodot, Darius (I. Darius), Otanes, İntaphernes, Gobryas, Megabyzos, Aspathines ve Hydarnes olmak üzere yedi Pers soylusundan oluşan grubun Pers tahtını Mag Smerdis'ten geri almak hususunda plan yapmak amacıyla Susa'da toplanarak aralarında bağlılık yemini ettiklerinden bahsetmiştir.⁴⁶⁰

Darius zamanında Pers İmparatorluğu'nun satraplıklar şeklinde idare edildiğini ifade eden Herodot, sekizince satraplığı Susalılar ile Kissialıların oluşturduğunu ve hazineye 300 talent gümüş vergi ödediklerini vurgulamıştır.⁴⁶¹

Kyros zamanında Sardes satraplığına atanan Oroites ile Daskyleion satrapı Mitrobates arasındaki bir anlaşmazlıktan ve Mitrobates'in Oroites'i aşağıladığından bahseden Herodot, bu olay sonucu Oroites'in Mitrobates ve oğlu Kranaspes'i öldürdüğünü söylemiştir. Dairus'un Oroites'i öldürterek bu olayın intikamını aldığına dikkat çekmiş, Oroites'in öldürülmesinin ardından ona ait hazinelerin Susa'ya getirilip koruma altına alındığını belirtmiştir.⁴⁶²

⁴⁵⁸ Herodotos, I. 188.

⁴⁵⁹ Herodotos, III. 30.

⁴⁶⁰ Herodotos, III. 70-71.

⁴⁶¹ Herodotos, III. 88-91.

⁴⁶² Herodotos, III. 120-129.

Herodot, Darius'un bir av sırasında attan inerken ayağını burktuğunu ve burkulma neticesinde ayak bileğinin çıktığını söylemiştir. Çeşitli hekimlerin iyileştirme çabaları etkisiz kalınca Darius'un Krotonlu Demokedes'in çağrılmasını emrettiğini belirtmiştir. Demokedes'in Darius'u iyileştirip onun dostluğunu kazandığından söz eden Herodot, Demokedes'e armağan olarak Susa'da bir konak verildiğini ifade etmiştir.⁴⁶³

Darius'un henüz tahta geçmediği yıllarda onunla dostluk kuran Syloson'un, Darius'un kral olduğunu öğrendikten sonra onunla görüşüp bazı isteklerde bulunmak için Susa'ya gittiğini ve buradaki sarayda Darius ile görüştüğünü belirtmiştir.⁴⁶⁴

Herodot, Darius'un İskitler üzerine sefere çıkmaya karar verdiğini ve adamlarından Bosphoros üzerine bir köprü kurmalarını istediğinden bahsetmiştir. Tüm hazırlıklar tamamlanınca Darius'un ordusuyla birlikte Susa'dan hareket edip üzerine köprünün inşa edildiği Bosphoros'daki Kalkedon'a geldiğini söylemiştir.⁴⁶⁵

Darius'un kendisine isyan edeceğine dair kuşklar duyduğu Histiaios'u Susa'ya çağırarak ona danışmanı olmasını teklif ettiğini bildiren Herodot, başta Naxos olmak üzere çeşitli Kiklad adalarına yapılacak seferlerin hazırlığının Susa'da yapıldığını belirtmiştir.⁴⁶⁶

Susa'nın Khoaspes'in yakınında yer aldığını söyleyen Herodot, Büyük Kral'ın Susa'da oturduğunu ve onun hazinelerinin yine Susa'da saklandığını ifade etmiştir. Ayrıca Susa'nın zenginliğine de dikkat çekerek şehrin zenginlik yönünden Zeus ile boy ölçülebileceğini vurgulamıştır.⁴⁶⁷

Herodot, Kral Yolu'nun Susa ile Efes arasında uzandığını ve bir baştan bir başa 14040 stadion uzunluktaki yolun yürüyerek üç ay üç günde katedilebildiğini söylemiştir. Sırasıyla Lidya, Frigya, Kapadokya, Kilikya, Armenia, Matienler Ülkesi⁴⁶⁸

⁴⁶³ Herodotos, III. 129-132.

⁴⁶⁴ Herodotos, III. 139-140.

⁴⁶⁵ Herodotos, IV. 83-85.

⁴⁶⁶ Herodotos, V. 23-35.

⁴⁶⁷ Herodotos, V. 49.

⁴⁶⁸ Herodot'un anlatımından Matienler'in Armenia ile sınırdış olduğu anlaşılmaktadır. Strabon, Matiana'nın (Matien) Medya'nın bir parçası olduğunu belirtmiştir. Bkz. Strabo, II. 1. 14. Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda Matien bölgesinin Urmiye Gölü'nün batısı ile güneyi arasında yer aldığı düşünülmektedir. Bkz. Cahit Külekçi, "Ermeni, Ermenistan ve Ermenilerin Anadolu'ya Göçleri", *Yeni Türkiye*, 60, Ankara, 2014, s. 13. Ayrıca Matienlerin Özbeklerin ataları olduğunu belirten araştırmacılar da vardır. Bkz. Bahtiyar Tuncay ve Osman Çataloluk, "Orta Asya Türk Hikâye ve Destanlarında Türk Halklarının Etnik Gelişim Aşamalarının İzleri ve Türklerin İlk Ata Yurdu Meselesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1/2, Osmaniye, 2014, s. 8.

ve Kissia'dan⁴⁶⁹ geçerek Susa'ya ulaşan yolda 111 tane konaklama yeri bulunduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁰

Herodot, Darius'un İyonya İsyanı'nın başlamasında Histiaios'ın payı olduğunu düşünerek onu suçladığını ancak Histiaios'un Darius'u aldatmayı başardığını belirtmiştir.⁴⁷¹ Darius'un Susa'dan ayrılıp Sardes'e gitmesine izin verdiği Histiaios'un Sardes'e gelir gelmez İyonya halklarını isyana katılmaya teşvik ettiğinden söz etmiştir. İyonya İsyanı esnasında esir edilen Miletosluların Susa'ya sürgün edildiğini ifade eden Herodot, Histiaios'un yakalanıp Sardes'e getirildikten sonra öldürüldüğünü ve cesedinin mumyalanarak Susa'daki Darius'a gönderildiğini bildirmiştir.⁴⁷² Herodot ayrıca ele geçirilen Eretrialıların Susa'ya götürüldüğünü de bildirmiştir.⁴⁷³

Susa'da Darius'un oğulları arasında yaşanan taht kavgalarından bahseden Herodot, Kserkses'in Yunanistan seferi öncesinde Susa'da yaşananlardan da söz etmiştir. Kserkses'in çevresindeki adamların Sardes'te yaşananların ve Maraton Savaşı'nda alınan yenilginin intikamının Yunanistan'dan alınması gerektiği yönünde Kserkses'e ısrarda bulduklarını bildirmiştir. Ayrıca söz konusu kişilerin sefere çıkıp çıkmama konusunda kararsız olan Kserkses'e bir kâhin getirerek kâhinin sefere çıkılması yönündeki yorumları sayesinde Kserkses'i sefere çıkmaya ikna ettiklerini belirtmiştir.⁴⁷⁴ Pers ordusu Yunanistan'a gitmek üzere Hellespontos'a geldiğinde Kserkses ile onu savaştan caydırmaya çalışan amcası Artabanos arasındaki konuşmadan bahsetmiş ve konuşma bitince Kserkses'in Artabanos'u Susa'ya gönderdiğini ifade etmiştir.⁴⁷⁵ Kserkses karşısında Yunanistan'ın durumuna da yer veren Herodot, Lakedaimonlu iki askerın Susa'ya Kserkses ile görüşmeye gittiklerinden bahsetmiştir.⁴⁷⁶ Kserkses'in Atina'yı ele geçirdikten sonra Susa'ya bir atlı göndererek kazanmış olduğu başarıları Artabanos'a haber verdiğinden ve haber Susa'ya ulaşınca Perslerin büyük

⁴⁶⁹ Herodot ayrıca Darius zamanındaki sekizinci satraplığın Susalılar ve Kissialılar'dan meydana geldiğini ve Kissia'nın Matienler'in bölgesiyle sınırdış olduğunu belirtmiştir. Bkz. Herodotos, III. 88-91; V. 49. Claudius Ptolemy, Cissia (Kissia) halkının Elymaei halkının yukarısında yaşam sürdüğünü bildirmiştir. Bkz. Ptolemy, VI. 3. Herodot ve Ptolemy'nin verdiği bilgiler ile Strabon'un yukarıdaki dipnotta verdiğimiz Matien bölgesi hakkındaki ifadesi bir arada değerlendirildiğinde Kissia'nın Elam ile Medya arasında yer aldığı anlaşılmaktadır.

⁴⁷⁰ Herodotos, V. 52-54.

⁴⁷¹ Herodotos, V. 105-107.

⁴⁷² Herodotos, VI. 1-30.

⁴⁷³ Herodotos, VI. 119.

⁴⁷⁴ Herodotos, VII. 2-7.

⁴⁷⁵ Herodotos, VII. 45-53.

⁴⁷⁶ Herodotos, VII. 135-152.

sevinç yaşayıp kutlama yaptıklarından söz etmiştir.⁴⁷⁷ Ayrıca savaş sonrasında Kserkses ile yakınları arasında Susa’da yaşanan çeşitli entrikaları bildirmiştir.⁴⁷⁸

1.4.2. Strabon

Strabon, ismi Türkçeye “Coğrafya” şeklinde tercüme edilebilecek eserinde Elam’ın coğrafya ve iklim özelliklerinin yanı sıra bölgede yaşayan halklardan bahsetmiştir. Susa’dan Persepolis’e kadar olan alanın genişliğini 4200 stadion olarak veren Strabon, Susis’i yaklaşık olarak Persis’in bir parçası olarak kabul etmiştir. Susis’in Persis ve Babil arasında yer aldığını, en önemli şehrinin ise Susa olduğunu belirtmiştir. Persler Kyros’un (Büyük Kyros) liderliğinde Medler üzerinde hakimiyet kurmalarından sonra Susa’nın Babil’e ve çeşitli kabilelere yakın mesafede olduğunu fark edip ve Susa’yı imparatorluk başkenti yapmışlardır. Susa’nın yüksek konumu, Persis ile sınırdış olması ve hepsinden önemlisi eski zamanlarda siyasi organizasyonlarda ön plana çıkması şehrin Perslerin gözünde önem kazanmasını sağlamıştır. Yine Strabon’a göre Susa, Memnon’un babası Tithonus tarafından dikdörtgen şeklinde, 120 stadion ölçüsünde kurulmuş olup, akropolüne Memnonium adı verilmiştir. Aeschylus, Memnon’un annesini Cissia şeklinde isimlendirdiği için Susis’liler Cissianlar olarak da anılmışlardır. Susa’daki duvarlar, tapınaklar ve kraliyet sarayı, bazı yazarların belirttiği gibi, Babillilerin yapıları gibi pişmiş tuğla ve bitümden inşa edilmiştir. Polycleitus’un, kentin genişliğini 200 stadion olarak belirterek duvarlarının olmadığını söylediğine vurgu yapan Strabon, Perslerin Susa’daki sarayı diğer kraliyet şehirlerindeki saraylarından daha çok süslediklerini ifade etmiştir. Strabon yine Polycritus’a (Polycleitus) dayanarak Susa’nın akropol kısmında kralların her birinin kendisi için ayrı yerleşim yeri, hazine bölümü ve depolar inşa ettirdiklerini belirtmiştir.⁴⁷⁹

Strabon, Elam ve çevresindeki akarsulardan da bahsetmiştir. Susa’nın, Choaspes’in iç kısmında yer aldığını ve topraklarının denize kadar uzandığını belirtmiştir. Susa’nın deniz kıyısının uzunluğunun yaklaşık 3000 stadion olduğunu ve Pers kıyı şeridinin sınırlarından Tigris’in (Dicle) döküldüğü yere kadar ilerlediğini ifade etmiştir. Yine onun bildirdiklerine göre, Uxii (Huzistan) arazisinden kaynaklarını alan Choaspes, Susis boyunca akarak yine Susis kıyı şeridine dökülmüştür. Susis ve Persis arasında yer alan dağlık bir ülke olan Uxii, dik ve engebeli yapısının yanı sıra geçmesi

⁴⁷⁷ Herodotos, VIII. 54-99.

⁴⁷⁸ Herodotos, IX. 108-113.

⁴⁷⁹ Strabo, XV. 3. 1-21.

zor dar geçitlerle kaplanmıştır. Aynı zamanda eşkıyaların yaşadığı bir yer olan Uxii'de krallar bile Susis'ten Persis'e giderken eşkıyaların saldırısına maruz kalmışlardır. Strabon'un Polycleitus'a dayandırarak aktardığına göre, Choaspes, Eulaeus ve Tigris, Susa'ya 800 stadion mesafedeki bir göle dökülmekte olup daha sonra bu gölden denize boşalmışlardır. Ayrıca Strabon, başka kimselerden duyduğuna göre Susis boyunca akan nehirlerin Tigris'in bir akıntısında buluştuğunu ve bu akıntının Euphrates'in (Fırat) ana kanallarının karşısında olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan Strabon, Nearchus'a dayandırarak Susa'dan 60 stadion uzaklıkta, Persis'ten Susa'ya uzanan saldan yapılmış bir köprü olduğunu belirtmiştir. Yine Strabon, Tigris'in ağzının yakınında Susa'dan 500 stadion mesafede Susis'lilerin bir köyü olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁰

Strabon Susa hakkında anlattıklarının bir bölümünde Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu ele geçirdiği dönemde yaşananlara vurgu yapmıştır. Strabon, Susa yakınında yer alan Persepolis'in çok miktarda hazineyi barındıran bir saraya sahip olup, en büyük ve en güzel şehir olduğunu belirtmiştir. Büyük İskender Persis'teki tüm hazineleri Susa'ya taşımış ancak Susa kraliyet başkenti olmasına rağmen buraya itibar etmeyerek kendine ikametgâh olarak Susa'yı değil, Babil'i seçmiştir. Ayrıca Strabon kimilerine göre Pers ordugâhı ve Babil'deki tüm hazineler hariç, Susis ve Persis'teki hazinelerin değerinin 40 bin talent, kimilerine göre ise 50 bin talent olduğunu belirtmiştir.⁴⁸¹

Strabon, Elam'ın iklim özellikleri konusuna değinmiştir. Strabon, modern araştırmacılar tarafından bilinmeyen bir kaynağa dayanarak Susis'in verimli olduğunu fakat sıcak hatta kavurucu bir iklime sahip olduğunu belirtmiştir. Güneşin yüksek sıcaklığa ulaştığı vakitlerde Susis sokaklarında yılan ve kertenkele gibi hayvanlar aşırı sıcaktan dolayı rahat hareket edemeyerek neredeyse yanma tehlikesi geçirmişlerdir. Yıkanma amaçlı kullanılmak üzere ısınması için Güneş'e bırakılan su hemen ısınmış, yine Güneş'e bırakılan arpa ise fırında kavrulmuş hale gelmiştir. Susis'ten daha güneyde yer almasına rağmen Persis'in hiçbir yerinde görülmeyen bu boğucu sıcaklık yüzünden insanlar evlerini dar ve uzun şekilde inşa edip palmiye ağacından yapılmış kirişlerle destekledikleri çatıyı iki kübit⁴⁸² yüksekliğinde toprak ile kapatmışlardır. Yine

⁴⁸⁰ Strabo, XV. 3. 4-5.

⁴⁸¹ Strabo, XV. 3. 6-9.

⁴⁸² Eski Çağ'da uygarlık ve dönemlere göre 0.444 ile 0.641 metre arasında değişen uzun ölçüsüdür. Strabon'un kullandığı Eski Yunan kübit ölçüsü 0.463 metredir. Bkz. Mark H. Stone, "The Cubit: A

Strabon'un belirttiğine göre bölgenin aşırı sıcak olması ülkenin kuzeyindeki yüksek dağların kuzey rüzgârlarına engel olmasından kaynaklanmıştır. Söz konusu rüzgârlar Susis'in güneyine ulaşmış olduklarında ise güçlerini kaybederek ovaları serinletmekte zayıf kalmışlardır. Buna karşın Etezyen rüzgârlarının estiği dönemlerde Güneş'in kavurduğu topraklar serinleme imkânı bulmuştur. Öte yandan Strabon, Susis'te bol miktarda tahıl bulunduğu belirterek hem arpa hem de buğdayın düzenli olarak yüz kat, bazen de iki yüz kat üretildiğini ifade etmiştir.⁴⁸³

Strabon'un Elam ile ilişkili son bahsi ise modern araştırmacılar tarafından Elam'ın bakiyesi olarak görülen Elymaei halkı üzerine olmuştur. Susis'in daha önce Sitacene adı verilen ancak şimdi Apolloniatis olarak adlandırılan Babil'in bir parçası olduğunu vurgulayan Strabon, Susis ve Babil'in yukarısında kalan bölgenin kuzey ve doğusunda, dağlarının sağlamlığına güvenen ve yırtıcı insanlar olan Elymaei ve Paraetaceni'lerin ülkelerinin yer aldığını belirtmiştir. Paraetaceni'nin, Apolloniatae'ye daha yakın mesafede olduğu için bu bölgeye daha sık saldırdığını ifade eden Strabon, Elymaei'nin hem Paraetaceni ve Apolloniatae'ye hem de Susis'lilere karşı savaştığını, Uxii'nin ise Elymaei'ye karşı mücadele ettiğini bildirmiştir. Strabon ayrıca Partların söz konusu bölgelerdeki hâkimiyeti döneminde bu savaşların nadiren yaşandığını söylemiştir.⁴⁸⁴

1.4.3. Aeschylus

Yunan oyun yazarı Aeschylus, Türkçeye "Persler" ismiyle çevrilen tragedyasında Persler ile Yunanlılar arasında yapılan Salamis Deniz Savaşı'nı ele almıştır. Söz konusu eserde Elam'a dair doğrudan bir bilgi olmasa da Elam'a başkentlik yapmış Susa'dan bahsedilmiş olması eserin önemli bir yönünü meydana getirmiştir. Aeschylus, eserinin hemen başında Susa'da Kserkses'in bir sarayı olduğunu ifade ettikten sonra Perslerin Yunanlılarla savaşmak üzere Susa'dan hareket ettiklerini belirtmiştir.⁴⁸⁵ Savaşı kaybetmelerine neden olduğu için Perslerin Zeus'a seslendiklerini belirtip yenilgiden dolayı Susa şehrinin yas içinde olduğuna dikkat çekmiştir. Perslerin Kserkses'in başarısızlığına vurgu yaptıklarını ve bu dönemde Susa'nın başında Darius'un (I. Darius) olmamasına üzüldüklerini ifade etmiştir.⁴⁸⁶ İleriki bölümlerde

History and Measurement Commentary", *Hindawi Publishing Corporation Journal of Anthropology*, Volume 2014, London, 2014, s. 1-11.

⁴⁸³ Strabo, XV. 3. 10-11.

⁴⁸⁴ Strabo, XV. 3. 12.

⁴⁸⁵ Aeschylus, 5-20.

⁴⁸⁶ Aeschylus, 540-550.

oyun karakterlerinin tanrıya, diğer milletlere ve Susa’da doğan Pers toplumuna seslenişini ele almıştır.⁴⁸⁷ Perslerin savaşı kaybetmelerinden duydukları acıya dikkat çekip Susa’nın ıssız bir halde kaldığını ve acı içinde inlediğini belirtmiştir.⁴⁸⁸

1.4.4. Gaius Plinius Secundus

Plinius (Yaşlı Plinius), Türkçede “Doğa Tarihi” adıyla bilinen eserinde Elam coğrafyasının özellikleri ve bölgede yaşayan halklar hakkında özet bilgiler vermiştir. Plinius, Darius (I. Darius) tarafından başkent olarak kurulan Susa’nın yer aldığı Susiani’nin (Susyana) Antiochia (Antakya) ve Apamea’nın (Hama) aşağısında bulunduğunu ifade etmiştir. Dicle’nin kuzey kanalı kıyısında Susa’dan 135 mil uzakta Barbitace köyünün bulunduğunu söylemiştir. Bu köyün dünyada altından nefret edilen tek yer olduğuna dikkat çekerek burada yaşayan insanların altını bir araya toplayıp kimsenin işine yaramaması için toprağa gömdüklerini belirtmiştir. Susyana’nın doğusunda eşkıya bir halk olan Oxiiler ile vahşi bir kabile olan Mizaeiler’in yaşadığını belirten Plinius, bu halkların yukarısında Partlara tabi Mardi ve Saitae halklarının yaşadığını söylemiştir. Kıyıdaki Persya’ya bitişik olan Elymais’in ise Mardi ve Saitae halklarının aşağısında uzandığını ifade etmiştir. Susa’nın Fars Körfezi’ne uzaklığının 250 mil olduğunu belirterek Büyük İskender’in filusunun Pasitigris’ten Susa’ya çıktığı yerin yakınında, Kalde Gölü üzerinde Aple adında bir köy olduğunu ve köyün Susa’ya 62,5 mil mesafede bulunduğunu söylemiştir. Doğuda ise Susyana halkına bitişik olan Cossiaei halkının yaşam sürdüğünü belirtmiştir.⁴⁸⁹

Eserinde Elam coğrafyasındaki akarsulara da yer veren Plinius, Medya’da doğan Eulaeus’un Susyana ile Elymais topraklarını birbirinden ayırdığını söyleyerek söz konusu nehrin kısa bir mesafe boyunca yeraltından aktıktan sonra yeniden yeryüzüne çıktığını ifade etmiştir. Akışını Susa Kalesi ve Diana Tapınağı etrafından geçerek devam eden nehrin, kralların su içtikleri tek kaynak olması ve askeri seferlerde yanlarında bu nehrin suyunu taşımalarından dolayı nehrin özel bir önemi olduğunu vurgulamıştır. Nehrin iki kolundan birinin Persya’daki Asylum köyünden geçen Hedyphos, diğerinin ise Susyana topraklarından akan Aduna olduğunu söyledikten sonra nehrin kıyısında, Charax’a 15 mil mesafede Magoa isimli bir köy olduğunu ancak

⁴⁸⁷ Aeschylus, 640.

⁴⁸⁸ Aeschylus, 730-760.

⁴⁸⁹ Pliny, VI. 31. 132-134.

kimilerinin bu köyü Susyana'nın en uç noktasına, çölün yakınına konumlandıklarını belirtmiştir.⁴⁹⁰

Plinius'un verdiği diğer bilgiler Elymais hakkında olmuştur. Kıyıdaki Karun'un aşağısında Persya ile sınırdış ve Oratis Nehri'nden Charax'a kadar 240 mil boyunca uzanan Elymais'in yer aldığını ifade eden Plinius, Elymais bölgesindeki Chasirus Dağı eteklerindeki Seleucia ve Sostrate isimlerinde iki köyün varlığından bahsetmiştir. Elymais bölgesindeki bataklıklar sebebiyle Elymais'ten Persya'ya sadece dolambaçlı yollardan gidilebileceğinden bahsetmesinin yanı sıra Elymais'te akarsular yoluyla bölgeye ulaşan yoğun bir yılan varlığından söz etmiştir.⁴⁹¹

1.4.5. Claudius Ptolemy

Claudius Ptolemy (Batlamyus), Türkçeye "Coğrafya El Kitabı" ismiyle çevrilebilecek eserinde Susyana ve Elymais hakkında kısa bilgiler vermiştir. Ptolemy, söz konusu eserinde Babil ve Asur coğrafyasından bahsederken Susyana'nın Babil'in doğusunda,⁴⁹² Asur'un güneyinde⁴⁹³ yer aldığını belirtmiştir. Susyana coğrafyasından bahsettiği kısımda ise Susyana'nın kuzeyde Asur, batıda Tigris'in bir kısmından kıyının son noktasına kadar Babil, doğuda ise Fars Körfezi'ne dökülen Orontes'in ağzına kadar Persya ile çevrelenmiş olduğunu ifade etmiştir. Elymaei halkının, Susyana'nın deniz kıyısında yaşadığını, Cissia halkının ise Elymaei halkının yukarısında yaşam sürdüğünü söylemiştir. Susyana'da ve Tigris kıyısında köyler ve kasabalar olduğundan bahseden Ptolemy, iç kısımlardaki kasabaları Susa, Palinza, Sacrone, Bergan, Saura, Dera, Agarra, Abina, Tariana, Sele, Graan, Anuchta ve Urzan şeklinde sıralamıştır. Susyana'nın bitişinde Taxiana isminde bir ada olduğunu bildirmiştir.⁴⁹⁴ Persya coğrafyasından bahsettiği bölümde ise Persya'nın batı yönünde Susyana ile sınırdış olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁵

1.4.6. Flavius Josephus

Elam'dan bahseden antik yazarlardan bir diğeri olan Yahudi tarihçi Flavius Josephus, ismi Türkçeye "Yahudilerin Eski Çağları" şeklinde çevrilebilecek eserinde Elam ve Elymais'e çok kısa da olsa yer vermiştir. Söz konusu eserinde Nuh'un üçüncü oğlu olan Şem'in (Sam) Fırat'tan başlayıp Hint Okyanusu'na kadar uzanan topraklarda

⁴⁹⁰ Pliny, VI. 31. 135.

⁴⁹¹ Pliny, VI. 31. 136.

⁴⁹² Ptolemy, V. 19.

⁴⁹³ Ptolemy, VI. 1.

⁴⁹⁴ Ptolemy, VI. 3.

⁴⁹⁵ Ptolemy, VI. 4.

yaşayan beş oğlu olduğundan bahseden Josephus, Şem'in oğullarından Elam'ın Elamlıların atası olduğunu ve Perslerin Elamlıların soyundan geldiklerini belirtmiştir.⁴⁹⁶

Josephus, Yahudilerin I. Artakserkses dönemindeki durumlarından bahsettiği kısımda Susa'dan da bahsetmiştir. I. Artakserkses'in tahta geçtikten sonra Şuşan'da (Susa) çeşitli milletler ve onların büyükelçileri için yedi gün süren bir ziyafet düzenlemiştir. I. Artakserkses'in Yahudi soyundan gelen Ester ile evlendiği dönemde Ester'in amcası Mordecai'nin Babil'den Şuşan'a gidip orada yaşadığını söylemiştir. I. Artakserkses egemenliği altındaki Yahudileri yok etme kararı aldığı zaman, özellikle Şuşan'daki Yahudileri ortadan kaldırmak için acele edildiğinden ve Şuşan'da kargaşa çıktığından söz etmiştir. Mordecai'nin Yahudilerin ölüm fermanının Şuşan'da ilan edilen bir kopyasını Ester'e ulaştırması için haremağasına verdiğini söyleyen Josephus, Ester'in fermanı haberdar olunca haremağasını Şuşan'a geri göndererek Mordecai'den Şuşan'daki Yahudileri bir araya toplamasını ve hep birlikte oruç tutmalarını istediğini belirtmiştir. Eserinin ilerleyen kısımlarında Ester ve Mordecai'nin çabaları sonucunda I. Artakserkses'in Yahudileri katletmekten vazgeçtiğini belirttikten sonra I. Artakserkses'in kendisini Yahudilere karşı kışkırtan Haman isimli bir din adamını ailesiyle birlikte Şuşan'ın kapılarının önünde astırıldığından söz etmiştir. Mordecai'nin kraliyet giysisi giyip, altın taç ve zincir takındıktan sonra halka açık bir törende I. Artakserkses'in yanında onurlu bir şekilde yer aldığını gören Şuşan'daki Yahudilerin bu durumdan memnuniyet duyduklarından bahsetmiştir. I. Artakserkses'in Yahudilerin katledilme fermanını yürürlüğe koymaktan vazgeçip Yahudilere herhangi bir zarar verilmemesini emreden ikinci bir ferman buyurduğunu ifade eden Josephus, söz konusu ikinci fermanın I. Artakserkses'in hâkimiyetindeki bütün topraklara ulaştığı sırada Şuşan'daki Yahudilerin kendilerine düşmanlık eden 500 kişiyi öldürmüş olduklarını vurgulamıştır. I. Artakserkses'in eşi Ester'in isteği üzerine Yahudilerin başka düşmanlarını öldürmelerine izin verdiğini söyleyen Josephus, ülke genelindeki Yahudilerin toplamda 75 bin kişiyi öldürdüklerini söylemiştir. Ayrıca Şuşan'daki Yahudilerin ayın 14. gününde bir araya gelip ziyafet yaptıklarını belirterek tüm Yahudilerin bu günü bayram olarak kutladıklarını ve bu günde birbirlerine çeşitli ikramlarda bulduklarını ifade etmiştir.⁴⁹⁷

⁴⁹⁶ Josephus, I. 6. 4.

⁴⁹⁷ Josephus, XI. 6. 1-13.

Josephus, Elymais bahsinde ise Antiochus'un, Elymais üzerine düzenlediği askeri sefere yer vermiştir. Antiochus'un yukarı ülkeler boyunca ilerlerken Persya'da içerisinde Diana Tapınağı bulunan Elymais adında çok zengin bir şehir olduğunu öğrendiğini belirten Josephus, Antiochus'un soruşturması neticesinde şehirde Makedonya kralı Filip'in oğlu İskender tarafından burada bırakılmış silahlar ve zırhlar olduğunu da haber aldığını söylemiştir. Elymais hakkında öğrendikleri sonucunda Antiochus'un aceleyle Elymais'e giderek şehri kuşattığını ifade etmiştir. Elymaisliler kendisine cesurca karşı koydukları için şehri ele geçirme umudunu yitiren Antiochus'un ordusunun büyük bir bölümünü yitirdiğini ve Elymaisliler tarafından Babil'e kadar kovalandığını vurgulamıştır.⁴⁹⁸

1.4.7. Polybius

Yunan tarihçi Polybius, Türkçeye "Tarihler" ismiyle tercüme edilebilecek eserinde Elymais'ten bahsetmiştir. Suriye'de zenginlik peşinde koşan kral Antiochus'un Elymais'teki Artemis Tapınağı'na saldırmaya karar verdiğini ifade eden Polybius, Elymais halkının direnişi karşısında Antiochus'un başarısız olduğunu ve Elymais seferini sonlandırıp Persya'daki Tabae'ye dönüşü sırasında öldüğünü söylemiştir. Polybius ayrıca kimilerinin, Antiochus'un bahsi geçen tapınağa saldırdığı esnada ilahi bir gazaba uğrayarak delirdiğini söylediklerinden bahsetmiştir.⁴⁹⁹

1.4.8. Diodorus Siculus

Diodorus, ismi Türkçeye "Tarih Kitaplığı" adıyla çevrilebilecek eserinde Elymais'ten iki yerde bahsetmiştir. Birincisinde, Antiochus'un Elymais'teki Zeus Tapınağı'nı yağmalamaya giriştiğini ancak başarılı olamayarak beraberindeki ordusuyla birlikte öldüğünü belirtmiştir.⁵⁰⁰ İkincisinde ise zenginlik elde etme hırslarında olan Antiochus'un, Elymais'teki Bel Tapınağı'nın altın ve gümüş gibi değerli bağışlar yönünden oldukça zengin olduğunu duyarak bu tapınağı yağmalamaya karar verdiğini söylemiştir. Antiochus'un Elymais'e gidip halkı kendisine düşmanlıkla suçlayarak tapınağı yağmaladığından söz eden Diodorus, Antiochus'un amacına ulaşip çok fazla servet elde etmesine rağmen tanrılar tarafından hızla cezalandırıldığını belirtmiştir.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Josephus, XII. 9. 1.

⁴⁹⁹ Polybius, XXXI. 11.

⁵⁰⁰ Diodorus, XXVIII. 3.

⁵⁰¹ Diodorus, XXIX. 15.

1.4.9. Appianus

Appianus, Türkçede “Roma Tarihi” ismiyle bilinen eserinde Elymais’ten çok kısa bahsetmiştir. Antiochus’un ordusunda Elymais okçularının bulunduğunu belirten Appianus,⁵⁰² Antiochus’un Elymais’teki Venüs Tapınağı’nı yağmaladıktan sonra bir hastalığa yakalanarak öldüğünü belirtmiştir.⁵⁰³

1.4.10. Marcus Junianus Justinus

Latin yazar Justinus (Justin), ismi Türkçeye “Pompeius Trogus’un Filip Tarihi’nin Özeti” olarak tercüme edilebilecek eserinde, kral Antiochus’un Roma ile yaptığı barış antlaşması neticesinde ağır bir haraca mahkumiyeti sebebiyle veya tamahkarlığının etkisiyle ordusuyla birlikte Elymais’teki Jüpiter Tapınağı’nı soymaya kalkıştığını ifade etmiş, tapınakta yaşayanların bu saldırıya karşı durarak Antiochus’u öldürdüklerini belirtmiştir.⁵⁰⁴

1.4.11. Titus Livius

Romalı tarihçi Titus Livius, Türkçede “Roma Tarihi” adıyla tanınan eserinde Elymais’e gönderme yaparak Elymaean okçulardan bahsetmiştir. Antiochus’un ordusundaki çeşitli halklar arasında Elymaeanları da sayan Livius,⁵⁰⁵ Elymaean okçuların Antiochus’un ordusunun sağ kanadında görev yaptıklarını belirtmiştir.⁵⁰⁶

1.4.12. Claudius Aelianus

Aelianus, ismi Türkçeye “Hayvanların Özellikleri Üzerine” şeklinde tercüme edilebilecek eserinde Elam’dan kısaca bahsetmiştir. Elam ülkesinde bir Anaitis Tapınağı’nın varlığından söz eden Aelianus, söz konusu tapınağın bulunduğu yerde ziyaretçileri karşılayan ve onlara sevimli davranan ehlileştirilmiş aslanlar olduğunu belirtmiştir. İnsanlar yemek yerken bu aslanları çağırdıklarında yemeğe davet edilen bir misafir gibi gelip insanların verdiklerini yedikten sonra mütevazı ve kendilerine özgü bir tavırla yerlerine döndüklerinden bahsetmiştir.⁵⁰⁷

Yukarıdaki bahsedilen antik kaynakların modern Elam çalışmalarına katkılarından kısaca bahsedilecek olunursa Strabon ve Herodot başta olmak üzere antik yazarların Elam’ın özellikle coğrafyası hakkında verdiği bilgiler, Elam’ın coğrafi yönlerini ele alan ilk çalışmalar için yol gösterici olmuştur. 1469 yılında Strabon’un

⁵⁰² Appianus, XI. 6. 32.

⁵⁰³ Appianus, XI. 11. 66.

⁵⁰⁴ Justinus, XXXII. 2.

⁵⁰⁵ Livius, XXXV. 48-49.

⁵⁰⁶ Livius, XXXVII. 40.

⁵⁰⁷ Aelianus, XII. 23.

eserinin, 1474 yılında ise Herodot'un eserinin Latince çevirisinin yayınlanmasıyla birlikte Batılı araştırmacılar Elam coğrafyası hakkında önemli bilgilere ulaşmışlardır. Yukarıda bahsi geçen diğer antik kaynaklardaki bilgilerin de incelenip değerlendirilmesiyle çeşitli eserler ortaya çıkmıştır.⁵⁰⁸

Söz konusu antik kaynakları inceleyen ve eserleri çeşitli dillere tercüme edilip yaygın olarak okunan önde gelen Aydınlanma Dönemi coğrafyacıları M. Konrad Mannert⁵⁰⁹ ve Monsieur d'Anville⁵¹⁰ bu konuda çalışmalar yapan ilk araştırmacılar arasında yer almışlardır.⁵¹¹

1800'lü yıllardan itibaren Elam coğrafyası üzerine yapılan araştırmalarda bir artış yaşanmış, Aaron Arrowsmith ve Peter Edmund Laurent gibi isimler tarafından Susyana, Elymais ve Kissia hakkında atlaslar hazırlanmıştır.⁵¹² Bunlardan bir kısmı toponim ve hidronimlerin ayrıntılı uyumlarını ortaya koymalarına karşın, bazıları daha yüzeysel kalmıştır. Ayrıca yine söz konusu tarihlerde Avrupalı haritacılar, antik kaynaklarda ifade edilen yer adlarından hareket ederek Pers İmparatorluğu topraklarını gösteren haritalar ve tarih atlasları yayımlamışlardır. Bahsi geçen tüm bu çalışmalar sonucunda Elam bölgesindeki ilk arkeolojik kazılar başlayınca ve bu sayede Elam'a dair somut kanıtlara ulaşıncaya kadar geçen sürede Batı akademilerinde Elamolojinin (Elambilim) temeli atılmıştır.⁵¹³

⁵⁰⁸ D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 13.

⁵⁰⁹ M. Konrad Mannert, *Geographie der Griechen und Römer, Fünfter Theil. Zweytes Heft. Die Persische Monarchie bis zum Euphrat*, Nürnberg, 1797, s. 486.

⁵¹⁰ Monsieur d'Anville, *Compendium of Ancient Geography*, New York, 1814, c. 2, s. 50.

⁵¹¹ D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 14.

⁵¹² Aaron Arrowsmith, *A Grammar of Ancient Geography, Compiled for the Use of King's College School*, London, 1832, s. 230; Peter Edmund Laurent, *An Introduction to the Study of Ancient Geography with Copious Indexes*, Oxford, 1830, s. 280-281; D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 14.

⁵¹³ D. T. Potts, "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship...", s. 14-19.

İKİNCİ BÖLÜM

PROTO-ELAM KÜLTÜRÜ

2.1. Proto-Elam Dönemi (MÖ 3300-2700)

Proto-Elam Dönemi, İran’da Tarih Öncesi Dönem ile tarihi çağları birbirine bağlayan, önemli ve bir o kadar da karmaşık bir dönemdir. Öyle ki dönemin “Proto-Elam” şeklinde isimlendirilmesinde dahi araştırmacılar arasında bazı anlaşmazlıklar mevcuttur. Döneme ait arkeolojik ve yazılı kaynaklarda tespit edilen kültürel izlerin Elamlılara ait olup olmadığı konusu ise en başından beri araştırmacıların cevap bulmakta zorlandığı temel sorudur. MÖ 4. binyılın ikinci yarısı ile MÖ 3. binyılın ilk yarısı arasına tarihlenen söz konusu dönemin Elam ile ilişkilendirilmesi, kimi belirsizliklere rağmen Elam çalışmalarının önemli bir parçasını oluşturmaya devam etmektedir. Çalışmanın bu kısmında Proto-Elam Kültürü kendine has özellikleriyle ortaya koyulacak ve Elam Krallığı öncesi dönemde İran’ın sosyo-kültürel arka planı aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Mevcut isimlendirmeye göre “Proto-Elam” terimi kronolojik bir dönemi, arkeolojik malzeme kültürünü ve bir yazıyı ve/veya dili ifade etmek için kullanılmaktadır. Buna rağmen bu kullanımlar belli bir etnik kimliği, siyasi organizasyonu ve çerçevesi net çizgilerle çizilmiş bir sosyo-kültürel yapıyı kesin şekilde tanımlama anlamına gelmemekte olup, yalnızca temkinli öngörülerde bulunmaya imkân vermektedir. Bu sebeple araştırmacılar Proto-Elam terimini kullanırken dikkatli ve titiz davranmaktadır.⁵¹⁴ Proto-Elam Dönemi’ni ayrıntılarıyla incelemeye geçmeden önce bu karmaşık dönemin öncesinde yaşanan gelişmelere göz atmak dönemin anlaşılması bakımından yararlı olacaktır.

2.1.1. Uruk-Proto-Elam İlişkisi

MÖ 4200-3200 yılları arasındaki kabaca bin yıllık zaman dilimi İran Platosu’nu da içine alan Güneybatı Asya’daki ilk devletlerin doğuşunun anlaşılması noktasında önem arz etmiştir. Teşkilatlı bir devlet ve toplum oluşumu; bu dönemde yaşanan ekonomik, politik, sosyal ve teknolojik gelişmelerin neticesinde mümkün olmuştur.⁵¹⁵

⁵¹⁴ Barbara Helwing, “Some Thoughts on the Mode of Culture Change in the Fourth Millennium BC Iranian Highlands”, *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, Oxford, 2013, s. 93.

⁵¹⁵ H. T. Wright ve G. A. Johnson, “Regional Perspectives on Southwest Iranian State Development”, *Paléorient*, 11/2, Paris, 1985, s. 25.

Bu gelişimlerden yalnızca İran toprakları etkilenmemiş, Mezopotamya ve Mısır da paylarına düşeni alarak kendi medeniyetlerini meydana getirmişlerdir.⁵¹⁶

MÖ 4. binyılın ikinci yarısına gelindiğinde köy yerleşmeleri, kentsel bir yapıya doğru gelişim göstermiştir. Köyden kente dönüşen ilk yerleşmeler arasında Güney Mezopotamya’da nüfusun yoğun olduğu bölgede yer alan Uruk (modern Tel Varka) öne çıkmıştır. Dönemin sistemli şekilde incelediği ilk yerleşme olması ve dönemin önemli şehirleri arasında yer alması sebebiyle söz konusu şehirleşme evresi Uruk Dönemi olarak isimlendirilmiştir. Uruk Dönemi’nin ilk yarısı arkeolojik malzeme yetersizliği sebebiyle pek bilinmezken, MÖ 4. binyılının ikinci yarısına tarihlenen Geç Uruk Dönemi bu hususta daha şanslı olmuştur. Geç Uruk Dönemi’ne ait kanıtlar sayesinde devletin oluşumu ve medeniyetin yükselişi hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır.⁵¹⁷

Tarih Öncesi çağlardan tarihi dönemlere geçişte bir köprü görevi gören Uruk Dönemi, Neolitik Devrim’den sonra insanlık tarihinde ikinci büyük dönüm noktası olmuştur. Batı Asya’yı çevreleyen dağ sıralarıyla sınırları belirlenen Bereketli Hilal’in güneydoğu ucunda yer alan Güneybatı İran’da⁵¹⁸ ve daha büyük etkiyle özellikle Güney Mezopotamya’da görülen bu dönem, araştırmacılar tarafından “Kent Devrimi” ismiyle de nitelendirilmiştir. Mezopotamya’da Uruk olarak isimlendirilen dönemin kültürel özellikleri, özellikle MÖ 4. binyılın ikinci yarısından itibaren önemli bir yayılım alanı bulmuş ve Mezopotamya’nın hemen yanı başında uzanan Susyana üzerinden İran’ın iç bölgelerine kadar ulaşmıştır.⁵¹⁹ MÖ 3500-3000 yılları arasına tarihlenen Geç Uruk Dönemi’nde yoğunlaşan Güney Mezopotamya ile çevre bölgeler arasında yapılan ticaret ve buna bağlı olarak yaşanan kültürel etkileşim, “Uruk Yayılımı” ismiyle anılan ve temelinde ticari faaliyetlerin bulunduğu bir kolonileşmeyi meydana getirmiştir.⁵²⁰

Esasen İran ve Mezopotamya arasında MÖ 4. binyılda kurulan ilişkiyi açıklayabilmek, döneme ait arkeolojik kalıntıların doğru anlaşılmasına ve doğru

⁵¹⁶ Abbas Alizadeh, “Lowland Susiana in the Fourth and Early Third Millennium BCE: The “inertia” of the Mesopotamian-centric Sociocultural Interpretation”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 48, Berlin, 2016, s. 33.

⁵¹⁷ Holly Pittman, “The Late Uruk Period”, *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, New York, 1992, s. 48; M. Tosi, S. M. Shahmirzadi ve M. A. Joyenda, “The Bronze Age in Iran and Afghanistan”, s. 197.

⁵¹⁸ David W. McAlpin, “Proto-Elamo-Dravidian: The Evidence and Its Implications”, *Transactions of the American Philosophical Society*, 71/3, Philadelphia, 1981, s. 58.

⁵¹⁹ Hugo Naccaro, “Le Phénomène Proto-Élamite et la Construction Archéologique de la Révolution Proto-urbaine en Iran du Sud-Ouest”, *Archéo.doct.*, 10, Paris, 2017, s. 10-11.

⁵²⁰ Piotr Steinkeller, “The Birth of Elam in History”, *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 179.

yorumlanmasına bağlı olduğundan soruna ana hatlarıyla iki şekilde yaklaşmıştır. İlkinde Susa ve Uruk'un belirli bir ilişki biçimine sahip olduğu hipotezi ortaya atılıp, bu ilişkiyi göstermek için çeşitli kanıtlar kullanılmıştır. Diğerinde ise kanıtlar çeşitli inceleme yöntemlerine tabi tutularak ilişkinin tam olarak hangi nitelikte olduğu anlaşılmasına çalışılmıştır. Araştırmacılar Susa ve Uruk'un kültürel yapılarının Geç Uruk Dönemi'nde bir kısım benzerlikler taşıdığı konusunda hemfikir olmalarına karşın, Uruk ve Susa arasındaki ilişkinin doğası konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Kimileri Susa'nın Uruk'tan bağımsız politik ve ekonomik bir yapıda olduğunu savunmuştur. Kimileri ise Susa'nın Uruk'tan kültürel yapı olarak ayrı ama yönetim bakımından Uruk'a bağlı bir koloni olduğunu ileri sürmüştür. Bunlara ilave olarak, pek çok araştırmacı da Susa ve Uruk arasındaki ilişkilerin bazılarının ticaret kolonilerinin varlığına bağlı olduğunu ileri sürmüştür.⁵²¹

İran Platosu ile Mezopotamya'nın farklı kültürleri arasında yaşanan ve MÖ 4. binyılın sonlarına doğru daha da yoğunlaşan sosyo-ekonomik etkileşim, hiç şüphesiz öncesinde yaşanan çeşitli gelişmelerin neticesinde ortaya çıkmıştır.⁵²² 1930'dan beri kullanılagelen "Uruk" terimiyle ifade edilen Mezopotamya ve yakın çevresinin MÖ 4. binyıldaki kültürel yapısı⁵²³ üzerindeki ilgi ve tartışmalar, Robert McCormick Adams ve Hans Jörg Nissen tarafından yapılan arkeolojik çalışmaların sonucunda 1960'lı yıllardan itibaren artmıştır.⁵²⁴ Artan çalışmalara dayalı olarak "Uruk Yayılımı" tanımlamasını yapan Guillermo Algaze, "Uruk Dünya Sistemi" şeklinde isimlendirdiği teorisiyle Uruk Dönemi'ni çeşitli yönleriyle açıklamaya çalışmıştır. Ekonomik antropoloji ilkelerini Güney Mezopotamya'daki sosyo-ekonomik dönüşümleri anlamlandırma ve açıklamada kullanan Algaze, bu dönüşümleri Mezopotamya'nın çevre bölgeler üzerindeki etkisiyle ilişkilendirmiş ve teorisini "yerleşim yerleri", "istasyonlar" ve "ileri karakollar" şeklinde sıralanan bir ticaret ağı üzerine temellendirmiştir. Bu temellendirmesine göre, Mezopotamya'da bulunmayan bazı taş, metal, ahşap hammadde ve ürünlerin çevre bölgelerde bol miktarda mevcut olması Mezopotamya ile çevre bölgeler arasında ticari faaliyetlerin başlamasını doğurmuş ve artan kaynak talebi ticaret güzergâhlarına egemen

⁵²¹ H. Pittman, "The Late Uruk Period", s. 51.

⁵²² C. C. Lamberg-Karlovsky, "The Proto-Elamites on the Iranian Plateau", *Antiquity*, 52/205, Durham, 1978, s. 119-120.

⁵²³ Daniel T. Potts, "A Contribution to the History of the Term 'Ĝamdat Nasr'", *Ĝamdat Nasr: Period or Regional Style?*, Wiesbaden, 1986, s. 17-22; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 9.

⁵²⁴ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 9. Ayrıca bkz. Robert McC. Adams ve Hans J. Nissen, *The Uruk Countryside: The Natural Setting of Urban Societies*, Chicago ve London, 1972; Hans J. Nissen, *The Early History of the Ancient Near East 9000-2000 BC*, Chicago ve London, 1988.

olmanın önemini arttırmıştır. Bu sebeple ticareti daha güvenli ve sistemli hale getirmek için bir ticaret kolonileri ağı kurulmuştur. Buna göre, ticaret yollarındaki stratejik noktalarda etrafı küçük köylerle çevrelenmiş büyük “merkezi yerleşmeler”, bu yerleşmelerle iletişimi sağlamak için özellikle su kaynakları yakınında “istasyonlar” ve Zagros ve Toros dağlık alanlarında iletişim yollarının önemli noktalarında çevresinden izole edilmiş şekilde “ileri karakollar” kurulmuştur.⁵²⁵

Uruk Dönemi’ndeki etkileşimi tanımlamakta temel alınan, Mezopotamya dışında ortaya çıkarılmış devrik ağızlı kâseler⁵²⁶ başta olmak üzere çeşitli seramik eşyaların dağılım modellerini değerlendiren Algaze, Mezopotamya ile İran Platosu arasında iki farklı etkileşim olduğunu iddia etmiştir (Şekil 9). Bunlardan ilkinde, Susa II tabakasında Mezopotamya tarzı materyal kültürünün yaygın şekilde kullanılmasını göz önüne alarak, bu durumu Susyana’nın Mezopotamya’dan göçen insanlar tarafından toprak edinme amaçlı kolonizasyonu şeklinde yorumlamış ve bu dönemde Susyana’nın Mezopotamya’nın doğu uzantısı haline geldiğini savunmuştur. İkinci görüşünde ise söz konusu çanak çömlek örneklerine Susyana’nın doğusunda kalan Godin Tepe ve Tepe Sialk gibi İran Platosu’nun orta kesimlerinde yer alan yerleşmelerde de rastlandığına dikkat çekmiştir. Bu seramiklerin ismi geçen dağlık bölgelere Susyana’dan mı yoksa doğrudan Mezopotamya’dan mı taşındığına dair bir açıklama getirmemesine rağmen, bu durumun kolonileşmenin “ileri karakolları”nı temsil ettiğini öne sürmüştür.⁵²⁷

Algaze’in Uruk Dünya Sistemi önerisi Uruk Dönemi konusunda şüphesiz öncü bir rol oynamıştır. Bununla birlikte, geleneksel yaklaşımla Mezopotamya’nın “çevresi” olarak nitelendirilen Doğu Suriye ve Türkiye’nin güneydoğusu gibi alanlarda yapılan arkeolojik çalışmalar, onun önerisine çeşitli eleştiriler ve yeni yaklaşımlar getirilmesine yol açmıştır. Özellikle söz konusu arkeolojik çalışmalar sayesinde MÖ 4. binyılda Uruk etkisinden önce çevre bölgelerde önemli sosyo-ekonomik gelişmeler yaşandığının, Anadolu ve İran’daki nüfusun hammadde kaynaklarını kontrol ettiğinin ve gelişmiş

⁵²⁵ Guillermo Algaze, “The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization”, *Current Anthropology*, 30/5, Chicago, 1989, s. 571-608; Guillermo Algaze, *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilisation*, Chicago ve London, 2005, 1-75; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 9; Cameron A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms and Future Directions”, *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, Oxford, 2013, s. 395.

⁵²⁶ Çanak çömlek terimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Tuba Ökse, *Önasya Arkeolojisinde Çanak Çömlek: Teknik Özellikler, Biçimler, Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca Terimler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.

⁵²⁷ G. Algaze, *The Uruk World System...*, s. 1-75; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 9-10.

ürünler ürettiğinin anlaşılması, bir dereceye kadar teknolojik eşitliğin var olduğunu düşündürmüştür.⁵²⁸

Algaze'in görüşlerine karşı çıkanlardan birisi olan Gil J. Stein, bölgeler arası ticaret konusunda farklı bir model önermiştir. "Ticaret diasporası modeli" şeklinde ifade edilebilecek bu modele göre güç ilişkilerindeki farklılıkları kabul etmiş, kolonistlerin, kendilerine özgü kültürel kimliklerini korurken, kolonilerdeki yerli halka hükmetmeden, tüccarlar olarak hareket etmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Uzun mesafeli etkileşimde iletişim ve ulaşımın daha zor olması nedeniyle devletin bu tüccarların güvenliğini sağlamakta zorlandığını ve gittikleri bölgedeki yöneticinin güvencesi altında faaliyet gösterebildiklerini ileri sürmüştür. Bu teorisini ise Godin Tepe ve Hacinebi yerleşmeleri ile desteklemiştir.⁵²⁹

Elam ve Mezopotamya arasındaki ilişkinin tarihi dönemlerdeki durumuna dikkat çeken arkeologlar, tarihi dönemlerde Elam ile Mezopotamya arasında var olan ekonomik ve kültürel bağa ve bu bağ dolayısıyla aralarında önceden beri devam eden düşmanlığı hafifletmeye çalıştıklarına vurgu yaparak, benzer bir ilişkinin özellikle ticaret konusunda tarih öncesinde de yaşandığına inanmışlardır. Onları haklı çıkaran kanıtlar ise mimari, seramik ve mühür gibi kültürel unsurların değişik tokuşuna işaret eden malların dağlık kesimlerden ovalara kadar geniş bir alanda ele geçmesi olmuştur. Eldeki kanıtlara göre MÖ 4. binyılda Mezopotamya ve Susyana'nın sosyo-ekonomik ve politik yapısını oluşturan dinamiklerin sayısında genel bir artış meydana gelmiştir. Bu artış bakır, taş, ahşap, altın, gümüş, yarı değerli taşlar gibi hammaddelere olan talebin artmasına sebep olmuştur. Dönemin Uruklu idarecileri, talebin karşılanmasını sağlamak için ticaret yolları boyunca koloni yerleşmeleri kurulmasını teşvik etmişlerdir. Kolonileşmeyi olumsuz etkileyecek güçlü bir rekabetin en azından Geç Uruk Dönemi'nde olmaması İran Platosu'ndaki kaynakların Mezopotamya'ya aktarılmasında kolaylık sağlamıştır.⁵³⁰

Öte yandan, Uruk merkezli gelişim hakkında farklı düşünen Mitchell S. Rothman, Algaze'in Mezopotamya'nın kuzeyindeki gelişmenin kökenini Güney Mezopotamya'ya bağlamasına itiraz etmiş ve Güney Mezopotamya ile temasa

⁵²⁸ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 10.

⁵²⁹ Gil J. Stein, *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia*, Tucson, 1999, s. 45-100; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 10-11.

⁵³⁰ John R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", *Current Anthropology*, 23/6, Chicago, 1982, s. 622; P. Miroschedji, "Susa and The Highlands...", s. 24.

geçmeden önce Arslantepe, Hacinebi ve Tepe Gavra gibi çeşitli yerlerde kontrol mekanizmaları geliştirildiğine dair kanıtlar olduğunu söylemiştir.⁵³¹ Marcella Frangipane ise Arslantepe’yi örnek gösterip, bu yerleşmedeki çoğu gelişmenin yerel dinamiklerin ürünü olduğunu savunarak Rothman’ın modelini destekler nitelikte bir görüşü benimsemiştir.⁵³²

Uruk Yayılımı konusunda Algaze ve Stein’in modelleri araştırmacıların dikkatini çekmiş ve konunun önemli bir tartışma noktasını meydana getirmiş olsa da onların modellerinin belki de en önemli eksikliği, inceledikleri bölgelerdeki yerel yerleşmelerden daha çok Uruk ile ilgili yerleşmelere odaklanmaları olmuştur. Bu davranışları, Uruk dışı yerel unsurların dikkatlerinden kaçmasına zemin hazırlamıştır. Oysa Suriye’nin kuzeyindeki yerleşmelerin Uruk Dönemi öncesine kadar uzanması, şehirciliğin ilerlemesine ilişkin temel anlayışı değiştirmeye başlamıştır. Örneğin Tel Brak ve Tel Hamukar gibi yerleşmelerde Uruk etkisi öncesine ait mimari kalıntılar ortaya çıkarılmıştır.⁵³³ Bu kanıtlara kayıtsız kalmayan Algaze, başlangıçta her ne kadar Güney Mezopotamya’nın şehirleşme bakımından kronolojik olarak Kuzey Mezopotamya’dan önce geldiğini savunmuş olsa da artık şehirleşmenin Kuzey Mezopotamya’da Güney Mezopotamya’dan daha önce başladığını kabul etmek durumunda kalmıştır.⁵³⁴

Diğer taraftan Susyana’daki Uruk kolonizasyonu konusunda da çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Nitekim Algaze, yukarıda bahsedildiği üzere konuyu uzun uzadıya ele alıp neticede Susyana’nın siyaseten kolonileştirildiğini öne sürerken,⁵³⁵ Pierre Amiet, Güneybatı İran’ın Tarih Öncesi Dönem’deki etnik yapısının bir ikiliğe sahip olduğunu savunmuştur. Ovalarda yaşayan insanların etnik bakımdan “Mezopotamya” tipinde olduğunu ifade edip, yaylalarda yaşayan insanların “Elam” tipinde olduğunu ileri sürerken, bu iki tip insan topluluğunun Güneybatı İran’da döngüsel olarak hâkimiyeti

⁵³¹ Mitchell S. Rothman, “The Local and the Regional: An Introduction”, *Uruk Mesopotamia and Its Neighbours: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, Santa Fe, 2001, s. 6.

⁵³² Marcella Frangipane, “Non-Uruk’ Developments and Uruk-linked Features on the Northern Borders of Greater Mesopotamia”, *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Ancient Near East*, Wiltshire, 2002, s. 123-148; Marcella Frangipane, “Centralization Processes in Greater Mesopotamia: Uruk “Expansion” as the Culmination of an Early System of Intra-regional Relations”, *Uruk Mesopotamia and Its Neighbours: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, Santa Fe, 2001, s. 307-348; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 11.

⁵³³ C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 11-13.

⁵³⁴ G. Algaze, *The Uruk World System...*, s. 1-75; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 11-13.

⁵³⁵ G. Algaze, *The Uruk World System...*, s. 11-18; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 13 14.

eline aldığını belirtmiştir. Bu bakımdan Güneybatı İran'ın nüfusunun ve buna bağlı olarak da kültürel karakterindeki ikiliğin her zaman var olduğuna ve herhangi bir dış müdahaleden kaynaklanmadığına dikkat çekmiştir.⁵³⁶ Daniel Thomas Potts, Uruk'ta kullanılan sayısal sistemlerin yalnızca küçük bir kısmının Susyana'da kullanıldığını dayanak göstererek, Susyana'nın Urukluların siyasi egemenliğine girmediğini ve Urukluların yalnızca gayri resmi bir sızma şeklinde Susyana'ya geçtiklerini iddia etmiştir.⁵³⁷

Piotr Steinkeller, Algaze'in görüşlerine bazı yönlerinden katılırken, onu eleştirmekten de uzak durmamıştır. Algaze'in Uruk kolonilerinin Mezopotamya'da eksik olan kaynakları temin etmek maksadıyla kurulduğuna dair öne sürdüğü temel görüşü sorgulayan Steinkeller, kaynakların temin edilmesinin siyasi ve askeri yayılım amacı taşımadığını belirterek kaynakların ihtiyaca göre pek çok bölgeden rahatlıkla elde edilebildiğini ileri sürmüştür. Yayılımın siyasi genişleme amacı gütmeyip, merkezi bir sosyo-ekonomik sistem kurmaya yönelik olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber Steinkeller, konu hakkında çoğu araştırmacı tarafından göz ardı edilen bir hususu gündeme getirerek Sumer soyağacı listesinde Susa'nın baş tanrısı İnşuşinak'ın da yer almasından hareketle çok erken dönemlerde Susyana'da bir Sumer varlığı olabileceğini iddia etmiştir.⁵³⁸ Ayrıca İnşuşinak'ın adına Nippur yakınlarında yer alan Ebu Salabih'te keşfedilen bir tanrı listesinde de rastlanmıştır.⁵³⁹ Ancak sözü edilen tanrı listelerinden yola çıkarak Susyana'nın Sumerler tarafından sömürgeleştirildiğini söylemek bir iddia olmanın ötesine geçememiştir.⁵⁴⁰ Alizade ise bu süreci açıklamak için "göç" terimini kullanmıştır.⁵⁴¹ Gregory Alan Johnson da bu kolonileşmenin Geç Uruk Dönemi'nden ziyade Erken ve Orta Uruk Dönemi'nde gerçekleştiğini savunmuştur.⁵⁴² Söz konusu tartışmalar, MÖ 4. binyılda Mezopotamya ile komşuları arasındaki kültürel etkileşimin

⁵³⁶ Pierre Amiet, "Archaeological Discontinuity and Ethnic Duality in Elam", *Antiquity*, 53/209, Durham, 1979, s. 195-204; Pierre Amiet, "Alternance et Dualité: Essai d'interprétation de l'histoire Élamite", *Akkadica*, 15, Bruxelles, 1979, s. 2-22; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 56-57.

⁵³⁷ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 55-70.

⁵³⁸ Piotr Steinkeller, "Early Political Development in Mesopotamia and the Origins of the Sargonic Empire", *Akkad: The First World Empire: Structure, Ideology, Traditions*, Padova, 1993, s. 108-111; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 57-58.

⁵³⁹ Amedeo Alberti, "A Reconstruction of the Abu Salabikh God-List", *Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico*, 2, Roma, 1985, s. 8; W. Hinz, "Inşuşinak", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 5, Berlin, 1976-1980, s. 117-119; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 58.

⁵⁴⁰ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 58.

⁵⁴¹ Abbas Alizadeh, "The Rise of the Highland Elamite State in Southwestern Iran: "Enclosed" or Enclosing Nomadism?", *Current Anthropology*, 51/3, Chicago, 2010, s. 370.

⁵⁴² Gregory Alan Johnson, *Local Exchange and Early State Development in Southwestern Iran*, Ann Arbor, 1973, s. 20-155; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 13-14.

doğasını açıklamak noktasında, birkaç istisna dışında Zagros Dağları ve İran Platosu'nun iç kesimlerine ayrıntılı şekilde odaklanmaktan uzak kalmıştır.⁵⁴³ Susyana'nın Uruk tarafından kolonileştirilip kolonileştirilmediği konusunda yukarıdaki tartışmaları belki de daha da alevlendirecek önemli bir buluntu Susa'da ortaya çıkarılmıştır. Zira burada keşfedilen bir mühür baskısı üzerindeki betimlemeler hem Susyana'nın kolonileştirildiği yönündeki iddialara hem de bu iddiaların aksi yönündeki görüşlere dayanak oluşturabilecek bir olayı günümüze taşımıştır. Söz konusu mühür baskısının üzerinde kafabandlı, uzun elbiseli, elinde ok ve yay tutan bir adamın, duvarlarında boynuzlar olan bir binanın önünde uzun saçlı üç düşmanını mağlup etmesi betimlenmiştir. Olası bir savaşı andıran bu betimlemelerdeki galip kişinin, yerel bir tapınağın önünde halkını düşmanlara karşı savunan Susa rahipkralını temsil ettiği tahmin edilmesine karşın farklı ihtimaller de düşünülmüştür. Söz konusu kişinin, Susa'yı yerel düşmanlara karşı koruyan Uruk kralı olduğu, Uruk kralının Susa'daki yerel bir vekili olduğu ya da rakip bir hükümdarla aynı statüde olan bağımsız bir Susa kralı olduğu gibi olasılıklar akla gelmiştir. Bu son olasılık, Susa'nın Geç Uruk Dönemi'nde bağımsız yerli bir siyasi yönetime sahip olduğunu savunan araştırmacılar tarafından sahiplenilmiştir. Öte yandan sözü edilen mühür baskısındaki rahipkral betimlemesine farklı yerlerde ele geçen başka buluntularda da rastlanmıştır. Uruk'ta ortaya çıkarılmış mühürlerde, heykelerde ve vazolarda bol miktarda karşılaşılrken, Uruk'takilere oranla daha az miktarda olmak üzere Habuba Kabira'daki mühürlerde de tespit edilmiştir.⁵⁴⁴

Her ne şekilde olursa olsun İran Platosu'nun özellikle MÖ 4. binyılın ilk yarısından itibaren Mezopotamya'dan etkilenmiş olduğu bilinen bir gerçektir. Güney Mezopotamya'ya bitişik durumdaki Huzistan ve Deh Luran ovalarında yer alan Susa ve Çoğa Miş, Uruk etkisini ziyadesiyle hissetmiştir.⁵⁴⁵ Hem Susa hem de Çoğa Miş'te gün yüzüne çıkarılan Geç Uruk Dönemi'ne ait seramikler, Güney Mezopotamya'da ele geçen seramiklerle hemen hemen aynı uslüplarda üretilmiştir.⁵⁴⁶ Bu bölgelerin haricinde İran'ın iç kesimlerine kadar ulaşan Uruk kültürel etkisinin buradaki yansıması ise Godin Tepe'de ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁷

⁵⁴³ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 13-14.

⁵⁴⁴ H. Pittman, "The Late Uruk Period", s. 51-52.

⁵⁴⁵ P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 179.

⁵⁴⁶ H. Pittman, "The Late Uruk Period", s. 50.

⁵⁴⁷ P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 179.

Bu tarihlerde Susa, Uruk'a oranla düşük bir kültür birikimine sahip olsa da Uruk kültürünün etkisinde gelişen malzeme ve mimarinin benzerlerini barındırmıştır. Sayısal sistemler, mimari üslup, çanak çömlek tarzları ve mühür sanatı gibi alanlarda ele geçen örnekler, Susyana'nın MÖ 4. binyılın başlarından itibaren Uruk dünyasının bir parçası olarak değerlendirilebileceğini göstermiştir. İran'ın orta kesiminde yer alan Tepe Sialk'ın Geç Uruk Dönemi'ne ait tabakalarında ele geçen devrik ağızlı kâseler, eğik emzikli testiler ve kazıma omuzlu testiler Uruk ile temasın kanıtı kabul edilmiştir. Güneydoğu İran'da Bardsir Ovası'ndaki Tepe İblis ve Soğun Vadisi'ndeki Tepe Yahya yerleşmelerinde ortaya çıkan mimari kalıntılar ve seramik kaplar zayıf da olsa Uruk etkisi olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca söz konusu etkinin alçak bölgelerden yüksek kesimlere doğru çıkıldıkça zayıfladığı gözlemlenmiştir.⁵⁴⁸

Aslına bakılırsa MÖ 4. binyıl İran arkeolojisi üzerine çalışan araştırmacılar kendilerini zorlu bir alanın içine sokmuş olduklarını çok geçmeden anlamışlardır. Söz konusu zorluğun ana sebebini ise haklı bir şekilde İran'ın fiziki coğrafyasına bağlamışlardır. İran Platosu'nun dağlık ve ovalık alanları geleneksel olarak hem coğrafi hem de kültürel bakımdan iki ayrı parça gibi düşünülmüş ve coğrafi şartların doğası gereği Mezopotamya ovalarından her zaman daha karmaşık olarak görülmüştür. Zira yer yer yüksek rakımlara ulaşan dağlardan uçsuz bucaksız ovalara, çöllerden ormanlara, bozkırlardan çayırlara kadar çok çeşitli çevre şartlarını barındırması bölgede yapılacak araştırmalarda farklı bilim disiplinlerinden yararlanmayı zorunlu kılmıştır.⁵⁴⁹

İran'ın Tarih Öncesi dönemleri 1960'lı yıllardan 1970'li yıllara kadar İranlı ve yabancı araştırmacılar tarafından yoğun şekilde araştırılarak çeşitli dağlık ve ovalık alanlarda MÖ 4-3. binyıl başlarındaki yerleşim evrelerinin kronolojik sıralamaları netleştirilmeye çalışılmıştır. Susa, Tepe Hisar, Godin Tepe, Tepe Yahya gibi yerlerde yapılan çalışmalar bu netleştirmelerde önemli bir yer tutmuştur. Bu yerleşmelerden elde edilen bilgiler bir araya getirildiğinde MÖ 4000-3500 arasında bölgenin kültür dokusunda bir çeşitlilik olduğu ortaya koyulmuştur. Öte yandan yakın dönemde yapılan çalışmalardan, bu çeşitliliğin bazı değişimlere rağmen MÖ 4. binyılın sonuna kadar sürdüğüne dair ipuçlarına ulaşılmıştır.⁵⁵⁰ Söz konusu ipuçları Susa ve Godin Tepe'de

⁵⁴⁸ B. Helwing, "Some Thoughts on the Mode of Culture...", s. 94-95.

⁵⁴⁹ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 15; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 386-387.

⁵⁵⁰ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 14.

ele geçen sayısal tabletler ile Uruk ve Nippur'da keşfedilen sayısal tabletlerin karşılaştırılması sonucunda kolaylıkla tespit edilmiştir.⁵⁵¹

Uruk malzemesinin İran'ın batısının yanı sıra Hazar Gölü'nün güneydoğu bölgesinden (örneğin Tepe Kabristan) Güneydoğu İran'daki Kirman'a (örneğin Tepe İblis ve Mahtutabad) kadar yayıldığı anlaşılmıştır. Bununla beraber bu malzemenin Uruk Dönemi'nin başına mı, ortasına mı, sonuma mı yoksa Proto-Elam Dönemi'nin geçiş aşamasına mı ait olduğu konusunda zaman zaman bir tarihlendirme sorunuyla karşı karşıya kalınmıştır. Buna karşın Huzistan'daki Tarih Öncesi yerleşmeler nispeten daha kolay ve kesin bir tarihlendirme yapabilmeye imkân vermiştir. Örneğin Tepe Sialk ve Arisman'da ele geçen Uruk malzemelerinin Orta ve Geç Uruk dönemlerine ait olduğu anlaşılmıştır. Çoğa Miş'te ortaya çıkan kalıntılardan buranın Geç Uruk zamanında yerleşim gördüğü tahmin edilmiştir. Tepe İblis'in V-VI. tabakalarının Geç Uruk ilişkisi öne çıkarılmış olsa da VI. tabakanın Proto-Elam Dönemi'ne ait olabileceği de düşünülmüştür. Öte yandan, Uruk ve Proto-Elam malzeme kültürleri arasında bağlantıların olması sebebiyle bu genel tarihlendirme örneklerinin ayrıntılandırılmasında çeşitli zorluklar ortaya çıkmıştır. Uruk kültürünü en iyi temsil eden örnekler arasında sayılan devrik ağızlı kâseler, Uruk Dönemi'nin sonunda daha az kullanılmış olsa da Mezopotamya'da Cemdet Nasr, İran'da ise Proto-Elam yerleşmelerinde yaygın şekilde saptanmıştır. Yine Uruk Dönemi'nin ip delikli tutamaklı testilerinin az da olsa Cemdet Nasr ve Proto-Elam seramikleriyle benzer olduğu görülmüştür. Bunlara ek olarak, Tepe Yahya'daki Proto-Elam Dönemi'ne ait mimari kalıntıların Geç Uruk Dönemi'ne tarihlenen Suriye'deki Habuba Kabira'nın mimarisi ile ortak özellikler taşıdığı fark edilmiştir.⁵⁵²

MÖ 4. binyılda Mezopotamya ve İran'da yaşanan gelişmeler arasında ilk yazı örnekleri dikkat çekmiştir. Her biri geniş alana yayılan, kil tabletlere yazılan iki farklı proto-yazı sistemi döneme ait tüm buluntular arasında özel önem arz etmiştir. Bunlardan birincisi Uruk'ta icat edilmesi sebebiyle Mezopotamya etkisinde olup, Uruk yazısı olarak isimlendirilmiş ve Susa tabakalamasında Susa II şeklinde yer almıştır. Proto-Elam ismiyle bilinen ve Susa III zaman aralığına yerleştirilen ikincisi ise Susa'da icat edilip İran Platosu'nun farklı köşelerine yayılarak yerli kültürel özellikler taşımış ve

⁵⁵¹ C. C. Lamberg-Karlovsky, "The Proto-Elamites...", s. 114-115.

⁵⁵² Benjamin Mutin, *The Proto-Elamite Settlement and Its Neighbors: Tepe Yahya Period IVC*, Oxford ve Oakville, 2013, s. 9.

MÖ 3. binyılın başlarına kadar kullanılmıştır.⁵⁵³ Bu iki yazı sisteminin temelde özgün nitelikliklere sahip oldukları bilinmekle birlikte, Proto-Elam yazı sisteminin Uruk yazı sisteminden bazı özellikler taşıdığı anlaşılmıştır.⁵⁵⁴

Uruk-Proto-Elam ilişkisinde ana etken olarak görülen ticari faaliyetlere ve bu kapsamdaki yaklaşımlara dönecek olursak, bir ova yerleşmesi olan Susa, en başta Huzistan Ovası'nda ve çoğu zaman Güneybatı İran'ın tamamında MÖ 4200-MS 800 tarihleri arasında ana merkez olarak rol oynamıştır.⁵⁵⁵ Susa'nın bu gücü yalnızca İran ile sınırlı kalmamış, özellikle Tarih Öncesi dönemlerde İran Platosu'nun hem dağlık hem de ovalık bölgeleriyle temas sağlamasının yanında Mezopotamya ile ilişkide ana merkez olmuştur. Söz konusu temasın ayrıntılı incelmesini yapmak için mevcut araştırmalar henüz yeterli seviyeye ulaşmamış olsa da Uruk-Proto-Elam ilişkisi hakkında yukarıda bahsedilen görüşleri destekleyen bazı sonuçlar elde etmeye imkân vermiştir. Mezopotamya-Susyana arkeolojik malzeme kültürünün, ticaret yolları boyunca ve ham madde kaynaklarına yakın yerlerde ortaya çıkması iki bölge arasında temasın doğası konusunda sonu gelmeyen tartışmalara yol açmıştır. Bu süreci ekonomi temelli barışçıl bir ticari faaliyet olarak görenler olduğu gibi, siyasi işgalin arka planında yer alan bir sömürü olarak değerlendirenler de olmuştur. Örneğin araştırmacılar tarafından bir ileri karakol olarak görülen Zagros dağlarının eteklerindeki Godin Tepe'nin ovalık alanlarla temas kurduğuna dair kalıntılar ortaya çıkarılmış ve bunun ticaretle ilgili olduğu düşünülmüştür. Ancak Godin Tepe'nin yakınlarında değerli maden ve taş yataklarının olmaması bir tezat oluşturmuştur. Bu durum ovalık alanlardan gelen bir topluluğun, yerleşmede yönetimi ele aldığı ve beraberinde getirdiği ova kültürüne ait teknolojik tarzları yerleşmede hâkim kıldığı şeklinde yorumlamıştır. Bu noktada, İran Platosu'nun dağlık ve ovalık bölgeleri arasında etkileşimin belki de en somut kanıtı, Susa'da icat edilip İran Platosu'nun farklı köşelerine yayılmış olan ve tartışmalı şekilde "Proto-Elam" ismiyle bilinen yazı sistemi meydana getirmiştir. Ancak bu yazı sisteminin birden fazla yerleşmede kullanılması bütüncül bir etkileşimi değil, Susa'dan az sayıda kâtabin söz konusu yerleşmelere bir şekilde gitmesiyle ya da götürülmesiyle ortaya çıkan dar bir etkileşimi ortaya çıkarmıştır.⁵⁵⁶

⁵⁵³ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 393; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 14.

⁵⁵⁴ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 10.

⁵⁵⁵ H. T. Wright ve G. A. Johnson, "Population, Exchange...", s. 279.

⁵⁵⁶ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 397-398.

Dağlık ve ovalık bölgeler arasındaki etkileşimin doğasında bir çatışma ve şiddet olup olmadığı da merak konusu olmuştur. Johnson, Geç Uruk zamanında Susa ve Çoğa Miş arasında bir çatışma yaşandığını savunarak böyle bir durumda sömürgeci bir topluluğun meydana gelebileceğini belirtmiştir.⁵⁵⁷ Henry T. Wright, Geç Uruk ve Proto-Elam dönemleri arasında Susa’da yaşanan terkin ve yeniden yerleşimin Susa’daki nüfus ile dağlık bölgelerdeki nüfus arasında yaşanan bir çatışmadan kaynaklandığını öne sürmüştür.⁵⁵⁸ Bu çatışmanın varlığına dair sözü edilen örneklerde pek somut kanıtlar olmamakla birlikte bir çatışmayı andırabilecek kalıntılar Godin Tepe’de ele geçmiştir. Burada yapılan kazılarda MÖ 4. binyıla ait, tahkimat duvarlarını andıran kalıntıların yanı sıra pişmemiş kilden yapılmış sapan topları ortaya çıkarılmıştır.⁵⁵⁹

Mezopotamya ile İran arasında etkileşimi açıklamak amacıyla ileri sürülen görüş ve modellerin belirli bir kapsam çizmek noktasında dikkate değer olmalarına ilaveten her biri kendi içerisinde bazı eksiklik ve belirsizlikler taşımaları sebebiyle yeniden gözden geçirilerek yeni kanıtlarla desteklenmeye ihtiyaçları olduğu görülmektedir. Buna rağmen söz konusu mevcut modeller, bir genel değerlendirme yapmak ve gelecek çalışmalara olumlu katkı yapacak birtakım önerilerde bulunmak için imkân sağlamıştır. Öte yandan modellerde ileri sürülen tüm görüşlerin yanılma ihtimalleriyle beraber eleştiriye açık olduklarını da akıldan çıkarmamak gerekmektedir.⁵⁶⁰

Suriye ve Türkiye’de yapılan çalışmalar, MÖ 4. binyılda yaşanan yerel kalkınma ve uzun mesafeli ticari ilişkilerin anlaşılmasında önemli ilerlemeler sağlamıştır. Buna karşın İran üzerine benzer çalışmaların yetersiz seviyede olması Uruk Dönemi’nin temel bir bileşenin eksik kalmasına yol açmıştır. Özellikle Proto-Elam Dönemi’ni aydınlatmaya yönelik çok az kazı yapılmış olması, öne sürülen modellerin kaçınılmaz olarak zayıf kalmasına neden olmuş ve Proto-Elam Dönemi’nin İran Platosu’nun neredeyse tamamının dikkate alınıp araştırılmasıyla doğru bir şekilde anlaşılacağını ortaya koymuştur.⁵⁶¹

⁵⁵⁷ G. A. Johnson, *Local Exchange and Early State...*, s. 20-155; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 398.

⁵⁵⁸ Henry T. Wright, “A Bridge Between Worlds: South-western Iran during the Fourth Millennium BC”, *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, Oxford, 2013, s. 68-69.

⁵⁵⁹ Mitchell S. Rothman ve Virginia R. Badler, “Contact and Development in Godin Period VI”, *On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran*, Toronto, 2011, s. 99-100; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 398.

⁵⁶⁰ C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 398.

⁵⁶¹ C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 398-399.

Bahsi geçen etkileşim modellerinde üzerinde durulması gereken birkaç nokta öne çıkmıştır. Bunlardan ilki MÖ 4. binyılda Mezopotamya ve Susyana arasında gelişim yönünden benzerlikler olduğudur. İkincisi ise Mezopotamya ile İran Platosu arasındaki etkileşim, Susa aracılığıyla sağlandığı için bir “Uruk” temasından ziyade bir “ova” temasından bahsetmenin daha doğru bir tanımlama olduğudur. Üçüncü noktayı ise etkileşimde hammadde ve mamul ürünlerin ne denli rol oynadığı oluşturmuştur. MÖ 4. binyıl boyunca ticaretin varlığına ve teknolojik bilgi paylaşımına dair kanıtlar olmasına rağmen kanıtların çoğunluğu bazı çıkarımlar yoluyla sağlanmıştır.⁵⁶² Holly Pittman, Susa’daki idari teknolojinin Uruk ile aynı yıllarda geliştiğini ve bu sebeple bu iki şehrin gelişim bakımından çağdaş olduğunu ileri sürerken,⁵⁶³ Potts, Susa ile Uruk arasında bu konuda bir çağdaşlık olmadığını iddia ederek teknolojinin Susa’ya dışarıdan geldiğini savunmuştur.⁵⁶⁴ Bunlara ilave olarak, hem Uruk’ta hem de Susa’da ele geçen tabletlerin miktarları, tabletlerde kullanılan sayısal sistemlerin türleri, tabletlerdeki sayısal ve sayısal olmayan işaretlerin düzenlenme yöntemleri ve mühür sanatındaki farklı usüller iki şehirde de bazı yerli teknolojilerin bulunduğuna dair kanıt olarak değerlendirilmiştir.⁵⁶⁵ Diğer taraftan iki şehrin boyutlarında ve kazılma yöntemlerinde farklılıklar olmasının yanı sıra Uruk’taki tabakalardan elde edilen kanıtların kalitesiz olması iki şehir arasında gelişmişlik açısından bir kronolojik öncelik tespit etmeye engel olmuştur. Tüm bunlara rağmen bu tarz karşılaştırmaların ilk yıllarında, Uruk’un gelişmişlik önceliği konusunda kendisine verilen üstünlüğü hak edip hak etmediği tartışmaya açıktır.⁵⁶⁶

Uzun mesafeli ticaret ağlarının Güney Mezopotamya halkı tarafından yönetildiğini ve bir sömürü niteliği taşıdığını savunan görüşlerin haricinde, İran Platosu’ndaki ova malzeme kültürünün dağlık alanlarda ne ölçüde yaygın olduğu da üzerinde durulması gereken bir diğer husus olmuştur. Godin Tepe, Tepe Sialk ve Arisman gibi yerleşmelerde az miktarda rastlanan Geç Uruk tarzı seramik örnekleri,

⁵⁶² C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 399.

⁵⁶³ Holly Pittman, “Mesopotamian Intraregional Relations Reflected through Glyptic Evidence in Late Chalcolithic 1-5 Periods”, *Uruk Mesopotamia and Its Neighbours: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, Santa Fe, 2001, s. 403-444; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 399.

⁵⁶⁴ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 56-67; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 399.

⁵⁶⁵ Jacob L. Dahl, “Animal Husbandry in Susa during the Proto-Elamite Period”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici Nuova Serie*, 47, Roma, 2005, s. 81-134; H. Pittman, “Mesopotamian Intraregional Relations...”, s. 403-444; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 60-67; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 399.

⁵⁶⁶ C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 399.

Uruk etkisinin en azından ismi geçen yerleşmelerde egemen bir kültür olmadığı düşüncesini doğurmuştur.⁵⁶⁷ İran Platosu'nun orta kesiminde doğu-batı ve kuzey-güney yönlerinde uzanan yolların kavşak noktasında yer alan Tepe Sofalin, Algaze'in stratejik güzehgahlarda kurulan ticaret kolonileri modeliyle uyum göstermiş, Susa ve Mezopotamya'dan çok uzak bir mesafede yer alması dikkat çekmiştir. Ayrıca bu yerleşmede gün yüzüne çıkarılan Proto-Elam yazılı tabletler ve Susa'da bulunanlarla aynı nitelikte olan Geç Uruk tarzı bullalar (içi boş kil top veya zarf) yerleşmenin İran Platosu'ndaki etkileşimde önemli yer tutabileceğine işaret etmiştir. Nihayetinde eldeki buluntular sayesinde Tepe Sofalin, Godin Tepe ve Tepe Sialk ile birlikte MÖ 4. binyılda İran'daki ovalık ve dağlık bölgeler arasındaki etkileşimin belirgin işaretlerini barındıran önemli bir yerleşme olarak kabul edilmiştir.⁵⁶⁸

Gerek ticaret, gerek siyasi hâkimiyet amaçlı bir işgal olarak yorumlansın yukarıda verilen bilgiler en nihayetinde MÖ 4. binyılda İran Platosu'nda bir nüfus hareketliliği olduğuna işaret etmiştir. Bu nedenle nüfus hareketliliği İran Platosu'ndaki etkileşim üzerine yapılan tartışmalarda önemli bir yer tutmuştur. Bu tartışmalarda dikkat çeken bir diğer konuyu ise göçebelik oluşturmuştur. Göçebelerin İran'da Tarih Öncesi Dönem'deki varlıkları ve rolleri uzun zamandır tartışma konusu olmuştur. Kimi araştırmacılar özellikle Güneybatı İran'da yaşanan sosyo-ekonomik ve politik dönüşümlerde göçebelerin anahtar rol oynadıklarını ileri sürerken, kimileri ise göçebelerin oynadıkları rolü yansıtan arkeolojik kanıtların yetersiz olmasını iddia ederek karşıt düşünceler ortaya atmışlardır. Bu tartışmalarda diğer bir etkeni ise göçebeliğin tanımlanmasındaki terminolojik sorunlar oluşturmuştur.⁵⁶⁹

Göçebeliğin varlığı olarak yorumlanabilecek arkeolojik kanıtlar çeşitli yerleşmelerde ele geçmiştir. Tel Qarib'de Erken Baniş evresine ait kalıntılar arasında çok sayıda kadeh parçasına rastlanmış olmasından yola çıkan John R. Alden, Erken Baniş evresinde, 200 yıl süresince her bir bireyin yılda beş kadeh kullandığını dikkatli bir hesaplama sonucu ifade etmiştir. Bu hesaplamasını temel alıp ele geçen kadehlerin Kur Nehri Havzası'nın yerleşik nüfusunun tüketebileceğinden fazla olduğunu öne

⁵⁶⁷ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 399-400.

⁵⁶⁸ Jacob. L Dahl, M. Hessari ve R. Yousefi Zoshk, "The Proto-Elamite Tablets from Tape Sofalin", *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 2/1, Zahedan, 2012, s. 57-73; Morteza Hessari, "New Evidence of the Emergence of Complex Societies Discovered on the Central Iranian Plateau", *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 1/2, Zahedan, 2011, s. 35-48; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 399-400.

⁵⁶⁹ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 401-402.

sürerek sözü edilen kadehleri hareketli kırsal bir topluluğun kullandığını savunmuştur. Ele geçen kadeh parçalarının kalitesiz malzemedan yapılmış olması, kadehlerin tek kullanımlık olduğuna işaret etmesi bakımından Alden'in iddialarını güçlendirmiştir. Alden'in görüşleri, kadehlerin kullanım amacı noktasında sorgulmayı beraberinde getirmiştir. Tıpkı günümüzde olduğu gibi yerleşik halkın bu tek kullanımlık kadehleri geniş katılımlı bir ziyafette kullanmış olmaları mantıklı bir açıklama olarak önem arz etmiştir.⁵⁷⁰

Göçebelilik hakkında diğer arkeolojik bilgiler hayvan kemiklerinden ve bitki kalıntılarının elde edilmiştir. Örneğin Anşan ve Tol-e Spid'de Baniş Dönemi tabakalarında ele geçen kaprid⁵⁷¹ kemikleri konuya dair önemli arkeolojik kalıntıları oluşturmuştur. İranlı arkeolog Mercan Meşkur, Geç Tarih Öncesi Dönem boyunca İran Platosu'ndaki hayvan kemiği buluntuları arasında kapridlerin en başta geldiği gerçeğine vurgu yapmıştır.⁵⁷² Öte yandan üzerinde çalışılan mevcut evcilleştirilmiş ve yabani arkeo-botanik malzeme çoğunlukla yerleşim alanlarından ele geçmiştir. Ancak bu malzemenin yerleşik yaşamın olmadığı, Tarih Öncesi Dönem'de otlak görevi gören alanların bitki çeşitliliğini yansıtmadığını kesinleştirmede zorluklar yaşanmıştır.⁵⁷³ Nihayetinde gerek arkeo-zoolojik gerekse arkeo-botanik buluntulardan kesin yargılara ulaşmak henüz güç görünmektedir.

Göçebelerin rolüne dair tartışmalardaki son husus göçebelerin tanımlanması noktasında ortaya çıkmıştır. Göçebe sözcüğü, Oxford İngilizce Sözlüğü'nde (OED) hayvanları için taze otlak bulmak amacıyla bir yerden bir yere seyahat eden ve kalıcı bir evi olmayan bir halkın üyesi şeklinde açıklanmıştır. Göçebe sözcüğünün bu tanımı, göçebeliği, yerleşik tarımsal topluluk ile sabit bir meskeni olmayan, çadırlarda yaşayan profesyonel göçebe halk arasında ortak bir noktada duran ve her ikisinin özelliklerini barındıran bir yaşam biçimi olarak da açıklamaya imkân vermiştir. Özellikle Susyana'nın kuzey kesimindeki geniş düzlüklerin, sabit bir yerleşme kurup toplu halde

⁵⁷⁰ John R. Alden, "The Kur River Basin in the Proto-Elamite Era - Surface Survey, Settlement Patterns, and the Appearance of Full-time Transhumant Pastoral Nomadism", *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, Oxford, 2013, s. 222; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 402.

⁵⁷¹ Geviş getiren hayvanlar familyasının herhangi bir üyesi.

⁵⁷² M. Mashkour, "Faunal Remains from Tol-e Nurabad and Tol-e Spid", *The Mamasani Archaeological Project Stage One: A Report on the First Two Seasons of the ICAR-University of Sydney Joint Expedition to the Mamasani District, Fars Province, Iran*, Oxford, 2009, s. 135-146; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 402-403.

⁵⁷³ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 402-403.

yaşama zorunluluğu olmaksızın, Zagros Dağları'ndaki göçebelere gerektiğinde kolaylıkla tarım yapabilme imkânı sunduğu öngörülmüştür.⁵⁷⁴ Alizade, Geç Tarih Öncesi Dönem'de göçebe çobanların yıllık ya da birkaç aylık göç yolunun her iki ucunda yerleşik halkla birlikte yaşadığını ve gerektiğinde çiftçilik yaptığını savunmuştur.⁵⁷⁵ O bu savunuyla, sürülerin uzun mesafeler arasında taşınmalarına rağmen sabit mevsimlik meralar arasında hareket ettiklerini ve çobanların potansiyel olarak yerleşim yerlerinde yaşayıp, çevre ve iklim şartları doğrultusunda fırsatçı tarım yaptıklarını ima etmiştir.⁵⁷⁶ Alden, Alizade'nin düşüncelerine büyük oranda katılırken,⁵⁷⁷ Kamyar Abdi, toplumların göçebe olma derecelerinde geniş bir çeşitliliğe sahip olduklarını belirtmiştir.⁵⁷⁸ Göçebelige dair söz konusu görüşlerden anlaşıldığı üzere göçebe halkların Tarih Öncesi zamanlarda İran'daki varlığına ve rolüne dair kanıtların sınırlı oluşundan dolayı MÖ 4. binyılda İran'da var olan göçbeliği kabaca yerleşik ve göçebe yaşam arasına konumlandırmak uygun görünmektedir.⁵⁷⁹

Bir bütün halinde değerlendirildiğinde yukarıda verilen tüm bilgiler ve görüşler Uruk-Proto-Elam ilişkisi üzerine genel bir çerçeve çizmekten öteye geçememiştir. Bunun en başta gelen sebebi, konuya ışık tutacak kanıtlar varsa bile, yetersiz araştırma ve çalışmadan dolayı bu kanıtlara henüz ulaşılammış oluşudur. Son birkaç yılda yeni başlayan ve önceki yıllarda başlayıp devam etmekte olan araştırmalar bulunmakla birlikte özellikle İran Platosu'nun dağlık bölgelerindeki birçok alanda henüz yeterli araştırma yapılmamıştır. Bu sebeple İran Platosu'nun arkeolojisinin inşasında birtakım boşluklar ortaya çıkmıştır. Birincisi, Zagros Dağları boyunca çeşitli dağ vadilerindeki henüz araştırılmamış alanların varlığıdır. İkincisi, hangi alanların araştırılıp hangilerinin araştırılmadığını kaydeden bir elektronik veri tabanının yokluğudur. Ayrıca araştırılan alanlardan elde edilen sonuçların bir bölümü henüz yayımlanmamıştır.⁵⁸⁰

MÖ 4. binyılın sonlarına doğru İran'da Uruk kültürel etkisinde bir çöküş yaşanmıştır. Başta Susa olmak üzere çeşitli yerleşmelerde nüfus azalmış ve aniden sona

⁵⁷⁴ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 404.

⁵⁷⁵ A. Alizadeh, "The Rise of the Highland Elamite...", s. 353-383.

⁵⁷⁶ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 404.

⁵⁷⁷ J. R. Alden, "The Kur River Basin in the Proto-Elamite...", s. 225-229; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 404.

⁵⁷⁸ Kamyar Abdi, "The Early Development of Pastoralism in the Central Zagros Mountains", *Journal of World Prehistory*, 17/4, New York, 2003, s. 395-448; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 404.

⁵⁷⁹ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 404.

⁵⁸⁰ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 404.

ermiştir. Susa Akropol I. 17X tabakası yerleşmenin terk edildiğini gösteren ve uzunluğu bilinmeyen bir dönem olarak önemli bir örnek teşkil etmiştir. Yine Tepe Sialk III tabakasında yangın izlerine rastlanması bu yerleşmenin terk edildiğine işaret etmiştir. Sözü geçen kanıtlar, İran'daki büyük yerleşmelerde Proto-Elam Dönemi'nden önce insan varlığının azaldığı ya da tamamen sona erdiği bir zaman aralığı olduğunu göstermiştir. Çöküşün sebepleri henüz kesin biçimde anlaşılmış olmamakla birlikte, askeri bir saldırı gibi dış etkenlerden ziyade sistemin kendi iç dinamiklerindeki sorunlardan kaynaklandığı düşünülmektedir.⁵⁸¹

Uruk Dönemi'nin sona ermesi ve buna bağlı olarak İran Platosu ile Mezopotamya arasındaki iletişim ağının çökmesi üzerine Güneybatı İran'da Susa ve Anşan şehirlerinin öncülüğünde yerli bir kültürel yapı meydana gelmiştir. Mezopotamya etkisindeki kültürel özellikler ortadan kalkmış ve bunların yerini İran'ın dağlık bölgelerinin etkisini yansıtan yeni kültürel dinamikler almıştır.⁵⁸² Bu dönüşümde ağırlığı ovalardan ziyade yayla yerleşmeleri meydana getirmiştir. Uruk etkisinin Susyana'da zayıflamasıyla birlikte yayla toplulukları güç kazanmış ve Uruk etkisinde gelişen kültürel modeli örnek alan kendi sosyo-ekonomik sistemlerini kurmuşlardır.⁵⁸³ Bu sistemde öne çıkan yeniliklerden birisi Proto-Elam olarak bilinen yazı tipinin icadı olmuştur. Proto-Elam yazılı tabletlerin büyük çoğunluğu Susa'da ortaya çıkarıldığı için sözü geçen yazının Susa'da icat edildiği görüşü yaygın şekilde kabul edilmiştir. Diğer yandan bu yazının Uruk kültürünün egemenliğine karşı bir tepki olarak icat edildiği ileri sürülmüştür.⁵⁸⁴

Netice olarak MÖ 4. binyıl İran arkeolojisinin temel özelliğini belirli çanak çömlek türlerinden veya belirli yazı sistemlerinden ziyade, İran Platosu boyunca toplulukları birbirine bağlayan ve geniş bir arkeolojik bakış açısını gerekli kılan sosyo-ekonomik nitelikli karmaşık ağların oluşturduğu fikri ağır basmıştır.⁵⁸⁵

2.1.2. Proto-Elam Terimi ve Kullanımı

“Proto-Elam” terimi, Proto-Elam Dönemi'nin genel karmaşık yapısıyla uyumlu bir niteliğe sahiptir. Terim, ilk kullanıldığı dönemlerde daha dar bir kapsama sahipken, günümüzde gerek konu gerekse coğrafya olarak geniş bir alanı tanımlamak için

⁵⁸¹ B. Helwing, “Some Thoughts on the Mode of Culture...”, s. 98-99.

⁵⁸² P. Miroshedji, “Susa and The Highlands...”, s. 24.

⁵⁸³ B. Helwing, “Some Thoughts on the Mode of Culture...”, s. 101.

⁵⁸⁴ P. Steinkeller, “The Birth of Elam in History”, s. 179.

⁵⁸⁵ C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 406.

kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra terimin kullanımında bazı görüş farklılıkları da mevcuttur. Yukarıda üzerinde kısaca durulan bu konu burada etraflıca ele alınacak ve Proto-Elam Dönemi'nin ayrıntılarına geçmeden önce dönemin ismine dair bir çerçeve çizilecektir.

Fransız kazı heyetinin Susa'nın Akropol alanında Morgan başkanlığında 1899 yılında yürüttüğü kazılarda, üzerinde daha önce hiç karşılaşılmamış işaretler bulunan iki kil tablet ortaya çıkarılmış ve Fransız epigraf Scheil bu tabletleri inceleyip 1900 yılında yayımlamıştır.⁵⁸⁶ Scheil ayrıca tabletlerin üzerindeki işaretlerin Mezopotamya'dakilerden farklılık arz eden bir tür çivi yazısı olduğunu düşünmüştür.⁵⁸⁷ 1901 yılında yine Akropolde devam eden kazılar sırasında önceki iki kil tablet ile aynı işaretleri taşıyan yaklaşık 200 kil tablet ele geçmiştir. Bu 200 tableti ve tabletlerdeki işaretlerin benzerlerinin yanı sıra Elam kralı Puzur-İnşuşinak'ın Akadca metinlerini de içeren üç taş yazıtı inceleyerek hepsinin çağdaş olduğunu düşünen Scheil, bunları Elam'a ait ele geçen ilk metinler olarak yorumlayıp, hem tabletleri hem de yazıtları "Proto-Elam" (Ön Elam) şeklinde isimlendirmiştir. Ardından, bahsi geçen metinleri tarihlendirmeye girişerek onları Susa'nın "İkinci Tip" çanak çömleği zamanına (bugünkü Susa IV tabakasına) yerleştirmiştir.⁵⁸⁸ Daha sonraki bir çalışmasında ise Morgan'ın tarihlendirmesinden yola çıkarak Proto-Elam olarak isimlendirdiği metinlerin Akad Dönemi'ne ait olduğunu savunmuştur.⁵⁸⁹ Öte yandan Proto-Elam teriminin mucidi olan Scheil, söz konusu tabletlerdeki dilin Elam diliyle ilişkili ancak Elam dilinden daha eski olduğunu, başka bir ifadeyle Elam dilinin atası olduğunu ileri sürmüş ve böylece o günden başlayıp günümüzde sürmekte olan tartışmaların da mucidi olmuştur.⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Première Série (MDP 2)*, Paris, 1900, s. 1-134; Kamyar Abdi, "From Écriture to Civilization: Changing Paradigms of Proto-Elamite Archaeology", *Yeki Bud, Yeki Nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William M. Sumner*, Los Angeles, 2003, s. 142; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 67; H. Naccaro, "Le Phénomène Proto-Élamite...", s. 11.

⁵⁸⁷ V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Première Série (MDP 2)*, s. 130-131; K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 142.

⁵⁸⁸ V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, Paris, 1905, s. 60; Francois Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", *World Archaeology*, 17/3, London, 1986, s. 335; K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 142; J. L. Dahl, M. Hessari ve R. Y. Zoshk, "The Proto-Elamite Tablets...", s. 60.

⁵⁸⁹ V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMA 17)*, Paris, 1923, s. III; K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 142.

⁵⁹⁰ V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, s. 59-62; Benjamin Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve Leah Minc, "Investigating Ceramic Production during the Proto-Elamite Period at Tepe Yahya, Southeastern Iran: Results of Instrumental Neutron Activation Analysis of Periods IVC and

Uzun yıllar sadece yazı ve dil konularında kullanılan Proto-Elam terimi 1970’li yıllardan itibaren yapılan çalışmalar sayesinde yeni kullanım alanlarına sahip olmuştur. Söz konusu yıllarda başta Susa ve Tepe Yahya olmak üzere Güneybatı İran’da yapılan arkeolojik kazılarda keşfedilen Proto-Elam yazılı tabletler, mühürler, mühürlenmiş çeşitli materyaller ve seramik eşyalar sayesinde, bir arkeolojik kültürün varlığına ulaşılmıştır.⁵⁹¹ Bu gelişmeler üzerine Carl C. Lamberg-Karlovsky, Proto-Elam terimini⁵⁹² dar kapsamının dışına çıkararak söz konusu terime daha geniş kapsamlı bir anlam yüklemiştir.⁵⁹³ Ayrıca Sumner’ın Anşan’da gerçekleştirdiği kazılarda ele geçen buluntular da söz konusu arkeolojik kültürün tespitine katkıda bulunmuştur.⁵⁹⁴

Görüldüğü gibi Proto-Elam terimi başlangıçta İran Platosu’nda bilinen en eski yazı sistemiyle yazılmış, ilk kez Susa’da gün yüzüne çıkarılmış olan tabletleri tanımlamak için kullanılmıştır. Ancak terim günümüzde söz konusu tabletlere ilave olarak İran Platosu’nda belli bir zaman aralığını, arkeolojik tabakaları ve başta seramik olmak üzere çeşitli sanat alanlarına ait malzeme kültürünü ifade etmekte de kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca tartışmalı da olsa terim dil konusunda da kullanılmaya devam etmiştir.⁵⁹⁵ 1980’li yıllara gelindiğinde ise söz konusu terim, yukarıdaki kullanım alanlarına ek olarak bir halka (Proto-Elamlılar) izafe edilmeye başlanmıştır.⁵⁹⁶

Proto-Elam teriminin metinleri tanımlamak için kullanılması çeşitli araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. Potts, Scheil’in Proto-Elam olarak isimlendirdiği metinlere bu ismin verilmesine karşı çıkıp, MÖ 3100-2900 arasına tarihlenen bu metinler ile MÖ 2300 yılına tarihlenen en eski Elamca metinler arasında dil bilimsel ve grafiksel bir ilişkinin mevcut olmadığını belirterek Proto-Elam terimi yerine “Susa III” terimini kullanmayı tercih etmiştir.⁵⁹⁷

IVB Ceramics”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 7, Amsterdam, 2016, s. 850; J. Álvarez-Mon, “Elam: Iran’s First Empire”, s. 743.

⁵⁹¹ A. Le Brun, “Suse, Chantier “Acropole 1””, *Paléorient*, 4, Paris, 1978, s. 177-192; B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, “Investigating Ceramic Production...”, s. 850

⁵⁹² C. C. Lamberg-Karlovsky, “The Proto-Elamite Settlement at Tepe Yahya”, *Iran*, 9, London, 1971, s. 87-96; C. C. Lamberg-Karlovsky, “The Proto-Elamites...”, s. 114-120.

⁵⁹³ B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, “Investigating Ceramic Production...”, s. 850.

⁵⁹⁴ William Sumner, “Excavations at Tall-i Malyan, 1971-72”, *Iran*, 12, London, 1974, s. 155-180; B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, “Investigating Ceramic Production...”, s. 850.

⁵⁹⁵ C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 4; B. Helwing, “Some Thoughts on the Mode of Culture...”, s. 93.

⁵⁹⁶ B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, “Investigating Ceramic Production...”, s. 850.

⁵⁹⁷ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 67-72.

Proto-Elam terimiyle ifade edilen fenomenin kronoloji, çevre ve kültür gibi konularda tam olarak neye karşılık geldiği de araştırmacıların uzlaşmadığı bir konu olmuştur. Joseph Ralston Caldwell, Proto-Elam fenomenini “ekümen”⁵⁹⁸ kelimesiyle açıklamaya çalışmış ve Proto-Elam fenomenini Cemdet Nasr ekümeninin bir parçası olarak görmüştür.⁵⁹⁹ Donald Scott Whitcomb da J. R. Caldwell’in bu düşüncesini desteklemiştir.⁶⁰⁰ Böylece tartışmada Cemdet Nasr kültürüyle yakınlaşmanın etkisi altında bir “Mezopo-İran Uluslararasılığı” fikri ortaya çıkmıştır. Lamberg-Karlovsky ve Maurizio Tosi, uluslararasılaşma fikrine katılmakla birlikte Batı Asya dünyası için “etkileşim alanları” kavramını geliştirerek Proto-Elam fenomenini ekonomi temeline dayandırmışlardır.⁶⁰¹ Potts, bölgesel dizileri kesen ve bağlayan “ufuk” kavramına dikkat çekerek Proto-Elam fenomenini açıklarken ekümen kelimesi yerine, “kainat” kelimesini kullanmayı seçmiştir.⁶⁰² Abdi, Potts’un “ufuk” kavramına katılmakla birlikte Proto-Elam malzeme kültürünün neden ve nasıl yayılım gösterdiğinin halen kesinleştirilmediğine vurgu yapmıştır.⁶⁰³ Cameron Andrew Petrie, Proto-Elam fenomenini, malzeme kültüründeki yerel farklılıkları örten bir tür “sıva” olarak tanımlamış ve Proto-Elam malzeme kültürünün bir “paket” halinde değil, yerel farklılıklar göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur.⁶⁰⁴

Yukarıda bahsedilenlerden anlaşıldığı gibi Proto-Elam fenomeninin tanımı karmaşık bir yapı arz etmiştir. 1960 yılından başlayıp 1980 yılına doğru giden süreçte küresel bakış açısıyla yorumlanan Proto-Elam fenomeni, Petrie’nin yukarıdaki görüşüyle uyumlu olacak şekilde, artık İran’a özgü orijinal yönleriyle öne çıkarılmaya

⁵⁹⁸ Oikoumene (Ekümen) kelimesi burada dini ya da siyasi bir terim olarak değil, kelimenin ilk ortaya çıktığındaki anlamıyla yani coğrafi bir terim olarak yer almıştır. Kelime, Eski Yunanlılar tarafından dünyanın bilinen ve bilinmeyen bölgelerini ayırmakta kullanılmıştır. Kelimenin eski Yunancada “yerleşik dünya”, “medeni dünya” gibi anlamlara karşılık gelmesi Yunanlıların, ekümen kelimesini insan yaşamı olan bölgeleri ifade etmekte kullandıklarını göstermektedir. Bkz. Klaus Geus, “Oikoumene/Orbis Terrarum”, *Oxford Classical Dictionary*, Oxford, 2016; <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.8008>, (23/06/2021).

⁵⁹⁹ Joseph R. Caldwell, “Pottery and Cultural History on the Iranian Plateau”, *Journal of Near Eastern Studies*, 27/3, Chicago, 1968, s. 178-183; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 15.

⁶⁰⁰ Donald Scott Whitcomb, *The Proto-Elamite Period at Tall-i Ghazir, Iran*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Emory University, Athens, Georgia, 1971, s. 2-3, 60-73; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 15.

⁶⁰¹ C.C. Lamberg-Karlovsky ve Maurizio Tosi, “Shahr-i Sokhta and Tepe Yahya: Tracks on the Earliest History of the Iranian Plateau”, *East and West*, 23/1-2, Roma, 1973, s. 21-57; H. Naccaro, “Le Phénomène Proto-Élamite...”, s. 13.

⁶⁰² Daniel Potts, “Tepe Yahya and the End of the 4th Millennium on the Iranian Plateau”, *Le Plateau Iranien et l’Asie Centrale des Origines à la Conquête Islamique*, Paris, 1977, s. 23-31; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 15.

⁶⁰³ K. Abdi, “From Écriture to Civilization...”, s. 150; C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 15.

⁶⁰⁴ C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 401.

başlanmıştır. Bu doğrultuda, Proto-Elam fenomeninin Uruk kültürüyle ilişkisi bulunmakla beraber ondan bağımsız dinamiklere sahip olduğu vurgulanmış ve Uruk kültüründeki homojen yapı gibi homojen bir Proto-Elam Kültürü'nün olmadığı dile getirilmiştir. Kısacası ilk başlardaki uluslararasılaşma görüşü yerini artık yavaş yavaş yerel özgünlüğe doğru gelişen bir anlayışa bırakmış ve Proto-Elam fenomeni ismi, eskiden olduğunun aksine, güçlü biçimde ifade edilmemeye başlanmıştır.⁶⁰⁵

Burada bir kez daha belirtmek gerekir ki Proto-Elam Kültürü'nün üzerinde görüş birliği olmayan pek çok yönü, “fenomen”, “ufuk”, “dönem” ve hatta “medeniyet” gibi sözcüklerin her birinin bu kültürü tanımlamakta yetersiz kalmasında temel rol oynamıştır.⁶⁰⁶ Buna rağmen Proto-Elam terimi, gerçek kimliği henüz tamamen anlayamadığından Proto-Elam olarak isimlendirilmek durumunda kalınan tüm buluntuları isimsiz bırakmamak adına, bu çalışmada kullanıldığı gibi bir süre daha Elam çalışmalarında yerini korumayı sürdürecektir ve Proto-Elam teriminin niteliği, kapsamı ve işlevi araştırmacılar tarafından etkin şekilde tartışılmaya devam edecektir.⁶⁰⁷

2.1.3. Proto-Elam Dönemi'nin Kronolojisi ve Proto-Elam Kültürü'nün Yayılım Sahası

İran'daki Tarih Öncesi Dönem'in son aşamasını oluşturan ve İran Platosu'ndaki tartışmasız ilk yerli medeniyetin doğuşuna tanıklık eden Proto-Elam Dönemi'nin⁶⁰⁸ kronolojisi, radyokarbon sonuçlarından elde edilen bilgiler ışığında çeşitli araştırmacılar tarafından tespit edilmeye çalışılmış ve söz konusu dönem MÖ 3300-2600 aralığında değişen farklı tarihlere yerleştirilmiştir.⁶⁰⁹ Erken şehirciliğin, siyasi idarenin ve yazının ortaya çıkışının anlaşılmasında ciddi öneme sahip bu zaman aralığı,⁶¹⁰ Mezopotamya kronolojisinde Geç Uruk, Cemdet Nasr ve Erken Hanedanlar I-II dönemlerine karşılık gelirken,⁶¹¹ Huzistan'da Susa II-III,⁶¹² Fars'ta ise Orta ve Geç Baniş aşamalarına denk düşmektedir.⁶¹³

⁶⁰⁵ H. Naccaro, “Le Phénomène Proto-Élamite...”, s. 17-18.

⁶⁰⁶ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 6.

⁶⁰⁷ C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours...”, s. 15; B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, “Investigating Ceramic Production...”, s. 850-851.

⁶⁰⁸ K. Abdi, “From Écriture to Civilization...”, s. 140.

⁶⁰⁹ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 7.

⁶¹⁰ C. A. Petrie, “Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...”, s. 388.

⁶¹¹ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 115.

⁶¹² Jan Tavernier, “Migrations des Savoirs Entre l'Élam et la Mésopotamie”, *Res Antiquae*, 7, Bruxelles, 2010, s. 200-201.

⁶¹³ J. R. Alden, “Trade and Politics in Proto-Elamite Iran”, s. 620.

Proto-Elam kronolojisi, döneme ait arkeolojik malzeme sunan çeşitli siteler yardımıyla oluşturulmaya çalışılmış ve Susa gibi bazı büyük yerleşmelerden alınan örnekler göreceli bir kronolojik dizi kurmaya imkân vermiştir. Bunun yanında, kalibrasyon eğrisinde MÖ 3400-2900 yılları arasında büyük bir yatay seyrin olması, bu zaman diliminin radyokarbon tarihlendirmesinde güçlük çıkarmıştır. Bu sebeple Bayes Teoremi yöntemi kullanılarak ulaşılan yüksek kaliteli, iyi tabakalandırılmış radyokarbon tarihleri olmadan mutlak bir kronoloji meydana getirmek neredeyse imkânsız olmuştur. Bu durum ise MÖ 4. binyıl bağlamında geniş bir sahaya dağılmış maddi kültürü tarihlendirmenin zorluğunu ortaya koyarak, daha dar alanlarda iyi tabakalanmış, yerel kronolojiler oluşturmanın doğru karar olabileceğini düşündürmüştür.⁶¹⁴

Proto-Elam Dönemi'nin iç kronolojisini tespit etmek amacıyla yapılan çalışmalardan birisi Fransız bilim insanı Louis Le Breton tarafından yapılmıştır. Susa'daki ilk kazılardan elde edilen bilgilerden hareket eden Breton, 1950'li yıllarda Susa'daki kronolojik dizilimi tespit etmeye çalışmıştır. Onun çalışması Susa başta olmak üzere Güneybatı İran'daki diğer yerleşmelerde yapılan sonraki kazılar sayesinde meydana getirilen kronolojik dizi için bir altyapı olmuştur.⁶¹⁵

Sonraki yıllarda, Susa'nın Akropol I kısmından alınan örneklerden yola çıkan Reinhard Dittmann, belirlediği kronolojiyi Proto-Elam 1, 2a ve 2b olmak üzere üç ana aşamaya ayırmıştır.⁶¹⁶ Pittman tarafından mühür ve mührü baskıları üzerine yapılmış olan çalışmalar da Dittmann'ın önerdiği kronolojiyle uyum göstermiştir.⁶¹⁷ Söz konusu iki isim sundukları kronolojik dizide Susa Akropol I'deki 16-15B ve 15A-14B tabakalarını mimari ve seramik olarak iki ayrı birim olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca Dittmann, ilk birimi oluşturan 16-15B tabakalarını Proto-Elam 1 aşamasına ve 15A-14B tabakalarını Proto-Elam 2a aşamasına koyarken, 14A-13 tabakalarını Proto-Elam 2b aşamasına yerleştirmiştir.⁶¹⁸ Dittmann'ın teklif ettiği kronolojiden yola çıkan R. H.

⁶¹⁴ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 16.

⁶¹⁵ A. Moghaddam, "Southwestern Iran", s. 513; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 110-111.

⁶¹⁶ R. Dittmann, "Seals, Sealings, and Tablets: Thoughts on the Changing Pattern of Administrative Control from the Late Uruk to the Proto-Elamite Period at Susa", *Gamdat Nasr: Period or Regional Style?*, Wiesbaden, 1986, s. 346-349; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 7-8.

⁶¹⁷ Holly Pittman, *The Glazed Steatite Glyptic Style: The Structure and Function of an Image System in the Administration of Protoliterate Mesopotamia*, Berlin, 1994, s. 217-218; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 8.

⁶¹⁸ H. Pittman, *The Glazed Steatite Glyptic Style...*, s. 89-90; R. Dittmann, "Seals, Sealings, and Tablets...", s. 346-349; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 8.

Dyson, Susa Akropol I’de Susa II Dönemi’nin son seviyesi olan 17A tabakası ile 16 tabakası arasında bir boşluk olduğunu ileri sürmüştür.⁶¹⁹ Bu boşluğun varlığı Brun tarafından da savunulmuştur. Brun “17X” şeklinde isimlendirilen bu tabakanın, tabaka 16’da ortaya çıkarılan seramik ve mühür örneklerinin yanı sıra Proto-Elam yazısının da geliştiği evre olduğunu belirtmiştir.⁶²⁰ Öte yandan R. H. Dyson Proto-Elam kronolojisini şu şekilde önermiştir: 1) Susa 17X aşaması, Godin Tepe’den elde edilen radyokarbon örneklerine göre MÖ 3350-3140 arasına tarihlenmekte olup, Proto-Elam Geçiş Dönemi olarak adlandırılan döneme karşılık gelmektedir. 2) Susa Akropol I 16-14B (Susa IIIA) aşaması; Tepe Hisar, Anşan ve Godin Tepe’den alınan radyokarbon örneklerine göre MÖ 3310-2910 tarihleri arasında yer almakta olup, Proto-Elam 1’e tekabül etmektedir. 3) Susa Akropol I 14A-13 (Susa IIIB) aşaması ise Proto-Elam 2’ye karşılık gelmekte olup, Tepe Hisar, Anşan, Tepe Yahya ve Şehr-i Suhte’den edinilen radyokarbon örneklerine göre MÖ 3040-2620 arasına tarihlenmektedir.⁶²¹ Bunun yanı sıra yapılan çalışmalar neticesinde Susa Apadana IIIA, Ville Royale I (18-13. tabakalar), Susa Apadana IIIB ve tartışmaya açık olmak üzere IIIC’nin de Proto-Elam Dönemi’ne karşılık geldiği anlaşılmıştır.⁶²² Proto-Elam Dönemi’nde özel bir yeri olan Proto-Elam tabletleri⁶²³ ise Susa Akropol 17B’deki henüz oturmamış, ilk yazı girişimlerini yansıtan örnekleri hariç tutarsak,⁶²⁴ erken dönemlerdeki kazıların yanı sıra Brun ve Carter’in kazıları sırasında Susa Akropol I 16-14b ve Ville Royale’de ele geçmiş olup, Susa III Dönemi’nin MÖ 3100-2900 yılları arasına tarihlenmiştir.⁶²⁵

Proto-Elam kronolojisinin tespit edilmesinde önemli rol oynayan diğer bir ana merkez Anşan’dır. Anşan’daki arkeolojik malzemeden yola çıkılarak oluşturulan Proto-Elam kronolojisi bölgedeki Baniş kültürüyle dönem bakımından karşılaştırılmıştır. Fars ilindeki Kur Nehri Havzası’nda, Anşan’ın 10 km kuzeyindeki Baniş köyünden ismini

⁶¹⁹ Robert H. Dyson, “The Relative and Absolute Chronology of Hissar II and the Proto-Elamite Horizon of Northern Iran”, *Chronologies du Proche-Orient/Chronologies in the Near East; Relative Chronologies and Absolute Chronology 16,000-4,000 B.P.*, Oxford, 1987, s. 648-650; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 8.

⁶²⁰ A. L. Brun, “Suse, Chantier “Acropole 1””, s. 177-192; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 8.

⁶²¹ R. H. Dyson, “The Relative and Absolute Chronology...”, s. 648-650; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 8.

⁶²² J. Alvarez-Mon, “Khuzestan in the Bronze Age”, s. 218.

⁶²³ Proto-Elam tabletleri geniş bir konu olması sebebiyle çalışmanın ileriki kısmında ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

⁶²⁴ Jean-Jacques Glassner, “Writing in Elam”, *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 451.

⁶²⁵ Elizabeth Carter, “The Susa Sequence-3000-2000 B. C.: Susa, Ville Royale I”, *American Journal of Archaeology*, 83/4, Boston, 1979, s. 451-454; Elizabeth Carter, “Suse “Ville Royale””, *Paléorient*, 4, Paris, 1978, s. 197-211; A. L. Brun, “Suse, Chantier “Acropole 1””, s. 177-192; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 67; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 119.

alan bu kültür, MÖ 3400-2200 arasında varlık göstermiştir.⁶²⁶ Orta ve Geç Baniş dönemlerinin ise Susa II-III ile çağdaş olduğu tespit edilmiştir.⁶²⁷

Orta Baniş Dönemi'nin mutlak kronolojisinin tespitinde zorluklar yaşanmakla birlikte göreceli de olsa bir kronoloji meydana getirmek mümkün olmuştur. Alden'e göre Susa II'nin sonu ile Susa III'ün tümüne denk olan Orta Baniş Dönemi (MÖ 3250-2950), Sumner tarafından Susa III'ün başlarına tarihlenen 16-14a tabakalarına yerleştirilmiştir. Dyson ise bu dönemi kendi kronolojisinde Proto-Elam 1'e (16-15b) tarihlenmiştir. Bununla beraber Orta Baniş Dönemi'nin tamamının MÖ 3400-2900 arasını kapsayan radyokarbon eğrisindeki yatay seyir, diğer bir ifade ile "boşluk"la eş zamanlı olduğu anlaşılmıştır. Bu durum Orta Baniş Dönemi'nin mutlak kronolojisinin oluşturulmasına engel teşkil etmiştir.⁶²⁸ Geç Baniş Dönemi'nin (MÖ 2950-2700) kronolojisi ise daha güçlü kanıtlarla ortaya koyulmuştur. Anşan'da keşfedilen Geç Baniş Dönemi'ne ait 200 hektarlık bir alanı çevreleyen, kerpiçten yapılmış bir şehir duvarının Susa III (14a-b) ile çağdaş olduğu tespit edilmiştir.⁶²⁹

Anşan'da yapılan kazılarda ABC ve TUV şeklinde isimlendirilen iki aşmada keşfedilen buluntular da kronoloji tespitinde önemli rol oynamıştır. Orta Baniş Dönemi'ne tarihlenen ABC aşmasında anıtsal bir bina, Proto-Elam yazılı tabletler, mühürler ve duvar resimleri ortaya çıkarılırken, TUV aşmasında ise yine mimari bir yapı keşfedilmiştir. Pittman, ABC V seviyesine ait herhangi bir radyokarbon tarihi olmamasına rağmen burada ele geçen mühür ve mühür baskılarının Susa Akropol I 17'deki malzemelerle güçlü benzerlikler taşıdığını belirtmiştir. ABC IV ve III'ten elde edilen radyokarbon tarihleri ise MÖ 3350-3000 arasına yerleştirilmiştir.⁶³⁰ Ayrıca Anşan'da keşfedilen Proto-Elam yazılı tabletlerin Susa 15A-14B tabakaları ile çağdaş olduğu ve Susa'da ortaya çıkarılan en eski Proto-Elam yazılı tabletlere oranla daha geç bir dönemde oluşturulduğu saptanmıştır.⁶³¹

Görüldüğü gibi Proto-Elam Dönemi'nin kronolojisi konusunda arkeolojik kalıntılardan elde edilen radyokarbon sonuçlarında karşılaşılan sorunlar sebebiyle kesin sınırlarla belirlenmiş bir kronolojik dizi oluşturulamamıştır. Bu durum konuya dair

⁶²⁶ J. J. Glassner, "Writing in Elam", s. 450.

⁶²⁷ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 123.

⁶²⁸ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 72-73.

⁶²⁹ Christopher P. Thornton, "Iran", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, Chichester, West Sussex, 2012, c. 1, s. 598; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73.

⁶³⁰ C. A. Petrie, "The Chalcolithic in Southern Iran", s. 139.

⁶³¹ J. J. Glassner, "Writing in Elam", s. 451.

çalışma yapan neredeyse her araştırmacının kendince bir kronoloji sunmasına yol açmıştır. Bununla birlikte Proto-Elam Dönemi'nin başlangıcı, Proto-Elam sayısal tabletlerinin icat edildiği MÖ 3300 yılına tarihlenmiş olup,⁶³² sonu ise arkeolojik malzemeler dikkate alınarak 2700 yılına yerleştirilmiştir.⁶³³ Elam Krallığı'ndan bahseden ilk yazılı kayıtların yaklaşık olarak MÖ 2700 yılına ait olması⁶³⁴ da dikkate alındığında söz konusu dönemin bitişi için tercih edilen tarihin uygun olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda Proto-Elam Dönemi'nin MÖ 3300-2700 arasındaki altı yüz yıllık bir zaman dilimini kapsadığı kabul edilmiştir.

Proto-Elam Kültürü İran Platosu'nun dört bir tarafına dağılmış durumdadır. Çekirdek alanı Güneybatı İran'da bulunmak üzere, kuzeyde Tahran ilinden güneyde Güneybatı Pakistan'a, batıda Irak sınırından doğuda Sistan ve Belucistan iline kadar olan geniş bir alanı kaplamıştır. Alanın genişliği kuzeybatıdan güneydoğuya 1600 km, güneybatıdan kuzeydoğuya ise 700 km olarak belirlenmiştir. Proto-Elam Kültürü'ne ev sahipliği yapan yerleşmeler bu geniş alanın çeşitli yerlerine konumlanmıştır. Bu yerleşmelerin başlıcalarını Huzistan ilinde Susa ve Tel Gazir, Fars ilinde Tel Malyan (Anşan), İsfahan ilinde Tepe Sialk ve Arisman, Kirman ilinde Tepe Yahya ve Tepe İblis, Elburz ilinde Tepe Özbeki, Tahran ilinde Tepe Sofalin, Kirmanşah ilinde Godin Tepe, Simnan ilinde Tepe Hisar ve Sistan ve Belucistan ilinde Şehr-i Suhte meydana getirmiştir. Ayrıca Güneybatı Pakistan'daki (Kech-Mekran) Miri Qalat yerleşmesinin IIIa tabakasında ortaya çıkarılan devrik ağızlı kâselerin, yerleşmede Proto-Elam Kültürü'nü yansıtan herhangi başka buluntuya rastlanmamasına rağmen söz konusu yerleşmede Proto-Elam Kültürü'nün varlığına işaret edebileceği değerlendirilmiştir.⁶³⁵

Proto-Elam kültür coğrafyasının sınırlarının tespitinde tüm buluntular arasında kil tabletler özel önem arz etmiştir. Döneme ismini veren Proto-Elam yazılı tabletler; Susa, Anşan, Tel Gazir, Tepe Yahya, Tepe Özbeki, Tepe Sialk, Tepe Sofalin ve Şehr-i Suhte yerleşmelerinde ele geçmiştir.⁶³⁶ Bunların haricinde, her yerleşmede üretilen

⁶³² J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 613; B. Helwing, "Some Thoughts on the Mode of Culture...", s. 93.

⁶³³ Kamyar Abdi, "The Kingdom of Elam", *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE-651 CE)*, Irvine, California, 2017, s. 8; K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 140.

⁶³⁴ J. Álvarez-Mon, "Elam: Iran's First Empire", s. 741.

⁶³⁵ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 6-7; J.-F. Jarrige, A. Didier ve G. Quivron, "Shahr-i Sokhta and the Chronology of the Indo-Iranian Regions", *Paléorient*, 37/2, Paris, 2011, s. 13.

⁶³⁶ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 75; J. Álvarez-Mon, "Elam: Iran's First Empire", s. 743; C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 15.

çeşitli seramik ürünlerin yanı sıra bazı yerleşmelerin belirli maddelerin işlenmesinde uzmanlaştığı anlaşılmıştır. Örneğin, Arisman’da metal ürünler öne çıkarken, Tepe Hisar’da lapis lazuli, Şehr-i Suhte’de ise kaymak taşı ürünler yaygınlık kazanmıştır. Ehlileştirilmiş eşeklerle MÖ 4. binyıldan beri İran içlerinde ve İran-Mezopotamya arasında ticareti yapılan bu tarz ürünler sayesinde özellikle İran’ın dağlık kesimlerindeki yerleşmelerin sosyo-kültürel ve teknolojik bakımdan gelişimi söz konusu olmuştur.⁶³⁷

2.1.4. Başlıca Proto-Elam Kültür Merkezleri

2.1.4.1. Susa

İran’da Tarih Öncesi dönemlere ait bilgiler, ovalık alanlarda ortaya çıkarılan arkeolojik malzemelerin, dağlık bölgelerde dağınık halde bulunan arkeolojik yerleşmelerin ve İran’a oranla daha iyi tespit edilmiş Mezopotamya kronolojik dizilerinin incelenip yorumlanmasıyla meydana getirilmiştir.⁶³⁸ Bu bilgilerin ortaya koyulmasında rol oynayan İran’daki en önemli yerleşmelerden birisi radyokarbon ölçümlerinde kullanılan materyalin saflığındaki bozulmadan kaynaklanan kesin olmayan sonuçlara göre en erken MÖ 4395-3955 ile en geç 3680-3490 yılları arasına tarihlenen⁶³⁹ ve bu sorunlu tarihlerin yaklaşık bir ortalaması olarak MÖ 4200 yılı civarında kurulduğu kabul edilen Susa şehri olmuştur. Şehrin MÖ 4200-3800 tarihleri arasına yerleştirilen Susa I Dönemi’ni ise Proto-Elam medeniyetinin erken evrelerine tanıklık eden MÖ 3800-3100 yılları arasındaki Susa II Dönemi takip etmiştir.⁶⁴⁰ Susa II Dönemi, Akropol I 22-17 ve Akropol II 6-1 ile tabakalandırılmıştır.⁶⁴¹ Yerleşmede yapılan ilk kazılarda yanlış yöntemlerin kullanılmış olması Susa II Dönemi’nde normal şartlarda ayakta kalmış olması gereken anıtsal kamu mimarisini ortadan kaldırmıştır. Bunun da etkisiyle yerleşmenin terk edildiğine dair somut bir kanıt ulaşılamamıştır. Bununla birlikte yüksek platformun Susa II Dönemi’nde birkaç kez yeniden inşa edildiği görülmüştür.⁶⁴² Öte yandan Susa II Dönemi’nin başlarında Susa’nın genişliğinin 5 hektara kadar düştüğü ve dönemin ortalarında yeniden büyüyerek 25

⁶³⁷ B. Helwing, “The Iranian Plateau”, s. 510-511.

⁶³⁸ J. Álvarez-Mon, “Elam: Iran’s First Empire”, s. 741.

⁶³⁹ Mary M. Voigt ve Robert H. Dyson, “The Chronology of Iran, ca. 8000-2000 B.C.”, *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago ve London, 1992, c. 1, s. 122-178; Mary M. Voigt ve Robert H. Dyson, “Iran”, *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago ve London, 1992, c. 2, s. 128-130; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 50.

⁶⁴⁰ Javier Álvarez-Mon, *The Art of Elam ca. 4200-525 BC*, London ve New York, 2020, s. 3; J. Tavernier, “Migrations des Savoirs Entre l’Élam...”, s. 200.

⁶⁴¹ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 112.

⁶⁴² H. Pittman, “The Late Uruk Period”, s. 50.

hektara ulaştığı tahmin edilmiştir.⁶⁴³ Dönemin sonunda ise Susyana'daki pek çok yerleşmenin terk edildiği ve Susa'nın tekrardan küçüldüğü tespit edilmiştir.⁶⁴⁴

Nihayetinde Susa II Dönemi'nin sonunda başta Susa olmak üzere Susyana'nın nüfusunda azalma görülürken Uruk'un başı çektiği Güney Mezopotamya şehirlerinde nüfus artışı yaşanmıştır. Bu dönemde Susyana'daki nüfusun azalmasının ise birkaç muhtemel sebebi olabileceği ileri sürülmüştür. Bunlardan ilkinin bölgedeki ekonomik yapının gelişiminde yaşanan duraklama oluştururken, ikincisini dönemin iki önemli rakip merkezi Susa ile Çoğa Miş arasında yaşanan düşmanlık ve bunun neticesinde ticari ilişkilerin ve güzergâhların Güney Mezopotamya'ya kayması oluşturmuştur. Üçüncü bir sebebi ise dağ kavimlerinin bölgeye düzenledikleri yıpratıcı saldırılar meydana getirmiştir.⁶⁴⁵

Susa II Dönemi'nde başta Susa olmak üzere Güneybatı İran'daki diğer yerleşmelerde Mezopotamya kültürünün yaygın olarak benimsendiğine işaret eden kanıtlar ortaya çıkarılmıştır.⁶⁴⁶ Bu durum çeşitli araştırmacılar tarafından Uruk Yayılımı konusuyla ilişkilendirilmiştir. Yukarıda üzerinde ayrıntılarıyla durulduğu için burada yeniden ayrıntılara girilmeyecek ve çalışmada bu konu hakkında Potts'un görüşleri benimsediği için onun görüşlerini kısaca tekrarlamak yerinde olacaktır. Potts, Susa II Dönemi'nde Susyana'da yerleşmelerin sayısında yaşanan artışın ve özellikle seramik ürünlerde göze çarpan Mezopotamya kültürü etkisinin bir kolonileşmeden kaynaklanmadığını belirtmiş ve söz konusu durumun sebebinin ziraat ve zanaat ile uğraşan ailelerin Mezopotamya'dan Susyana'ya bir sızma şeklinde göç etmelerine bağlamıştır.⁶⁴⁷

Susa II Dönemi'ne gelindiğinde Susa I Dönemi'nin mimari ve seramik özelliklerinin yerini büyük ölçüde Geç Uruk tipi ürünler almıştır.⁶⁴⁸ Örneğin boyalı çanak çömleklerin üretimi durmuş ve bunların yerine kulplu ve tüp emzikli tipte, tek renk olmak üzere kırmızı tonlarında seramik ürünler üretilmeye başlanmıştır.⁶⁴⁹ Devrik ağızlı kâseler, akıtacak ağızlı çanaklar, burgu kulplu testiler, dört ip delikli tutamaklı

⁶⁴³ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 55-56.

⁶⁴⁴ A. Alizadeh, "Lowland Susiana in the Fourth and Early Third Millennium BCE...", s. 35.

⁶⁴⁵ Alain Le Brun, "Susa at the Turn of the 4th and 3rd Millennia", *The Iranian Plateau during the Bronze Age: Development of Urbanisation, Production and Trade*, Lyon, 2019, s. 104.

⁶⁴⁶ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 9.

⁶⁴⁷ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 63.

⁶⁴⁸ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 55.

⁶⁴⁹ R. Ghirshman, *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest*, Harmondsworth, Middlesex, 1978, s. 45.

testiler ve emzikli testiler ve şişeler, Susa II Dönemi'nin diğer tipik ürünleri olarak öne çıkmıştır.⁶⁵⁰ Özellikle Akropol I'de ilk kez 22. tabakada ortaya çıkıp 21-17. tabakalar boyunca görülen devrik ağızlı kâseler, Uruk kültürünü yansıtan ürünler olarak arkeolojik buluntular arasında önem arz etmiştir.⁶⁵¹

Akropol I 20. tabakada ilk silindir mühürlerle karşılaşılrken, 19. tabakadan itibaren bazıları silindir mühürlerle mühürlenmiş bulla olarak bilinen kil zarflarla kapatılmış tokenler, diğer isimlendirmeye kalkuliler ortaya çıkmıştır (Şekil 10). Ürünlerin ve bilgilerin düzenli ve güvenli bir biçimde saklanmasını sağlayan bu muhasebe araçları Akropol I 18-17. tabakalarda sayısal tabletlerin icadıyla gelişmiş bir hale gelmiştir.⁶⁵² Ayrıca yine 18-17. tabakalarda daha sık rastlanan ve Eanna VI-V'e denk olarak MÖ 3500-3300 arasına tarihlenen bullalar, bazı kırık haldekilerin haricinde Susa'da toplam 40 adet ele geçmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu bullalara İran'da sadece Susa'da rastlanmamış olup, Farukabad, Çoğa Miş, Tepe Sofalin, Tepe Yahya, Şahdad ve Kuli Derviş'te farklı miktarlarda bulla ile karşılaşılmıştır. Farukabad ve Çoğa Miş bullalarının MÖ 3700-3500 tarihlerine diğer ifadeyle Orta Uruk Dönemi'ne ait oldukları anlaşılmıştır.⁶⁵³ Öte yandan sözü edilen 18-17. tabakalarda içlerinde ithal taş neslelerin bulunduğu şahsi evlerin⁶⁵⁴ yanı sıra çok sayıda koni biçimli duvar çivileri ortaya çıkarılmıştır.⁶⁵⁵

Susa II Dönemi'nde mimari ve seramik sanatında olduğu gibi mühür sanatında da birtakım değişimler gerçekleşmiştir. Susa I Dönemi'nde görülen haç biçimli, insan ya da hayvan betimlemeli mühürler, yerini Geç Uruk mühür sanatında görülen hayvan veya antropomorfik varlıkları tasvir eden mühürlere bırakmıştır.⁶⁵⁶ Yine bu dönemde Susa'da Uruk'ta olduğu gibi heykel sanatında ilerleme yaşanmış ve genellikle

⁶⁵⁰ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 113.

⁶⁵¹ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 9-20.

⁶⁵² Holly Pittman, "Notes on the Early History of Writing in Iran", *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, New York, 1992, s. 53; A. L. Brun, "Susa at the Turn of the 4th and 3rd Millennia", s. 103; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 60-63; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 113-114.

⁶⁵³ Denise Schmandt-Besserat, "Prehistoric Administrative Technologies and the Ancient Near Eastern Redistribution Economy: The Case of Greater Susiana", *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 375.

⁶⁵⁴ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 113.

⁶⁵⁵ J. Álvarez-Mon, "Elam: Iran's First Empire", s. 742.

⁶⁵⁶ Enrico Ascalone, "Glyptic in the 4th-2nd Millennium", *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 624; Agnès Benoit, "The Two Archaic Deposits", *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, New York, 1992, s. 58.

antropomorfik şekilde heykelcikler üretilmiştir.⁶⁵⁷ Ayrıca belli bir döküm tekniği kullanılarak yapılmış toplu iğne veya broş tarzında metalürjik süs eşyaları da ele geçmiştir.⁶⁵⁸

Susa II ile Susa III dönemleri arasında bir geçiş aşaması olan Akropol I'deki 17. tabakada bir kültürel kırılma yaşanmıştır.⁶⁵⁹ Bu kültürel kırılmaya Akropol Yüksek Teras'ının kısmi tahribatı sonucu az da olsa bir mimarı yıkım eşlik etmiştir. Zira Yüksek Teras'ta bir yangının meydana getirdiği tahribata işaret eden kül birikintileri tespit edilmiştir. Buna karşın Yüksek Teras'ın kuzey kesimindeki surun çevresinde rastlanılan bina kalıntıları, Susa'nın bu kısmının yangından etkilenmediğini göstermiştir.⁶⁶⁰ Yine 17. tabakada belli sanat ürünlerinde yeni üslup özellikleri ortaya çıkmaya başlamış ve bu özellikler onu Susa II'nin önceki seviyelerinden farklı kılmıştır.⁶⁶¹ Örneğin bu tabakada gün yüzüne çıkarılan mühürlerde Mezopotamya'dan ziyade Susyana sanatının özellikleri saptanmıştır.⁶⁶²

Susa'da Proto-Elam Dönemi Susa II Dönemi'nin ardından MÖ 3100-2700 yılları arasına tarihlenen Susa III Dönemi ile devam etmiş olup, bu dönemin sonunda Proto-Elam Dönemi sona ermiştir. Susa III Dönemi, Akropol I 16-14B tabakaları arasına karşılık gelen Susa IIIA ve Akropol I 14A-13 ile Ville Royale I 18-13 tabakaları aralığındaki Susa IIIB olmak üzere kendi içerisinde iki kısma ayrılmıştır.⁶⁶³ Susa III Dönemi'nin en önemli yanı Susa II Dönemi'nde görülmeye başlanan ilk muhasebe ve proto-yazı örneklerinin yerini bu dönemde gelişmiş ve belli bir sisteme sahip Proto-Elam yazısının alması olmuştur. Bu yazının ilk ortaya çıktığı tabakalar ise Akropol I 16 ve Ville Royal I 18 B-A olarak saptanmıştır.⁶⁶⁴ Söz konusu yazının ortadan kalkmasına ve döneme ait idari sistemin çok muhtemel bir gerileme yaşamasına rağmen Susa başta olmak üzere Susyana'daki birçok önemli yerleşmede yaşamın devam ettiği tahmin

⁶⁵⁷ H. Pittman, "The Late Uruk Period", s. 50-51; P. Amiet, "An Introduction to the History of Art in Iran", s. 4.

⁶⁵⁸ P. Amiet, "An Introduction to the History of Art in Iran", s. 4.

⁶⁵⁹ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 9.

⁶⁶⁰ J. Álvarez-Mon, "Elam: Iran's First Empire", s. 743.

⁶⁶¹ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 112-116.

⁶⁶² C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 393.

⁶⁶³ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 8; J. Álvarez-Mon, "Khuzestan in the Bronze Age", s. 218.

⁶⁶⁴ J. Álvarez-Mon, "Elam: Iran's First Empire", s. 743; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 115-116.

edilmiştir. Bu durum Proto-Elam Dönemi'nin sona ermesinin bir çöküş olarak tanımlanabilesinde az da olsa bir şüphe meydana getirmiştir.⁶⁶⁵

Susa III Dönemi'nden itibaren küçülmeye başladığı anlaşılan Susa'nın bu dönemde yaklaşık 11 hektar genişliğe sahip olduğu ve dönemin sonlarında Ville Royale I'in olduğu alanda genişlediği saptanmıştır.⁶⁶⁶ Susa III Dönemi'nin Akropol I 16 ile başladığı kabul edilmiş olup, 14. tabakadan itibaren Akropol I'de bir daralma tespit edilmiştir. Akropol I'in yaklaşık 100 m güneyindeki Ville Royale'in kenarında yapılan kazılar Susa III Dönemi'nin devamını sağlamıştır. Ville Royale'in 18-17. tabakaları ile Akropol I'in 14B-13. tabakalarındaki seramik benzerlikleri bahsi geçen iki alanın çağdaş olduğunu göstermiştir. Öte yandan, Ville Royale I'de yapılan kazılarda çeşitli yaşam alanlarına ait mimari kalıntılara ulaşılmış olup, Ville Royale I 18-13'ün Susa III Dönemi'nin sonuna karşılık geldiği anlaşılmıştır (Şekil 11).⁶⁶⁷

Susa'da bu döneme ait ev mimarisi de gün yüzüne çıkarılmıştır. Akropol ve Ville Royale kısımlarında yapılan kazılarda güneşte kurutulmuş kerpiçlerden yapılip siva ile kaplanmış 30-50 cm kalınlığında duvarlarla karşılaşmıştır. Yüksek Teras'ın üzerinde kare planlı, tek odalı bir yapı açığa çıkarılmıştır. Bunların yanı sıra Akropol'deki dikdörtgen odaların birinde duvarın içindeki bir bacaya uzanan, çift katlı bir yapıya sahip ilginç bir ocak açığa çıkarılmıştır. 66 cm genişliğe, 54 cm derinliğe sahip bu ocağın 25 cm yüksekliğindeki dikdörtgen bir platforma açıldığı saptanmıştır. Ocağın çift katlı olarak yapılmasındaki amacın, kor halindeki ateşin gerektiğinde bir kattan diğer kata aktararak oda sıcaklığında bir ayarlama yapmaya yönelik olduğu tahmin edilmiştir. Döneme ait bu tip ocakların, MÖ 2. binyıla tarihlenen en erken örneklerine ise Ville Royale'deki Apadana (kabul salonu) olarak nitelendirilebilecek geniş yapılarda rastlanmıştır. Öte yandan yine Akropol ve Ville Royale kısımlarındaki yapılarda Proto-Elam yazılı tabletler ve çeşitli eşyalara ilaveten pişmiş kil çiviler keşfedilmiştir. Süs amaçlı bu çiviler Susa II Dönemi'ndeki külah şeklindeki büyük

⁶⁶⁵ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours...", s. 18.

⁶⁶⁶ Kamyar Abdi, "The Iranian Plateau from Paleolithic Times to the Rise of the Achaemenid Empire", *The Oxford Handbook of Iranian History*, New York, 2011, s. 25; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 618-619; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 21.

⁶⁶⁷ E. Ascalone, "Glyptic in the 4th-2nd Millennium", s. 627; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 118.

çivilerin yerini almış ve İran'da MÖ 3. binyılın sonuna kadar kullanılacak olan süslü başlı bir tür topuzun (tokmak) ilk örneğini meydana getirmişlerdir.⁶⁶⁸

Susa III Dönemi'nin seramik özellikleri arasında kaba mal kadehlerin yanı sıra tepsiler, çimdiklenmiş ağızlı çanaklar, devrik ağızlı kâseler, mineral katkılı mal, öne çıkmıştır. Mineral katkılı çanak-çömlekler genellikle kırmızı astar ile kaplanmış olup, bunların üzerindeki beyaz renkteki bantlar ilk kez Susa Akropol I 17'de ortaya çıkmış ve Susa III Dönemi boyunca ayırt edici bir süs unsuru olarak kullanılmıştır. Kaba mal kadehler, çimdiklenmiş ağızlı çanaklar ve tepsiler, Susa III Dönemi'nin sonlarına doğru yaygınlığını yitirmiş olup, dönemin sonunda parmak baskı bantlarla süslenmiş keskin gövdeli çanaklar ve küpler gözlenmiştir. Ayrıca Susa III Dönemi'nin tabakalarında yaygın olmamakla birlikte siyah ve kırmızı boyalı (Cemdet Nasr tipi) seramikler bulunmasına karşın Susa II ve Susa III dönemlerinde boyalı seramiklere nadiren rastlanmıştır. Susa III Dönemi'nin sonundaki boyalı seramikler arasında ise bir veya birkaç şerit siyah boya ile süslenmiş deve tüyü kaplar öne çıkmıştır.⁶⁶⁹

Susa III Dönemi'ne gelindiğinde İran Platosu'nda klasik, sırlı steatit, tekerlek kesim, kazıma silindir ve damga olmak üzere beş mühür tipi ortaya çıkmıştır.⁶⁷⁰ Bunlar arasında Susa'da sıklıkla görülenler ise geometrik ve figüratif olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Figüratif nitelikli mühürlerde aslan, boğa, keçi, koyun, kedi ve kuşların yanı sıra antropomorfik varlıklar, ağaç veya dağ gibi doğa manzarası eşliğinde sahnelenmiş olup, Susa II Dönemi'nin Akropol I 18-17. tabakalarındaki mühürlerde görülen insan betimlemelerine tek bir istisna haricinde bu dönemde asla yer verilmemiştir. 930 numaralı söz konusu istisna mühür, Proto-Elam mühür külliyyatındaki insan betimlemeli tek mühür olarak dikkat çekmiş ve Proto-Elam sanatının temel bir yönünü oluşturan insanların veya insan vücudunun herhangi bir azasının tasvirinin yasak olması anlayışıyla tezatlık göstermiştir. İlave olarak, mühürlerde insan betimlemelerin yasak olması, Proto-Elam yazısının önemli bir yönü ile de benzerlik göstermiştir. Örneğin Mezopotamya'dan alınan ilk işaretler arasında yer aldığı bilinen ve Mezopotamya'da kadın cinsel organı, kadın köle anlamlarına gelen "SAL" işareti ile Mezopotamya'da

⁶⁶⁸ J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 60.

⁶⁶⁹ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 118-119; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 60-62; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 12; A. L. Brun, "Susa at the Turn of the 4th and 3rd Millennia", s. 105.

⁶⁷⁰ Holly Pittman, "The Administrative Function of Glyptic Art in Proto-Elamite Iran: A Survey of the Evidence", *Res Orientales*, 10, Bures-sur-Yvette, 1997, s. 133-162; E. Ascalone, "Glyptic in the 4th-2nd Millennium", s. 627; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 62-64.

erkek köle manasında kullanılan “KUR_a” işareti haricinde, Proto-Elam işaretleri arasında insan vücudunu ya da insan vücudunun herhangi bir azasını ifade eden herhangi bir işaretle karşılaşılmamıştır. “SAL” ve “KUR” işaretlerine karşılık gelmekte olup, Proto-Elam yazılı metinlerde kadın cinsel organı ile kadın köleyi betimleyen M72 ve muhtemelen erkek cinsel organını belirten M388 kodlu söz konusu iki işarete ise İran’ın farklı bölgelerinde ele geçmiş Proto-Elam yazılı tabletlerde sıkça rastlanmıştır. İnsan vücudu konusundaki bu kısıtlayıcı tutum, Proto-Elam metinlerinin anlaşılmasında ciddi bir engel olmuştur. Diğer yandan, bazı figüratif mühürlerde çeşitli süs figürleri tek başlarına ya da hayvanlarla birlikte yer almış, birkaç mühürde ise Proto-Elam yazısına ait işaretler yer tutmuştur. Geometrik biçimli mühürler ise genellikle iç içe geçmiş iki geometrik şekilden meydana gelmiştir. Herhangi bir şekilde yuvarlanmasının mümkün olmadığı düşünülen bu tipteki mühürlerin izlerine Proto-Elam tabletlerinde rastlanmıştır. Tabletlerin ön yüzündeki metinlerin sonunda veya tabletlerin arka yüzünün ortasında yer alan söz konusu mühürlere ait baskılar, yazı ile semboller arasında bir ilişki olduğuna işaret etmiştir.⁶⁷¹ Ayrıca Susa’da ele geçen tabletlerin mühürlenmesinde tamamen silindir mühürler kullanılmış olup, diğer tipteki mühürlere tabletlerde yer verilmemiştir.⁶⁷² Öte yandan silindir mühürlerden bir kısmı steatit veya kloritten yapılmıştır. Sırlanmış veya pişirilmiş bu mühürler dış yüzeylerinin cam gibi pürüzsüz bir hal almalarına dek yüksek sıcaklığa maruz bırakılmıştır. Sırlı steatit mühürlerin çoğunlukla kapı kilitlerinin üzerlerine yerleştirilen kil topaklarını mühürlemekte, kavanozlarda ve çeşitli kap türlerinde kullanıldığı düşünülürken, diğer mühürlerin çeşitli belgelerin mühürlenmesinde işlev gördüğü tahmin edilmiştir.⁶⁷³

Susa’da özellikle Susa III Dönemi’nde gerek maden çeşitleri gerekse maden işleme teknikleri ve metalürjik ürün bakımından bir çeşitlilik yaşanmıştır. Kullanılan madenler arasında bakır, gümüş, kurşun, altın ve doğal elektrumun yanı sıra arsenik-bakır, kurşun-gümüş gibi alaşımlar tespit edilmiştir. Soğuk ve sıcak çekiçleme, tavlama, oyma, kabartma, metal sac ve balmumu döküm tekniği gibi tekniklerle çeşitli araç-

⁶⁷¹ Jacob L. Dahl, “The Proto-Elamite Writing System”, *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 393; Jacob L. Dahl, “Early Writing in Iran”, *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, New York, 2013, s. 246-250; Holly Pittman, “The Proto-Elamite Period”, *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, New York, 1992, s. 69-70; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 64-69; William Hayes Ward, *The Seal Cylinders of Western Asia*, Washington, D.C., 1910, s. 357-359; P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 55-57.

⁶⁷² J. L. Dahl, “Early Writing in Iran”, s. 239.

⁶⁷³ Noëmi Daucé, “The Industry of Vitreous Materials in Elam”, *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 572; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 119; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 64-69; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 15.

gereçler ve süs eşyaları üretilmiştir. Balmumu döküm tekniğiyle üretilmiş heykelcikler, figüratif başlı iğneler, altın ve gümüş kolyelerin yanı sıra diğer işleme teknikleriyle üretilmiş gümüş takılar, kaplar ve gaga ağızlı testiler, kurşun kaplar ve bakırdan yapılmış çeşitli eşyalar ele geçmiştir.⁶⁷⁴

Proto-Elam Dönemi'nin heykel sanatında anıtsal olarak tabir edilen büyük heykellere rastlanmamakla beraber, bir kısmı çok üstün sanat özellikleri taşıyan heykelcikler ele geçmiştir. Ayrıca bazı Proto-Elam mühürlerinde anıtsallık anlayışının bu dönemde mevcut olduğunu ima eden betimlemelerle karşılaşılmıştır. Metropolitan Sanat Müzesi ve Brooklyn Müzesi'deki heykelcikler, söz konusu mühürlerdeki betimlemelerden yola çıkılarak göreceli de olsa bir çıkarımda bulunmaya imkân vermiştir.⁶⁷⁵ Mühür sanatında olduğu gibi heykel sanatında da hayvanlar ön plana çıkmıştır. Aslan, sığır, kuş gibi hayvanlardan meydana gelen heykelerde taş, mermer ve bitüm kullanılmış olup, hayvanların vücut hatları, belirgin olacak biçimde yapılmıştır. Bitümden yapılmış bu döneme ait bir kuş heykelciği, sonraki dönemlerde Elam heykel sanatının yaygın bir hammadde olacak olan bitümün heykelcilikte kullanıldığı en eski örneklerden birini oluşturmuştur (Şekil 12).⁶⁷⁶

Proto-Elam Dönemi'nin kültürel yönünü yansıtan Susa'daki bir diğer örnek grubunu dokuma ve giyim-kuşam meydana getirmiştir. MÖ 4. binyılın sonlarına karşılık gelen Proto-Elam Dönemi'nin başlarında İran'da ilk zemin tezgâhının varlığı söz konusu olmuş ve dönemin sonlarına doğru keten dokumalara dair ilk üretimler yapılmıştır. Nitekim Susa III Dönemi'ni de içeren MÖ 3. binyıla tarihlenen biri kalın, diğeri ince iki keten parçası Susa'da bir bakır baltaya sarılı halde bulunmuştur.⁶⁷⁷ Ayrıca Girsu'da keşfedilen Sargon Öncesi Dönem'e (MÖ 2700-2350) ait çivi yazılı metinlerde MÖ 3. binyılın ortalarında Lagaş yakınlarında "Susa keteni" yetiştirildiğinden bahsedilmiştir.⁶⁷⁸ Susyana'yı da içine alan Güneybatı İran'ın sıcak ve nemli havası düşünüldüğünde lifli yapısıyla hafif ve terletmeyen bir kumaş olan ketenin giyim-kuşamda sıkça tercih edilmiş olmasının kaçınılmaz olduğu değerlendirilmiştir. Diğer yandan Proto-Elam Dönemi'nde yün dokumaya ilişkin doğrudan bir kanıt

⁶⁷⁴ Barbara Helwing, "Metals and Mining", *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 125.

⁶⁷⁵ H. Pittman, "The Proto-Elamite Period", s. 69.

⁶⁷⁶ J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 71.

⁶⁷⁷ Trudy S. Kawami, "Elamite Dress and Textiles", *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 674; Trudy S. Kawami, "Archaeological Evidence for Textiles in Pre-Islamic Iran", *Iranian Studies*, 25/1-2, Cambridge, 1992, s. 8; Carol Bier, "Textile Arts in Ancient Western Asia", *Civilizations of the Ancient Near East*, New York, 1995, c. 3, s. 1578.

⁶⁷⁸ D. Potts, "The Elamites", s. 51; T. S. Kawami, "Elamite Dress and Textiles", s. 674.

olmamakla birlikte MÖ 3. binyılın ilk yarısına ait, Lagaş kralı Lugalanda zamanından kalma bir metinde Elam yününün arpa ile takas yapılacağı ifade edilmiştir. Elam ile Sumer şehir devleti Lagaş arasındaki direkt veya dolaylı ticareti açıkça ortaya koyan bu bilgi, Proto-Elam Dönemi'nde Susa'da yün dokumanın var olabileceğine dair dolaylı bir işaret olarak yorumlanmakla beraber bölgenin iklim özellikleri göz önüne alındığında sıcak tutan yün elbiselerden ziyade keten elbiselerin yaygın olduğu tahmin edilmiştir.⁶⁷⁹

Ketenin arkeolojik ve tarihi ispatlarının giyim-kuşamdaki somut yansımalarına bakıldığında ketenden yapılmış elbiseler giydiği öngörülen, taş veya madenden yapılmış, insanları ve çeşitli antropomorfik varlıkları temsil eden heykelcikler Geç Uruk Dönemi'nden itibaren Susa'da varlık göstermiştir. Söz konusu heykelcikler, diz çökmüş, arkalarından bakıldığında sadece ayaklarının tabanı görülecek şekilde uzun kaftanlar giymiştir.⁶⁸⁰ Dini zümreden insanlara atıfta bulunduğu düşünülen bu tip heykelciklerden birisi Metropolitan Sanat Müzesi'nde sergilenmekte olup, dikkat çekici bir zariflikte yapılmıştır. Yarı insan, yarı boğa olan antropomorfik nitelikteki bu heykelcik gümüşten yapılmış olup, arka bacaklarının üzerine diz çökmüş haliyle adeta dua eden bir insanı anımsatmıştır. Gümüşten yapılmış oluk ağızlı bir kap tutan toynaklara sahip kolların, insan omuzlarıyla vücuda birleşimi de yine bir antropomorfizm örneği oluşturmuştur. Üzerinde göğüs kısmından bacaklarına kadar inen, basamak desenli şeritlerle süslenmiş, düz bir kaftan bulunan heykelde üretildiği dönemde yapıştırıldığı düşünülen kumaş veya kumaşların izlerine rastlanmıştır. Şeritlerin kaftanla birlikte dokunarak mı oluşturulduğunu yoksa kaftana sonradan mı eklendiğini bilebilmek mümkün olmamakla beraber bahsedilen şeritler kaftanın görkemini şüphesiz arttırmıştır. Ayrıca kaftanın sağ bacak etrafında kıvrılan köşesinde yer alan yelpazeye benzeyen püskül, sonraki yüzyıllarda Elam elbiselerinin önde gelen süslerinden birini meydana getirecek olan püskülün en eski örneği olması açısından önem arz etmiştir. Tarafımızdan "Kaftanlı Boğa" olarak isimlendirilem bu heykelciğin tüm özellikleri dikkate alındığında üzerindeki kaftanın bir kutsiyet barındırdığı ve bu kaftanı dini ya da siyasi bakımdan üst düzeyde olan kişilerin giydiği öngörülmüştür (Şekil 13).⁶⁸¹

⁶⁷⁹ T. S. Kawami, "Elamite Dress and Textiles", s. 674; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 84.

⁶⁸⁰ A. Benoit, "The Two Archaic Deposits", s. 58-63; T. S. Kawami, "Elamite Dress and Textiles", s. 674.

⁶⁸¹ Donald Hansen, "A Proto-Elamite Silver Figurine in the Metropolitan Museum of Art", *Metropolitan Museum Journal*, 3, New York, 1970, s. 5-14; P. Amiet, "An Introduction to the History of Art in Iran", s. 4-5; T. S. Kawami, "Elamite Dress and Textiles", s. 674; C. Bier, "Textile Arts in Ancient Western Asia",

2.1.4.2. Anşan

Fars ilinde Kur Nehri tarafından sulanan 2200 km² alana sahip bir vadide uzanan ve Elam Krallığı'nın dağlık başkenti olarak anılan Anşan, 1611 m yükseklikte yer almakta olup, Şiraz'ın yaklaşık 50 km kuzeybatısında konumlanmıştır (Şekil 14).⁶⁸² Anşan'da ele geçen Tel Ceri, Şemsâbad, Bâkun ve Lepui yerleşmelerinde görülen Neolitik Dönem'e ait az sayıdaki seramik parçasından yola çıkılarak burasının en erken MÖ 5500-4800 yılları arasına yerleştirilebileceği öngörülmüştür.⁶⁸³ Orta Baniş Dönemi'nde yaklaşık 50 hektarı bulan genişliğe ulaşan Anşan, Geç Baniş Dönemi'nde yaklaşık 28 hektara kadar küçülmüştür.⁶⁸⁴ Anşan belirtildiği üzere Orta Baniş Dönemi'nde en geniş alana ulaşmış Susa'nın beş katı büyüklüğe erişerek Güney Mezopotamya'daki küçük şehirlerle karşılaştırılabilir, bilinen en büyük Proto-Elam merkezi durumuna gelmiştir.⁶⁸⁵ Bir şehir niteliği kazandığı Orta Baniş Dönemi'nde 4000-16000 arasında olduğu tahmin edilen nüfusuyla bulunduğu vadideki yerleşik nüfusun yaklaşık üçte ikisini barındırdığı öngörülmüştür.⁶⁸⁶

Sumner tarafından Anşan'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan buluntular 2000 m²'lik alanı kaplayan yedi binanın keşfedildiği iki büyük arkeolojik açmada ele geçmiştir (Şekil 15).⁶⁸⁷ ABC ve TUV isimleri verilen bu açmalardan ABC'de anıtsal olarak kabul edilebilecek binalarla karşılaşılırken, TUV'da çeşitli zanaat faaliyetlerinin yapıldığı atölyelere ulaşılmıştır. Ayrıca her iki açmada söz konusu mimari yapıların haricinde Proto-Elam yazılı tabletler, silindir mühürler ve çeşitli eşyalar gün yüzüne çıkarılmıştır.⁶⁸⁸ Söz konusu açmalardan ABC B.L. 2-4 ve TUV B.L. 2-3 tabakaları Orta Baniş Dönemi'ne tarihlenirken, Geç Baniş Dönemi, ABC B.L. 2 ve TUV B.L. 2'deki Orta Baniş Dönemi yapılarının terk edilmesinden itibaren başlayıp BY8 alanında ele

s. 1578; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 16; <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/329074>, (26/11/2021).

⁶⁸² C. C. Lamberg-Karlovsky, "The Proto-Elamites...", s. 114; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 72; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 620.

⁶⁸³ Lloyd Weeks, "The Neolithisation of Fars, Iran", *The Neolithisation of Iran: The Formation of New Societies*, Oxford ve Oakville, 2013, s. 99; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73;

⁶⁸⁴ C. P. Thornton, "Iran", s. 598.

⁶⁸⁵ K. Abdi, "The Iranian Plateau from Paleolithic Times...", s. 24; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 620; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 9.

⁶⁸⁶ W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", *Gamdat Nasr: Period or Regional Style?*, Wiesbaden, 1986, s. 202; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 11.

⁶⁸⁷ W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 202; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 24; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 71.

⁶⁸⁸ Melinda A. Zeder ve M. James Blackman, "Economy and Administration at Banesh Malyan: Exploring the Potential of Faunal and Chemical Data for Understanding State Process", *Yeki Bud, Yeki Nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William M. Sumner*, Los Angeles, 2003, s. 136-137; K. Abdi, "The Iranian Plateau from Paleolithic Times...", s. 24; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73.

geçen arkeolojik malzeme ve TTW1 sondajının 13-8 tabakaları ile tanımlanmıştır. Ayrıca 7G12 alanından, YBR sondajından ve TUV B.L. 1'den elde edilen arkeolojik malzemelerin doğrudan Geç Baniş Dönemi'ni yansıtmaları bile belirli yönlerden bu dönemi temsil ettiği öngörülmüştür.⁶⁸⁹

ABC açmasında V ile II arasında numaralandırılan dört bina ortaya çıkarılmış olup, bunlardan en eskilerini sırasıyla V ve IV numaralı binalar meydana getirmiştir (Şekil 16).⁶⁹⁰ Bu dört binadan depo olduğu anlaşılan en üstteki ABC II şeklinde isimlendirilmiştir. ABC III'teki titizlikle inşa edilmiş yapının resmi bir düzenlemeyi işaret eden, geometrik şekiller ve çiçek desenlerinden meydana gelen fresklerle süslenmiş oda ve kapılara sahip olduğu tespit edilmiştir. ABC IV olarak bilinen yapının ise hem ev yaşamının hem de zanaat faaliyetlerinin izlerini taşıdığı fark edilmiştir.⁶⁹¹ Öte yandan ABC açmasında Orta Baniş Dönemi'ne tarihlenen bu binaların varlığına karşın, Geç Baniş Dönemi'ne ait mimari kalıntılara da rastlanmamıştır. Örneğin ABC açmasının kuzeybatısındaki H5 alanında yapılan küçük bir kazı çalışmasında Geç Baniş Dönemi tabakalarına ulaşılmıştır. Ayrıca genel olarak bakıldığında yukarıda sözü edilen sur duvarı haricinde Anşan'da Geç Baniş Dönemi'ne ait mimari kalıntıların az olduğu anlaşılmıştır.⁶⁹²

ABC II binası 26x16 ölçüsünde olup, uzun bir koridor ve birkaç odadan oluşmuştur. Odalardan en büyüğünün içinde kerpiçten inşa edilmiş sekiler bulunmuştur.⁶⁹³ Boyutu 15x25 olarak ölçülen ABC III binası en az 17 kerpiç odadan oluşan bir dikdörtgen şeklinde inşa edilmiştir. Sarı, kırmızı, siyah gibi renklerden oluşan geometrik kabartmalarla süslenmiş duvarlarının kireç ile sıvandığı görülmüştür. Bundan dolayı Anşan'da hematit, götit ve organik karbondan elde edilen boyanın yanı sıra kireç üretimi ve kireç sıva kullanımı konusunda bir uzmanlık olabileceği tahmin edilmiştir.⁶⁹⁴ Diğer yandan binadaki bazı odalarda düz ocaklar ile kubbeli fırınlara rastlanılmış olup, batı duvarındaki çift kapı ile çerçevelenmiş büyük bir ocak bunlar arasında öne çıkmıştır. Söz konusu ocağın Susa'da bulunan ocaklarla benzerlik taşıdığı

⁶⁸⁹ J. R. Alden, "The Kur River Basin in the Proto-Elamite...", s. 218.

⁶⁹⁰ J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 72.

⁶⁹¹ W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 206; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73; K. Abdi, "The Iranian Plateau from Paleolithic Times...", s. 24.

⁶⁹² W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 206.

⁶⁹³ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 124; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 72.

⁶⁹⁴ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73; J. Álvarez-Mon, "Elam: Iran's First Empire", s. 743.; W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 205; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 72-74; K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 148-149.

anlaşılmıştır.⁶⁹⁵ ABC IV binası radyokarbon sonuçlarına göre MÖ 3350-3000 arasına ait olup, aynı radyokarbon sonuçlarına sahip ABC III ile birlikte Orta Baniş Dönemi'ne yerleştirilmiştir.⁶⁹⁶ Sumner, ABC IV binasındaki 64 numaralı odanın çatıya ya da ikinci kata çıkan bir merdiven boşluğu olabileceğini belirtmiştir.⁶⁹⁷ Yine söz konusu binada ticari bir fırın olabileceği değerlendirilen titizlikle inşa edilmiş bir fırın keşfedilmiştir.⁶⁹⁸ ABC V binasının herhangi bir radyokarbon tarihlemesi olmamasına rağmen Pittman, burada keşfedilen mühür ve mühür baskılarının Susa Akropol I 17'deki arkeolojik malzemeyle güçlü benzerlikler taşıdığını belirtmiştir. Bu benzerlikler ışığında ABC V'in Erken Baniş veya Erken Orta Baniş Dönemi'ne ait olabileceği sonucu ortaya çıkmıştır.⁶⁹⁹

Geç Baniş Dönemi'nde muhtemelen dış saldırılardan korunmak maksadıyla Anşan'ın çevresine 200 hektarlık bir alanı çevreleyen ve günümüzde belirli bir yükseklikte gökyüzünden bakıldığında da farkedilebilen bir sur duvarı inşa edilmiştir. Taş temel üzerine inşa edilmiş olan bir dış duvar ve tuğladan yapılmış 5 m genişliğinde en az iki iç duvardan oluştuğu anlaşılan surun 5 km uzunlukta olduğu saptanmıştır. Ayrıca şehirdeki binaların sur duvarının iç kısmı boyunca inşa edildiğine yönelik kanıtlara ulaşılmıştır.⁷⁰⁰ Sumner, söz konusu surun inşa edildiği dönemde en az 2,5 m yüksekliğe sahip olduğunu ve surun tamamının tamamlanması için 140 gün boyunca yaklaşık 1000 kişinin çalışmış olduğunu öne sürmüştür. Bunun yanı sıra surun çevrelediği 200 hektarlık alanın en fazla 60-80 hektarının yerleşim görebileceğini, 120-140 hektarlık kısmında ise yerleşim olamayacağını değerlendirmiştir. Yerleşim olamayacağını düşündüğü söz konusu alanın tarım ve hayvancılık faaliyetleri için ayırmak, bir çeşit sığınak olarak kullanmak ve şehrin planlı genişletilmesini sağlamak gibi sebeplerden ötürü boş bırakılmış olabileceğinin ileri sürmüştür.⁷⁰¹ Anşan'ın tüm bu

⁶⁹⁵ J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 72-74.

⁶⁹⁶ C. A. Petrie, "The Chalcolithic in Southern Iran", s. 139.

⁶⁹⁷ William M. Sumner, *Early Urban Life in the Land of Anshan: Excavations at Tal-e Malyan in the Highlands of Iran*, Philadelphia, 2003, s. 24; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 72.

⁶⁹⁸ W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 203.

⁶⁹⁹ H. Pittman, "The Proto-Elamite Period", s. 69; C. A. Petrie, "The Chalcolithic in Southern Iran", s. 139.

⁷⁰⁰ K. Abdi, "The Iranian Plateau from Paleolithic Times..." s. 26; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73; J. Álvarez-Mon, "Elam: Iran's First Empire", s. 743; W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 206.

⁷⁰¹ William M. Sumner, "The Proto-Elamite City Wall at Tal-i Malyan", *Iran*, 23, London, 1985, s. 159; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 71-72.

gelişiminin temel sebebi ise ekonomik, sosyal ve politik düzeni sağlayan bir devletleşme sürecinin başarısı olarak değerlendirilmiştir.⁷⁰²

Anşan'da Proto-Elam Dönemi'ne tarihlenen mimari kalıntıların yanı sıra hızlı çömlekçi çarkı kullanılarak seri şekilde üretilmiş çeşitli seramik ürünlere ilaveten,⁷⁰³ ithal edildiği tahmin edilen az sayıda mermer, kalsit, kireç taşı ve kloritten yapılmış taş çanak ortaya çıkarılmıştır.⁷⁰⁴ Hem ABC hem de TUV açmasında devrik ağızlı kâseler, tepsiler, kadehler, mineral katkılı mallar, kıyılmış ot/saman katkılı mallar, emzikli kaplar ve boyalı çömlekler gibi çanak-çömlek grubunda yer alan günlük kullanıma ait eşyalar ele geçmiştir. ABC II binasında en büyük odadaki sekinin üzerinde yaklaşık 2 m boyunda, içleri boş, 12 adet boyalı küp bulunmuştur.⁷⁰⁵ ABC III binasında ise çeşitli kabartmalarla süslenmiş ince boyalı seramik kaplarla karşılaşmıştır.⁷⁰⁶

Proto-Elam Kültürü'nün Anşan'daki bir diğer arkeolojik malzeme grubunu mühürler meydana getirmiş olup, gerek ABC açmasında gerekse TUV açmasında silindir ve damga mühür baskıları keşfedilmiştir. Söz konusu mühür baskılarının Proto-Elam yazılı tabletlerin genellikle arka yüzlerine uygulandığı belirlenmiş olmakla beraber M1155 kodlu tablette olduğu gibi bazı tabletlerin ön ve arka yüzlerinin yanı sıra kenarlarının da mühürlendiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla tek bir tabletin birden fazla kez mühürlenebildiği görülmüştür.⁷⁰⁷ Öte yandan Susa'da olduğu gibi damga mührün yerine silindir mührün sıklıkla kullanıldığı Anşan'da⁷⁰⁸ ABC açmasında ele geçen mühürlerin tamamı hayvanları ve antropomorfik betimlemeleri içeren mühürlerden oluşmuştur.⁷⁰⁹ ABC IV binasında karşılaşılan mühür grubunun çeşitli kapları mühürlemede kullanıldığı fark edilmiştir.⁷¹⁰ Ayrıca yukarıda ifade edildiği gibi ABC V binasında Erken veya Erken Orta Baniş Dönemi'ne ait olduğu öngörülen mühür ve mühür baskıları keşfedilmiştir.⁷¹¹

⁷⁰² J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 71.

⁷⁰³ B. Helwing, "Some Thoughts on the Mode of Culture...", s. 93.

⁷⁰⁴ W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 205.

⁷⁰⁵ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 124; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 72; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 24-25.

⁷⁰⁶ J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 72.

⁷⁰⁷ Matthew W. Stolper, "Proto-Elamite Texts from Tall-i Malyan", *Kadmos*, 24/1, Berlin, 1985, s. 5-11;

D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73; K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 149.

⁷⁰⁸ J. J. Glassner, "Writing in Elam", s. 451.

⁷⁰⁹ M. A. Zeder ve M. J. Blackman, "Economy and Administration at Banesh Malyan...", s. 137; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 74.

⁷¹⁰ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 124.

⁷¹¹ C. A. Petrie, "The Chalcolithic in Southern Iran", s. 139.

Anşan'da ABC II, III ve IV binalarında Susa'da olduğu gibi bulla ve tokenlerin yanı sıra Proto-Elam yazılı tabletler de keşfedilmiştir (Şekil 17).⁷¹² Söz konusu tabletlerin TUV açmasında keşfedilenlerden genel olarak farklı renkte kilden yapıldıkları ve metin içeriği olarak farklılık arz ettikleri belirlenmiş olmakla birlikte Matthew Wolfgang Stolper, ABC II binasında ele geçen bir grup tabletteki metnin TUV III binasında keşfedilen bir tablette listelenen işlemlerin özet notları olabileceğini belirtmiş ve böyle bir durumun ABC II ile TUV III arasında bir çağdaşlık ve işlevsel bir ilişkinin varlığına işaret edebileceğini iddia etmiştir.⁷¹³

ABC açmasında gün yüzüne çıkarılan buluntular arasında metalürjik eşyaların yanı sıra değerli ve yarı değerli taşlar ile kara ve deniz canlılarına ait kalıntılardan yapılmış süs eşyaları yer almıştır. Bunlar arasında ABC II'den cüruflar, bakır çubuklar, sedef parçaları, mika parçaları, denizdişi parçaları, geometrik şekil verilmiş deniz kabukları; ABC III'ten cüruf ve küçük bakır çubuklar; ABC IV'ten altın, lapis lazuli, turkuaz, steatit, denizdişi, mermer, bitüm, kemik ve taş boncukların yanı sıra cüruf, kısmen işlenmiş akik, işlenmemiş lapis lazuli, turkuaz, bitüm, denizdişi ve koni biçimli deniz kabuğu ele geçmiştir. Bunlara ilave olarak, binlerce yıl öncesinden beri kullanılagelip özel bir zanaat olarak düşünülmeyen taş yontuculuğu ile Anşan'da da karşılaşılmış olup, çakmak taşı, obsidiyen, çört ve jasper taşının kalıntılarına ulaşılmıştır. Örneğin buradaki obsidiyen varlığı bıçaklar ve diğer aletlerin yanı sıra maça adı verilen kum gibi çok küçük tanecikler ve biraz daha büyük olan işleme artıkları sayesinde saptanmıştır.⁷¹⁴ Diğer yandan İran'ın farklı bölgelerinden tedarik edilen çeşitli hammaddelerin yanı sıra söz konusu buluntulardan deniz kabuklarının Fars Körfezi'nden, lapis lazulinin Afganistan'dan, obsidiyenin ise Anadolu ve Kafkasya'dan ithal edildiği anlaşılmış ve böylelikle Proto-Elam Dönemi'nin ticaret ağına dair bilgiler sağlanmıştır.⁷¹⁵ Örneğin M. James Blackman, Anşan'da ele geçen Orta Baniş Dönemi'ne ait obsidiyenler üzerinde yaptığı incelemede bunların %88'inin Bitlis'in

⁷¹² W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 205; J. J. Glassner, "Writing in Elam", s. 450-451; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 72-74; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 124; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 24.

⁷¹³ M. W. Stolper, "Proto-Elamite Texts...", s. 10-11; M. A. Zeder ve M. J. Blackman, "Economy and Administration at Banesh Malyan...", s. 136-137.

⁷¹⁴ W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 204; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 124; B. Helwing, "Metals and Mining", s. 124-125; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 13; J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 72; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73.

⁷¹⁵ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 13; W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 204.

Tatvan ilçesinde yer alan Nemrut Dağı'ndan, geriye kalanların ise Van'ın Erciş ilçesindeki Zernaki Tepe ile belirlenemeyen başka bir yerden ithal edildiğini tespit etmiştir.⁷¹⁶

Hayvancılığın öne çıktığı Anşan'da Orta Baniş Dönemi'nde çok miktarda hayvan beslendiği görülürken, bu oranın Geç Baniş Dönemi'nde nispeten azaldığı belirlenmiştir.⁷¹⁷ ABC açmasında büyük çoğunluğunu koyun ve keçi kemiklerinin oluşturduğu 8.313 kemik açığa çıkarılmış olup,⁷¹⁸ bahsi geçen küçükbaş hayvanların önemi ve bolluğu, eğirme ve dokuma kalıntılara ilaveten Proto-Elam yazılı tabletlerdeki bilgilerle de doğrulanmıştır. Koyun ve keçi kemiklerinin haricindekilerinin ise sığır, ehil eşek ve ceylanlara ait olduğu saptanmıştır.⁷¹⁹

Anşan'da ABC ile birlikte iki büyük açmadan birini TUV açması meydana getirmekte olup, burada da yine Proto-Elam Kültürü'nün izlerini taşıyan çeşitli kalıntılara ulaşılmıştır.⁷²⁰ Söz konusu açmada yapılan kazılarda ABC açmasında olduğu gibi duvarları yakılmış kireçle sıvanmış binalar ortaya çıkarılmıştır. TUV II ve TUV III olarak isimlendirilen binalarda gerek ev yaşamına gerekse çeşitli zanaat işlerine dair buluntulara rastlanırken, TUV I olarak bilinen alanda Geç Baniş Dönemi'ne ait seramik parçaları bulunmuştur.⁷²¹ TUV II binasının kuzeybatısındaki odalarda açığa çıkarılan ocaklar, öğütme taşları, çeşitli çömlekler ve hayvan kemikleri dolayısıyla başka herhangi mutfak eşyası ele geçmemesine rağmen burasının bir mutfak olabileceği öngörülmüştür.⁷²² Ayrıca yine TUV açmasında yapılan kazılarda Proto-Elam Kültürü'nü yansıtan kaba maldan yapılmış kadehler, tepsiler ve devrik ağızlı kâselerin

⁷¹⁶ M. James Blackman, "Provenance Studies of Middle Eastern Obsidian from Sites in Highland Iran", *Archaeological Chemistry*, 3, Washington, 1984, s. 35-36; W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 204.

⁷¹⁷ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 402.

⁷¹⁸ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73.

⁷¹⁹ W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 203-205; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 16-17.

⁷²⁰ Ilene M. Nicholas, *The Proto-Elamite Settlement at TUV*, Philadelphia, 1990, s. 1-3.

⁷²¹ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73; W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 205-206; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 124; J. R. Alden, "The Kur River Basin in the Proto-Elamite...", s. 218; K. Abdi, "The Iranian Plateau from Paleolithic Times...", s. 24; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 11.

⁷²² W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 202-203.

yanı sıra mineral katkılı maldan yapılmış boyalı ve sade kaplara,⁷²³ ve küpler içinde dört bebek cenazesine rastlanmıştır.⁷²⁴

TUV açmasındaki buluntu grubunun bir diğerini silindir mühürler, bu mühürlere ait mühür baskıları ve Proto-Elam yazılı tabletler meydana getirmiş olup,⁷²⁵ söz konusu buluntular TUV II ve TUV III binalarında keşfedilmiştir.⁷²⁶ TUV açmasındaki mühürler üzerinde yapılan inceleme neticesinde bunların figüratif ve geometrik motifler barındırdığı görülmüştür.⁷²⁷

TUV açmasındaki metalürjik kalıntılara bakıldığında bunların TUV II ve TUV III binalarında yer aldığı tespit edilmiştir. Gün yüzüne çıkarılan buluntular arasında metalürjide kullanılan fırınlara ait duvar parçaları, bakır çubuklar, metal sac parçaları ve cüruflar yer almıştır. Bunlara ilaveten TUV III binasında volkanik bir kaya türü olan zeolite rastlanmış olup, zeolitin hem işlenmemiş hem de işleme tabi tutulup kısmen delinmiş boncuklar şeklinde olduğu saptanmıştır.⁷²⁸ Öte yandan gerek ABC açmasındaki gerekse TUV açmasındaki metalürjik buluntular incelendiğinde belirli ev alanlarında metalürjik üretimin var olduğu görülmekle birlikte bunların özel atölyeler olmadığı belirlenmiştir. Nihayetinde Anşan'da metalürjiye dair temel bir endüstrinin var olup olmadığı henüz kesinleştirilememiştir.⁷²⁹

ABC açmasındaki hayvan kemiği buluntularının yaklaşık dört katı olan 31.480 kemik, TUV açmasında ortaya çıkarılan hayvan varlığını gözler önüne sermiştir.⁷³⁰ Söz konusu kemiklerin çok bir bölümü koyun ve keçilere ait olmakla birlikte az miktarda sığır ve ehil eşek kemiklerine de rastlanmıştır. Ayrıca ABC açmasında rastlanmış olan domuz kemikleri de yine TUV açmasında bulunmuştur.⁷³¹

⁷²³ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 124.

⁷²⁴ J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 616; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 16.

⁷²⁵ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 124.

⁷²⁶ W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 205-206; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 24; K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 149.

⁷²⁷ M. A. Zeder ve M. J. Blackman, "Economy and Administration at Banesh Malyan...", s. 137.

⁷²⁸ W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 204; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 13.

⁷²⁹ B. Helwing, "Metals and Mining", s. 125.

⁷³⁰ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 73.

⁷³¹ W. M. Sumner, "Proto-Elamite Civilization in Fars", s. 203-204; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 16.

2.1.4.3. Tepe Sialk

İsfahan ilindeki Kâşân şehri yakınında bulunan Tepe Sialk, Zagros Dağları'nın en iç kesimlerdeki sırtları ile Deşt-i Kevir olarak bilinen tuz çölü arasında yer almaktadır.⁷³² Aynı zamanda Büyük Horasan Yolu'nun yakınlarda konumlanmasının yanı sıra İran Platosu'nun kuzey ve güney bölgelerini birbirine bağlayan geleneksel güzergâhta uzanmaktadır. Deniz seviyesinden 1000 m yükseklikte olup, iki büyük höyükten meydana gelmektedir.⁷³³

Tepe Sialk'ta ilk kazı çalışması 1931 yılında Ghirshman tarafından başlatılmış ve yerleşmenin güney höyüğünün en yüksek noktasında yer alan Sialk IV aşaması olarak bilinen alanda Proto-Elam Dönemi'ne ait mimari kalıntıların yanı sıra seramik kaplar, Proto-Elam yazılı tabletler ve silindir mühürlerin aralarında yer aldığı çeşitli buluntular ortaya çıkarılmıştır (Şekil 18).⁷³⁴ Radyokarbon tarihleri MÖ 3240-3104 arasında olan Sialk IV, kronolojik bakımdan Sialk IV1 ve Sialk IV2 olmak üzere iki evreye ayrılmıştır. Sialk IV1 tabakaları ve kerpiç yapıları, Susa Akropol I. 17A-B'deki seramik kaplarla benzeşen seramiklere sahip olmalarına ilaveten Susa Akropol I. 17B'deki Geç Susa II tabletleriyle karşılaştırılabilir sayısal tabletlerin ağırlıkta olmaları sebebiyle Sialk IV2 tabakalarından daha erkene tarihlenmiştir. Sialk IV2 tabakası ise diğer arkeolojik kalıntıların yanı sıra Proto-Elam yazılı tabletlerin varlığı dolayısıyla Helwing tarafından MÖ 3100-2900 yılları arasına yerleştirilmiştir (Şekil 19).⁷³⁵

Sialk IV'te gün yüzüne çıkarılan bir binada bulunan iki katlı ocaklar ve yükseltilmiş kapı eşikleri gibi bazı mimari unsurların Susa, Anşan ve Godin Tepe'deki Proto-Elam tarzı mimari kalıntılara benzediği saptanmıştır. Söz konusu binada altın ve lapis lazuli gibi değerli maden ve taşlardan yapılmış bol miktarda mezar eşyası ile

⁷³² J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 615; Jacob L. Dahl, Cameron A. Petrie ve Daniel T. Potts, "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, Oxford, 2013, s. 357.

⁷³³ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 129.

⁷³⁴ K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 144; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 616; T. F. Potts, "Patterns of Trade in Third-Millennium BC Mesopotamia and Iran", *World Archaeology*, 24/3, London, 1993, s. 383.

⁷³⁵ Hassan Fazeli Nashli, Hamid Reza Valipour ve Mohammad Hossein Azizi Kharanaghi, "The Late Chalcolithic and Early Bronze Age in the Qazvin and Tehran Plains: A Chronological Perspective", *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, Oxford, 2013, s. 111; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 357; Barbara Helwing, "The Rise and Fall of Bronze Age Centers Around the Central Iranian Desert—A Comparison of Tappe Hesar II and Arisman", *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 38, Berlin, 2006, s. 36-37; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 129.

birlikte iki yetişkin mezarıyla karşılaşılmıştır. Ayrıca Anşan'daki TUV açmasında da rastlanıldığı gibi küpler içerisinde dört bebek kalıntısına ulaşılmıştır.⁷³⁶

Yerleşmede öne çıkan buluntular arasında yerleşmedeki Proto-Elam Kültürü'nün en somut kanıtları olan Proto-Elam yazılı tabletler önemli bir yer tutmuştur (Şekil 20). Sialk IV1 ve Sialk IV2'de keşfedilen 23 tablet ve parçadan beşinin Proto-Elam yazısıyla yazılı olduğu, diğer tabletlerin ise sayısal veya sayısal-ideografik işaretler barındırdığı tespit edilmiştir.⁷³⁷ Susa'nın haricinde yalnızca Tepe Sialk'ta ele geçen sözü edilen Erken Proto-Elam yazılı 5 tableten⁷³⁸ özellikle bir tanesi Proto-Elam yazılı metinlerin klasik yapısını açıkça yansıtmıştır. Buna göre sağdan sola doğru yazılan metinde önce ürünün adı, sonra da miktarı yazılmıştır. Ayrıca miktar yazılırken önce büyük sayılara ardından küçük sayılara yer verilmiştir.⁷³⁹ Sialk IV'te ortaya çıkarılan tabletler 1938 yılında Ghirshman tarafından yayımlanmıştır.⁷⁴⁰

Seramik ürünler Tepe Sialk'ta ele geçen bir diğer buluntu grubunu meydana getirmiştir. Güney höyüğündeki Sialk IV tabakalarında gri ve kırmızı renkte kısa ve uzun boylu devrik ağızlı kâseler, alçak kenarlı tepsiler, düz ve eğik emzikli testiler ortaya çıkarılmıştır.⁷⁴¹

Mühürler ve mühür baskılarının yanı sıra bakır ve tunçtan aletler ve silahlar ile çeşitli maden ve taşlardan yapılmış kolye ve küpe gibi süs eşyaları Tepe Sialk'ın sözü edilmesi gereken buluntuları arasında sayılmıştır. Güney höyüğün en üst kısmında yer

⁷³⁶ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 27; K. Abdi, "The Iranian Plateau from Paleolithic Times...", s. 25; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 616; K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 144.

⁷³⁷ Jacob L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, Paris, 2019, s. 61; François Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", *Archéo-Nil*, 26, Paris, 2016, s. 69; J. L. Dahl, "The Proto-Elamite Writing System", s. 383-386; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 129; J. L. Dahl, "Early Writing in Iran", s. 238; Donald E. McCown, *The Comparative Stratigraphy of Early Iran*, Chicago, 1957, s. 54.

⁷³⁸ J. L. Dahl, "The Proto-Elamite Writing System", s. 385.

⁷³⁹ Jean-Jacques Glassner, "Les Tablettes Dites 'Urukéennes' de Sialk IV1", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 4, Paris, 1998, s. 103.

⁷⁴⁰ R. Ghirshman, *Fouilles de Sialk près de Kashan, 1933, 1934, 1937*, Paris, 1938, s. 65-68; J. J. Glassner, "Les Tablettes...", s. 102.

⁷⁴¹ M. Hessari ve R. Yousefi Zoshk, "New Evidences on Emergence of Complex Societies in the Central Iranian Plateaus", *Susa and Elam: Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, Leiden ve Boston, 2013, s. 30; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 129; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 357; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 27.

alan Sialk IV aşamasına tarihlenen küçük bir yapının içerisinde Susa'daki Proto-Elam tipi mühürlere benzer 6 adet silindirik mühür ve mühür baskıları keşfedilmiştir.⁷⁴²

2.1.4.4. Tepe Yahya

Kirman ilinin yaklaşık 250 km güneyinde, Kirman-Bender Abbas yolunun 130 km doğusunda yer alan Tepe Yahya, Elam ile İndus medeniyeti arasında konumlanmıştır.⁷⁴³ Soğan Vadisi'nde, deniz seviyesinden yaklaşık 1500 m yukarıda yer alan yerleşme, konumu itibarıyla Hürmüz Boğazı'na birkaç günlük yürüme mesafesinde olup, yaklaşık 20 m yüksekliğe ve yaklaşık 185 m genişliğe sahiptir (Şekil 21).⁷⁴⁴ İran coğrafyasına genel olarak bakıldığında bir tuz çölü olan Deşt-i Lut'un güneyinde ve Susa ile Anşan'ın güneydoğusunda bulunan Tepe Yahya, Susa'ya yaklaşık 1000 km, Anşan'a ise yaklaşık 500 km uzaklıktadır.⁷⁴⁵

Tepe Yahya'daki IVC evresi Proto-Elam Dönemi'ne ait olup, MÖ 3100-2800 yılları arasında tarihlenmiştir. Tepe Yahya IVC tabakasında yapılan kazılarda büyük bir kerpiç bina, birkaç oda, iki kiler, fırınlar ve drenaj sistemi kalıntıları başta olmak üzere çeşitli mimari unsurlar gün yüzüne çıkarılmıştır.⁷⁴⁶ Söz konusu binada bulunan ve höyüğün merkezine doğru sıralanan 5 oda, çeşitli buluntu gruplarını barındırmaları sebebiyle ticari alanlar olarak nitelendirilmişlerdir.⁷⁴⁷ Ayrıca odalar ve diğer mimari kalıntılardan birkaçının diğerlerinden daha önce inşa edildiği tespit edilerek IVC aşaması, zaman önceliği göre IVC2 ve IVC1 şeklinde iki kısma ayrılmıştır.⁷⁴⁸

Proto-Elam yazılı tabletler, Susa ve Anşan'ın ardından miktar bakımından en çok Tepe Yahya'da keşfedilmiştir. Tepe Yahya IVC'de 27 Proto-Elam yazılı tabletin

⁷⁴² E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 129; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 616; K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 144; M. Hessari ve R. Y. Zoshk, "New Evidences...", s. 30.

⁷⁴³ C. C. Lamberg-Karlovsky ve Martha Lamberg-Karlovsky, "An Early City in Iran", *Scientific American*, 224/6, New York, 1971, s. 102; I. M. Diakonoff, "Elam", s. 6; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 616.

⁷⁴⁴ C. C. Lamberg-Karlovsky ve M. Lamberg-Karlovsky, "An Early City in Iran", s. 102; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 127; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 358.

⁷⁴⁵ H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 144.

⁷⁴⁶ C. A. Petrie, "The Chalcolithic in Southern Iran", s. 148; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 29; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 127; Holly Pittman, "Eastern Iran in the Early Bronze Age", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, New York, 2013, s. 306; B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, "Investigating Ceramic Production...", s. 851.

⁷⁴⁷ C. C. Lamberg-Karlovsky ve M. Lamberg-Karlovsky, "An Early City in Iran", s. 105.

⁷⁴⁸ B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, "Investigating Ceramic Production...", s. 851.

yanı sıra 84 boş tablet ele geçmiştir.⁷⁴⁹ Proto-Elam yazılı tabletler ile boş tabletlerin aynı odada bir arada ele geçmiş olması çağdaş olduklarını göstermenin yanı sıra tabletlerin burada yazıldığına güçlü bir kanıtı olarak kabul edilmiştir.⁷⁵⁰ Söz konusu 27 tabletteki metinlerin Susa'da ele geçen Proto-Elam yazılı metinlerle benzerlik taşıdığı⁷⁵¹ ve 27 tabletin tamamının tarım ürünleriyle ilgili hesap kayıtlarını barındırdığı tespit edilmiştir.⁷⁵² Sözü edilen tabletler Damerow ile Englund'un birlikte kaleme aldıkları, 1989 yılında yayımlanan çalışmada ayrıntılı biçimde incelenmiştir.⁷⁵³

Yerleşmedeki büyük kerpiç yapının içerisinde Susa ve Anşan'da ortaya çıkarılan seramik kaplarla benzer olan kadehler, alçak kenarlı tepsiler, devrik ağızlı kâseler, keskin gövdeli çanaklar, küpler ve astarlanmış, boyalı, burun tutamaklı testiler başta olmak üzere çeşitli seramik kaplar bulunmuştur.⁷⁵⁴ Seramik kapların haricinde sabun taşı olarak bilinen steatite benzer bir taş olan kloritten yapılmış çeşitli kâselere rastlanmıştır.⁷⁵⁵

Mühürler ve mühür baskıları Tepe Yahya'daki Proto-Elam Kültürü'nün bir diğer somut göstergesi olarak önem arz etmişlerdir. Tepe Yahya IVC aşamasına ait tabakalarda yapılan kazılarda 2 silindir mühür ve 43 silindir mühür baskısına ulaşılmıştır.⁷⁵⁶ Mühür ve mühür baskıları üzerinde yapılan incelemelerde klasik tip çoğunlukta olmak üzere Proto-Elam mühür tiplerinin hepsinin kullanıldığı saptanmıştır.⁷⁵⁷

⁷⁴⁹ Burchard Brentjes ve Maurizio Tosi, "On Proto-Elamite Iran", *Current Anthropology*, 24/2, Chicago, 1983, s. 241; C. C. Lamberg-Karlovsky ve M. Lamberg-Karlovsky, "An Early City in Iran", s. 105; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 61; J. L. Dahl, "Early Writing in Iran", s. 238-239; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 127; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 29; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 616; B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, "Investigating Ceramic Production...", s. 851; H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 144.

⁷⁵⁰ C. C. Lamberg-Karlovsky ve M. Lamberg-Karlovsky, "An Early City in Iran", s. 105; H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 144; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 93-94.

⁷⁵¹ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 75.

⁷⁵² B. Brentjes ve M. Tosi, "On Proto-Elamite Iran", s. 241.

⁷⁵³ P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 1-64.

⁷⁵⁴ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 127; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 29; C. C. Lamberg-Karlovsky, "The Proto-Elamites...", s. 116-117; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 616; C. C. Lamberg-Karlovsky ve M. Lamberg-Karlovsky, "An Early City in Iran", s. 105; B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, "Investigating Ceramic Production...", s. 851.

⁷⁵⁵ J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 616; C. C. Lamberg-Karlovsky, "The Proto-Elamites...", s. 119; C. A. Petrie, "The Chalcolithic in Southern Iran", s. 148.

⁷⁵⁶ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 127; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 29; B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, "Investigating Ceramic Production...", s. 851.

⁷⁵⁷ H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 144-145.

2.1.4.5. Tepe Sofalin

Yüzeyinde bulunan çanak çömlek parçalarından ötürü Farsçada çanak çömlek parçası anlamına gelen “sofalin” sözcüğünden ismi alan yerleşme, Orta İran Platosu’nun Rey Ovası’nda, deniz seviyesinden yaklaşık 966 m yükseklikte yer almakta olup, Pişva şehrinin kuzeyinde, Varamin şehrinin 10 km doğusunda, Tahran’ın 35 km güneydoğusunda, Büyük Horasan Yolu’nun ise 15 km güneyinde konumlanmıştır. Yaklaşık 500 m uzunluğa, 400 m genişliğe ve 10 m yüksekliğe sahiptir (Şekil 22).⁷⁵⁸

Tepe Sofalin’de 2006 yılından itibaren Morteza Hessari öncülüğünde arkeolojik kazı çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Yerleşmede Tunç Çağı’dan Demir Çağı’na kadar süren zaman aralığına ait çeşitli kalıntılara rastlanmakla birlikte ortaya çıkarılan buluntulardan en önemlilerini Proto-Elam Dönemi’ne ait olanlar meydana getirmiştir.⁷⁵⁹ Yerleşmede 2006 yılından bu yana yapılan kazılarda herhangi bir mimari kalıntıya rastlanmamış olup, yerleşmenin kısa bir süre, muhtemelen 200 yıl iskân edildiği tahmin edilmiştir.⁷⁶⁰

Yerleşmedeki kalıntıların bir kısmı mezar ve küp gömülerden oluşmuştur. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda üç mezar ve iki küp gömü açığa çıkarılmıştır. Anşan’ın TUV açmasında ve Tepe Sialk IV tabakasında karşılaşılan, içerisinde bebek kalıntıları bulunan küplerle benzer olduğu saptanan söz konusu küpler, Proto-Elam gömü geleneği hakkında ipuçları sunmuştur.⁷⁶¹ Bunlara ilave olarak bir fırının bulunmasının yanı sıra Proto-Elam seramik geleneğine ışık tutan başlıca çanak çömlek tiplerinden birisi olan devrik ağızlı kâseler başta olmak üzere kaideli kadehler ve eğik emzikli kaplar gibi renkli seramik kapların örneklerine ulaşılmıştır.⁷⁶²

⁷⁵⁸ Morteza Hessari, “A New Lion-Human Stamp Seal Impression from Tappeh Sofalin, Central Iranian Plateau”, *Pearls, Politics and Pistachios: Essays in Anthropology and Memories on the Occasion of Susan Pollock’s 65th Birthday*, Heidelberg, 2021, s. 197; Morteza Hessari, “A New Proto-Elamite Seal Impression from Tappeh Sofalin, Central Iranian Plateau”, *Marru*, 1, Münster, 2018, s. 131; Morteza Hessari ve Sepideh Saeedi, “New Perspectives from the Proto-Elamite Horizon in the Center of the Iranian Plateau”, *The International Journal of Humanities*, 24/4, Tahran, 2017, s. 35; J. L. Dahl, M. Hessari ve R. Y. Zoshk, “The Proto-Elamite Tablets...”, s. 57; M. Hessari ve R. Y. Zoshk, “New Evidences...”, s. 27; M. Hessari, “New Evidence of the Emergence of Complex Societies...”, s. 35.

⁷⁵⁹ M. Hessari, “A New Proto-Elamite Seal Impression...”, s. 131.

⁷⁶⁰ H. F. Nashli, H. R. Valipour ve M. H. A. Kharanaghi, “The Late Chalcolithic...”, s. 109.

⁷⁶¹ I. M. Nicholas, *The Proto-Elamite...*, s. 50-51; M. Hessari ve S. Saeedi, “New Perspectives from the Proto-Elamite...”, s. 37.

⁷⁶² J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, “Chronological Parameters...”, s. 358; H. F. Nashli, H. R. Valipour ve M. H. A. Kharanaghi, “The Late Chalcolithic...”, s. 123; J. L. Dahl, M. Hessari ve R. Y. Zoshk, “The Proto-Elamite Tablets...”, s. 57; M. Hessari ve R. Y. Zoshk, “New Evidences...”, s. 27-31.

Proto-Elam yazılı tabletler Tepe Sofalin’de keşfedilen önemli buluntular arasında yer almıştır (Şekil 23). 2007 yılında yapılan kazılarda yerleşmenin güney ucundaki 1 ve 2 numaralı açmalarda 11 adet Proto-Elam yazılı tablet ele geçmiştir. Sözü edilen 11 Proto-Elam yazılı tabletin Susa’da bulunan standart ve geç Proto-Elam yazılı tabletler ile şekil ve içerik bakımından benzer olduğu tespit edilmiştir.⁷⁶³ Tabletlerin bir kısmının işçiler ve onların tayınlarından bahsettiği, diğer kısmının ise hayvancılıkla ilgili olduğu belirlenmiştir.⁷⁶⁴

Tepe Sofalin’in dikkat çeken buluntuları arasında mühür baskıları da önemli yer tutmuştur. Kapı ve pencerelerin yanı sıra çeşitli kapları mühürlemede kullanıldığı anlaşılan mühürlerle oluşturulan mühür baskıları, öne çıkan örneklerden önemli bir bölümünü meydana getirmiştir.⁷⁶⁵ Yerleşmede tabletlere uygulanmış damga mühür baskılarına da rastlanmış olmakla birlikte bunun sınırlı oranda olduğu belirlenmiştir. 2008 yılında 2 numaralı açmada keşfedilen damga mühür baskısı bu konuda örnek teşkil etmiştir.⁷⁶⁶ Mühür baskılarının antropomorfik varlıklar, hayvanlar, çiçekler ve geometrik şekiller barındırdığı belirlenmiştir.⁷⁶⁷ Özellikle aslan ve benzeri gibi kedi familyasından olan vahşi hayvanlar, kaplumbağa ve yılan, Tepe Sofalin’de keşfedilen mühür baskılarında sıkça kullanılmıştır.⁷⁶⁸ Ayrıca Tepe Sofalin’de bulunan mühür baskılarının Susa’da ele geçen mühür baskıları ile önemli oranda benzer olduğu saptanmıştır.⁷⁶⁹

2.1.4.6. Şehr-i Suhte

Üzerinde bol miktarda yanmış kalıntılar bulunması sebebiyle ismi Farsçada “Yanmış Şehir” manasına gelen Şehr-i Suhte, İran’ın doğusundaki en kurak bölgelerden birisi olan ve Afganistan ile Pakistan sınırında yer alan Sistan ve Belucistan ilinde,

⁷⁶³ J. L. Dahl, M. Hessari ve R. Y. Zoshk, “The Proto-Elamite Tablets...”, s. 57; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 61; M. Hessari ve R. Y. Zoshk, “New Evidences...”, s. 38; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, “Chronological Parameters...”, s. 358; J. L. Dahl, “The Proto-Elamite Writing System”, s. 386.

⁷⁶⁴ M. Hessari ve R. Y. Zoshk, “New Evidences...”, s. 38.

⁷⁶⁵ M. Hessari ve S. Saeedi, “New Perspectives from the Proto-Elamite...”, s. 35; M. Hessari, “A New Lion-Human Stamp Seal...”, s. 197.

⁷⁶⁶ M. Hessari, “A New Lion-Human Stamp Seal...”, s. 197-199; M. Hessari, “A New Proto-Elamite Seal Impression...”, s. 132.

⁷⁶⁷ M. Hessari ve R. Y. Zoshk, “New Evidences...”, s. 39-40; M. Hessari ve S. Saeedi, “New Perspectives from the Proto-Elamite...”, s. 36.

⁷⁶⁸ Morteza Hessari, Ruhollah Yousefi Zoshk ve Kamaledin Niknami, “Animal Symbolism in Proto-Elamite Period: Serpent, Turtle and Feline in Tepe Sofalin”, *The International Journal of Humanities*, 22/2, Tahrán, 2015, s. 18-20.

⁷⁶⁹ J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, “Chronological Parameters...”, s. 358; M. Hessari ve R. Y. Zoshk, “New Evidences...”, s. 39; M. Hessari ve S. Saeedi, “New Perspectives from the Proto-Elamite...”, s. 36.

Zabul şehrinin yaklaşık 55 km güneybatısında, Zabul-Zahidan kara yolunun yakınında konumlanmıştır (Şekil 24). Konumlandığı coğrafya, yeryüzü şekli ve toprak yapısı bakımından Hilmend Nehri'nin oluşturduğu bir delta ovası olarak tanımlanmıştır.⁷⁷⁰ Susa'nın yaklaşık 1500 km doğusunda yer alan yerleşme, Proto-Elam Kültürü'nün doğudaki en uç noktasını temsil etmiştir.⁷⁷¹

Şehr-i Suhte ilk kez 19. yüzyılın sonunda İngiliz asker ve diplomat Yarbay Charles Edward Yate tarafından ziyaret edilmiştir.⁷⁷² Yerleşmeye bir diğer ziyaret Stein tarafından gerçekleştirilmiştir. Yerleşme hakkındaki derli toplu ilk arkeolojik bilgileri veren Stein, yerleşmenin zaman içinde harap olduğunu ve araştırmaya değer olmadığını düşünse de Maurizio Tosi'nin başlattığı arkeolojik kazılar Şehr-i Suhte'nin önemini ortaya koymuştur.⁷⁷³ Yerleşmedeki ilk arkeolojik kazılar bugünkü adı İtalyan Afrika ve Doğu Enstitüsü (IsIAO) olan İtalyan Orta ve Uzak Doğu Enstitüsü (IsMEO) desteğinde 1967-1979 yılları arasında, Maurizio Tosi'nin liderlik ettiği Marcello Piperno, Sandro Salvatori ve Massimo Vidale gibi isimlerin olduğu İtalyan bir ekip tarafından yürütülmüştür (Şekil 25). 18 yıllık aranın ardından 1997 yılında İran Arkeolojik Araştırma Merkezi'nin (ICAR) desteğinde Seyid Mansur Seyid Seccadi başkanlığında kazılar yeniden başlamış olup, günümüzde yine Seccadi liderliğinde sürdürülmektedir.⁷⁷⁴

⁷⁷⁰ Mehdi Mortazavi, "Economy, Environment and the Beginnings of Civilization in Southeastern Iran", *Near Eastern Archaeology*, 68/3, Chicago, 2005, s. 106; R. Shirazi, "Figurines Anthropomorphes du Bronze Ancien de Shahr-i Sokhta, Période II (Séistan, Sud-Est del'Iran): Approche Typologique", *Paléorient*, 33/2, Paris, 2007, s. 147-148; S. M. S. Sajjadi, "Excavations at Shahr-i Sokhta: First Preliminary Report on the Excavations of the Graveyard, 1997-2000", *Iran*, 41, London, 2003, s. 21; Marcello Piperno ve Maurizio Tosi, "The Graveyard of Shahr-i Sokhta Iran", *Archaeology*, 28/3, New York, 1975, s. 186; Mehdi Mortazavi, "Human Adaptation: Models of Changes in Southeast Iran", *Bulletin of the Deccan College Post-Graduate and Research Institute*, 68-69, Pune, 2008-2009, s. 115.

⁷⁷¹ H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 145.

⁷⁷² C. E. Yate, *Khorasan and Sistan*, Edinburgh ve London, 1900, s. 107; R. Shirazi, "Figurines Anthropomorphes du Bronze Ancien de Shahr-i Sokhta...", s. 148.

⁷⁷³ Sir Aurel Stein, *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-Su and Eastern Iran*, Oxford, 1928, c. 2, s. 946-954; C. C. Lamberg-Karlovsky ve M. Tosi, "Shahr-i Sokhta and Tepe Yahya...", s. 23; Dennys Frenez ve Maurizio Cattani, "In Memoriam: Maurizio Tosi, 1944-2017", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 47, Oxford, 2017, s. xxiii; S. M. S. Sajjadi, "Excavations at Shahr-i Sokhta...", s. 21; Hossein Moradi, Hossein Sarhaddi Dadian, Zuliskandar Ramli ve Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman, "Compositional Analysis of the Pottery Shards of Shahr-i Sokhta, South Eastern Iran", *Research Journal of Applied Sciences, Engineering and Technology*, 6/4, New York, 2013, s. 654; R. Shirazi, "Figurines Anthropomorphes du Bronze Ancien de Shahr-i Sokhta...", s. 148; Mehdi Keykhaei, Mahdi Haji Valiei, Rouhollah Shirazi ve Farhang Khademi Nadooshan, "Shahr-i Sokhta and the Bronze Production Workshop: A Review", *Interdisciplinaria Archaeologica: Natural Sciences in Archaeology*, 3/2, Olomouc, 2012, s. 206.

⁷⁷⁴ M. Piperno ve M. Tosi, "The Graveyard...", s. 186-197; Sandro Salvatori ve Massimo Vidale, *Shahr-i Sokhta 1975-1978: Central Quarters Excavations: Preliminary Report*, Roma, 1997, s. 7-80; S. M. S. Sajjadi, "Excavations at Shahr-i Sokhta...", s. 21; Seyed Mansour Seyed Sajjadi ve Hosein Moradi, "The

Kuzey-güney doğrultusunda 151 hektarlık bir arkeolojik alanda bulunan Şehr-i Suhte, 18 m yüksekliğe sahiptir.⁷⁷⁵ Güneybatı Asya'nın tamamında MÖ 3. binyıldan günümüze ulaşmış en büyük ve en iyi korunmuş nadir yerleşmelerden biri olan Şehr-i Suhte 151 hektarlık geniş bir alana sahip olması bakımından Susa, Anşan, Uruk, Kiş (modern Tel Uhaymir) ve Mohenjo Daro gibi çağdaş yerleşmelerle karşılaştırılabilir büyüklüktedir.⁷⁷⁶ Bulunduğu coğrafi konum itibariyle İran Platosu ile İndus Vadisi arasında geçiş noktası olarak değerlendirilen⁷⁷⁷ ve Afganistan'dan temin edilen lapis lazulinin Mezopotamya ve Mısır gibi bölgelere ulaştırılmasında bir ticaret merkezi işlevi görmesi sebebiyle MÖ 3. binyılın ilk yarısında, özellikle MÖ 2700-2600 yılları arasında en parlak dönemini geçiren Şehr-i Suhte'de⁷⁷⁸ Proto-Elam Kültürü'nün izlerine Dönem I olarak ifade edilen MÖ 3100-2900 yılları arasına tarihlenen 10, 9 ve 8 numaralı tabakalarda ulaşılmıştır.⁷⁷⁹

Şehr-i Suhte'de Dönem I'e tarihlenen mimari kalıntılar birkaç binadan meydana gelmiş olup, binaların 40x20x10 ölçülerindeki tuğlalarla inşa edildiği belirlenmiştir.⁷⁸⁰ Proto-Elam Kültürü'nü yansıtan buluntular az miktarda olmakla birlikte 1 adet Proto-Elam yazılı tablet ve çeşitli mühür buluntuları yerleşmenin Proto-Elam merkezleri

Preliminary Report on Excavations at Eastern Residential Area of Shahr-i Sokhta: Rooms 27 and 28", *Persica Antiqua*, 2/3, Tehran, 2022, s. 101-109; R. Shirazi, "Figurines Anthropomorphes du Bronze Ancien de Shahr-i Sokhta...", s. 148; H. Moradi, H. S. Dadian, Z. Ramli ve N. H. S. Nik Abdul Rahman, "Compositional Analysis...", s. 654; M. Mortazavi, "Economy, Environment and the Beginnings...", s. 107; M. Keykhaei, M. H. Valiei, R. Shirazi ve F. K. Nadooshan, "Shahr-i Sokhta...", s. 206; Alessandra Lazzari, "Early Surveys by the Italian Archaeological Mission", *Prehistoric Sistan 2: Tappeh Graziani, Sistan, Iran: Stratigraphy, Formation Processes and Chronology of a Suburban Site of Shahr-i Sokhta*, Treviso, 2019, 11.

⁷⁷⁵ Maurizio Tosi, "Excavations at Shahr-i Sokhta, a Chalcolithic Settlement in the Iranian Sistan: Preliminary Report on the First Campaign, October-December 1967", *East and West*, 18/1-2, Roma, 1968, s. 15; S. M. S. Sajjadi, "Excavations at Shahr-i Sokhta...", s. 21; M. Mortazavi, "Human Adaptation...", s. 115; R. Shirazi, "Figurines Anthropomorphes du Bronze Ancien de Shahr-i Sokhta...", s. 148; M. Keykhaei, M. H. Valiei, R. Shirazi ve F. K. Nadooshan, "Shahr-i Sokhta...", s. 206; Mehdi Mortazavi, "Mind the Gap: Continuity and Change in Iranian Sistan Archaeology", *Near Eastern Archaeology*, 70/2, Chicago, 2007, s. 109;

⁷⁷⁶ Maurizio Tosi, "Excavations at Shahr-i Sokhta 1969-1970", *Prehistoric Sistan I*, Rome, 1983, s. 73.

⁷⁷⁷ K. Abdi, "The Iranian Plateau from Paleolithic Times...", s. 26.

⁷⁷⁸ Massimo Vidale ve Maurizio Tosi, "The Development of Wheel Throwing at Shahr-i Sokhta Slow and Fast Revolutions towards Statehood", *East and West*, 46/3-4, Roma, 1996, s. 262; C. P. Thornton, "Iran", s. 599-600; C. C. Lamberg-Karlovsky, "The Proto-Elamites...", s. 119; M. Piperno ve M. Tosi, "The Graveyard...", s. 186; M. Mortazavi, "Economy, Environment and the Beginnings...", s. 106; M. Mortazavi, "Human Adaptation...", s. 115.

⁷⁷⁹ Nicola Laneri ve Massimo Vidale, "An Anatomy for the Truncated-Conical Bowls of Shahr-i Sokhta", *East and West*, 48/3-4, Roma, 1998, s. 225; B. Brentjes ve M. Tosi, "On Proto-Elamite Iran", s. 240; R. Shirazi, "Figurines Anthropomorphes du Bronze Ancien de Shahr-i Sokhta...", s. 148; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 8; H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 145.

⁷⁸⁰ Maurizio Tosi, "Development, Continuity and Cultural Change in the Stratigraphical Sequence of Shahr-i Sokhta", *Prehistoric Sistan I*, Rome, 1983, s. 129.

arasında sayılmasını sağlamıştır.⁷⁸¹ Sözü edilen Proto-Elam yazılı tablet yedinci kazı sezonunda, 31 Ekim 1975 tarihinde, XDV isimli kare alanın 12 numaralı kesitinin 10. tabakasında keşfedilmiştir (Şekil 26).⁷⁸² Yeşilimsi kilden yapılan tabletin, dikdörtgen ya da yastık biçimli olup, geç Proto-Elam tabletleri sınıfından olduğu tespit edilmiştir. Bir kısmı hasarlı olan tabletin ön yüzünde iki tane nesne işareti ve 5 rakamına karşılık gelen beş dikey çentik olduğu belirlenmiştir. Tabletın arka yüzünde ve altında ise zamanla belirginliği büyük oranda kaybolmuş silindir mühür baskılarına rastlanmıştır.⁷⁸³ Ayrıca tabletteki sözü edilen kısa metnin tarım ürünleriyle ilgili hesap işlemi olduğu saptanmıştır.⁷⁸⁴

Şehr-i Suhte’de Seccadi’nin kazı başkanlığında yakın zamanda yapılan arkeolojik kazılarda çeşitli kalıntılara ulaşılmıştır. Bu kalıntılar arasında 2021 yılında keşfedilen ve tablet olduğu öne sürülen bir kil buluntu öne çıkmış, bu buluntu ve diğer buluntular Seccadi ve Hüseyin Muradi tarafından yayımlanmıştır (Şekil 27). 27 numaralı odanın Dönem I’e tarihlenen 8. tabakasında, ocak molozunun yanında ele geçen söz konusu buluntunun, 128 mm uzunluğa, 80 mm genişliğe ve 30 mm kalınlığa sahip olduğu tespit edilmiştir. Kavisli bir dikdörtgene benzeyen buluntunun bir kenarının kırık olduğu ve buluntunun yatay yani uzun yüzeyi boyunca geometrik işaretler ve bir silindir mühür baskısı bulunduğu belirlenmiştir. Yatay haldeki buluntunun sağ üst tarafında birbirine paralel üç adet kısa çizgi yer almıştır. Bu çizgilerin altında soldan sağa doğru sıralanan, ilk dört sırası onar oyuktan, son yani beşinci sırası ise beş oyuktan oluşan, ortalama boyutları 4x6 mm olan toplam 45 adet dikdörtgen şeklinde oyuk

⁷⁸¹ Enrico Ascalone, “Preliminary Report on the 2018-2019 Excavations in Area 33 at Shahr-i Sokhta”, *Excavations and Researches at Shahr-i Sokhta 3*, Tehran, 2021, s. 157; Seyyed Mansur Seyyed Sajjadi, “Potter’s Marks in Shahr-i Sokhta: Their Functions and Meanings”, *Excavations and Researches at Shahr-i Sokhta 2*, Tehran, 2021, s. 453-456; Sandro Salvatori ve Maurizio Tosi, “Shahr-i Sokhta Revised Sequence”, *South Asian Archaeology 2001*, Paris, 2005, c. 1, s. 283; G. L. Bonora, M. Vidale, M. Mariottini ve G. Guida, “On the Use of Tokens and Seals along the Kopet Dagh Piedmont, Turkmenistan (ca 6000-3000 BCE)”, *Paléorient*, 40/1, Paris, 2014, s. 66; J. L. Dahl, “The Proto-Elamite Writing System”, s. 385-386; J. J. Glassner, “Writing in Elam”, s. 451; F. Desset, “Proto-Elamite Writing in Iran”, s. 69; J. L. Dahl, “Early Writing in Iran”, s. 238-239; J.-F. Jarrige, A. Didier ve G. Quivron, “Shahr-i Sokhta and the Chronology...”, s. 10; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 61; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 116.

⁷⁸² Pierre Amiet, Maurizio Tosi ve Piero Meriggi, “Phase 10 at Shahr-i Sokhta: Excavations in Square XDV and the Late 4th Millennium B.C. Assemblage of Sîstân”, *East and West*, 28/1-4, Roma, 1978, s. 24-31; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, “Chronological Parameters...”, s. 359; J. R. Alden, “Trade and Politics in Proto-Elamite Iran”, s. 617; K. Abdi, “The Iranian Plateau from Paleolithic Times...”, s. 24.

⁷⁸³ P. Amiet, M. Tosi ve P. Meriggi, “Phase 10 at Shahr-i Sokhta...”, s. 24-31; S. M. S. Sajjadi, “Potter’s Marks in Shahr-i Sokhta...”, s. 457; H. Pittman, “The Administrative Function of Glyptic...”, s. 145; J. J. Glassner, “Writing in Elam”, s. 451; F. Desset, “Proto-Elamite Writing in Iran”, s. 95.

⁷⁸⁴ B. Brentjes ve M. Tosi, “On Proto-Elamite Iran”, s. 241.

bulunduğu saptanmıştır. Oyukların 25 tanesinin buluntunun sağlam kısmında olup kolayca fark edilebildikleri, geriye kalan oyukların ise buluntunun kırık tarafında kalıp, yalnızca izlerinden belirlenebildikleri anlaşılmıştır. Sözü edilen oyuk dizilerden son dizi olan beşinci dizinin altında 4 cm uzunlukta, çiçek motifli bir silindir mühür baskısı olduğu görülmüştür. Seccadi ve Muradi yaptıkları ön tespitlere göre buluntunun sağ üst tarafındaki üç paralel çizginin muhtelen işgücünü ya da ürün türünü temsil ettiklerini, dikdörtgen oyukların ise olasılıkla işçilik oranını veya ürün miktarını gösterdiklerini ileri sürmüşlerdir. Silindir mühür baskısının ise çizgiler ve oyukların temsil ettiği bilgileri doğrulayan bir onay niteliği taşıdığı iddia etmişlerdir. Ayrıca söz konusu iki isim, buluntunun büyük ihtimalle bir fatura ya da makbuz görevi gördüğünü ve bir Proto-Elam yazılı tablet olabileceğini savunmuşlardır. Öte yandan Şehr-i Suhte’de İtalyan kazıları sırasında keşfedilen Proto-Elam yazılı tablet başta olmak üzere Tepe Yahya’da bulunan Proto-Elam yazılı tabletler, Ciruft’ta ele geçen tabletler ve Şahdad’da ortaya çıkarılan bir testinin üzerindeki yazıt gibi bazı istisnalar bir kenara bırakılırsa keşfettikleri bu buluntunun hiçbir yazılı metin keşfedilmeyen İran’ın doğu kesimleri ve Afganistan, Pakistan ve Türkmenistan gibi komşu ülkelerde keşfedilen ilk tablet olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁸⁵ Diğer yandan Jacob Lebovitch Dahl, söz konusu buluntunun bir tablet olmadığını, büyük olasılıkla süs veya oyun amaçlı bir eşya olduğunu belirtmiştir.⁷⁸⁶ François Desset, bu buluntunun kesinlikle bir Proto-Elam yazılı tablet olmadığını, bir sayısal tablet olduğundan da şüphe duyduğunu ve buluntunun tam olarak ne olduğu konusunda bir fikrinin olmadığını ifade etmiştir.⁷⁸⁷ Gian Pietro Basello ise buluntunun Proto-Elam yazılı tablettan ziyade sayısal tablet olabileceğini belirtmesinin yanı sıra buluntunun bir kısmının kırık olması ve buluntuyu bizzat yakından incelememiş olması sebebiyle buluntunun sayısal tablet olup olmadığı konusunda henüz bir tanımlama yapamadığını bildirmiştir.⁷⁸⁸ Buluntunun gerek fiziki yapısı gerekse üzerindeki çizgiler ve oyuklar Proto-Elam yazılı tabletlerin fiziki nitelikleri ve barındırdıkları işaretlerle karşılaştırıldığında buluntunun Proto-Elam yazılı tabletlerle herhangi bir benzerliğinin olmadığı, bir sayısal tablet olma olasılığının ise çok zayıf olduğu anlaşılmıştır. Böylelikle söz konusu tartışmada Dahl ve Desset’in görüşlerinin daha ağır bastığı sonucuna ulaşılmıştır.

⁷⁸⁵ S. M. S. Sajjadi ve H. Moradi, “The Preliminary Report on Excavations...”, s. 105-107.

⁷⁸⁶ Kişisel İletişim, 26/04/2023.

⁷⁸⁷ Kişisel İletişim, 27/04/2023.

⁷⁸⁸ Kişisel İletişim, 21/05/2023.

Yerleşmedeki Proto-Elam Kültürü'ne ait diğer buluntuları silindir mühürler ve mühür baskıları oluşturmuştur. Yapılan arkeolojik kazılarda yaklaşık 20 adet mühür ve mühür baskısı ortaya çıkarılmıştır.⁷⁸⁹ Söz konusu mühürlerin ve mühür baskılarının Susa'da ele geçen geç dönem Proto-Elam mühür ve mühür baskıları ile kolayca karşılaştırılabilecek şekilde benzer olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁷⁹⁰ Mühürlerin üzerinde hayvan ve çiçek motifi ile geometrik ve çizgisel motifler olduğu görülmüştür.⁷⁹¹ Mühürlerin duvar, kapı, testi ve sepetleri mühürlemede kullanıldıkları saptanmıştır.⁷⁹²

Diğer Proto-Elam merkezlerinde ele geçen Proto-Elam Kültürü'ne ait seramik ürünlere Şehr-i Suhte'de rastlanmamıştır. Diğer ifadeyle bir Proto-Elam yerleşmesi olmakla beraber Proto-Elam seramikleri barındırmayan tek yerleşmenin Şehr-i Suhte olduğu belirlenmiştir. Nitekim Dönem I'e ait seramik buluntularının çoğunluğunun İran'ın doğu sınırlarında ve Güney Türkmenistan'da yer alan yerleşmelerde keşfedilen seramik buluntularla benzer olduğu tespit edilmiştir. Bu durum Şehr-i Suhte'nin Orta Asya'ya açılan bir kapı olarak değerlendirilmesine imkân vermiştir. Şehr-i Suhte'de keşfedilen seramik buluntuların söz konusu niteliği, Proto-Elam yazılı tabletler bulunan diğer Proto-Elam merkezleri ile Şehr-i Suhte arasında yegâne farklılığı meydana getirmiştir.⁷⁹³

2.1.4.7. Tel Gazir

Huzistan ilindeki Ramhürmüz Ovası'nda beş höyükten oluşan arkeolojik alandan meydana gelen Tel Gazir, Zagros Dağları ile Karun Nehri arasında uzanan düzlükte, Huzistan ile Fars illerini birbirine bağlayan tarihi bir güzergâh üzerinde

⁷⁸⁹ Hossein Moradi, "Cultural Dynamics of the Second Half of the Fourth Millennium BC and the Roots of Early Urbanization in Southeastern Iran (3500-3000 BC)", *Journal of Archaeological Studies*, 12/4, Tehran, 2021, s. 214; Hossein Moradi, "Excavations in Square X in the ERA of Shahr-i Sokhta: Pottery Traditions and Cultural Interaction During Period I (ca. 3550-3000 BC)", *Excavations and Researches at Shahr-i Sokhta 2*, Tehran, 2021, s. 169; A. H. Dani ve V. M. Masson, "Introduction", *History of Civilizations of Central Asia*, Paris, 1996, c. 1, s. 23; P. Amiet, M. Tosi ve P. Meriggi, "Phase 10 at Shahr-i Sokhta...", s. 20-25; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 116-132; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 30; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 616-617; K. Abdi, "The Iranian Plateau from Paleolithic Times...", s. 25; B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, "Investigating Ceramic Production...", s. 851.

⁷⁹⁰ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 30.

⁷⁹¹ Pierre Amiet, "The Archaic Glyptic at Shahr-i Sokhta (Period I)", *Prehistoric Sistan I*, Rome, 1983, s. 199-206.

⁷⁹² H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 145-147.

⁷⁹³ V. I. Sarianidi, "The Pottery of Shahr-i Sokhta I and Its Southern Turkmenian Connections", *Prehistoric Sistan I*, Rome, 1983, s. 183-184; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 617-621; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 30; H. Moradi, "Cultural Dynamics...", s. 214; H. Moradi, "Excavations in Square X in the ERA of Shahr-i Sokhta...", s. 169.

konumlanmıştır (Şekil 28).⁷⁹⁴ Ramhürmüz şehrinin yaklaşık 20 km kuzeybatısında yer alan yerleşme⁷⁹⁵ 1948 yılında Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nün İran Projesi kapsamında Donald E. McCown'un liderlik ettiği bir ekip tarafından keşfedilmiş ve aynı yıl yerleşmede ilk arkeolojik kazılar başlamıştır.⁷⁹⁶ Yapılan ilk çalışmalar sırasında yerleşmedeki en büyük höyük olan A Höyüğü'nün yüksekliğinin 24 m, uzunluğunun ise 200 m olduğu saptanmıştır.⁷⁹⁷

McCown ve ekibi, 1948 yılının 11-16 Şubat ve 10-29 Mart tarihleri arasındaki yirmi dört günlük kazıda, yerleşmenin iki ana höyüğü olan A Höyüğü ile B Höyüğü'nde bir dizi arkeolojik çalışma gerçekleştirmiştir. Yapılan çalışmalarda yerleşmenin Tarih Öncesi zamanlardan İslami dönemlere kadar süren bir zaman aralığında iskân gördüğü tespit edilmiştir. McCown, J. R. Caldwell'in de katıldığı 1949 yılındaki ikinci kazı sezonunda çalışmalarına devam etmiştir. Yaklaşık iki ay süren ikinci sezondaki kazılar A Höyüğü'nde yoğunlaşmıştır. 1949 yılından sonra kazılar son bulmuş, arkeolojik buluntular ve buluntulara dair bilgiler içeren dokümanlar, Robert John Braidwood'un çabalarıyla McCown'un saha asistanı J. R. Caldwell'e emanet edilene kadar yıllarca Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nde tutulmuştur.⁷⁹⁸

Tel Gazir'de Proto-Elam Kültürü'ne ait kalıntıların çoğunluğuna A Höyüğü'nde ulaşılmıştır. 1948 yılındaki birinci kazı sezonunda A Höyüğü'nde Açma 1 ve Açma 2 şeklinde isimlendirilen iki alan kazılmıştır. 1949 yılındaki ikinci kazı sezonunda ise yine A Höyüğü'nde Basamak Açması ve Kazık Açması olarak adlandırılan iki alan daha kazılmıştır. Açma 2 haricindeki söz konusu açmalarda Proto-Elam Dönemi'ne tarihlenen mimari kalıntılarla karşılaşmıştır. Örneğin Açma 1'in üçüncü tabakasında duvar kalıntıları ortaya çıkarılmasının yanı sıra Açma 1'in doğusunda yer alan Kazık Açması'nda anıtsal bir yapı bulunmuştur. Numaralandırılan kazıklarla işaretlenmesi neticesinde bu şekilde isimlendirilen söz konusu açmada 7, 8, 9 ve 10 numaralı

⁷⁹⁴ D. S. Whitcomb, *The Proto-Elamite Period at Tall-i Ghazir, Iran*, s. 11; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 121; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 616.

⁷⁹⁵ D. S. Whitcomb, *The Proto-Elamite Period at Tall-i Ghazir, Iran*, s. 11.

⁷⁹⁶ Donald E. McCown, "The Iranian Project", *American Journal of Archaeology*, 53/1, Boston, 1949, s. 54; J. R. Caldwell, "Tell-i Ghazir", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 3, Berlin, 1968, s. 348; D. S. Whitcomb, *The Proto-Elamite Period at Tall-i Ghazir, Iran*, s. 11; Abbas Alizadeh, *Ancient Settlement Systems and Cultures in the Ram Hormuz Plain, Southwestern Iran: Excavations at Tall-e Geser and Regional Survey of the Ram Hormuz Area*, Chicago, 2014, s. xxv; J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 616.

⁷⁹⁷ D. S. Whitcomb, *The Proto-Elamite Period at Tall-i Ghazir, Iran*, s. 11.

⁷⁹⁸ J. R. Caldwell, "Tell-i Ghazir", s. 348; A. Alizadeh, *Ancient Settlement Systems and Cultures...*, s. xxv; D. E. McCown, "The Iranian Project", s. 54; D. S. Whitcomb, *The Proto-Elamite Period at Tall-i Ghazir, Iran*, s. 11-13.

kazıkların bulunduğu tabakalarda, özellikle de 10 numaralı kazığın olduğu alanda adı geçen anıtsal yapıyı meydana getiren odalar tespit edilmiştir. Basamak Açması'nın 36-37. tabakalarında yine Proto-Elam Dönemi'ne tarihlenen kalın duvarlı iki adet dikdörtgen oda gün yüzüne çıkarılmıştır.⁷⁹⁹

Proto-Elam Kültürü'nü temsil eden seramik buluntular A Höyüğü'ndeki Açma 1 ve Kazık Açması'nda ele geçmiştir. Seramik buluntuların çoğunluğunu büyük testiler ve kâseler meydana getirmiştir. Söz konusu kâseler arasında en yaygın olanların ise devrik ağızlı kâseler olduğu belirlenmiştir.⁸⁰⁰

Yerleşmedeki belki de en dikkat çekici buluntu, 1948 yılındaki ilk kazı sezonunda A Höyüğü'nde Açma 1'deki 2. seviyede keşfedilen 1 adet Proto-Elam yazılı tablet olmuştur. Açık kahverengi kilden yapılmış, yastık şeklindeki tabletin sağ yarısı kırılmış olup, bu kırık kısım bulunamamıştır. Tablette yarım ay, daire ve kama olmak üzere üç tipte toplam 11 işaret yer aldığı ve bu işaretlerin sayısal işaretler olduğu görülmüştür. Tablet, Dahl ve Desset gibi araştırmacılar tarafından Proto-Elam yazılı tablet olarak kabul edilmesine karşın standart Proto-Elam yazılı tabletlerdeki işaretlerden yoksun olması sebebiyle Alizadeh gibi isimler bu tableti Proto-Elam Dönemi'nin en başlarına tarihleyerek sayısal tablet olarak nitelendirmişlerdir. Bunun yanı sıra tabletin Susa'da keşfedilen Proto-Elam yazılı tabletlerle önemli oranda benzer olduğu saptanmış ve tabletin ele geçmemiş kırık kısmında da işaretler olabileceği öngörülmüştür.⁸⁰¹

Tel Gazir'deki höyüklerin tamamında Proto-Elam Kültürü'nü temsil eden mühür baskılarına rastlanmamakla beraber Proto-Elam Dönemi'ne ait olduğu değerlendirilen bir adet silindir mühür keşfedilmiştir. Öte yandan yine Proto-Elam Dönemi'ne

⁷⁹⁹ M. M. Voigt ve R. H. Dyson, "The Chronology of Iran...", s. 130-131; J. R. Caldwell, "Tell-i Ghazir", s. 348-352; D. E. McCown, "The Iranian Project", s. 54; A. Alizadeh, *Ancient Settlement Systems and Cultures...*, s. xxv-20; D. S. Whitcomb, *The Proto-Elamite Period at Tall-i Ghazir, Iran*, s. 11-19; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 121; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 358.

⁸⁰⁰ A. Alizadeh, *Ancient Settlement Systems and Cultures...*, s. 19-37; D. S. Whitcomb, *The Proto-Elamite Period at Tall-i Ghazir, Iran*, s. 21-30; J. R. Caldwell, "Tell-i Ghazir", s. 348; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 121-122.

⁸⁰¹ H. Wright, "The Comparative Stratigraphy of Fourth Millennium Khuzistan", *Paléorient*, 4, Paris, 1978, s. 234; D. E. McCown, "The Iranian Project", s. 54; J. R. Caldwell, "Tell-i Ghazir", s. 348; D. S. Whitcomb, *The Proto-Elamite Period at Tall-i Ghazir, Iran*, s. 11-105; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 122; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 61; J. L. Dahl, "Early Writing in Iran", s. 238-239; J. L. Dahl, "The Proto-Elamite Writing System", s. 385-386; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 358; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 69; A. Alizadeh, *Ancient Settlement Systems and Cultures...*, s. 11-45.

tarikhlenen ve üçü de kaymak taşı benzeri bir taştan yapılmış, insan gövdeli maymun şeklinde bir heykelcik, zoomorfik bir vazo ve boğa şeklinde bir muska ortaya çıkarılmıştır.⁸⁰²

2.1.4.8. Tepe Özbeki

Tepe Özbeki'ye ev sahipliği yapan Özbeki köyü, Elburz ilinin Savocbulak ilçesi sınırları içerisinde kalmakta olup, Tahran'ın 75 km kuzeybatısında 1188 m rakımda yer alan küçük bir köydür. Elburz Dağları'nın eteğinde yer alan köy, kanat olarak isimlendirilen geleneksel yeraltı su kanallarıyla sulanan verimli bir ovada ve Harrud Nehri yakınında konumlanmıştır. İsmi Özbeki köyünden alan Tepe Özbeki ise köyün kuzeydoğusunda, Harrud Nehri'ne 100 m mesafede yer almıştır.⁸⁰³

Tepe Özbeki'nin çevresinde ortalama yükseklikleri 5 m olan 9 küçük höyük tespit edilmiş olup, Tepe Özbeki ve diğer höyüklerin kapladığı arkeolojik sit bölgesi yaklaşık 100 hektarlık bir alana yayılmıştır. Söz konusu höyükler arasında en büyüğü olan Tepe Özbeki'nin 26 m yüksekliğe, 150 m genişliğe sahip olduğu belirlenmiştir (Şekil 29).⁸⁰⁴

Yerleşmede ilk arkeolojik çalışmalar 1998 yılında ICAR'ın çatısı altında İranlı arkeolog Yusuf Mecidzade liderliğinde başlatılmıştır.⁸⁰⁵ Mecidzade öncülüğündeki kazılar Tepe Özbeki ve çevresindeki birkaç höyükte 1998-2002 yılları arasında devam etmiştir.⁸⁰⁶ 2006 yılına gelindiğinde ise Tepe Özbeki'de yeni bir kazı daha gerçekleştirilmiştir.⁸⁰⁷ 1998 yılından itibaren yapılan kazılarda MÖ 7. binyıldan, Medya Krallığı zamanına ve İslami dönemlere kadar geniş bir zaman aralığına tarihlenen çeşitli tabaka ve buluntularla karşılaşmıştır.⁸⁰⁸

⁸⁰² D. E. McCown, "The Iranian Project", s. 54; A. Alizadeh, *Ancient Settlement Systems and Cultures...*, s. 45-47; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 122.

⁸⁰³ Y. Majidzadeh, "Les Fouilles d'Ozbaki (Iran). Campagnes 1998-2000", *Paléorient*, 27/1, Paris, 2001, s. 141; François Vallat, "Un Fragment de Tablette Proto-élamite Découvert à Ozbaki, au Nord-ouest de Téhéran", *Akkadica*, 124, Bruxelles, 2003, s. 229; Barbara Helwing, "Early Complexity in Highland Iran: Recent Archaeological Research into the Chalcolithic of Iran", *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 8, Ankara, 2005, s. 46; Massoud Azarnoush ve Barbara Helwing, "Recent Archaeological Research in Iran-Prehistory to Iron Age", *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 37, Berlin, 2005, s. 197; Silvia Balatti, *Mountain Peoples in the Ancient Near East: The Case of the Zagros in the First Millennium BCE*, Wiesbaden, 2017, s. 261.

⁸⁰⁴ F. Vallat, "Un Fragment de Tablette Proto-élamite...", s. 229; Y. Majidzadeh, "Les Fouilles d'Ozbaki (Iran)...", s. 141; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 358; M. Azarnoush ve B. Helwing, "Recent Archaeological Research...", s. 197.

⁸⁰⁵ F. Vallat, "Un Fragment de Tablette Proto-élamite...", s. 229.

⁸⁰⁶ M. Azarnoush ve B. Helwing, "Recent Archaeological Research...", s. 197.

⁸⁰⁷ J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 358.

⁸⁰⁸ Y. Majidzadeh, "Les Fouilles d'Ozbaki (Iran)...", s. 141.

Yerleşmede keşfedilen 1 adet Proto-Elam yazılı tablet ve devrik ağızlı kâseler Proto-Elam Kültürü'nün kanıtları olarak öne çıkmıştır. Bunların yanı sıra yerleşmenin batı yarısında yer alan ve sözü edilen tek Proto-Elam yazılı tableti bünyesinde bulunduran büyük bir platform ortaya çıkarılmıştır.⁸⁰⁹ 1999 yılında keşfedilen 6x8 cm boyutundaki Proto-Elam yazılı tabletin bir bölümünün kırık olmasına karşın⁸¹⁰ sol alt köşesinin hasarsız olduğu ve Susa'da keşfedilen Proto-Elam yazılı tabletlerle benzer yönler taşıdığı saptanmıştır. Ayrıca tabletin pek çok Proto-Elam yazılı tablette olduğu gibi koyun ve keçilerle ilgili hayvancılık faaliyetlerinden bahsettiği tespit edilmiştir (Şekil 30).⁸¹¹

Tepe Özbeki'de ele geçen Proto-Elam yazılı tabletin İran'ın kuzeyinde Hazar Gölü'ne yakın sayılabilecek bir noktada keşfedilmiş olması, Proto-Elam Kültürü'nün İran'ın çok geniş bir alanına yayıldığını göstermekle kalmamış, Proto-Elam Kültürü'nün İran üzerinden Orta Asya'ya yayılmış olabileceğine dair fikir yürütülebilmesine de imkân sağlamıştır. Nitekim Türkmenistan'daki Altın Tepe'de yapılan kazılarda ortaya çıkarılan iki adet kil heykelciğin üzerinde "saçaklı üçgen" olarak bilinen Proto-Elam işaretini andıran işarete rastlanmıştır.⁸¹²

2.1.4.9. Godin Tepe

Godin Tepe, Hemedan ile Kirmanşah illeri arasında, Kirmanşah iline bağlı Kengaver şehri yakınında konumlanmıştır.⁸¹³ Godin Tepe'deki kazılarda MÖ 4-1. binyıllar arasında değişen yerleşim izlerine rastlanmıştır. Yerleşmedeki kazılarda V. Dönem olarak isimlendirilen alanın Proto-Elam Dönemi'nde iskân gördüğü ve Proto-Elam Kültürü'nü yansıttığı anlaşılmıştır. Son yapılan radyokarbon ölçümlerine göre MÖ 3490-3050 arasına tarihlenen ve Susa Akropol I'deki yapılarla benzerlik taşıdığı görülen Godin V'in⁸¹⁴ mimari kalıntıları ana höyüğün en yukarı kısmında yer almakta

⁸⁰⁹ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 26; Y. Majidzadeh, "Les Fouilles d'Ozbaki (Iran)...", s. 145; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 61; J. J. Glassner, "Writing in Elam", s. 451; J. L. Dahl, "Early Writing in Iran", s. 238-239; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 358.

⁸¹⁰ F. Vallat, "Un Fragment de Tablette Proto-élamite...", s. 229.

⁸¹¹ J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 373; J. L. Dahl, "Animal Husbandry in Susa...", s. 82.

⁸¹² F. Vallat, "Un Fragment de Tablette Proto-élamite...", s. 229; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 6.

⁸¹³ J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 615; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 25.

⁸¹⁴ C. A. Petrie, "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms...", s. 394; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 6-26.

olup, oval bir duvarla çevrili bu alanın alt kısımlarında birkaç ev ortaya çıkarılmıştır.⁸¹⁵ Yerleşim düzeni açısından bakıldığında Godin V, yerleşmenin tepesinde konumlanmış olup, yerleşmedeki Proto-Elam Dönemi'ne ait olmayan yapılardan fiziksel olarak ayrı bir yerde yer almıştır.⁸¹⁶ Yerleşmedeki kazıları yürütmüş olan Harvey Weiss ve T. Cuyler Young, Jr. tarafından ticaret yollarını kontrol altında almak maksadıyla Susa'dan gelen bir tüccar kolonisi tarafından yerleşildiği ileri sürülen⁸¹⁷ söz konusu oval yapının alanının 550 m² olduğu, aşağısında kalan kesimin ise 190 m²'lik bir yer kapladığı tespit edilmiştir.⁸¹⁸ Susa, Anşan, Tepe Sialk ve Tepe Yahya'daki mimari kalıntılar ile benzerlikler gösteren Godin V evlerinden⁸¹⁹ birinin içerisinde açığa çıkarılan ocağın, Susa ve Anşan'ın Proto-Elam tabakalarında görülen ocaklara benzediği fark edilmiştir.⁸²⁰

Godin V'teki Proto-Elam seramik kültürü oval yapı ve onun aşağısındaki seramik kalıntılarıyla temsil edilmiştir. Oval yapıdaki seramiklerin yaklaşık yarısı Geç Susa II özelliği gösterirken, geriye kalanları Godin VI'nın seramikleri oluşturmuştur. Oval yapının aşağısında kalan alandaki evlerde ele geçen seramiklerin yalnızca %20'sinin Mezopotamya kökenli olduğu, geriye kalanların ise yerel nitelik taşıdığı belirlenmiştir. Bu durum Godin V'te yerel halk ile Uruk kökenli halkın bir arada yaşamış olabileceğini akla getirmiştir. Ayrıca Godin V'e ait söz konusu iki alanın haricinde Proto-Elam Dönemi'nde görülen seramiklerle karşılaşılmamıştır.⁸²¹ Godin V'in seramik topluluğunu deve tüyü siyah boyalı mal, daha önceki yerel seramik geleneğinden gelen mal ve yeni üretilen sade mal meydana getirmiştir. Boyalı deve tüyü kaplar Sialk III 6-7'deki kaplarla benzerlik göstermiştir.⁸²² Ayrıca Susa III Dönemi'nde görülen alçak kenarlı tepsilere Godin V tabakasında da rastlanmıştır.⁸²³

⁸¹⁵ E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 130.

⁸¹⁶ J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 621.

⁸¹⁷ Harvey Weiss ve T. Cuyler Young, Jr., "The Merchants of Susa Godin V and Plateau-Lowland Relations in the Late Fourth Millennium B.C.", *Iran*, 13, London, 1975, s. 1-17; C. C. Lamberg-Karlovsky, "The Proto-Elamites...", s. 118; P. Miroshedji, "Susa and The Highlands...", s. 24.

⁸¹⁸ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 25.

⁸¹⁹ J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 615.

⁸²⁰ A. L. Brun, "Susa at the Turn of the 4th and 3rd Millennia", s. 105.

⁸²¹ J. R. Alden, "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", s. 615; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 130; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 25-26.

⁸²² E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 130.

⁸²³ B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 9.

Godin V’te bir diğ er buluntu topluluğ unu oval yapıda keş fedilen müh ürl er ve kil tabletler meydana getirmiş olmakla beraber,⁸²⁴ bunların klasik bir Proto-Elam ür ünü olmadıkları anlaşılmış tır. Örneğ in aralarından sadece bir tanesinde bulunan tek bir piktografik iş aret haricinde tümünün Mezopotamya karakterli oldu ğ u anlaşılan 43 sayısal tabletin yanı sıra Susa II ile Susa III arasında bir geçiş ař aması olan Susa Akropol I 17X’e ait oldu ğ u tahmin edilen müh ürl er sözü konusu buluntular arasındadır.⁸²⁵

2.1.5. Proto-Elam Yazısı

2.1.5.1. Yazının İcadı ile İlgili Teoriler

İnsanoğ lu, Tarih Öncesi dönemlerden itibaren yeryüzünün farklı yerlerinde çeş itli haberleş me yöntemleri kullanmış tır. Ateş, duman gibi unsurların yardımıyla irtibat kurmanın yanı sıra ç ığ lık atma, ıslık ç alma, hayvan sesleri baş ta olmak üzere doğ adaki türlü sesleri taklit etme, nesnel er i birbirine vurma veya uygun özellikteki nesnel er i üfleme gibi sesi temel alan değ iş ik yöntemlere başvurulmuş tur. İletiş im kurmada en eski yöntemler olaran baş ı ç eken söz konusu uygulamalar, kullanıldıkları dönemlerde insan hayatında önemli bir yer tutmuş olmakla birlikte değ iş en ve geliş en yaş am şartları karş ısında zamanla yetersiz kalmış lardır. Zira sözü edilen ilkel haberleş me yöntemlerinin hepsi kısa süreli olup, kısa mesafelerde iş e yararmış lardır. Baş ka bir ifadeyle mekân ve zaman bakımından çok sınırlı iş lev sağlamış lardır.⁸²⁶ Kara veya deniz fark etmeksizin çok uzak mesafelerle irtibat kurmaya, karşı tarafa iletmek istenilen duygu ve düş ünç eyi yeniden iletmeye, saklamaya ve gerektiğ inde hatırlamaya imkân veren yeni bir yöntem e ihtiyaç duyulmuş tur. İş te tam bu noktada insanoğ lu en önemli buluş larından birini yani yazıyı icat etmiş tir.

Geç miş in belirli yönleriyle günümüze aktarılabilmesi noktasında bir eş ik olarak kabul edilen yazı; seslerin, diğ er bir ifadeyle sözcüklerin gözle görülebilen ve kimi zaman da el ile dokunulabilen somut bir hale gelmesini sağlayan yegâne araç tır.⁸²⁷ Yazının icadıyla birlikte insanoğ lunun hafızada tutma zorunluluğ u büyük oranda ortadan kalkmış tır. Birçok icat gibi baş langıç ta ihtiyaç kaynaklı doğ an yazı, ileriki

⁸²⁴ J. R. Alden, “Trade and Politics in Proto-Elamite Iran”, s. 615.

⁸²⁵ J. L. Dahl, “Early Writing in Iran”, s. 242; J. J. Glassner, “Writing in Elam”, s. 454; E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 130; B. Mutin, *The Proto-Elamite Settlement...*, s. 26.

⁸²⁶ İrfan Albayrak, “Sembollerden Çiviyazısına Geçiş ve Yazının Anadolu’ya Geliş i”, *Archivum Anatolicum*, 10/2, Ankara, 2016, s. 17.

⁸²⁷ Yusuf Kılıç, “Eski Ön Asya Toplumlari Arasında Yazı ve Dil Etkileş imi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, Denizli, 2009, s. 123.

süreçte insan zihninden geçen her şeyi kayıt altına alabilmeye imkân tanımıştır. Bu imkân sayesinde bilginin kayda alınıp her geçen gün birikmesiyle bilginin gözden geçirilmesi, teyit edilmesi ve gerektiğinde düzeltilmesi sağlanmıştır.⁸²⁸ Öte yandan yazının icadı, günümüzde üzerine sayısız söz söylenebilecek bir gelişme olmasına rağmen mucitleri açısından muhtemelen büyük bir anlam ifade etmeyip, bir devrim olarak görülmemiştir. Zira yazının icadı bir anda mümkün olmayıp, yüzyıllarca adım adım devam eden bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir.⁸²⁹

Üst Paleolitik Çağ'a ait kemikler üzerindeki çentikler ve toplu halde ele geçen çakıl taşlarının hesaplama maksadıyla oluşturulmuş ilk yazı girişimleri oldukları ileri sürülmesine rağmen sözü edilen çetele ve çakıl taşları, toplumsal yaşamın başlaması, tarım ve ticaretin ortaya çıkması karşısında ihtiyaçlara cevap verememiş ve günlük hayatta hesaplama ve kayıt altına alma işlevi görecektir somut ve basit araçlara gereksinim duyulmuştur.⁸³⁰

Yazının kökeni konusu 18. yüzyıla kadar yalnızca mitlerle ilişkilendirilmiş ve mitoloji kapsamında değerlendirilmiştir. Aydınlanma Çağı olarak da isimlendirilen söz konusu yüzyıldan itibaren ise yazının nasıl icat edildiğine dair çeşitli görüşler ileri sürülmüş ve bu görüşler günümüze kadar süregelmiştir. 18. yüzyılda, bugünkü İngiltere'nin Gloucester şehrinin piskoposu olan William Warburton, yazının icadı hakkında o zamana kadarki ilk teoriyi ortaya atmıştır. Piktografik (resim yazısı) teori olarak bilinen bu görüşünde Warburton, tüm yazıların insanın zihninde oluşturduğu öykü nitelikli düşüncelerden kaynaklanan çizimlerden geliştiğini, zamanla daha basit hale gelerek soyut karakterlere dönüştüğünü savunmuştur. Bu görüşünün yer aldığı, 1738 yılında Londra'da yayımlanan "Divine Legation of Moses Demonstrated" isimli kitabıyla düşüncelerini yazılı ve kalıcı hale getirmiştir.⁸³¹ 1755 yılında Chevalier Louis de Jaucourt tarafından "Diderot and d'Alembert's Encyclopedie"de kaleme alınan

⁸²⁸ Denise Schmandt-Besserat, *How Writing Came About*, Austin, 1996, s. 1; Y. Kılıç, "Eski Ön Asya...", s. 123.

⁸²⁹ F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 68.

⁸³⁰ Hakan Erol, "Eski Mezopotamya'da Matematik, Genel Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 62/1, Ankara, 2022, s. 189.

⁸³¹ William, Lord Bishop of Gloucester, *The Divine Legation of Moses Demonstrated*, London, 1765, s. 67-139; Denise Schmandt-Besserat, *Before Writing: From Counting to Cuneiform*, Austin, 1992, s. 4; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 1-2.

“Ecriture” başlıklı makalede onun düşüncelerinden bahsedilmesi ise daha geniş kitlelere ulaşmasına imkân sağlamıştır.⁸³²

Warburton, teorisini Meksika resimleri (Aztek kodları), Mısır hiyeroglifleri ve Çince karakterler olmak üzere üç aşamaya dayandırmıştır. İlk aşamayı oluşturan Meksika resimlerinin neredeyse her ilkel toplumda olduğu gibi nesnelere temsil eden kaba bir resim yazısı olduğunu düşünmüştür. İkinci aşama olan Mısır hiyerogliflerinin benzetme ya da mecaz anlam yoluyla daha soyut fikirleri aktardığını öne sürmüştür. Son aşama olarak belirttiği ve sadeleştirilmiş karakterler şeklinde tanımladığı Çince karakterlerin ise resimlerden sıyrıldığını, daha da sertleştiğini, sadece kısaltılmış işaretlerin varlıklarını koruyarak sayılarını arttırdığını iddia etmiş ve Çince yazıdaki bazı işaretlerin resimsel niteliklerini kaybederek bir bakıma gizli bir hale büründüğünü dile getirmiştir. Warburton’un teorisi 200 yılı aşkın bir süre boyunca güçlü bir itiraza maruz kalmadan, tartışılmaksızın benimsenmiştir.⁸³³ Örneğin Ignace Jay Gelb, yazı üzerine kapsamlı bir çalışma olan “A Study of Writing” isimli kitabında Warburton’u destekler şekilde Mezopotamya çivi yazısının piktografik bir aşamadan geliştiğini ifade etmiştir.⁸³⁴

Piktografik teorinin gündeme geldiği ilk yıllarda çivi yazılı belgeler Avrupa’da yaklaşık 100 yıldır biliniyor olmakla birlikte henüz tam anlamıyla kavranamadığı için yazının icadı hakkında doğru tespitler yapılmasına katkı sunmaktan uzak kalmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ise çivi yazılı metinler üzerine yapılan çalışmalar yazının icadına dair o zamana kadar yapılan tartışmaları yeniden alevlendirmiştir. 1835-1851 yılları arasında Bisütun Kitabesi’ndeki üç dilli çivi yazılarının çözülmesinin yanı sıra 1845 yılında Ninova (modern Koyuncuk), 1877 yılında Girsu, 1889-1900 yılları arasında Nippur ve 1902-1903 yılları arasında Şuruppak’ta (modern Tel Fara) keşfedilen binlerce çivi yazılı kil tablet, söz konusu tartışmalara yeni bir boyut kazandırmıştır.⁸³⁵

Warburton’un görüşlerine 19. yüzyılda tek itiraz Friedrich Delitzsch’ten gelmiştir. Delitzsch, “Die Entstehung des Ältesten Schriftsystems oder der Ursprung der

⁸³² Chevalier de Jaucourt, “Ecriture”, *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisoné des Sciences, des Arts et des Métiers*, 5, Paris, 1755, s. 358-360; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 4.

⁸³³ William, Lord Bishop of Gloucester, *The Divine Legation...*, s. 67-76; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 4; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 4.

⁸³⁴ I. J. Gelb, *A Study of Writing*, Chicago, 1963, s. 62.

⁸³⁵ D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 4.

Keilschriftzeichen” adlı eserinde çivi yazısının temelde 21 işaretten türetildiğini, bu temel işaretlerin ya sayıca artırılarak ya da birden farklı yerde ve şekilde yazılarak işaret sayısının çoğaltıldığını ileri sürmüştür.⁸³⁶ Kiş’te keşfedilen çivi yazılı tabletleri yayınlayan ünlü epigraf Stephen Herbert Langdon başta olmak üzere bazı meslektaşları Delitzsch ile hemfikir olmuştur.⁸³⁷ Bryn Mawr Koleji’nden George Aaron Barton’a göre, Francois Thureau-Dangin de Delitzsch’in düşüncelerine katılanlar arasında yer almıştır.⁸³⁸ Buna ilaveten Barton, 20. yüzyılın hemen başında, 1902 yılında Delitzsch’in yazının icadına ilişkin açıklamalarının gerçeğe uygun düşmeyecek kadar soyut olduğunu belirtmiştir.⁸³⁹ Onun öğrencisi Ellen Seton Ogden’in 1910 yılında savunduğu doktora tezi, Delitzsch’in iddialarının daha da sorgulanmasına yol açarak piktografik teoriyi yeniden güçlendirmiştir.⁸⁴⁰ Piktografik teori konusundaki düşüncelerini çoğunlukla Eski Mısırlılar, Çinliler ve Amerikan Yerlileri (Kızılderililer) üzerine inşa eden Barton, Warburton ile aynı sonuçlara ulaşmıştır. Diğer ilkel yazılar gibi Babil yazısının da piktografik nitelik taşıdığını, bununla birlikte piktografik teori şemasının ideografikten (düşünce yazısı) fonografiğe (ses yazısı/ses temelli yazı) geçişi kapsayacak biçimde üç aşamalı olması gerektiğini belirtmiştir. Tüm eski yazı sistemlerinin bir dizi piktografik ideografla başladığını, hece değerlerinin ve bazı durumlarda alfabetik değerlerin piktografik ideograflardan geliştiğini savunmuştur.⁸⁴¹

Piktografik teoriye yönelik bir diğer değerlendirme William Albert Mason tarafından yapılmıştır. Mason, 1920 yılında yayımlanan eserinde, keşfedilen en eski yazılarda bile orijinal nesnelere tanımanın çoğu zaman kolay olmadığını dile getirerek piktografik teorinin yeterince sorgulanmadığına dikkat çekmiştir. Gerçekler ve önyargılar arasındaki tutarsızlığa değinerek çivi yazılı işaretlerdeki farklılıkların dönemin kâtiplerinin beceriksizliğine ve hatalı yazımlarına bağlamamak gerektiğine vurgu

⁸³⁶ Friedrich Delitzsch, *Die Entstehung des Ältesten Schriftsystems oder der Ursprung der Keilschriftzeichen*, Leipzig, 1897, s. 1-240; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 4.

⁸³⁷ S. Langdon, *A Sumerian Grammar...*, s. 21-23; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 5.

⁸³⁸ Geo. A. Barton, *The Origin and Development of Babylonian Writing, Leipzig ve Baltimore*, 1913, s. xi; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 5.

⁸³⁹ George A. Barton, “Interpretation of the Archaic Tablet of the E. A. Hoffman Collection”, *Journal of the American Oriental Society*, 23, New Haven, Connecticut, 1902, s. 26; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 5.

⁸⁴⁰ Ellen Seton Ogden, *The Origin of the gunu-Signs in Babylonian*, Leipzig, 1911, s. 1-144; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 5.

⁸⁴¹ G. A. Barton, *The Origin and Development...*, s. xiii-xiv; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 5; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 4.

yapmıştır.⁸⁴² Georges Contenau ise 1927 yılında yayımlanan eserinde, çivi yazısındaki işaretlerden yola çıkılarak orijinal piktografların yeniden oluşturulabileceğini ancak soyut düşünceleri ifade eden işaretlerde bunun güç olduğunu öne sürmüştür.⁸⁴³

Uruk'ta 1929-1930 kazı sezonundaki çalışmalar sonucunda yazının icadını MÖ 4. binyıla kadar götüren yüzlerce arkaik tablet gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu tabletlerdeki çivi yazısından farklı bir teknikle çizilerek veya oyularak yapılan işaretler piktografik olarak tanımlanmıştır. Ancak bu işaretlerin piktografik teori ile uyumlu olmadığı çok geçmeden anlaşılmıştır. Sözü edilen tabletleri inceleyen Alman Asurbilimci Adam Falkenstein, saban, iki tekerlekli araba, kızak ve yaban domuzu işaretlerinin tek bir tablette yer alıp tek bir olayı temsil ettiğini, buna karşın metali temsil eden beş çizgili hilal ve koyunu temsil eden üzerinde çarpı olan daire gibi soyut işaretlerin pek çok tablette yaygın şekilde kullanıldığını gözlemlemiştir. Bunlardan yola çıkan Falkenstein, Mezopotamya'da yazı icat edildiğinde piktografik işaretlerin nadiren kullanıldığına hükmetmiştir. Onun somut örneklerle dayalı kapsamlı tespitleri piktografik teorinin zayıflamasında önemli bir aşama olmuştur.⁸⁴⁴

Edward Chiera'nın başı çektiği isimler, Falkenstein'nin gözlemlerini piktografik teori ile uyumlu hale getirme gayreti içine girmiş ve bu doğrultuda Uruk tabletlerinin gelişmiş bir yazıyı temsil ettiğini belirterek gerçek piktografik işaretlerden oluşan önceki yazıların ahşap, papirüs ya da parşömen gibi zamanla parçalanıp yok olmuş malzemelerin üzerine yazıldığını savunmuşlardır.⁸⁴⁵

1930-1931 yıllarında yapılan Uruk kazıları piktografik teoriyi daha da zayıflatan tabletlerin keşfedilmesiyle neticelenmiştir. Bu tabletlerin, Susa, Haface, Godin Tepe, Mari (modern Tel Hariri), Tel Brak, Habuba Kabira ve Cebel Aruda'da keşfedilenler gibi Falkenstein'in incelediği Uruk tabletlerinden daha eski olup, Chiera ve arkadaşlarının iddia ettiği malzemelerden yapılmadıkları anlaşılmıştır. En eski yazıyla yazılmış bu tabletlerin kamalar, daireler, ovaler ve üçgenlerden oluşan işaretlerden

⁸⁴² William A. Mason, *A History of the Art of Writing*, New York, 1920, s. 236-237; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 5.

⁸⁴³ G. Contenau, *Manuel d'archéologie Orientale*, Paris, 1927, s. 214; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 5.

⁸⁴⁴ A. Falkenstein, *Archaische Texte aus Uruk*, Berlin, 1936, s. 25-52; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 5.

⁸⁴⁵ Edward Chiera, *They Wrote on Clay: The Babylonian Tablets Speak Today*, Chicago ve London, 1938, s. 50-60; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 5.

meydana geldiği ve piktografik olmadığı fark edilmiştir. Bu durum piktograik teoriye olan güveni ciddi biçimde zedelemiştir.⁸⁴⁶

Yazının icadı konusunun açıklığa kavuşturulması çabalarında tabletlerin yanı sıra çeşitli arkeolojik buluntular da rol oynamıştır. Batı Asya topraklarında yapılan kazılarda tarımın ve şehirlerin doğuşuna odaklanılmış ve bu gelişmelerin toplumsal yaşam üzerindeki etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. Örneğin şehirlerin ve tapınak kurumunun ortaya çıkışı değerlendirildiğinde Uruk IVa tabletlerinin bu gelişmelerden yaklaşık 200 yıl sonra ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Yazının bu kadar geç icat edildiği düşünüldüğünde Mezopotamya’da politik ve sosyo-ekonomik yaşamın nasıl işlediği konusunda kafalarda soru işaretleri oluşmuştur. Bu durum araştırmacıları yazının daha erken bir dönemde icat edildiğini düşünmeye ve bu konuyu aydınlatmaya yönelik çaba göstermeye sevk etmiştir. Vere Gordon Childe gibi isimler yazının kökenlerini mühürlerde ararken, bir kısım araştırmacılar ise seramik eserler üzerindeki çizim ve bezemelere odaklanmışlardır.⁸⁴⁷ Seton Howard Frederick Lloyd, yazının daha erken aşamalarının Uruk V ve Uruk VI tabakalarında olabileceğini ifade etmiştir.⁸⁴⁸ David Diringer ise Uruk tabletlerinin atasının bilinmeyen başka bir ilkel yazı veya İndus Yazısı’nın, çivi yazısının ve Elam yazılarının ortak atası olma olasılığına sahip erken bir yazı olabileceğine atıfta bulunmuştur.⁸⁴⁹

Yukarıdaki tüm görüşlere karşın yazının kökeninin çeşitli çizgisel işaretlere ya da çizimlere değil, farklı biçimlerdeki küçük kil nesnelere yapılan hesaplama işlemlerine dayandığı ileriki süreçte anlaşılmıştır. Bazı araştırmacılar günümüzde token (kil veya taş jeton) veya kalkuli (hesap taşı) gibi isimlerle anılan, henüz işlevlerini bilmedikleri bu kil nesnelere uğraş içinde olmuşlardır. Bu çalışmalardan ilkinin Jacques Jean-Marie de Morgan ve çalışma arkadaşlarının 1905 yılında yayımladıkları eser meydana getirmiştir. Bunun haricinde 1924 yılında Mecquenem, 1929 yılında Julius Jordan, 1934 yılında Henri Pierre Louis du Verdier de Genouillac, 1950 yılında Arthur J. Tobler, 1957 yılında Louis le Breton, 1958 yılında Vivian L. Broman Morales ve 1960 yılında Robert John Braidwood gibi isimler gerek topraktan gün yüzüne çıkarma

⁸⁴⁶ D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 5; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 6.

⁸⁴⁷ Gordon Childe, *What Happened in History*, Harmondsworth, Middlesex, 1950, s. 87; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 6; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 6.

⁸⁴⁸ Seton Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia: From the Old Stone Age to the Persian Conquest*, London, 1984, s. 55-56; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 6; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 6.

⁸⁴⁹ D. Diringer, *The Alphabet...*, s. 41-87; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 6; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 6.

ve muhafaza etme gerekse bilimsel olarak yayımlama suretiyle tokenlerle karşılaşma ve onlar üzerinde çalışma imkânı bulmuşlardır. Bu isimler arasında Kerkük yakınlarındaki Cermo yerleşmesinde keşfedilen yüzlerce token üzerinde yaptığı incelemelerle Morales öne çıkmıştır.⁸⁵⁰

Tokenlerin işlevlerini anlaşılır kılacak ilk çalışma ise dönemin seçkin Asurbilimcileri arasında yer alan Chicago Üniversitesi'nden Adolf Leo Oppenheim tarafından yapılmıştır. Oppenheim, 1959 yılında MÖ 2. binyıla ait hesap taşları hakkında, tokenlerin işlevinin anlaşılmasına katkı sağlayan bir makale yayımlamıştır. Makalesinde 1920'li yılların sonlarında Nuzi'de (modern Yorgan Tepe) keşfedilmiş yumurta şeklinde, üzerinde Akadca çivi yazısı olan, içinde ise tokenler bulunan ilginç bir kil zarfı ele almıştır (Şekil 31). Oppenheim, Nuzi arkeologlarının kazı sırasında yumurta şekilli zarfı açtıklarında içinde 48 adet token bulmalarından ve yumurta şekilli zarfın üzerindeki çivi yazısı okuduğunda yetişkin ve yavru olmak üzere toplam 48 koyun ve keçiden bahsedildiğinden hareket edip basitçe “taş” olarak adlandırdığı tokenlerin hesap işlemlerinde yaygın olarak kullanıldığını ileri sürmüştür. Bu görüşünde temel nokta ise yumurta şekilli zarfın üzerindeki metinde belirtilen hayvan miktarı ile söz konusu zarfın içindeki token adedinin aynı sayıda olması olmuştur. Bununla birlikte Oppenheim, makalesini yayımladığında tokenler hakkında bilinenler çok sınırlı olduğundan Nuzi'nin kazı raporlarında bile tokenlerden “çakıl taşları” şeklinde bahsedilmiştir. Öte yandan söz konusu yumurta şekilli zarf haricinde tüm Batı Asya'da aynı anda içinde token, üzerinde ise çivi yazısı barındıran kil zarflara rastlanmaması, yumurta şekilli zarfı token sisteminin Rosetta (Reşit) Taşı konumuna getirmiştir.⁸⁵¹

Tokenlerin bir bulmaca misali adım adım anlaşılmasında bir sonraki adım Batı Asya mühürleri üzerine yaptığı takdir toplayan çalışmalarıyla bilinen Fransız bilim insanı Pierre Amiet tarafından atılmıştır. Amiet, yazının kökenine dair ipuçlarını en iyi

⁸⁵⁰ J. de Morgan, G. Jéquier, R. de Mecquenem, B. Haussoullier ve D. L. Graadt van Roggen, *Recherches Archéologiques (MDP 7)*, Paris, 1905, s. 1-207; Lucy Ebony Bennison-Chapman, *The Role and Function of “Tokens” and Sealing Practices in the Neolithic of the Near East: The Question of Early Recording Systems, Symbolic Storage, Precursors to Writing, Gaming, or Monitoring Devices in the World's First Villages*, (Basılmamış Doktora Tezi), The University of Liverpool, Liverpool, 2014, s. 13; Vivian Broman Morales, “Jarmo Figurines and Other Clay Objects”, *Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks*, Chicago, Illinois, 1983, s. 369-423; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 8.

⁸⁵¹ A. Leo Oppenheim, “On an Operational Device in Mesopotamian Bureaucracy”, *Journal of Near Eastern Studies*, 18/2, Chicago, 1959, s. 121-128; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 8-9; Lucy Ebony Bennison-Chapman, “Conscious Tokens?”, *Consciousness, Creativity, and Self at the Dawn of Settled Life*, Cambridge, 2020, s. 110-111.

bildiği eserler, yani mühürler yardımıyla bulmaya çalışmış ve bunda belli bir ölçüde başarılı olmuştur. Susa’da keşfedilen yuvarlak kil bullalar üzerindeki mühürleri 1960’lı yıllarda incelemeye başladığı sıralarda bullaların içine koyulan küçük kil parçacıklarını çeşitli metalleri temsil eden kalkuli (sayma taşı) olarak yorumlamıştır. Susa bullaları, Nuzi’de ele geçmiş yumurta şeklindeki meşhur zarftan 2000 yıl öncesine ait olduğundan ve 2000 yıllık bu arada bilinen başka bir örnek olmadığından Amiet’in önerisi cesurca bir iddia olarak görülmüştür. Bununla birlikte gerçekte onun düşüncesi üç bakımdan önem arz etmiştir. Birincisi kilden çeşitli şekillerde yapılmış tokenler ortaya çıkmıştır. İkincisi, tokenlerin yazının var olduğu dönemle sınırlı olmayıp yazının icat edilmesinden çok önceki dönemlere kadar uzandığı anlaşılmıştır. Son olarak ise Amiet, tokenlerin yazının kökeni olma ihtimalini fark etmiştir. Ancak Amiet’in sözü edilen başarıları tabir yerindeyse bir yapbozun tamamını ortaya çıkarmak için yeterli olmamıştır. Nitekim Amiet, 1966 yılında yayımlanan “Elam” isimli kitabında aralarında Susa bullalarının da yer aldığı Susa buluntularını yayımladığında tokenlerin işlevi ve önemi halen tam anlaşılmamış ve Susa bullalarıyla benzerlik taşıyan bullalar Uruk’ta keşfedilenlerle sınırlı kalmıştır. Amiet, 1972 yılında “Glyptique Susienne des Origines à l’Époque des Perses Achéménides: Cachets, Sceaux-Cylindres et Empreintes Antiques Decouvertes à Suse de 1913 à 1967” isimli iki ciltlik eserinde Susa bullalarını yayımladığı zaman bile bullaların üzerindeki işaretler ile bullaların içindeki tokenler arasındaki ilişkiyi gerektiği gibi kuramamıştır.⁸⁵²

Louvre Müzesi’ndeki Batı Asya antik eserlerinden sorumlu Maurice Lambert, bullalar üzerindeki baskılı işaretlerin bullaların içindeki tokenlerin şekilleri olduğunu açıkça tespit ederek Amiet’in öngörülerini biraz daha ileriye taşımıştır. Lambert, sırasıyla 1, 10, 60, 600 ve 3,600 değerlerinin yine sırasıyla tetrahedron (dört üçgen yüze sahip piramidal şekil) küre, büyük tetrahedron, delikli tetrahedron ve büyük küre biçimlerindeki tokenlere karşılık geldiğini ileri sürmüştür. Bugün artık kısmen hatalı olduğu anlaşılmış olan onun bu hesaplama yöntemi, yine de yazının icadının anlaşılmasında önemli bir adım olarak görülmeyi hak etmiştir.⁸⁵³

⁸⁵² Pierre Amiet, *Elam*, Auvers-sur-Oise, 1966, s. 48-163; Pierre Amiet, *Glyptique Susienne des Origines à l’Époque des Perses Achéménides: Cachets, Sceaux-Cylindres et Empreintes Antiques Decouvertes à Suse de 1913 à 1967 I: Texte (MDAI 43)*, Paris, 1972, s. 5-170; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 9; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 11.

⁸⁵³ Maurice Lambert, “Pourquoi l’écriture est née en Mésopotamie”, *Archéologia*, 12, Paris, 1966, s. 30; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 11; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 9.

Yazının kökeni konusundaki tartışmalarda etkisi bugün de devam eden ciddi bir kırılma 1970'li yıllarda Teksaslı bilim insanı Denise Schmandt-Besserat'ın ortaya attığı token teorisiyle yaşanmıştır. Schmandt-Besserat, diğer pek çok araştırmacının öne sürdüklerinin aksine, yazının kökeninin daha eski bir yazıya dayanmadığını, token olarak isimlendirilen sayma araçlarının yazının doğuşunda yegâne etken olduklarını savunmuştur. Tarım ve hayvancılığın başlamasıyla birlikte tahılların, hayvanların ve hayvanlardan elde edilen ürünlerin bir araya getirilerek sayılması, korunması, ihtiyaca göre belirli miktarlarda dağıtılması ve bu sürecin haftalar ya da aylar alması gerçeğini vurgulayan Schmandt-Besserat, tüm bu hesaplamaların yapılabilmesi için bullaların içine 2 ile 15 arasında değişen sayıda yerleştirilen tokenlerin kullanıldığını belirtmiştir (Şekil 32). Çalışmanın ileriki satırlarında bahsedileceği üzere onun bu dikkat çekici teorisinin tartışılacak tarafları olsa da birçok modern araştırmacı tarafından desteklenmiş durumdadır. Diğer yandan piktografik teori, yazının kökenine ilişkin ilk kapsayıcı açıklamaları barındırması sebebiyle yazıya dair konularda kendisinden zaman zaman söz ettirmeye devam edecektir.⁸⁵⁴

Schmandt-Besserat'ın söz konusu teorisi onun yıllar süren titiz çalışmaları sonucunda meydana gelmiştir. 1969-1971 yıllarında Cambridge, Massachusetts'teki Radcliffe Enstitüsü'nden (bugünkü Bunting Enstitüsü) Batı Asya'da çömlekçilikten önce kilin kullanımını incelemek amacıyla bir burs kazanan Schmandt-Besserat, vakit kaybetmeden araştırmalarına başlamış ve Batı Asya, Kuzey Afrika, Avrupa ve Kuzey Amerika müzelerindeki Batı Asya kil koleksiyonlarını incelemiştir. Esasında tuğlalar, boncuklar, heykelcikler gibi buluntulara ulaşmaya odaklanmasının ve bunları bol miktarda bulmasının yanı sıra beklemediği bir şekilde irili ufaklı koniler, küreler, diskler, silindirler ve diğer geometrik şekillerde yapılmış ilgi çekici arkeolojik eserlerle karşılaşmıştır. Bu eserlerin tüm özelliklerini tespit etmeye giriştiği sırada eserlerin hepsinin geometrik biçimli olmadığını; aralarında hayvanlar, kaplar, aletler ve diğer emtia şekillerinde olanların da bulunduğunu fark etmiştir. Bu gelişmeler sonrasında İran, Irak, Suriye, Ürdün, İsrail ve Türkiye'deki toplamda 116 bölgeden 8000 örnek üzerinde çalışarak tokenler hakkındaki ilk sistemli çalışmayı yapmıştır. Amiet'in çalışmalarından da yararlandığı çalışma sürecinde tokenlerin ilkel hesaplama araçları olduğunu ve tokenlerin şekilleri ile tokenlerin saklandığı bullalar üzerindeki işaretlerin

⁸⁵⁴ D. Schmandt-Besserat, "Prehistoric Administrative Technologies...", s. 375-378; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 6-7; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 6.

aynı olduğunu saptamayı başarmıştır. 1970 yılında ilk ipuçları kafasında beliren Schmandt-Besserat, tokenler ve tokenlerin yazıyla ilişkisi üzerine ilk yayınlarını 1974-1978 yıllarında yapmış, tokenler ve kesin hesaplamalar üzerine ilk çalışmalarını ise 1983-1986 tarihleri arasında kaleme almıştır.⁸⁵⁵

Schmandt-Besserat'ın bahsi geçen başarısıyla yazının kökeni ve icadı bugün artık çok daha iyi şekilde anlaşılmış durumdadır. Buna göre tokenler; karmaşık ve sade olmak üzere koniler, küreler, diskler, silindirler, ovaler, dörtgenler, üçgenler, tetrahedronlar, kaplar, aletler, hayvanlar gibi toplamda 16 tipten oluşan küçük kil veya taştan yapılmış nesnelere meydana gelmiş olup bunlar da kendi aralarında daha alt tiplere ayrılmıştır. Boyutları tokenden tokene ya da buldukları yerleşmelere göre değişmekle beraber 1-3 cm arasında olanlar normal kategoride, 3-5 cm aralığında olanlar ise büyük grubunda sınıflandırılmışlardır.⁸⁵⁶

Malları, ürünleri ve işgücünü (işçileri) temsil etmekte olup, yaklaşık olarak MÖ 8000 yılından itibaren kullanılmaya başlanan tokenler, üretim faaliyetlerinin değişimine ve çeşitliliğine bağlı olarak önce tarımsal ve hayvansal ürünleri, ardından da şehirlerdeki atölyelerde üretilen malları hesaplamakta kullanılmışlardır. Örneğin yağlar oval tokenlerle, çeşitli tahıl ürünleri koni, küre ve disk biçimli tokenlerle, sürü hayvanları silindir tokenlerle ve iş (emek) tetrahedron tokenlerle temsil edilmiştir. Miktar ise tokenlerin sayılarının arttırılması veya azaltılmasıyla belirlenmiştir. Söz gelimi bir kap yağ 1 oval, 2 kap yağ 2 oval ile gösterilmiştir. Şehir hayatının çeşitlilik kazanması ve idari işleyişin karmaşıklaşması güvenilir bir hesaplama için tokenlerin bullaların içine saklanması gerekli kılmıştır. Bu yöntemde bullaların kırılıp içlerindeki tokenlerin sayılması suretiyle ürünlerin hesaplamaları yapılmıştır. Ayrıca alışverişi yapan taraflar arasında doğacak bir anlaşmazlığı önlemek veya meydana gelmiş bir anlaşmazlığı çözmek için yaklaşık MÖ 6500 yılından itibaren söz konusu bullalar sorumlular tarafından damga ya da silindir mühürlerle mühürlenmeye başlanmıştır. Bir süre sonra, uğraştırıcı olan mevcut hesaplama yöntemini daha kolay hale getirmek amacıyla, olasılıkla mühürleme uygulamasından da esinlenilerek bullaların içine

⁸⁵⁵ Denise Schmandt-Besserat, "The Token System of the Ancient Near East: Its Role in Counting, Writing, the Economy and Cognition", *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*, New York, 2010, s. 27; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 11-12; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 7; Barry B. Powell, *Writing: Theory and History of the Technology of Civilization*, Oxford, 2012, s. 66; Henry Rogers, *Writing Systems: A Linguistic Approach*, Oxford, 2005, s. 81.

⁸⁵⁶ D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 15; Eleanor Robson, *Mathematics in Ancient Iraq: A Social History*, Princeton ve Oxford, 2008, s. 28-34; H. Erol, "Eski Mezopotamya'da Matematik...", s. 189-190.

koyulmadan önce tokenler bullaların yüzeyine bastırılmış ve böylelikle tokenlerin şekilleri bullaların yüzeyine işlenmiştir (Şekil 33). Bu sayede bullaları kırmaya gerek kalmadan bullanın içindeki tokenlere dair bilgi edinmek mümkün olmuştur. Yaklaşık MÖ 3400-3350 tarihlerinden itibaren bullaların dış yüzeyindeki token baskılar sebebiyle tokenlerin bullaların içine koyulmasına ihtiyaç olmadığı anlaşılabilir bullaların yüzeyindeki token baskılar yardımıyla hesaplama yapılmaya başlanmıştır. Bullaların düzleştirilip tablet haline getirildiği bu gelişmenin devamında, ekmek, bira, kumaş gibi ürünleri temsil eden, üzerinde çentik veya çizgi bulunan karmaşık tokenleri tabletlere bastırarak tablet yüzeylerinde pürüzsüz ve anlaşılır baskılar oluşturmanın hayli zorlaştığı görülmüştür. Bunun çözümü olarak karmaşık tokenler, bastırılarak değil, günümüzde stylus olarak bilinen ucu üçgen biçiminde sivriltilmiş kalem benzeri çubukla çizilerek tabletlere işlenmiş ve birden fazla birimi belirtmek için özel çizimler geliştirilmiştir. Bunun sonucunda token baskıları rakam işlevi görürken, stylus ile yapılan token işaretleri mal ve ürünleri temsil etmeye başlamıştır. Böylece çivi yazısının öncüsü olan ilk işaretler ortaya çıkmıştır. Yazının bu gelişimi düşünüldüğünde hem token baskılarının hem de token işaretlerinin piktografik nitelik taşıdığı görülmekle birlikte bunlar Warburton'un kastettiği piktografik işaretlerden farklılık arz etmiştir. Zira Schmandt-Besserat'ın teorisine dayanan bu sistemde token baskıları ve işaretleri temsil ettikleri mal veya ürünlerin görünüşlerinden değil, hesap işlemlerinde kullanılan tokenlerin şekillerinden oluşmuştur.⁸⁵⁷ Öte yandan MÖ 3200 yılı civarında çivi yazısı halini alan söz konusu token baskı ve işaretleri, takip eden ilk 500 yıl boyunca Mezopotamya'da sadece muhasebe işlemlerinde kullanılmış,⁸⁵⁸ bu ise yazının sayısal kökenli olduğu düşüncesini destekleyebilecek bir örnek olarak akla gelmiştir.

Schmandt-Besserat'ın token teorisi yazının kökeni ve icadı konusunda birçok mantıklı açıklama getirmiş olsa bile eleştirilecek yönleri de içinde barındırmıştır. Onu eleştirenler arasında Jean-Jacques Glassner öne çıkmıştır. Glassner, ne kişiler arası ne de kurumsal kullanımda yazının sayı veya hesaplama kökenli olduğunu gösteren deliller

⁸⁵⁷ Denise Schmandt-Besserat, *When Writing Met Art: From Symbol to Story*, Austin, 2007, s. 3; D. Schmandt-Besserat, "Prehistoric Administrative Technologies...", s. 375-377; D. Schmandt-Besserat, *Before Writing...*, s. 6-7; D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 7-8. E. Robson, *Mathematics in Ancient Iraq...*, s. 36; H. Rogers, *Writing Systems...*, s. 83; B. B. Powell, *Writing: Theory and History...*, s. 66-68; Jacob L. Dahl, "Early Writing in Iran, A Reappraisal", *Iran*, 47, London, 2009, s. 23; İ. Albayrak, "Sembollerden Çiviyazısına Geçiş...", s. 19; A. Ölimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti...*, s. 63-64; A. Ölimirzəyev, *Ön Asiyanın Mixi Yazı Sistemləri...*, s. 15-17.

⁸⁵⁸ D. Schmandt-Besserat, "The Token System of the Ancient Near East...", s. 27.

olmadığını iddia etmiştir.⁸⁵⁹ Glassner ile benzer düşüncelere sahip diğer araştırmacılar da Schmandt-Besserat'ın görüşlerine eleştiriler getirmişlerdir. Bu eleştirilerden biri Schmandt-Besserat'ın farklı dönemlere ve farklı yerleşmelere ait tokenleri aynı kategori içerisinde yorumlaması ile ilgilidir. Nitekim Schmandt-Besserat'ın aynı tipteki tokenlerin farklı bölgelerde benzer değerlere sahip olduğuna, başka bir ifadeyle tokenlerin uluslararası bir muhasebe sistemi oluşturduğuna dair inancı yanlış bulunmuş, tam aksine tokenlerin tiplerinin zamanla değiştiği ve farklı bölgelerde farklı değerleri temsil ettiği, bunun da token tiplerine ve token sayılarına ilişkin bir istatistik oluşturmaya engel olacağı savunulmuştur. Diğer bir eleştiride ise halen açılmamış ve dolayısıyla incelenmemiş bullalar olduğu dile getirilerek kesin yargılara ulaşmak için bunların üzerinde de bilimsel çalışma yapılması önerilmiştir. Ayrıca Doğu Akdeniz aracılığıyla Mezopotamya'ya komşu durumunda olan Mısır'da tokenlere rastlanmamış olması ayrı bir soru işareti olarak yorumlanmıştır.⁸⁶⁰

2.1.5.2. Proto-Elam Yazısının İcadı ve İlk Proto-Elam Yazılı Tabletler

Çeşitli konularda yakın ilişki içinde olan Mezopotamya ve İran toprakları, yazı hususunda da bu ilişkiyi sürdürmüştür. Öyle ki ileriki satırlarda ayrıntılarıyla yer verileceği üzere İran'da yazının icadının Uruk'ta icat edilen yazı ile aynı dönemlerde gerçekleştiğine dair önemli bulgular mevcuttur. Bunun yanında, Uruk IVa tabakasında keşfedilen ilk yazı örnekleri, yazının kökeni ve icadına dair önemli kanıtlar sunmuş olmakla birlikte yazının icadına giden süreç Susa'da Uruk'takinden daha çok miktarda buluntuyla tespit edilmiştir. Nitekim Brun tarafından Susa akropolünde yapılan son arkeolojik kazılar sayesinde 18 ve 17. tabakalarda yazının icadını belgeleyen çok sayıda bulla, token ve tablet gün yüzüne çıkarılmıştır.⁸⁶¹ Ele geçen tokenlerin miktarı 432 adet olarak belirlenmiş ve bu miktar Uruk dâhil hem Mezopotamya'da hem de İran'da tek bir yerleşmede keşfedilen en yüksek token buluntusu olarak kayıtlarda yerini almıştır.⁸⁶² 18. tabakada yapılan kazılarda, Mezopotamya'daki çeşitli yerleşmelerin haricinde İran'daki birkaç yerleşmede de ele geçen bullalar ile karşılaşmıştır. Bullaların içinde

⁸⁵⁹ Jean-Jacques Glassner, *The Invention of Cuneiform: Writing in Sumer*, (çev. Zainab Bahrani ve Marc Van de Mieroop), Baltimore ve London, 2003, s. 1-83; E. Robson, *Mathematics in Ancient Iraq...*, s. 34.

⁸⁶⁰ B. B. Powell, *Writing: Theory and History...*, s. 66-69.

⁸⁶¹ A. L. Brun, "Suse, Chantier "Acropole 1"", s. 177-192; A. Le Brun ve F. Vallat, "L'origine de L'écriture a Suse", *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 8, Paris, 1978, s. 11-70; Jacob L. Dahl, "The Marks of Early Writing", *Iran*, 50, London, 2012, s. 2; F. Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran...", s. 335-336; C. Herrenschmidt, "Writing between Visible and Invisible Worlds in Iran...", s. 71.

⁸⁶² Malati J. Shendge, "The Use of Seals and the Invention of Writing", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26/2, Leiden, 1983, s. 134.

yine Uruk başta olmak üzere başka yerleşmelerde de görülen, token ya da kalkül olarak isimlendirilen nesnelere bulunmuştur. Bullaların yüzeylerinde silindirik mühür baskıları olduğu görülmüş olup, yazıya giden yoldaki diğer aşamalar da Schmandt-Besserat'ın yukarıda bahsedilen token teorisindeki gibi gerçekleşmiştir.⁸⁶³ Sözü edilen hesap araçları ile gerek Susa'daki gerekse buraya başka yerden gelen mal ve ürünler hesaplanmıştır.⁸⁶⁴

Susa'da bulla ile tabletlerin aynı arkeolojik tabakada (18. tabaka) ve aynı odada bir arada ele geçmiş olması Susa'da bullalardan tabletlere geçiş aşamasının kısa bir zaman diliminde gerçekleşmiş olduğu yönünde yorumlanmıştır.⁸⁶⁵ Susa'da bulla ve tokenlerden tabletlere geçiş aşaması, Susa akropol alanının 18. tabakasında sayısal tabletlerin (sadece sayısal işaret içeren tabletler) icadıyla başlamış, 17. tabakada (17-16. tabakalar arasındaki bir ara tabakada gerçekleştiği de iddia edilmiştir) sayısal-ideografik (sayısal işaretlere ilaveten bir veya iki nesne işareti içeren tabletler) tabletlerin icadıyla devam etmiştir.⁸⁶⁶ Nitekim Susa akropolünün 18. tabakasında keşfedilen bullaların birçoğunun yüzeyinde halen token baskıları mevcut iken 17. tabakada ele geçen bullaların yüzeyinde token işaretleri ortadan kalkmıştır.⁸⁶⁷ Erken sayısal tabletler MÖ 3400-3350 yılları arasına tarihlenmiş olup, yassı ve yuvarlık şekilde üretilmişlerdir. Mühürlü veya mühürsüz haldeki bu tabletlerin yüzeylerindeki sayısal işaretler bazen bizzat tokenlerin tabletlere bastırılmasıyla bazen ise stylus yardımıyla oluşturulmuştur. MÖ 3350-3300 tarihleri arasına ait olan geç sayısal tabletler, yassı ve dikdörtgen biçiminde şekillendirilerek tabletlerin yüzeyindeki sayısal işaretler stylus ile meydana getirilmiştir. Yassı ve dikdörtgen şekle sahip sayısal-ideografik tabletler ise MÖ 3300 yılına tarihlendirilmiştir. Bu tabletlerin yüzeyinde sayısal işaretlere ilave olarak kimi zaman bir, kimi zaman en fazla iki ideografik işarete yer verilmiştir. Hem miktarı belirten sayısal işaretlerin hem de hayvansal, tarımsal ve zanaatsal ürünleri temsil eden ideografik işaretlerin yine stylus ile çizildiği belirlenmiştir.⁸⁶⁸ Bunun yanı sıra klasik

⁸⁶³ F. Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran...", s. 336; C. Herrenschildt, "Writing between Visible and Invisible Worlds in Iran...", s. 71-75.

⁸⁶⁴ C. Herrenschildt, "Writing between Visible and Invisible Worlds in Iran...", s. 74-75.

⁸⁶⁵ F. Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran...", s. 336.

⁸⁶⁶ H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 137; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 91; F. Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran...", s. 336-337.

⁸⁶⁷ D. Schmandt-Besserat, "Prehistoric Administrative Technologies...", s. 376.

⁸⁶⁸ Robert K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", *The First Writing: Script Invention as History and Process*, Cambridge, 2005, s. 122; Vaclav Blazek, "Elam: A Bridge Between the Ancient Near East and Dravidian India?", *Mother Tongue*, 7, Piscataway, 2002, s. 123; Morteza Hessari, "How to Develop and Use of Proto-writing in Ancient Iran", *Archaeology of Iran in the Historical Period*, Springer, Cham, 2020, s. 7-8; H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 137; F. Vallat,

Proto-Elam tabletlerinin atası olarak görülen ve kalınlıkları çoğu zaman 1,5 cm'yi aşan söz konusu sayısal ve sayısal-ideografik tabletlerin, klasik Proto-Elam tabletleriyle aynı anda kullanıldığı MÖ 3300-3000 arasına yerleştirilen kısa bir örtüşme dönemi de yaşanmıştır.⁸⁶⁹

İran'da keşfedilen sayısal-ideografik tabletler ile Mezopotamya'da keşfedilen sayısal-ideografik tabletler arasındaki farklılıkları tespit etmek, her iki bölgede keşfedilen söz konusu tabletlerde sayısal olmayan birkaç işaretin nesnelere temsil eden sembolik işaretler olması sebebiyle güç bir hal almıştır.⁸⁷⁰ Diğer yandan Susa'nın yanı sıra Anşan'da ele geçen sayısal ve sayısal-ideografik tabletlerin Uruk V ve Uruk IV tabakalarındaki proto-çivi yazılı tabletlerin ilk örnekleriyle çağdaş olduğu belirlenmiştir (Şekil 34).⁸⁷¹

İran'da tokenleri, sayısal ve sayısal-ideografik tabletleri takip eden süreçte, tarihteki en eski yazı sistemlerinden biri olan Proto-Elam yazısı icat edilmiştir. Genellikle 65-70 mm uzunluk, 45-50 mm genişlik ve 16-17 mm kalınlıkta olup, kimi zaman 1,2 x 2,5 ile 17,3 x 22,7 cm arasında değişen boyutlara ulaşan kil tabletlere yazılan⁸⁷² ve MÖ 3100-2900 yılları arasına tarihlenen Proto-Elam yazısı, Uruk'ta icat edilen proto-çivi yazısı ile çeşitli açılardan ilişkili olmakla birlikte kendine özgü nitelikleri de barındırmıştır.⁸⁷³ Proto-çivi yazısı ve Proto-Elam yazısında kullanılan bazı işaretlerin şeklen benzer olmaları, anlam bakımından da ilişkili olabilecekleri yönünde değerlendirilmiştir. Şekil ve muhtemel anlam benzerliği ise her iki yazı sisteminin ortak bir kökten geldiği düşüncesinin yanı sıra Proto-Elam yazılı metinleri yazan kâtiplerin Proto-çivi yazısından ilham almış olabilecekleri öngörüsünü beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte proto-çivi yazılı tabletler ile Proto-Elam yazılı tabletler bugüne kadar aynı yerleşmede hiçbir zaman keşfedilmemiştir (Şekil 35). Her iki yazı sisteminde yazılmış metinlerin birarada yer almaması, bu yazı sistemlerinin birbirini dışladığı yönünde yorumlanmıştır. Dışlamanın nedeni açıkça bilinmemekle birlikte iki yazı sistemini birbirinden ayıran etnik veya kültürel kimlik farklılığının ya da iki yazı

"The Most Ancient Scripts of Iran...", s. 336; M. Hessari, "New Evidence of the Emergence of Complex Societies...", s. 36-38.

⁸⁶⁹ F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 91; F. Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran...", s. 336.

⁸⁷⁰ J. L. Dahl, "Early Writing in Iran, A Reappraisal", s. 23.

⁸⁷¹ M. Hessari, "How to Develop and Use of Proto-writing...", s. 8.

⁸⁷² J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 6; F. Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran...", s. 338.

⁸⁷³ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 56; Matthew W. Stolper, "Elamite", *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge, 2015, s. 65.

sistemini aynı anda kullanmanın doğurabileceği ilave zorlukların bu konuda rol oynamış olabileceği tahmin edilmiştir. Tüm bunlar ve aşağıda bahsedilecek olan hususlar Proto-çivi yazısı ile Proto-Elam yazısı arasında kafa karıştırıcı ilişkiler ve çelişkiler olduğunu göstermekle beraber konu bazı somut ve mantıksal açıklamalarla açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.⁸⁷⁴

Proto-çivi yazısında kullanılan bazı işaretler ile Proto-Elam yazısındaki sayısal olmayan birkaç işaret, Robert Keith Englund tarafından 2004 yılında yayımlanan bir çalışmada şekil bakımından karşılaştırılmış olup, söz konusu karşılaştırma Desset'in 2016 yılında yayımladığı çalışmasında yeniden ele alınmıştır. Buna göre proto-çivi yazısında koyunları temsil eden UDU işareti ile Proto-Elam yazısındaki M346 kodlu işaret, keçi anlamına gelen MAŠ ile M6, erkek köle/işçi anlamına gelen KUR_a ile M388, kadın köle/işçi anlamındaki SAL ile M72, çocuk anlamına gelen TUR ile M370b, çömlek veya kap anlamına gelen DUG ve KAŠ ile M260 ve türevleri karşılaştırılarak şeklen benzer oldukları saptanmıştır. Bununla birlikte şeklen benzer olan Proto-çivi yazısındaki işaretler ile Proto-Elam yazısındaki sayısal olmayan işaretlerin büyük bir kısmının anlam bakımından tıpatıp uyuşmadığı ve söz konusu işaretlerin kimi zaman farklı anlamlara karşılık gelirken kimi zaman da üstü kapalı, çağrışım özelliği taşıyan uzak ya da yakın anlamlara geldikleri belirlenmiştir. Örneğin Proto-çivi yazısındaki ŠE işareti ile Proto-Elam yazısındaki M488 kodlu işaretin her ikisi de şekil olarak tahıl başağına benzemesine karşın ŠE işareti anlam bakımından arpayı temsil ederken, Proto-Elam yazısında arpa anlamına gelen işaretin M488 değil, M288 kodlu işaret olduğu görülmüştür. Kısacası M488 işaretinin şeklen temsil ettiği nesneyi anlam yönünden temsil etmediği anlaşılmıştır. Yine başka bir örnekte APIN işareti ile Proto-Elam yazısındaki M56 kodlu işaretin her ikisi de şeklen bir sabanı temsil etmesine rağmen APIN işareti anlam olarak bir tarım aleti olan sabanı ifade ederken, M56 işaretinin anlam açısından muhtemelen belirli bir tarım alanını ifade ettiği ve genellikle metinlerde bu işareti ekim için kullanılan belirli bir tahıl miktarının izlediği tespit edilmiştir. Başka bir ifadeyle M56 işareti, piktografik bir niteliğe sahip olmakla birlikte anlam açısından bakıldığında temsil ettiği nesneyi değil, anlamsal ilişkiye sahip başka bir manayı ifade etmiştir. Yani bir logogramdan ziyade bir metonimogram niteliği taşımıştır. Metonimi ilkesi olarak bilinip Gelb tarafından da ifade edilen bu durumun Türkçedeki söz sanatlarından mecâz-ı mürsel olarak da bilinen

⁸⁷⁴ F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 70-89.

ad aktarmasına karşılık geldiği belirlenmiştir. Muhtemelen diğer bazı Proto-Elam yazılı işaretlerde de görülebilen bu durum soyut nitelikte olan Proto-Elam yazılı işaretlerin anlaşılmasını güçleştirmiştir.⁸⁷⁵

Proto-Elam yazısı ile proto-çivi yazısı arasındaki en net ilişkiler veya benzerlikler ise sayısal işaretler ile hesap sistemlerinde kanıtlanmıştır.⁸⁷⁶ Proto-Elam yazısındaki diğer unsurların aksine Proto-Elam yazısındaki sayısal işaretlerin ve hesap sistemlerinin daha iyi anlaşılması söz konusu işaret ve muhasebe yöntemlerinin proto-çivi yazısındaki sayısal işaret ve hesaplama uygulamalarıyla kolaylıkla karşılaştırılabilmelerine imkân sağlamıştır. Her iki yazı sisteminde bir sayısal işaretin anlamı işaretin kullanıldığı hesap yöntemine, başka bir deyişle hesaplanan nesneye göre farklılık göstermiştir. Örneğin N51 kodlu işaret, ondalık sistemde 1000 birime karşılık gelirken, hem Proto-Elam yazısında hem de proto-çivi yazısında kullanılan ikialtmışlık sistemde 120 birime karşılık gelmiştir. Ayrıca her iki yazı sisteminde de kullanılan hesap sistemleri bulunmakla birlikte ondalık sistem sadece Proto-Elam yazısında kullanılırken, EN, GAN₂ ve U₄ hesap sistemleri yalnızca proto-çivi yazısında kullanılmıştır. Bu gibi birkaç farklılık haricinde Proto-Elam yazısı ile proto-çivi yazısında kullanılan sayısal işaretler ve hesap sistemleri benzerlik göstermiştir. Buna karşın, hem proto-çivi yazısındaki hem de Proto-Elam yazısındaki sayısal olmayan işaretlerin büyük çoğunluğunun farklı olduklarının belirlenmesinin yanı sıra sayısal işaretler, hesap sistemleri ve birkaç logogramatik değer işareti haricinde proto-çivi yazısı ve Proto-Elam yazısının iki farklı yazı sistemi oldukları tespit edilmiştir. Her iki yazı sisteminin aynı anda hem benzerlik hem de farklılık taşımaları bir tezat durum oluşturmuştur. Söz konusu durum genellikle Proto-Elam yazısında kullanılan sayısal işaretlerin ve ondalık sistem haricindeki hesap sistemlerinin proto-çivi yazısından ödünç alınmasıyla açıklanırken, Desset 2012 ve 2016 yıllarında yılında yayımladığı iki çalışmada bu konuda farklı bir görüş belirtmiştir. Proto-çivi yazısı ile Proto-Elam yazısı arasında genetik bir ilişki olduğunu savunan Desset, hem Mezopotamya hem de İran'daki farklı yerleşmelerde keşfedilen ve kabaca MÖ 3500-3000 arasına tarihlenen sayısal ile sayısal-ideografik tabletlerin, proto-çivi yazısı ve Proto-Elam yazısının atası olduklarını ileri sürmüştür. Desset, proto-çivi yazısı ve Proto-Elam yazısının her ikisinde de ortak olan sayısal işaretler, hesap sistemleri ve birkaç logogramatik işaretin

⁸⁷⁵ R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 124-125; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 72-74; I. J. Gelb, *A Study of Writing*, s. 99.

⁸⁷⁶ R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 122-124.

sayısal ve sayısal-ideografik tabletlerden miras alındığını ifade etmek suretiyle iddialarını sürdürmüş ve Proto-Elam yazısının İran’da, proto-çivi yazısının ise Mezopotamya’da olmak üzere MÖ 3300-3100 arasında eş zamanlı olarak icat edildiklerini, başka bir ifadeyle çağdaş olduklarını belirtmiştir. Leon Legrain’in 1921 yılında yayımlanan çalışmasında Proto-Elam mühür figürleri ve Proto-Elam yazılı işaretler ile Mezopotamya proto-çivi yazılı ve çivi yazılı işaret külliyyatını karşılaştırarak ortak kökenlere çağrışım yapan birtakım benzerlikleri ifade ettiği⁸⁷⁷ ortak ata konusunda Scheil’in⁸⁷⁸ kendisiyle aynı görüşte olduğuna vurgu yapan Desset, proto-çivi yazısı ve Proto-Elam yazısından daha eski olup, bu iki yazı sisteminin icadından birkaç yüzyıl sonra kullanımı son bulan sayısal ve sayısal-ideografik tabletlerin, MÖ 3300-3000 yılları arasında proto-çivi yazısı ve Proto-Elam yazısı ile eşzamanlı olarak kullanıldığı kısa bir örtüşme dönemi olduğuna dikkat çekerek söz konusu örtüşmenin somut kanıtlar sayesinde açıkça gözlemlenebildiği tek yerleşmenin ise Tepe Sialk olduğunu bildirmiştir. Tepe Sialk’ın güney höyüğünün açma III kısmındaki IV.1 evreli yapının 1, 2, 3 ve 5 numaralı odalarında toplam 17 adet sayısal, sayısal-ideografik ve Proto-Elam yazılı tabletin bir arada bulunduğu atıfta bulunmak suretiyle görüşlerini arkeolojik bulgularla desteklemiştir. Desset ayrıca proto-çivi yazısının Proto-Elam yazısından kronolojik olarak daha eski olduğu anlayışının kanıtlanabilir olmadığını savunarak proto-çivi yazısı ile Proto-Elam yazısının ortak bir atadan doğan iki kız kardeşe benzetilebileceklerini öne sürmüştür.⁸⁷⁹

İlginçtir ki Proto-Elam yazısı 300 yıl gibi kısa sayılabilecek bir zaman diliminden sonra ortadan kalkmış ve uzun bir süre İran’da yazı kullanılmamıştır. Bu kısa varlık süresi ve ardında kendisinden türeyen başka bir yazı sistemi bırakmaması Proto-Elam yazısının çözülmesindeki engellerden birini teşkil etmiştir. MÖ 3. binyılın ilk yarısından itibaren ise Sumer ve Akad krallarının İran’a düzenledikleri askeri seferler neticesinde Mezopotamya çivi yazısı Elamlılar tarafından öğrenilmiş ve Elam dili Mezopotamya çivi yazısı ile yazılmaya başlanmıştır. Böylelikle İran’da ilk kez çivi yazısı kullanılmaya başlanmış olup, yazı İran’da yeniden varlık göstermiştir. MÖ 3. binyılın ikinci yarısında Elamlılar muhtemelen Mezopotamya kültürünün kendileri

⁸⁷⁷ L. Legrain, *Empreintes de Cachets Élamites (MMA P 16)*, Paris, 1921, s. 1-33; F. Vallat, “The Most Ancient Scripts of Iran...”, s. 338.

⁸⁷⁸ V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, s. 61; F. Vallat, “The Most Ancient Scripts of Iran...”, s. 338.

⁸⁷⁹ F. Desset, “Proto-Elamite Writing in Iran”, s. 72-97; François Desset, *Premières Écritures Iraniennes: Les Systèmes Proto-élamite et Élamite Linéaire*, Napoli, 2012, s. 74-79.

üzerinde artan etkisini hafifletmek maksadıyla günümüzde Linear Elam yazısı denilen kendilerine özgü yerli bir yazı icat etmişlerdir.⁸⁸⁰

2.1.5.3. Proto-Elam Yazılı Tabletlerin Keşfi ve İlk Yayınlar

Daha önce yer verildiği üzere Proto-Elam yazılı tabletlerin en yüksek miktarda gün yüzüne çıkarıldığı Susa'da evvelce başka araştırmacılar tarafından çalışmalar yapılmış olmasına rağmen Proto-Elam yazılı tabletlerin yer aldığı tabakalar Jacques Jean-Marie de Morgan'ın yaptığı kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Tekrara düşmemek adına kısaca hatırlatmak gerekirse, 1897 yılında Susa'da ilk çalışmalarına başlayan Morgan, iki adet olmak üzere Proto-Elam yazılı tabletlere ilk kez, 1898-1899 yılları arasındaki kazı sezonunda Büyük Açma olarak isimlendirdiği Açma 7'deki Tabaka II'de ulaşmıştır. Sonraki kazı sezonlarında Açma 7 genişletilmiş ve burada bol miktarda Proto-Elam yazılı tablet ele geçmiştir.⁸⁸¹

Morgan'ın 1899 yılında keşfettiği sözü edilen ilk iki Proto-Elam yazılı tablet, Father Jean-Vincent Scheil tarafından incelenip Mezopotamya çivi yazısından farklı olduğu belirtilerek 1900 yılında yayımlanmıştır.⁸⁸² 1900'lü yılların hemen başlarında keşfedilen tabletlerden de hareketle Scheil söz konusu tabletlerdeki yazıyı Proto-Elam şeklinde isimlendirmiş ve bu tabletleri içeren diğer çalışmalarını 1905, 1923 ve 1935 yıllarında yayımlamıştır. 1905 yılındaki çalışması Linear Elam yazılı işaretleri, Proto-Elam yazılı işaretlerden ayırdığı için ayrıca önem arz etmiştir.⁸⁸³ Böylelikle 1900 yılında başlayan Proto-Elam yazılı tabletlerin yayımlanması süreci sonraki yıllarda da devam etmiştir. Örneğin Mecquenem, 1949 yılındaki çalışmasında geç dönem Mezopotamya çivi yazısı işaretleri ile Proto-Elam yazılı işaretleri karşılaştırmıştır. Söz konusu bu çalışmasında yayımladığı Proto-Elam yazılı işaretlerle birlikte 1900 yılından o zamana kadar tespit edilen Proto-Elam yazılı işaretlerin sayısı 5.529'a ulaşmıştır. Bu denli fazla sayıda işaretin Linear Elam yazısı ve çeşitli mühür simgelerinin Proto-Elam yazılı işaretlerle karıştırılmasından kaynaklandığı sonraki yıllarda Piero Meriggi'nin çalışmaları sayesinde fark edilmiştir. Mecquenem 1956 yılında yayımlanan başka bir

⁸⁸⁰ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 56.

⁸⁸¹ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 57.

⁸⁸² V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Première Série (MDP 2)*, s. 130-131; K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 142.

⁸⁸³ V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, s. 60; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 17)*, s. 1-68; pl. 1-59; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 26)*, Paris, 1935, s. I-XIV, pl. I-LII; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites Supplément (MMAP 26S)*, Paris, 1935, s. pl. LIII-LXV; K. Abdi, "From Écriture to Civilization...", s. 142.

çalışmasında ise 15 adet Proto-Elam tabletini incelemiştir. Meriggi, 1969-1974 yılları arasında Proto-Elam yazılı işaretler ile ilgili yayımladığı çalışmalarında işaretlerin grafiksel ve anlamsal farklılıklarını ayırmak için ciddi bir çaba harcamış ve birbirinden farklı olan Proto-Elam yazılı işaret sayısının toplamda 393 olduğunu tespit etmiştir. Çok sayıda küçük hata barındırmasına rağmen onun bu çalışması Proto-Elam yazılı tabletler konusunda bir dönüm noktası olmuş ve sonraki çalışmalara da temel oluşturmuştur.⁸⁸⁴ Ayrıca Meriggi'nin oluşturduğu söz konusu işaret listesindeki işaretler, sıralı rakamlarla gösterilmelerinin yanı sıra bu işaretleri başka araştırmacıların tespit ettiği veya tespit ettiğini iddia ettiği işaretlerden ayırt etmek amacıyla başlarına Meriggi'nin soyisminin baş harfi olan M harfi getirilmiş ve işaretler bu şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Meriggi'nin işaret listesindeki 388. işaret Proto-Elam yazısı üzerine yapılan tüm çalışmalarda M388 olarak belirtilmiştir.⁸⁸⁵

2.1.5.4. Proto-Elam Yazılı Tabletlerin Keşfedildiği Yerler ve Proto-Elam Yazılı Tablet Koleksiyonları

Susa'da yapılan ilk kazılar sırasında dönemin araştırmacıları keşfettikleri Proto-Elam yazılı tabletlere ilaveten Linear Elam yazılı tabletleri, Uruk V tipi tabletleri ve farklı dönemlere ait çivi yazılı nesnelere hatalı şekilde Proto-Elam olarak sınıflandırmışlardır. Scheil'in belirttiğine göre Susa tabletlerinin çoğu büyük gruplar halinde bulunmuştur. Ancak Susa'daki ilk kazılar esnasında buluntuların ortaya çıkarıldığı noktalar doğru ve titiz biçimde kayda geçirilmediği için Scheil'in iddiasını doğrulamak mümkün olmamıştır. Bunun yanında, Susa'daki tabletlerin çoğunun Akropol alanında keşfedilmiş olması Scheil'in iddiasının doğruluk payı olabileceğini akla getirmiştir. Diğer yandan, Uruk IV ve Uruk III tabletlerinin bir arşiv niteliği taşıdığını söylemek nasıl güçse, Proto-Elam yazılı tabletler için aynı güç durum söz konusu olmuştur.⁸⁸⁶

⁸⁸⁴ R. de Mecquenem, *Épigraphie Proto-élamite (MMAI 31)*, Paris, 1949, s. 5-146; R. de Mecquenem, "Notes protoélamites", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale (RA 50)*, 50/4, Paris, 1956, s. 200-204; P. Meriggi, "Altsumerische und Proto-elamische Bilderschrift", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Supplementa I*, Wiesbaden, 1969, s. 156-163; Piero Meriggi, *La Scrittura Proto-elamica. Parte I^a: La Scrittura e il Contenuto dei Testi*, Roma, 1971, s. 5-224; Piero Meriggi, *La Scrittura Proto-elamica. Parte II^a: Catalogo dei Segni*, Roma, 1974, s. 5-285; Piero Meriggi, *La Scrittura Proto-elamica. Parte III^a: Testi*, Roma, 1974, s. 1-188; R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 103-104; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 58-59; P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 5-6; M. J. Steve, *Syllabaire élamite Histoire et paléographie*, s. 4.

⁸⁸⁵ F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 71.

⁸⁸⁶ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 60.

2016 yılında yapılan hesaplamalara göre toplam sayıları 1636 ile 1839 arasında değişen Proto-Elam yazılı tabletler, İran'daki birden fazla yerleşmede keşfedilmiştir. Keşfedilmiş bütün tabletlerin %88'ini oluşturan ve zaman zaman aynı tabletlere ait parçaların farklı tabletlere aitmiş gibi hesaplanmasından dolayı 1557-1760 arasında değişen sayıya ulaşan tabletler, 1900-1935 yılları arasında Fransız araştırmacılar tarafından Susa'da yapılan kazılar sırasında bulunmuştur. Susa'dakilerden sonraki ilk Proto-Elam yazılı tabletler 5 adet olmak üzere Tepe Sialk'ta ele geçmiştir. Diğer Proto-Elam yazılı tabletler ise Anşan'da 33, Tepe Yahya'da 27, Tepe Sofalin'de 11, Tel Gazir'de 1, Şehr-i Suhte'de 1 ve Tepe Özbeki'de 1 adet olarak keşfedilmiştir (Şekil 36).⁸⁸⁷ Erken Proto-Elam yazılı tabletler sadece Susa ve Tepe Sialk'ta ele geçerken, en erken standart Proto-Elam yazılı tabletler yalnızca Susa, Tepe Sialk ve Tepe Özbeki'de bulunmuştur. Standart ve Geç Proto-Elam yazılı tabletler ise Susa, Anşan, Tepe Sofalin, Tepe Yahya ve Şehr-i Suhte'de ortaya çıkarılmıştır. Bu kronolojik sıralama Proto-Elam yazı sisteminin Susa'da icat edildiği fikrini güçlendirmenin yanı sıra Proto-Elam yazı sisteminin önce kuzey ve kuzeydoğu yönünde, daha sonra ise güney yönünde yayıldığını göstermiştir.⁸⁸⁸ Söz konusu yerleşmelerin coğrafi dağılımı göz önünde bulundurulduğunda Proto-Elam yazısının 300.000 km²'lik bir alana, başka bir ifadeyle İran'ın yüzölçümünün %18'ine, Türkiye'nin yüzölçümünün ise %38'ine karşılık gelen bir alana yayıldığı belirlenmiştir.⁸⁸⁹

Anşan'da ortaya çıkarılan Proto-Elam yazılı tabletlerin, Susa'da bulunan Proto-Elam yazılı tabletlerdeki ile yakın miktarda nesne kaydı taşıdığı görülürken, Tepe Yahya ve Tepe Sialk'taki Proto-Elam yazılı tabletlerin daha az sayıda nesne barındırdığı saptanmıştır. Buna ilaveten Anşan'da ele geçen Proto-Elam yazılı tabletlerden özellikle ikisinin hem içerik ve nesne miktarı hem de idari karmaşıklık açısından Susa'daki Proto-Elam yazılı tabletlerle oldukça benzer olduğu anlaşılmıştır. Buna karşın sözü edilen M1155 ve M1156 işaret kodlu iki tablet Susa'da olduğu gibi silindir mühürlerle değil, damga mühürlerle mühürlenmiş ve bu bakımdan Susa'daki Proto-Elam yazılı tabletlerden farklılık göstermiştir. Öte yandan Proto-Elam yazılı tabletlerden elde edilen bilgilerden Proto-Elam yazısının coğrafi yayılım düzenine dair yorumda bulunulmuştur. Buna göre Proto-Elam yazısı Susa'dan başlamak üzere önce Zagros Dağları'nın (Tepe

⁸⁸⁷ F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 69-70; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 59-61.

⁸⁸⁸ J. L. Dahl, "The Proto-Elamite Writing System", s. 385.

⁸⁸⁹ P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 2.

Sialk bölgesi) doğu etekleri boyunca kuzeye (Tepe Özbeki civarına) ve ardından Büyük Horasan Yolu'nu (Tepe Sofalin bölgesi) takip ederek doğuya doğru ilerlemiştir. Muhtemelen daha sonra ise İran'ın güneyine yönelerek Anşan, Tepe Yahya ve Şehr-i Suhte'ye ulaşmıştır.⁸⁹⁰

Proto-Elam yazılı tabletler dünyanın farklı yerlerinde koruma altına alınmış olup, Paris'teki Louvre Müzesi ve Tahran'daki İran Ulusal Müzesi Proto-Elam yazılı tabletlerin çok büyük bir bölümünü barındıran iki ana merkez olarak öne çıkmıştır. Bu iki müzenin yanı sıra Kudüs Couvent Saint-Etienne'de muhtemelen Scheil tarafından hediye edilmiş olan 9 tablet ve parça; Sao Paulo Üniversitesi Etnoloji Müzesi'nde en az 8 tablet ve parça; E. Porada'nın evrakları arasında fark edilip Columbia Üniversitesi Columbia Sanat Eşyaları biriminin koleksiyonunda koruma altına alındığı bildirilen 1 tablet; Saint Petersburg'daki Devlet Hermitage Müzesi'nde 1 tablet (Şekil 37); Marsilya'da (anonim koleksiyon) bir tablet; Ashmolean Sanat ve Arkeoloji Müzesi'nde 1 tablet olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bilinmeyen sayıda Proto-Elam yazılı tabletin Tahran ve Susa'daki çeşitli müzelerde ve yayımlanmamış çok sayıda küçük parçanın Louvre Müzesi'nde yer aldığı bilinmektedir.⁸⁹¹

Rusya'nın Saint Petersburg şehrindeki Devlet Hermitage Müzesi'nde 15777 envanter numarası ile kayıtlı, daha önce herhangi bir çalışmada yayımlanmamış Proto-Elam yazılı tabletin ön ve arka yüzünün fotoğrafları müzeden resmi izinle temin edilerek tarafımızdan incelenmiştir. Tabletten fotoğrafları üzerinden yaptığımız incelemelerden ve müzeden elde edilen ilave bilgilerden tablet hakkında şu tespit ve değerlendirmelere ulaşılmıştır: MÖ 3100-2900 yıllarına ait olan tablet, kilden yapılmış olup 7.5x4.2 cm ölçülerindedir. Scheil⁸⁹², Mecquenem⁸⁹³ ve Meriggi'nin⁸⁹⁴ Proto-Elam işaret listeleri ile Dahl'ın⁸⁹⁵ Proto-Elam kısmi işaret listeleri ışığında tablette yer alan sayısal ve sayısal olmayan işaretler ve tablette kullanılan hesap sistemiyle ilgili belirli sonuçlara varılmıştır. Buna göre tablette hesap sistemi olarak Proto-Elam yerli hesap sistemi olan Ondalık Sistem D⁸⁹⁶ kullanılmıştır. Mecquenem'in işaret listesinde 3176⁸⁹⁷,

⁸⁹⁰ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 59-62.

⁸⁹¹ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 59-60.

⁸⁹² V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, s. 83-114.

⁸⁹³ R. de Mecquenem, *Épigraphie Proto-élamite (MMAI 31)*, s. 44-150.

⁸⁹⁴ P. Meriggi, *La Scrittura Proto-elamica. Parte IIa...*, s. 6-24.

⁸⁹⁵ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 186-227; J. L. Dahl, "Animal Husbandry in Susa...", s. 125-126.

⁸⁹⁶ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 76.

⁸⁹⁷ R. de Mecquenem, *Épigraphie Proto-élamite (MMAI 31)*, PL. XLIV.

Meriggi'nin işaret listesinde ise 122b⁸⁹⁸ koduyla geçen tabletteki ilk işaretin, başlık işlevi gördüğü tespit edilmiştir. Tablette dört kayıt saptanmıştır. Birinci kayıta 51 yetişkin dişi keçi olduğu belirlenmiştir. İkinci kayıta 6 yetişkin dişi koyun olduğu, 6 yetişkin dişi koyundan sonra ise 1 tane ideografik işaret geldiği fark edilmiştir. Bu ideografik işaretin, Mecquenem'in işaret listesinde 100,⁸⁹⁹ Meriggi'nin işaret listesinde 3,⁹⁰⁰ Damerow ve Englund'un birlikte kaleme aldıkları kısmi işaret listesinde ise 11⁹⁰¹ ile numaralandırıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca bu ideografik işaret, Damerow ve Englund'un Tepe Yahya'da keşfedilen Proto-Elam tabletlerindeki işaretlerden oluşturdukları kısmi işaret listesinde yer aldığı için incelediğimiz tablet ile Tepe Yahya tabletleri arasında genel Proto-Elam niteliklerinin haricinde küçük de olsa ek bir benzerlik olduğu sonucuna varılmıştır.⁹⁰² Üçüncü kayıta 47 yetişkin dişi keçi olduğu tespit edilmiştir. Dördüncü kaydın yer aldığı tabletin sol alt kısmının kırık olduğu görülmüştür. Bu kırık kısımda 1 yetişkin dişi koyun işaretinin izlerine rastlanmıştır. Kırık kısımdaki sayısal işaretler arasından sadece 2 tanesinin hasar görmediği anlaşılmıştır. Bu kısımdaki geriye kalan işaretler arasından 4 işaretin hasarlı olduğu fark edilmiştir. Belirtilen 2 hasarsız ve 4 hasarlı işaretin 1 sayısal değeri taşıdıkları belirlenmiştir. Bu tespitlerden hareket edilerek tabletin kırık kısmında 1 sayısal değerine sahip toplam 7 veya 8 işaret olduğu tahmin edilmiştir. Böylelikle tabletin kırık kısmında 7 ya da 8 yetişkin dişi koyun not edildiği öngörülmüştür. Ayrıca tabletin arka yüzünde herhangi bir işarete veya mühre rastlanmamıştır.

2.1.5.5. Proto-Elam Yazılı Tabletler ile Proto-Elam Yazı İşaretlerinin Özellikleri

Proto-Elam yazılı tabletlerin şekillerine göre üç ya da dört gruba ayrılabilceği değerlendirilmiştir (Şekil 38). Bu sınıflandırma işlev veya içerik bakımından değil, kronolojik kapsamda gerçekleşmiştir. İlk grubu, kalın dikdörtgen tabletler meydana getirmiştir. Bunlar tek bir işaret veya bir işaret grubuyla temsil edilen başlık işaretlerinin yanı sıra, nesne işaretleri ve sayısal işaretler barındırmış olup, içerdikleri metinler anlam yönünden diğer Proto-Elam yazılı tabletlere oranla daha sade nitelik taşımıştır. Bu tipteki bazı tabletlerdeki metinlerde başlık olarak nitelendirilen işaretler yer almasına karşın hiçbir tablette alt kayıtlara rastlanmamıştır. Tabletlerdeki işaretler düzgün bir

⁸⁹⁸ P. Meriggi, *La Scrittura Proto-elamica. Parte IIa...*, s. 12.

⁸⁹⁹ R. de Mecquenem, *Épigraphie Proto-élamite (MMAI 31)*, PL XIII.

⁹⁰⁰ P. Meriggi, *La Scrittura Proto-elamica. Parte IIa...*, s. 7-8.

⁹⁰¹ P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 54-65.

⁹⁰² P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, Plate 2a-2b(TY 11).

şekilde yazılmamıştır. Bu durum bu gruptaki tabletlerin “ilkel” olarak yorumlanmasına yol açmıştır. Ayrıca metinlerde bir defalık kullanılan işaretlerin hayli yüksek miktarda olduğu saptanmıştır. Söz konusu tabletler, Susa’daki ilk kazılar sırasında dolayısıyla tabakaları net olmayan bir biçimde keşfedilmiş olmalarına rağmen eski kazılardan elde edilen ikinci dereceden kanıtlar neticesinde bu tabletlerin aşağıda bahsedilen diğer gruplardaki tabletlerden daha aşağıdaki bir seviyede buldukları ve böylelikle onlardan daha eski oldukları öngörülmüştür. Bunun yanı sıra bu tabletlerin yazı tipleri ve söz dizimleri bakımından Proto-Elam yazısının en eski örneklerini teşkil ettikleri tespit edilmiştir. Bu sınıflandırmadaki tabletlerin büyük bir bölümü Scheil tarafından 1923 yılında MMAP 17’de yayımlanmıştır.⁹⁰³

Kalın dikdörtgen tabletlerin ardından ikinci sınıflandırmayı ince dikdörtgen tabletler takip etmiştir. Bu gruptakiler Proto-Elam yazılı tabletler arasında en fazla miktarda bulunan, standart özellikteki tabletler olarak öne çıkmıştır. Klasik Proto-Elam yazılı tabletler olarak da isimlendirilebilecek bu tabletlerdeki metinlerin çoğu ince uçlu stylus kullanılarak yazılmak üzere daima dikdörtgen tabletin uzun kenarı paralelinde yazılmıştır. İşaretlere oranla kalın olan çizgilerle dikey haldeki dikdörtgen tablet yüzeyine yukarıdan aşağıya doğru satır benzeri hizalama çizgileri çekilmiştir. Proto-Elam yazılı işaretler tabletin sol üst köşesinden başlanmak üzere sağdan sola doğru bu hizalama çizgilerinin arasına yazılmış ve yine yazıldıkları yönde yani sağdan sola doğru okunmuşlardır. Ayrıca araştırmacıların Proto-Elam yazılı tabletleri okuma ve incelemede sorun yaşamamaları için Asurolojideki standartlar gereğince tabletleri saat yönünün 90° tersine çevirerek dikey hale getirmeleri gerekmiştir. Ayrıca cetvel ile çizilmiş gibi düzgün hat görüntüsü veren sözü edilen hizalama çizgilerinin bazen sağa doğru eğimli şekilde çizildikleri belirlenmiştir (Şekil 39).⁹⁰⁴

Bir başlık ve toplama işlemi gereken sayı işaretleriyle ilişkili bir veya daha fazla kayıttan oluşan ince dikdörtgen tabletlerden bazıları hem kayıt hem de alt kayıtlara sahip oldukları için oldukça karmaşık nitelik göstermişlerdir. İnce dikdörtgen tabletler

⁹⁰³ J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, “Chronological Parameters...”, s. 365-371; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 62-63; J. L. Dahl, “The Marks of Early Writing”, s. 3; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 17)*, s. pl. 1-59.

⁹⁰⁴ Robert K. Englund, “The Proto-Elamite Script”, *The World's Writing Systems*, New York ve Oxford, 1996, s. 162-163; R. K. Englund, “The State of Decipherment of Proto-Elamite”, s. 104; J. J. Glassner, “Les Tablettes...”, s. 103; P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 13; F. Vallat, “The Most Ancient Scripts of Iran...”, s. 338; F. Desset, “Proto-Elamite Writing in Iran”, s. 78; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 63-70; J. L. Dahl, “The Marks of Early Writing”, s. 4-8; C. C. Lamberg-Karlovsky ve M. Lamberg-Karlovsky, “An Early City in Iran”, s. 105.

arasından hizalama çizgileri taşımayanların, hizalama çizgisi taşıyanlardan kronolojik olarak daha eski olduğu belirlenmiştir. Bu gruptaki metinlerde kullanılan işaretlerin ilk gruptaki işaretlerde sıkça görülen tek değerlilikten nispeten sıyrılıp birden fazla değeri temsil ettikleri belirlenmiştir. Bunun yanı sıra bu gruptaki metinlerin önemli bir kısmında başlık bulunduğu görülmüştür. Morgan'ın kazıları sırasında ilk ele geçen iki Proto-Elam yazılı tabletin de aralarında yer aldığı bu klasik Proto-Elam yazılı tablet grubu Akropol I'in 16c-14b tabakalarında keşfedilmiş olup, Scheil tarafından 1900-1935 tarihleri arasında MDP 2, MDP 6 ve MMAP 26S'te yayımlanmıştır.⁹⁰⁵

Üçüncü Proto-Elam yazılı tablet grubunu, klasik Proto-Elam yazılı tabletlere oldukça benzeyen yastık şeklindeki tabletler meydana getirmiştir. Diğer Proto-Elam yazılı tabletlere oranla az sayıdaki bu tabletler gelişmiş bir içeriğe sahip olup, daima hizalama çizgisi içermişlerdir. İkinci gruptaki tabletlerde olduğu gibi bu gruptaki tabletlerde de metinler tabletlerdeki çizgilerden dışarı taşmayacak şekilde düzgün yazılmış olup, yine bu metinlerde de başlıklara ilaveten kayıtlar ve alt kayıtlar yer almıştır. Bunun yanı sıra yine ikinci grup tabletlerde görüldüğü üzere birden fazla değeri ifade eden işaretlere rastlanmıştır. İkinci gruptaki tabletlerden daha yakın zamana tarihlenen bu tabletlerin bir örneği son dönem Susa kazıları sırasında gün yüzüne çıkarılmıştır.⁹⁰⁶

Proto-Elam yazılı tabletlerin dördüncü ve son grubunu ise şeklen çok büyük, düz ve kalın olan tabletler oluşturmuştur. Fiziksel özelliklerinden hareket edilerek bu tabletlerin yukarıda bahsi geçen birinci gruptaki tabletlerden daha geç, ikinci gruptakilerden ise daha erken bir zaman aralığına ait oldukları önerilmiş olmakla beraber, hepsi tabakalı alanların dışında ortaya çıkarıldıkları için tarihlenmeleri mümkün olmamıştır. Bu grupta yer alan yedi tablet ve parça Scheil tarafından 1923 yılında MMAP 17'de yayımlanmıştır.⁹⁰⁷

⁹⁰⁵ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 63; V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Première Série (MDP 2)*, s. 1-134; V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, s. 1-129; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites Supplément (MMAP 26S)*, s. pl. LIII-LXV; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 366-371; J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 3.

⁹⁰⁶ J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 366-371; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 64; J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 3.

⁹⁰⁷ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 64; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 366; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 17)*, s. pl. 1-59.

Proto-Elam yazılı işaretlerin boyutu ve şekli incelendiğinde işaretlerin yazımında Mezopotamya’da olduğu gibi en az iki ve muhtemelen üç farklı tipte stylus kullanıldığı saptanmıştır. Örneğin farklı tabletlerin yanı sıra kimi zaman aynı tablette bile sayısal ve diğer işaretleri yazmakta işlev gören büyük ve küçük yuvarlak uçlu stylusların haricinde, sayısal olmayan işaretleri çizmek için sivri veya üçgen uçlu stylus kullanılmıştır. Bir stylusun iki ucunun farklı tipte olma ihtimali düşünüldüğünde kullanılan stylusun üç yerine iki adet olabileceği de ihtimal dâhilinde görülmüştür. Bunun yanı sıra Mezopotamyalı kâtiplerin kullandıkları küçük yuvarlak uçlu stylusların aksine Proto-Elam Dönemi İran’ında kullanılan küçük yuvarlak uçlu styluların uçlarının düz değil, dışbükey olduğu belirlenmiştir. Buna karşın büyük yuvarlak uçlu stylusun ucunun hem Mezopotamya hem de İran’da düz olduğu tespit edilmiştir.⁹⁰⁸ Diğer yandan Proto-Elam yazılı tabletlerde dairesel işaretlerin bir kısmı stylusun tablete derin şekilde bastırılmasıyla oluşturulmuşken bir kısmı stylusun tablete hafifçe bastırılmasıyla meydana getirilmiştir. Araştırmacılar söz konusu dairesel işaretler arasındaki bu farklılığı göz ardı etmemek için tabletlerin kopya çizimlerinde derin olan dairesel işaretleri siyah renkle gösterirken derin olmayan dairesel işaretleri gri renkle göstermişlerdir (Şekil 40).⁹⁰⁹

Erken dönem Proto-Elam yazılı işaretler, Geç Uruk Dönemi metnindeki işaretlerle benzer şekilde yazılırken, geç dönem Proto-Elam yazılı metinler gözle görülür bir biçimde çivi/kama şeklinde yazılmıştır. Yine geç dönem Proto-Elam yazılı metinlerde simetrik işaretlerdeki dikey vuruşlar genellikle baş kısımlar zıt yönlerde bakacak şekilde iki vuruşla oluşturulmuş bir görüntü arz etmiştir. Proto-Elam yazılı tabletlerde mühürlere ve karalama olarak nitelendirilebilecek yazma denemelerine ek olarak birkaç çeşit metin dışı işaret de yer almıştır. Erken dönem Proto-Elam yazılı tabletlerde hiç görülmemesinin aksine genellikle hizalama çizgileri barındıran geç dönem Proto-Elam yazılı tabletlerde hizalama çizgileri daima yuvarlak uçlu stylusun kenarı yardımıyla çizilmiştir (Şekil 41). Bu tip tabletler arasından az rastlanmakla beraber üst kenarları boyunca özel hizalama çizgileri taşıyanlar, Uruk’ta keşfedilmiş tabletlerdeki EN sistemi olarak bilinen işaretlere benzeyen köşe işaretleri barındırmışlardır. Köşe işaretleri genellikle tabletin ön yüzüne olmak üzere yuvarlak uçlu stylusun kenarıyla çizilmiş olmakla birlikte bazı tabletlerde köşe işaretleri tabletin

⁹⁰⁸ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 65.

⁹⁰⁹ J. L. Dahl, “Animal Husbandry in Susa...”, s. 87.

arkasına gelecek şekilde sivri uçlu stylus ile çizilmiştir. Belki de birçok insan tarafından ilginç bulunabilecek köşe işareti, Falkenstein göre tabletlerin ön yüzünü arka yüzünden ayırt etmek için kullanılmıştır. İsveçli matematik tarihçisi ve doğu bilimci Jöran Friberg ise sözü edilen işaretin, tabletin ön tarafındaki metnin devamının tabletin arka tarafında olduğunu belirtmeye yaradığını ileri sürmüştür.⁹¹⁰

Proto-Elam yazı sisteminin, çağdaşı olan proto-çivi yazısı gibi logogramatik ve fonetik değerler içeren işaretlerden meydana gelen karma bir nitelik taşıdığı tespit edilmiştir. Ayrıca kullanımlarına göre bazı işaretlerin muhtelen birden fazla logogramatik ya da fonetik değere karşılık geldiği değerlendirilmiştir (Şekil 42). Bu yüzden işaretleri nitelerken sayısal/sayısal olmayan işaret veya logogramatik/fonetik işaret şeklindeki bir tanımlamaya gidilmesinin yerine sayısal/sayısal olmayan değerdeki işaret ya da logogramatik/fonetik değerdeki işaret şeklinde bir tanımlamada bulunulması gerektiği önerilmiştir. İşaretlerin anlamsal değerleri ise kısaca şu şekilde belirtilmiştir: 1. Logogramatik değer işaretleri, 1.1. Logogramatik sayısal değer işaretleri, 1.2. Logogramatik sayısal olmayan değer işaretleri, 1.2.a. Logogramatik nesne değeri işaretleri (bu işaretler kendilerinden sonra gelen piktografik veya piktografik olmayan sayısal gösterimle nitelenirler/açıklanırlar.), 1.2.b. Birey, hanehalkı ya da kurumsal bir yapıyı temsil eden logogramatik değer işaretleri (piktografik veya piktografik olmayan yapıda olabilirler.), 1.2.c. Sayısal olmayan ve nesne olmayan logogramatik değer işaretleri, 2. Fonetik değer işaretleri (hece işaretleri). Söz konusu işaretler arasında temel olarak 1.1., 1.2.a, 1.2.b ve 2 ile gösterilen işaretlerin anlamsal değerlerini tespit etmek mümkün olmuştur.⁹¹¹

2.1.5.6. Proto-Elam Yazılı Metinlerde Söz Dizimi

Proto-Elam yazılı metinlerin genel yapısı her ne kadar Mezopotamya’da ele geçen proto-çivi yazılı metinlerinkiyle benzerlik taşıyor olsa da söz konusu iki metin türü belli farklılıklar da barındırmıştır. Örneğin proto-çivi yazılı işaretler karmaşık bir biçimde yazılmışken, Proto-Elam yazılı işaretler birkaç istisna haricinde yatay haldeki işaretlerin tabletlere dikey sütunlar halinde, toplam hariç belirgin bir aralık olmaksızın

⁹¹⁰ A. Falkenstein, *Archaische Texte aus Uruk*, s. 12; Jöran Friberg, “Counting and Accounting in the Proto-Literate Middle East; Examples from Two New Volumes of Proto-Cuneiform Texts”, *Journal of Cuneiform Studies*, 51, Chicago, 1999, s. 130; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 65-66; J. L. Dahl, “The Marks of Early Writing”, s. 8.

⁹¹¹ F. Desset, “Proto-Elamite Writing in Iran”, s. 70.

yerleştirilmesi suretiyle yazılmıştır.⁹¹² Tepe Yahya'da ele geçen Proto-Elam yazılı tabletlerdeki dikey tek çizgilerin haricinde işaretler arasında, işaretleri ayırma işlevi olan herhangi bir işaret bulunmadığı saptanmıştır. İstisna durumlarda ise aynı tip sayısal işaretle yazılıp ard arda gelen iki farklı sayısal gösterimi birbirine karıştırmamak amacıyla söz konusu iki sayısal gösterim arasına metnin yönüne göre dikey konumda olan ve stylusla bir kez dokunularak oluşturulan tek çizgi koyulmuştur. Romen rakamlarından örnek vermek gerekirse 10 rakamına karşılık gelen X işareti aralarında boşluk bırakılarak iki kez yazıldığında (X X) 10 ve 10 anlamına (birbirinden bağımsız iki anlam) karşılık gelirken aralarında boşluk bırakılmadan yazıldıklarında (XX) 20 anlamına (tek anlam) gelmektedir. Daha önce belirtildiği üzere Proto-Elam yazılı metinlerdeki bu tür örneklerle Tepe Yahya'da keşfedilen tabletlerde rastlanmıştır (Şekil 43).⁹¹³ Tüm bu özellikleri dolayısıyla Proto-Elam yazılı metinlerin genel yapısı, proto-çivi yazılı metinlerinkine oranla konuşma diline daha uygun bir yapı göstermiştir. Proto-Elam yazılı tabletler, metnin tamamı için bir başlık işlevi gören ve işlemlerin ait olduğu kişiyi veya aileyi belirtmeye yarayan bazen sade bazen ise karmaşık yapıda olan bir işaretle başlamıştır. Bazı durumlarda, özellikle erken dönem Proto-Elam yazılı metinlerde başlık kullanılmamış, saklama yeri ya da mühürleme işlemi başlık görevi görmüştür. Başlık şekil bakımından ana metinden hiçbir zaman ayrılmadığından başlık ile metindeki ilk kayıt arasındaki sınırın nereye yerleştirildiğini anlamak her zaman kolay olmamıştır. Özellikle metnin geri kalanına veya muhasebe konusuna (hayvan, ürün vb.) ait bilgileri barındıran kayıtların bulunduğu geç dönem metinlerinde başlığı ilk kayıttan ayırt etmek oldukça güçleşmiştir. Başlığın ardından gelen metin bir ya da birden fazla kayıt barındırabilmekte olup, her kayıt bir veya daha fazla nesne işareti ve nesne işaretinin ardından gelen sayısal işaretten meydana gelmiştir.⁹¹⁴ Bunun yanı sıra Proto-Elam yazılı tabletlerdeki başlıklar, genellikle amacı, yetkili kişi ya da kurumu belirtmekte olup, proto-çivi yazılı tabletlerde genellikle tabletlerin arka yüzlerine son

⁹¹² V. Scheil, "Documents Archaiques en Écriture Proto-Élamite", *Revue Biblique*, 2/3, Paris, 1905, s. 376; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 69-70; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 78-79.

⁹¹³ P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 34-35; J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 4.

⁹¹⁴ R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 104-105; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 69-71; P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 13-16; J. L. Dahl, M. Hessari ve R. Y. Zoshk, "The Proto-Elamite Tablets...", s. 61; R. K. Englund, "The Proto-Elamite Script", s. 163; J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 4.

toplama birlikte yazılan kolofonlar ile yaklaşık olarak aynı işleve sahip olmalarına ilaveten hiçbir zaman sayısal bir işaret içermemişlerdir.⁹¹⁵

Tabletlerin ana kısmını oluşturan kayıtların basit ve karmaşık kayıtlar olmak üzere iki şekilde yazıldığı tespit edilmiştir. Basit kayıtlar bir nesne işareti ve ardından gelip onun miktarını veya ölçüsünü belirleyen sayısal işareten oluşmuştur. Bu kayıt tipi araştırmacılar tarafından sırasıyla nesne+sayısal işaret şeklinde özetlenmiştir. Karmaşık kayıtlar ise başka bir hesaplanmış nesneye atıfta bulunan kayıtlardan meydana gelmişlerdir. Diğer bir deyişle nesne açıkça belirtilmeyip dolaylı olarak ifade edilmiştir. Araştırmacılar tarafından sırasıyla birinci nesne+sayısal işaret, ikinci nesne+sayısal şeklinde özetlenen bu yöntemde ilk nesne sadece bir birey tarafından temsil edildiğinde gösterilmezken, ikinci nesne zaten tam olarak bilindiği durumlarda, örneğin tahıllar söz konusu olduğunda gösterilmemiştir. İkinci nesnenin gösterilmediği bu uygulamaya özellikle işçi gruplarını ve onların tayınlarını varsayımsal olarak kaydeden tabletlerde rastlanılmıştır. Öte yandan farklı kayıtlar tabletlere aralarında herhangi bir boşluk ve çizgi olmadan iki sütun halinde ya da tabletin ön yüzünün sonuna veya arka yüzünün başına yazılmıştır. Proto-Elam yazılı tabletlerin, proto-çivi yazılı tabletlerin aksine bu şekilde aralıksız ve dağınık olmayan bir şekilde yazılmış olmaları, onların herhangi bir eksik veya yanlış okunmaya yer vermemek adına titizlikle okunmalarını gerektirmiştir. Diğer yandan kayıtların hepsinin veya bir kısmının toplamları daima tabletin arka yüzüne yazılmış olup, bunun öncesinde her zaman olmamakla birlikte metinde geçen kişi ve kurumları ya da hesaplanan nesnelere hatırlatan sayısal olmayan işaretlere yer verilmiştir. Hesaplanan nesnelere, aynı anlamsal kategoride (örneğin koç, koyun, erkek kuzu, dişi kuzu) olduklarında bu nesnelere ortak bir anlamsal alana ait olduklarını gösteren ve ortak bir payda olarak kullanılan işaretin altına yazılmışlardır. Ayrıca proto-çivi yazılı tabletlerde zamanı belirten U₄ sisteminin aksine Proto-Elam yazılı tabletlerin hiçbirinde gün, ay, yıl vb. gibi zaman gösterimine rastlanmamıştır. Zaman belirtilmemesinin sebebi kesin olarak bilinmemekle birlikte hesaplamalarda kullanılacak zaman bilgisinin Proto-Elam yazılı tabletleri yazan kâtipler arasında açıkça bilindiğinden ve belirtmeye gerek olmayan standart bir zaman hesaplama yöntemi kullanıldığından kaynaklandığı tahmin edilmiştir. Buna ilaveten Dessert, bazı Proto-

⁹¹⁵ Robert K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", *Encyclopaedia Iranica*, 8/3, Costa Mesa, California, 1998, s. 326-327; R. K. Englund, "The Proto-Elamite Script", s. 163; R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 104.

Elam yazılı tabletlerin kenarlarında yer alan N34 sayısal işaretinin, bir aylık hesap dönemini gösterebileceğini iddia etmiştir.⁹¹⁶

Proto-çivi yazısında genellikle nesneden önce sayısal bir ifade gelirken Proto-Elam yazısında sayısal işaret, nesne işaretinden sonra yazılmış olup,⁹¹⁷ sayılabilen ya da ölçülebilen nesnenin miktarını belirtmiştir. Kayıtların zaman zaman alt kayıtlara da sahip olduğu fark edilmiştir. Kayıtların büyük bir kısmı toplanmıştır.⁹¹⁸ Toplamlar daima tabletin arka yüzüne yazılmıştır. Toplamlar, ayrı ayrı toplanmış birden fazla farklı ürün içerebilmekte olup, toplamı ve tabletin ön yüzüne sığmayan ilave kayıtları tabletin arka yüzüne yazmak amacıyla tabletin iki şekilde döndürüldüğü belirlenmiştir (Şekil 44). Birinci yöntemde toplamı ve tabletin ön yüzüne sığmayan ilave bilgileri tabletin arka yüzüne yazmak için tablet yatay ekseninde ters çevrilerek toplam ve ilave bilgiler, tabletin arka yüzünün sol üstünden itibaren yazılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu yöntemle tabletin sağ ve sol kenarları yer değiştirmiştir. İkinci yöntemde ise toplamı ve tabletin ön yüzüne sığmayan ilave bilgileri tabletin arka yüzüne yazabilmek için tablet dikey ekseninde 180° ters çevrilip, toplam tabletin arka yüzünün sol üstünden başlanarak yazılmıştır. Ancak bu yöntemde ilave bilgiler, toplamın aksi yönünde yani tabletin sağ altından yazılmaya başlanmıştır. Böylelikle toplam ile ilave bilgiler arasında kalan boş alana mühür uygulanmıştır. Ayrıca söz konusu ikinci yöntemde tabletin üst ve alt kenarları yer değiştirmiştir (Şekil 45).⁹¹⁹ Tabletlerin dikey ve yatay çevrilmelerinin ise ön ve arka yüzdeki kayıtların aynı ya da farklı nitelikte olmasına göre değiştiği saptanmıştır. Örneğin tabletin ön ve arka yüzüne kaydedilen nesne veya ürünler aynı türde olduğunda tablet yatay şekilde çevrilirken, tabletin ön ve arka yüzüne kaydedilen nesne veya ürünlerin farklı türde olması durumunda tablet dikey şekilde çevrilmiştir (Şekil 46).⁹²⁰

⁹¹⁶ R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 104-105; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 79-82; P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 14-15; R. K. Englund, "The Proto-Elamite Script", s. 163.

⁹¹⁷ P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 16; J. L. Dahl, "Animal Husbandry in Susa...", s. 82.

⁹¹⁸ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 69-71.

⁹¹⁹ P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 12-13; R. K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", s. 326; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 78; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 69-71; A. Ölimirzəyev, *Ön Asiyanın Mixi Yazı Sistemləri...*, s. 156; A. Ölimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti...*, s. 67-68.

⁹²⁰ A. Ölimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti...*, s. 67; A. Ölimirzəyev, *Ön Asiyanın Mixi Yazı Sistemləri...*, s. 156.

Proto-Elam yazılı metinlerin ilk yayımlandığı dönemlerde tabletlerin çoğunlukla ön ve arka yüzlerinin yayımlanıp kenar kısımlarına nadiren yer verildiği için tabletlerin üst kenarlarında zaman zaman rastlanılan işaretlerin anlamı henüz net olarak anlaşılammıştır. Bununla birlikte Uruk'ta ele geçmiş proto-çivi yazılı metinlerde tespit edildiği gibi basit bir zaman gösterimi olabileceği değerlendirilmiştir. Ayrıca bazı Proto-Elam yazılı metinler, sayılan bir nesneyi veya sayısal bir gösterimi içermeyen kısa işaretler dizisiyle sona ermiştir. Bir alt simge konumunda olabilecek bu dizilerin işlevi malesef belirlenememiştir.⁹²¹

Karmaşık olarak nitelendirilebilecek Proto-Elam yazılı işaret dizilişini daha sade biçimde açıklamak gerekirse Proto-Elam yazısında her bağımsız birim, metinlerde sırasıyla başlık, kayıt ve toplam şeklinde sıralanmıştır (Şekil 47). Söz konusu birimler metinlerdeki temsil ettikleri görev veya niteliklerine göre yine sırayla dizildiklerinde ilk sırada birey, aile, boy ya da tapınağı ifade eden veya daha genel anlamıyla herhangi bir sosyo-ekonomik birimi temsil eden işaretler yer almıştır. İkinci sırada bir kişiyi sosyal konum, cinsiyet ve yaş gibi niteliklerine göre sınıflandıran işaretler gelmiştir. Bu işaretleri insanlar ve hayvanlar dâhil olmak üzere sayılabilen nesnelere belirten işaretler takip etmiştir. Dördüncü sırada sayısal işaretler gelmiştir. Geç dönem Proto-Elam yazılı metinlerde görülen beşinci ve son grubu ise birinci veya ikinci sırada gelen işaretlerle aynı görevi gören, iki veya daha fazla işaretin karmaşık şekilde birleştirilmesinden meydana gelen işaretler oluşturmuştur.⁹²²

2.1.5.7. Proto-Elam Yazılı Metinlerde İşaret Türleri

Proto-Elam işaret envanteri çok fazla sayıda tek kullanım içermiştir. Diğer bir ifadeyle bir işaretin, bir veya birden fazla metinde yalnızca bir defa geçtiği durumlarla sıkça karşılaşmıştır. Bu durum konuşulan dili kodlamayan ya da dile ait çok sınırlı bilgi kodlayan yazı sistemlerinin tipik bir örneği olarak değerlendirilmiştir. Proto-Elam yazısı, sözlü bir geleneğin yokluğu ve diğer etkenler yüzünden standartlaşmış bir yazı sistemi niteliği göstermemiştir. Proto-Elam yazılı işaretlerin çok azı nispeten düzenli sıklıkla kullanılmış olup, işaretlerin çoğu sadece birkaç kez kullanım görmüştür. İşaretlerin önemli bir bölümü soyut işaret olarak işlev görmüş, bu durum Proto-Elam yazısına soyut nitelik kazandırmıştır. İşaretlerin bir alt kümesi altında şeklen herhangi bir kökene dayanmayan, geçici olarak kullanılan yeni işaretler yer almıştır. Söz konu

⁹²¹ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 71.

⁹²² R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 104-105; M. W. Stolper, "Elamite", s. 65; J. L. Dahl, "Animal Husbandry in Susa...", s. 86; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 79.

yeni işaretlerin iki şekilde icat edildiği saptanmıştır. Birinci yöntemde iki veya daha fazla işareti çizen, çerçeveleyen ya da yan yana getiren karmaşık bir işaret şekli oluşturulmuştur. İkinci yöntemde ise orijinal bir işaret çizgilerle taranmak veya çaprazlanmak suretiyle bir işaret türetilmiştir. İlk yöntemle oluşturulmuş işaretlere karmaşık işaretler, diğer yöntemle oluşturulmuş olanlara ise türetilmiş işaretler denilmesi uygun görülmüştür.⁹²³

Karmaşık işaretler, üç farklı biçimde meydana getirilmiştir. Birincisinde bir işaret başka bir işaretin içine yazılmıştır. İkincisinde bir işaret başka bir işaretin yanına yazılmıştır. Üçüncü ve sonuncu yöntemde ise bir işaret başka bir işaretle çerçevelenmiştir. Birinci yöntemle oluşturulan işaretler hem nesne işaretleri hem de başlık işaretleri olarak kullanılmıştır. Karmaşık başlık işaretleri, genellikle metinlerin gövdesinde yer alarak metinlerin başlığı işlevini görmüşlerdir. Birinci yöntemle oluşturulmuş karmaşık işaretler, önceki sayfalarda bahsedilen alt simge dizisinin bir parçası olarak kullanılmış olup, bu tür durumlarda başlık işareti görevi görüp görmedikleri belirlenememiştir. İkinci yöntemle oluşturulan karmaşık işaretlerin tespit edilmesi ciddi zorluk teşkil etmiş olmakla birlikte Proto-Elam yazılı metinlerde bu işaretlerle yazılmış hayvan listelerine rastlanmıştır. Üçüncü yöntemle oluşturulan karmaşık işaretlerde çerçeveleme işareti asimetrik ise ikinci işaret simetrik bir grup oluşturmak maksadıyla tersine çevrilmiştir. Bu yöntemle oluşturulan işaretler, ilk iki yöntemle oluşturulan karmaşık işaretlere oranla metinlerde kolaylıkla fark edilmiştir. Üçüncü yöntemle oluşturulmuş karmaşık işaretler, işçileri ve çeşitli nesnelere belirtmekte kullanılmıştır.⁹²⁴

Türetilmiş işaretler, gerek Proto-Elam yazılı metinlerde gerekse Mezopotamya’da keşfedilmiş proto-çivi yazılı ve çivi yazılı metinlerde yeni bir işaret icat etmenin başarılı yöntemlerinden biri olan tarama yöntemiyle oluşturulmuştur. Geç Uruk Dönemi’ne ait metinlerde hem sayısal hem de sayısal olmayan işaretlerin tarama yöntemiyle icat edildiği tespit edilmiştir. Proto-çivi yazılı metinlerde bu yöntemle oluşturulmuş sayısal işaretler net bir şekilde belgelenmesine rağmen erken dönem Proto-Elam yazılı metinlerde tarama yöntemiyle oluşturulmuş sayısal işaretleri belirlemek güç olmuştur. Standart veya geç dönem Proto-Elam yazılı metinlerde sayısal

⁹²³ J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, “Chronological Parameters...”, s. 366; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 71.

⁹²⁴ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 72.

işaretlerin taranması, proto-çivi yazılı metinlerdekinden oldukça farklılık göstermiş ve tarama yönteminin hem Mezopotamya’da hem de İran’da birbirinden bağımsız olarak icat edilip edilmediği konusunda soru işareti oluşturmuştur. Bütün haldeki sayısal işaretin iki çizgi ile kesişmesiyle oluşturulan ikinci bir türetilmiş sayısal sistem olan Kapasite Sistemi C, Susa’da ele geçmiş birkaç standart ve geç dönem Proto-Elam yazılı metinde kullanılmıştır. Söz konusu sayısal sistemin, Uruk’ta icat edilen, arpa maltını temsil eden Sistem Š ile benzerlik taşıdığı anlaşılmıştır. Geç dönem Proto-Elam yazılı metinlerde sayısal işaretlerin taranmasının bir tür sayısal sınıflandırıcı niteliği taşıdığı belirlenmiş olup, tüm işareti çerçevelemek yerine yatay olarak ard arda gelen iki kısa çizgiden oluşan bir işaretin (M2 kodlu) veya yan yana yerleştirilmiş üç yarım daireden oluşan bir işaretin (M379 kodlu) kullanıldığı saptanmıştır. Tarama yöntemi diğer çeşitli Proto-Elam yazılı işaretlerin oluşturulmasında da kullanılmıştır. Örneğin koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanların yanı sıra bu hayvanlardan elde edilen ürünleri ifade etmede tarama yöntemiyle meydana getirilen işaretlerden faydalanılmıştır. Ayrıca koyun ve keçiyi temsil eden temel işaretin taranması yoluyla koyun ve keçi yavrularını temsil eden işaretler meydana getirildiği anlaşılmıştır.⁹²⁵

Proto-Elam işaret envanterinde bir başka işaret grubunu birleşik işaretler oluşturmuştur. Birleşik işaretler modern araştırmacılar tarafından iki ana kategoriye ayrılmış olup, iki işaret arasına + koyularak belirtilmişlerdir. Bu işaretlerin ilk grubunu M36 gibi sayısal olmayan işaretler ile N14 gibi sayısal işaretlerin birleşiminden oluşanlar (örneğin M36+N14) meydana getirmiştir. İkinci grup birleşik işaretler sayısal olmayan iki işaretin birleşmesinden (örneğin M36+M343h) ortaya çıkmıştır. İkinci grup birleşik işaretlerin iki şekilde birleştirilebileceği saptanmıştır. Birinci yöntemde nitelendirilecek işarete niteleyici bir işaret eklenerek (örneğin M370b+M72 veya M362+M59) yapılmıştır. Diğer yöntemde ise niteleyici işaret çok büyükse ya da nitelenecek işaret çok küçükse nitelenecek işaret çoğaltılıp niteleyici işaretin önüne ve arkasına yazılarak (örneğin M54+M393f+M54) sağlanmıştır.⁹²⁶

Proto-Elam yazılı işaretler Dahl’ın da aralarında yer aldığı CDLI ekibi tarafından incelenmiş ve bu inceleme neticesinde Meriggi’nin işaret listesinden de yararlanılarak bilinen tüm Proto-Elam yazılı işaretlerin bir listesi hazırlanmıştır. Yine sözü edilen ekibin çalışmalarının sonuçlarına göre Proto-Elam yazılı işaretler, toplamda

⁹²⁵ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 72-74.

⁹²⁶ F. Desset, “Proto-Elamite Writing in Iran”, s. 72.

17 temel sayısal ve yaklaşık 1400-1900 arasında değişen sayısal olmayan işaretten meydana gelmiştir. Sayısal işaretler nispeten iyi tanımlanmış olsa da sayısal olmayan işaretlerin miktarı, bir ön araştırmaya ve tüm Proto-Elam işaretlerinin yaklaşık 3/2'sinin harmanlanmasına dayanmıştır. Bu durum sayısal olmayan işaretlerin miktarındaki farklılığın temel sebebini teşkil etmiştir. Diğer yandan yukarıda bahsedildiği üzere Meriggi'nin sayısal olmayan Proto-Elam yazılı işaretler arasından sık kullanılıp bir bakıma standartlaşmış bir niteliğe sahip olanların yaklaşık 400 adet olduğunu belirlemiş olmasının yanı sıra, metinlerde düşük sıklıkla geçen işaretlerin küçük bir kâtip grubu tarafından kaleme alınıp sınırlı amaçlar için kullanıldığı tespit edilmiştir.⁹²⁷ Ayrıca Proto-Elam yazılı işaretlerin metinlerdeki kullanım sıklıkları incelendiğinde çoğu işaretin yalnızca bir kez kullanıldığı ve tüm metinlerde sürekli olarak geçen işaretlerin az sayıda olduğu saptanmıştır. Örneğin sayısal olmayan 1900 işaretten 1050 tanesinin metinlerde sadece birer kez, 300 işaretin ikişer kez, 1700 işaretin ise en çok dokuz kez kullanıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca M157 ve M346 kodlu işaretlerin haricinde en çok kullanılan işaretlerin hepsinin tahıl ürünleri, kaplar ya da kişilerle ilgili işaretler olduğu ve bunlar arasında en çok kullanılan üç işaretten M288'in 709, M388'in 528 ve M218'in 453 defa kullanıldığı belirlenmiştir.⁹²⁸

Proto-Elam yazılı işaretler şekilleri ve anlamlarına göre çeşitli gruplara ayrılmıştır. Buna göre söz konusu işaretler, şekil bakımından somut ve soyut işaretler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Şekil bakımından temsil ettikleri nesnelere benzeyen işaretler, somut işaretler olarak nitelendirilirken, temsil ettikleri nesnelere benzeyen olmayan işaretler soyut işaretler olarak kabul edilmiştir.⁹²⁹ Proto-Elam yazılı işaretler, anlam bakımından değerlendirildiğinde sayısal ve sayısal olmayan işaretler olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Sayısal olmayan işaretler ise nesne işaretleri ve başlık işaretleri olmak üzere iki alt kategoriye bölünmüştür.⁹³⁰ Başka bir ifadeyle Proto-Elam yazılı metinleri oluşturan işaretler; başlık işaretleri, nesne işaretleri ve sayısal işaretler şeklinde üç kısımda sınıflandırılmıştır. Sayısal işaretler nitelediği nesnenin daima arkasından gelmiş olmakla birlikte, nesne işaretlerini ayrıca toplamak da mümkün olmuştur. Başlık işaretleri ise başlık olarak yer almış veya alt simge dizilerinde nesne

⁹²⁷ P. Meriggi, "Altsumerische und Proto-elamische...", s. 156; Jacob L. Dahl, "Proto-Elamite Sign Frequencies", *Cuneiform Digital Library Bulletin*, 1, Los Angeles, California, 2002, s. 1; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 71-72; J. L. Dahl, "Early Writing in Iran, A Reappraisal", s. 24.

⁹²⁸ J. L. Dahl, "Proto-Elamite Sign Frequencies", s. 2-3; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 71.

⁹²⁹ J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 366.

⁹³⁰ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 72-74; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 366.

işaretlerinden önce kullanılmıştır. Nesne işaretleri; arpa, bira, peynir gibi yiyecek ve içeceklerin yanı sıra sürü hayvanlarını ve insanları ifade etmekte kullanılmıştır. Başlık işaretleri; isim, ünvan, birey, aile, kabile veya herhangi bir topluluğu temsil etme işlevi görmüştür. Öte yandan sayı, nesne ve başlık işaretlerine ilave olarak genellikle şeklen farklılık arz eden bir işaret grubuna rastlanmıştır. Metinlerin ana gövdelerinde yer alan bu özel işaretler, başlık işaretlerini nitelemek için kullanılmalarının yanı sıra zaman zaman uzun kayıt dizilerinde veya alt kayıtlarda yer bulmuşlardır.⁹³¹

2.1.5.7.1. Sayısal İşaretler

Proto-Elam yazılı metinleri kil tabletlere ustalıkla yazan Susalı kâtipler, Mezopotamyalı meslektaşları tarafından bilinen 15 sayısal sistemin tamamını kullanmak yerine yalnızca 7 tanesini kullanmışlar ve belirli canlı nesnelere saymak için günümüzde Ondalık Sistem D şeklinde isimlendirilen kendilerine ait yeni bir hesap sistemi icat etmişlerdir (Şekil 48). Proto-Elam yazısı konusunda önde gelen isimlerden birisi olan Englund, yerli Ondalık Sistem D ile Mezopotamya'dan alınmış olan Altmışlık Sistem S'nin Proto-Elam Dönemi'nde İran'daki kullanımına dikkat çekmiş olup, düşük konumdaki insanlar ve hayvanlar Ondalık Sistem D ile sayılırken, yüksek konumdaki insanların ve nesnelere Altmışlık Sistem S ile hesaplandığını belirtmiştir (Şekil 49). Ondalık Sistem D'nin mucidi olan Proto-Elam Dönemi İran'ındaki kâtipler, söz konusu hesap sistemini icat etmelerinin yanı sıra birkaç sayısal işareti kendilerine özgü biçimde kullanmış ve belirli işaretlerin değerini belirtmek amacıyla çeşitli değiştiriciler geliştirmişlerdir.⁹³² Proto-Elam yazılı tabletlere yer alan söz konusu sayısal işaretler, Peter Damerow ve Englund tarafından hazırlanmış olan sayısal işaret listesinde tanımlanmıştır. İşaretler, sayısal işaret olduklarını belirtmek için başlarına İngilizce numerical (sayısal) kelimesinin ilk harfi olan N harfi getirilerek kullanılmıştır. Örneğin Damerow ve Englund'un sayısal işaret listesinde 23. sıradaki sayısal işaret Proto-Elam yazısı ile ilgili çalışmalarda N23 olarak belirtilmiştir.⁹³³

Daha önce belirtildiği üzere Proto-Elam Dönemi İran'ında toplam 7 adet hesaplama sistemi kullanıldığı belirlenmiş ve bunların hangi ölçümlerde işlev

⁹³¹ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 74.

⁹³² P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 22-24; R. K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", s. 328-329; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 75; R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 108-113; M. W. Stolper, "Elamite", s. 65.

⁹³³ Peter Damerow ve Robert K. Englund, "Die Zahlzeichensysteme der Archaischen Texte aus Uruk", *Zeichenliste der Archaischen Texte aus Uruk (ATU 2)*, Belin, 1987, s. 166; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 70-71.

gördükleri tespit edilmiştir. Buna göre ayırık cansız nesnelere hesaplamak için Altmışlık Sistem S; ayırık canlı nesnelere, özellikle evcilleştirilmiş hayvanları ve işçileri hesaplamak için Ondalık Sistem D; ayırık tahıl ürünlerini hesaplamak için (arkaik Babil'deki tayı sistemine benzer şekilde) İkiialtmışlık Sistem B; belirsiz türdeki/nitelikteki tayıları hesaplamak için İkiialtmışlık Sistem B'den türetilmiş olan İkiialtmışlık Sistem B#; tahılın, özellikle de arpanın yanı sıra ikiialtmışlık sistemle sayılabilen küçük birimleri hesaplamak için Kapasite Sistemi C; Kapasite Sistemi C'den türetilen ve muhtemelen İkiialtmışlık Sistem B# ile benzer işlev gören Kapasite Sistemi C#; Kapasite Sistemi C'den türetilen ve emmer buğdayını ölçmekte kullanılan Babil sistemiyle grafiksel (şeklen) olarak ilişkili olan Kapasite Sistemi C' kullanılmıştır.⁹³⁴ Proto-Elam yazılı metinlerde yaygın şekilde kullanılan söz konusu 7 hesap sistemine ilaveten alan ölçümünde kullanıldığı değerlendirilen ve sadece bir adet Proto-Elam yazılı tablette izine rastlanılan başka bir ölçüm sistemi de saptanmıştır. Proto-çivi yazılı metinlerde sulanan arazileri ölçmek için kullanılan ve GAN₂ ya da G Sistemi olarak bilinen sistemle benzer olduğu düşünülen bu yüzey ölçüm sistemi MMAP 26S'teki 5224 numaralı tablette tespit edilmiştir.⁹³⁵

Susa ve Uruk'ta kullanılmış olan sayısal işaretler arasındaki şeklen en büyük fark, N₃₉ sayısal işaretinin alt bölümlerini temsil eden işaretlerin şekillerinde gözlemlenmiştir. Mezopotamya proto-çivi yazılı metinlerinde tahıl hesaplamada kullanılmış olan Kapasite Sistemi ŞE ve onun Proto-Elam yazılı metinlerdeki muadili olan Kapasite Sistemi C'de kullanılmış olan N₃₉ sayısal işareti, N_{39b} olarak dizinlendiği Proto-Elam yazılı metinlerde daima aşağı doğru bakan bir şekle sahipken, Uruk IV metinlerinde kimi zaman yukarı doğru dönmüş (N_{39a}) kimi zaman da aşağı doğru dönmüş (N_{39b}) bir görünüme sahip olmuş, Uruk III metinlerinde ise sadece aşağı dönmüş bir şekilde (N_{39b}) yer almıştır. Uruk'ta N_{39a/b}'nin alt bölümleri, artan miktarda N₈ işaretinin bir merkez noktası etrafında döndürülmesiyle oluşturulan tam kesirleri

⁹³⁴ R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 108-119; R. K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", s. 328-329; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 76; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 76-77; P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 22-25; M. W. Stolper, "Elamite", s. 65.

⁹³⁵ V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites Supplément (MMAP 26S)*, s. pl. LXIV; R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 108-119; P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 27.

temsil ederken, Susa'daki N_{39b} 'nin alt bölümleri, üç farklı işaretle doğrusallaştırılmıştır.⁹³⁶

Sayısal sistemlerin yazılması hususunda Susalı kâtiplerin, Uruklu çağdaşlarından nispeten daha basit bir yöntemi tercih etmişlerdir. Örneğin Mezopotamya proto-çivi yazılı metinlerinde Sistem ŞE'yi oluşturmak için tüm sayısal gösterimin taranması gerekmişken, Proto-Elam yazılı metinlerde Kapasite Sistemi C'yi meydana getirmek için sayısal işaret küçük vuruşlarla çerçevelenmiş ve böylece gösterimin etrafında bir dikdörtgen oluşturulmuştur. Ayrıca bu yöntemin haricinde yukarıda bahsedildiği gibi söz konusu gösterimler Susalı kâtipler tarafından M2 ya da M379 kodlu işaretlerle de ortaya koyulmuştur. Öte yandan ondalık sistemi icat eden Susalı kâtipler, Altmışlık Sistem S ile birlikte Mezopotamya'dan aldıkları N_1 ve N_{14} sayısal işaretlerini "1" ve "1" işaretinin bir araya getirilmesiyle oluşturdukları "10" temel birimi için kullanmalarının yanı sıra N_{14} işaretinin on katını ifade eden N_{23} işaretini icat etmişlerdir. Bu sistemdeki daha yüksek gösterimler için ise N_{51} ve N_{54} işaretlerinin değiştirilmiş biçimlerinden yararlanmışlardır. N_2 işareti belirsiz bir istisna haricinde sadece bağlı/muhtaç insanları (hizmetçi ve benzeri) saymakta işlev görmüştür. Aynı insanlar N_1 işareti ile de hesaplanabilmekle birlikte N_1 ve N_2 işaretlerinin aynı anda kullanıldığı durumlarda sözü edilen iki işaret N_1 işareti kullanılarak bir gösterimle özetlenmiştir. Proto-Elam işaret listesinde M387 kodlu işaretin karşılığı olan N_{23} işareti, sayı değeri olarak 100'ü temsil etmesinin haricinde Proto-Elam yazılı metinlerde yüksek rütbeli yöneticiler için kullanıldığı varsayılan bir başlık işareti olarak da görev yapmıştır. Tüm bunların yanı sıra Proto-Elam yazılı metinlerde sayısal olmayan işaretlere (nesne ya da başlık işaretleri) sayısal işaretler eklemek suretiyle çeşitli karmaşık grafikler meydana getirilmiştir.⁹³⁷

2.1.5.7.2. Nesne İşaretleri

Proto-Elam yazılı metinlerdeki nesne işaretleri çoğunlukla sayısal bir gösterimle nitelendiklerinden, diğer bir ifadeyle metinlerdeki kayıt kısımlarında nesneden sonra daima sayısal işaret geldiğinden nesne işaretlerini metinlerde tespit etmek kolay olmuştur (Şekil 50).⁹³⁸ Nadiren rastlanan belirsiz durumlarda metinlerdeki toplam

⁹³⁶ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 75-77; R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 117.

⁹³⁷ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 75-78.

⁹³⁸ J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 366; R. K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", s. 326.

kısmı, eğer varsa nesne işaretlerini başlık işaretlerinden ayırt etmekte kolaylık sağlamıştır. Proto-Elam yazılı metinlerdeki nesne işaretleri anlam açısından üç temel grupta sınıflandırılmıştır. İlk gruptakiler, tahılları ve tahıl ürünleri dâhil olmak üzere bitkileri ve bitkisel ürünleri; ikinci gruptakiler, hayvanları ve hayvansal ürünleri; üçüncü gruptakiler ise araçları ve insanları temsil etmiştir. Saban ya da boyunduruk gibi aletleri temsil eden bazı işaretler, yukarıda belirtildiği üzere Mezopotamya proto-çivi yazısındaki köle veya işçilere karşılık gelen Proto-Elam yazısındaki M72 ve M388 kodlu işaretlerde olduğu gibi insanları temsil işlevi görmüştür. Yine Mezopotamya proto-çivi yazısındaki TUR işaretinin şeklen bir türü olan ve bir çocuğu temsil ettiği varsayılan M370_b kodlu işaret de bu konudaki bir diğer örneği teşkil etmiştir. Taşlar ve metallere ilaveten bu iki maddeden yapılmış nesnelere temsil eden herhangi bir işaret henüz saptanamamış olup, metinlerde hesaplanan nesnelere olarak ortaya çıkan ahşap nesnelere grafiksel olarak temsil edilmesini sağlayacak işaretlere de rastlanmamıştır. Nitekim saban, boyunduruk, arp gibi ziraai aletleri temsil eden işaretler söz konusu aletlerden ziyade esasen bu aletleri kullanan insanları temsil etmiştir. Yine ilginç bir şekilde, bir arpı temsil ettiği tahmin edilen M329 kodlu Proto-Elam yazılı işaret, hiçbir zaman bir nesne veya başlık işareti olarak kullanılmayıp, yalnızca insanlar hakkında karmaşık bilgiler içeren uzun işaret dizilerinin içinde bir hece olarak kendisine yer bulmuştur.⁹³⁹

Bitkileri, hayvanları ve bunlardan elde edilen ürünleri ifade eden Proto-Elam yazılı işaretlere bakıldığında ise çeşitli işaretlerin mevcut olduğu görülmüştür. Bunlar arasında M1_b işaretinin bitki sapını, M76_e işaretinin tahıl başağını, M50_p işaretinin tek bir bitkiyi gösterdiği ve M36, M288, M297 gibi işaretlerin bir kap tasviri aracılığıyla tahıl miktarını temsil ettiği belirlenmiştir. Hayvanları hesaplanan nesnelere temsil eden yaygın işaretlerin birçoğu birkaç temel işaretin alt türleri olup, bunlar hesaplanan hayvanın bizzat kendisinden ziyade o hayvan türünden meydana gelen hayvan sürüsünü ifade etmiştir. Diğer bir ifadeyle nihai kökenleri henüz bilinmeyen söz konusu işaretlerin hayvan sürülerini temsil eden ortak bir işaret grubuna ait oldukları görülmüştür. Bu işaretlerin yanı sıra metinlerde hesaplanan hayvanlara atıfta bulunan az sayıdaki işaretin hayvanları ve hayvan uzuvlarını net biçimde temsil ettiği fark edilmiştir. Ayrıca hayvanların net grafik betimlemeleri olan diğer birkaç işaretin

⁹³⁹ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 79.

hesaplanan hayvanları temsil etmediği anlaşılmıştır.⁹⁴⁰ Metinlerde hayvanları temsil eden en yaygın işaretlerden birinin koyunu temsil eden M346 kodlu işaret olduğu belirlenmiştir. Kökeni Proto-çivi yazısında koyunu temsil eden UDU işaretine dayanan bu işaretin her iki yazı sistemindeki şekli benzerlik taşımakla birlikte işaret, Proto-çivi yazısında dörde bölünmüş bir daire şeklinde iken Proto-Elam yazısında birbirinin içerisinden geçen iki yarım daire biçiminde yazılmıştır.⁹⁴¹

Proto-Elam yazılı metinlerde insanları sayılan nesnelere kategorisinde temsil eden işaretler iki gruba ayrılmıştır. Birinci gruptakiler, Mezopotamya'dan alınmış olup insana doğrudan atıfta yapan işaretler iken diğer gruptakiler insanlara aletler aracılığıyla yani dolaylı yoldan atıfta yapan işaretler olarak tanımlanmışlardır. İlk gruptaki işaretler grafiksel bakımdan bir işaret çekirdeğinin yayılımıyla oluşmuş bir küme özelliği göstermiştir. Metinlerde çok az sayıda rastlanmış olan bu işaretlere M46 ve M72 gibi işaretler örnek gösterilmiştir. Proto-Elam yazısı konusunda en başta gelen isimler arasında yer alan Dahl, Mecquenem tarafından Mezopotamya çivi yazısındaki AN işaretinin şeklen bir türü olduğu iddia edilen M46 kodlu Proto-Elam yazılı işaretin aslında bir işçiyi temsil eden M72 işaretinin bir türü olduğunu ifade etmiştir. İnsanı dolaylı yoldan temsil eden aletlerin ise tarım aletlerinden meydana geldiği belirlenmiştir.⁹⁴²

2.1.5.7.3. Başlık İşaretleri

Bir sahibi temsil eden bu işaretler, bir bireyi, bir aileyi, bir topluluğu veya bir tapınağı temsil etmekte işlev görmüş olup,⁹⁴³ yazılışları bakımından iki sınıfa ayrılmışlardır. İlk kısma ayrılanlar nesne işaretleri de dâhil olmak üzere diğer işaretlerin içine yazılmıştır. Buna karşın ikinci kısma ayrılanlar tek başlarına yazılmış olup, bunlar başka bir başlık işareti veya başlık işareti olmayan bir işaret eklenerek değiştirilebilme niteliği göstermiştir. Bunun yanı sıra her başlık işaretini diğer işaretlerin içine yazma imkânı olmadığı gibi her başlık işaretinin içine diğer işaretleri yazma imkânı da olmamıştır. Bu yazım tiplerini düzenleyen bazı kurallar olduğu düşünülse de henüz tespit edilememiştir (Şekil 51).⁹⁴⁴

⁹⁴⁰ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 79.

⁹⁴¹ J. L. Dahl, "Animal Husbandry in Susa...", s. 86.

⁹⁴² J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 79-80.

⁹⁴³ J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 367.

⁹⁴⁴ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 80; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 367.

Başlık işaretlerinin Proto-Elam yazılı metinlerde buldukları konumlara ve niteliklerine bakıldığında bu işaretlerin metinlerde başlık ya da kayıtları tanıtmaya işlevi gördükleri belirlenmiştir. Bazı başlık işaretleri birden fazla değer birimi barındırmış ve zaman zaman nesne işareti görevi de görmüştür. Bu özelliklerin metnin söz diziminden tespit edilemediği durumlarda başlık işaretleri temel kayıtlarda daima hesaplanan nesneden önce gelmiştir. Başlık işaretleri asla toplanabilme niteliği taşımamış ve başlık olarak kullanıldıkları bazı durumlarda toplamın girişinde yer almışlardır. Bu şekilde başlık olarak kullanıldıkları hallerde net şekilde anlaşılan söz konusu başlık işaretlerinin en bilinenini saçaklı üçgen olarak anılan işaret teşkil etmiştir. Proto-Elam yazılı işaret listesinde M136 koduyla yer alan bu işaret ve alt tipleri, gerek Susa’da gerekse Susa haricinde ele geçen Proto-Elam yazılı metinlerde yaygın şekilde yer almıştır. Saçaklı üçgen ve alt tipleri, sadece başlık işareti işlevi görmüş olup, kişi, hanehalkı ya da kurumu temsil etmiştir.⁹⁴⁵ Temel saçaklı üçgenin (M136) içine çok sayıda başka işaret yazılabildiği gibi az rastlanmak üzere işaretin kendisi de başka işaretlerin içine yazılmıştır. Saçaklı üçgenin belirli alt tipleri, özellikle de M136_c ve M136_g işaret kodlu olanlar mühürlerde de kullanılmışlardır. M136_g kodlu işaret, Susa Hükümdarı Mührü’ndeki dikkat çekici işaretler arasında yer almıştır. Temel saçaklı üçgen, olasılıkla standart bir niteliğe sahip olmakla beraber bu ana işaretin içine yazılan işaretler muhtemelen temsil ettikleri çeşitli grupların simgeleri olarak işlev görmüştür. Bu ihtimaller doğru ise M136_c ve M136_g işaretlerinde görüldüğü üzere Susa hükümdarı iki veya üç eğik çizginin bir yatay çizgiyi kuzeybatı-güneydoğu yönünde kestiği işaretlerle temsil edilmiştir. Ayrıca söz konusu iki işaretin saltanat esasının tasviri olabilecekleri ileri sürülmüştür.⁹⁴⁶

Başlık işaretleri arasında sıkça karşılaşılan bir diğer işaretin M157 kodlu işaret olduğu fark edilmiştir. M157 ve alt tipleri genellikle başlık işaretleri olarak yer almışlar ve içlerine birçok başka işaret yazılmasına olanak sağlamışlardır. İlk başta, M157 işaretinin Mezopotamya çivi yazısındaki DUB işareti ile şeklen benzerliğine dikkat çekilip işaretin anlamının “hesap” olduğu ileri sürülmesine karşın Pittman

⁹⁴⁵ R. K. Englund, “Elam iii. Proto-Elamite”, s. 326; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 81; F. Desset, “Proto-Elamite Writing in Iran”, s. 79; P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 16.

⁹⁴⁶ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 81; R. K. Englund, “Elam iii. Proto-Elamite”, s. 326; J. L. Dahl, “The Marks of Early Writing”, s. 8-9.

öncülüğündeki bir grup araştırmacı M157 işaretinin sürü hayvanlarının barındığı bir ağılı temsil ettiğini savunmuştur.⁹⁴⁷

M305 kodlu işaret, başlık işaretleri arasında öne çıkan bir diğer işaret olarak Proto-Elam yazılı metinlerde yerini almıştır. M136 ve M157 işaretlerinin içine yazılan işaretlerin birçoğu M305 işaretinin içine de yazılmıştır. Friberg, M305 işaretinin M297 kodlu işaretle ilişkili olup, tahıl depolamak için kullanılan fiçileri temsil ettiğini belirtmiştir. Öte yandan M305 işaretini de içeren Proto-Elam yazılı başlık işaretleri kategorisindeki işaretlerin nitelikleri ve işlevleri göz önünde bulundurulduğunda söz konusu işaretlerin temel ve alt tipler olmak üzere bol miktarda bulunduğu ve bunların kendi aralarında karşılaştırılabildikleri gibi çeşitli damgalarla da karşılaştırılabildikleri anlaşılmıştır. Bu geniş ölçüdeki çeşitliliğin, özellikle en eski Proto-Elam yazılı metinlerdeki başlık işaretlerinin doğaçlama ve geçici olarak icat edilmiş olduğu yönündeki düşüncelerle de örtüştüğü değerlendirilmiştir. Ayrıca başlık işaretleri ile nesne işaretleri arasında bir uyum da söz konusu olmuştur.⁹⁴⁸

2.1.5.7.4. Hece İşaretleri

Tepe Yahya'da keşfedilen Proto-Elam yazılı metinlerdeki dikey tek çizgiler bir kenara bırakılırsa, birçok erken yazı sisteminde olduğu üzere Proto-Elam yazısında işaretlerin arasına sözdizim ya da anlam bakımından boşluk bırakılmamıştır. Tepe Yahya'daki klasik ve geç Proto-Elam yazılı metinlerde en uzun dizilerin sayısal olmayan kısmı, kullanılan işaretlere göre iki veya üç gruba ayrılmıştır. Sayısal gösterimden hemen önce ortaya çıkan bu işaret gruplarının sonuncusu, genellikle sayılan nesnelere bildiren sadece bir işaretten meydana gelmiştir. Bu konumda bulunan işaretler çoğunlukla ya Uruk'tan alınan işaretlerden ya da kökeni Uruk işaretlerine dayanan işaretlerden oluşmuştur. Nesneye gönderme yapan işaretler birden fazla kaydı içeren bir metindeki ilk kayıta fark edilebileceği için bu işaretler bazen sayısal gösterimlerin önünde yer almamış, daha sonra sayısal gösterim tarafından nitelendirilmiştir. Diğer yandan uzun bir dizideki ilk işaret veya birkaç işaret bazen ayrılmıştır. Bu konumdaki işaretler başlık işaretleri sınıfına girmekte olup uzun dizilerin ortasında çoğunlukla iki ile dört işaret olarak yer almıştır. Toplamda 100 işaretten oluşan bu işaret grubundan kişi adlarını meydana getiren hecelerin yazılmasında

⁹⁴⁷ Holly Pittman, Mary Jane Sheridan, Barbara Adele Porter ve Marie-Christine de Graeve, "Three Cylinder Seals of Ancient Iran", *The Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University*, 9, New York, 1977, s. 59-65; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 82.

⁹⁴⁸ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 82.

yararlanılmıştır. Bunda Proto-Elam yazılı metinlerin görsel hiyerarşileri gereği proto-civi yazısına oranla dil kodlamaya daha yatkın olan bir yapıya sahip olmaları da etkili olmuştur. Ayrıca hece işaretlerinin geneli, metinlerde asla başka bir konumda kullanılmamış olup, bu işaretler arasından nadiren görsel bir referans barındıranlar bile, hiçbir zaman sayılan bir nesneyi belirtmekte görev yapmamıştır (Şekil 52).⁹⁴⁹

Yukarıda kısaca değinildiği üzere hece işaretlerinin bir kısmı antroponimlerin (insan isimleri) yazılmasında kullanılmış olup, tüm Proto-Elam yazılı tabletlerin toplamda 515 tam antoponomik dizi içerdiği saptanmıştır. Zaman zaman 12 işarete kadar ulaşan bu sayısal olmayan işaret dizileri belirli fonetik değer işaretleriyle yazılmış antroponimler olarak yorumlanmışlardır. Genellikle bu antroponimlerin ait olduğu dilin MÖ 2. binyılın ikinci yarısından itibaren bilinen Elam dilinin eski bir şekli olduğuna inanılmakla birlikte bunun doğruluğunu kanıtlayacak bulgulara henüz ulaşamamıştır.⁹⁵⁰ Antroponomik diziler arasından en iyi korunmuş olanları en kısa diziler oluştururken, 250 dizinin 3 işaretten, 118'inin 4 işaretten, 83'ünün 2 işaretten, 38'inin 5 işaretten, 15'nin 6 işaretten, 8'inin 7 işaretten ve 3'ünün 8 işaretten meydana geldiği tespit edilmiştir. Antroponimlerin yarısı 3 işaretten ibaretken 3, 2 veya 4 işaret antroponomik dizi külliyyatının %90'dan fazlasını oluşturmuştur. Antroponomik dizilerde toplamda yaklaşık 200 farklı işaret kullanılmış, en sık kullanılan işaretler arasında M4, M9, M66, M96, M218 ve M371 kodlu işaretler başı çekmiştir. Antroponomik dizilerde görece yüksek sayıda işaret bulunması bunların hem fonetik hem de logogramatik değerinde kullanılmış olabilecekleri ihtimaliyle açıklanmıştır. Örneğin logogramatik değerdeki M288 işareti genellikle tahıl ürününü temsil etmesine rağmen şaşırtıcı bir şekilde bazı antroponomik dizilerde hece değerli işaret olarak kullanılmıştır (Şekil 53).⁹⁵¹

Antroponomik işaretler yardımıyla bazı Proto-Elam merkezlerinde kullanılan şahıs isimlerine dair de çeşitli çıkarımlarda bulunulmuştur. Örneğin Anşan'da keşfedilen Proto-Elam yazılı tabletlerde bulunan antroponomik dizilerden birinin Susa'da ele geçmiş Proto-Elam yazılı tabletlerde sıkça kullanılan antroponomik dizilere

⁹⁴⁹ P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 34-35; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 82-84; R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 127-138; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 367; F. Vallat, "The Most Ancient Scripts of Iran...", s. 338.

⁹⁵⁰ M. W. Stolper, "Elamite", s. 65; R. K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", s. 325; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 82-83; R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 127-138.

⁹⁵¹ F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 82-84.

benzediği tespit edilmiştir. Bu tespitten yola çıkılarak Anşan'da yaşayan en az bir kişinin isminin Susa'da yaygın olarak kullanılan bir ismi taşıdığı tahmin edilmiş, bunun da Susa ve Anşan arasındaki dilsel bir aynılığı veya benzerliği gösterdiği öne sürülmüştür. Ayrıca Susa'da ele geçen Proto-Elam yazılı tabletlerdeki antroponomik dizilerin M4, M23b, M33, M99, M219, M250ba, M377, M387i gibi işaretlerin çift yani iki kez yazılmasıyla oluşturulduğu anlaşılmıştır. Diğer yandan Desset'in iddiasına göre MÖ 3100 yılı civarında Susa'da yaşayan insanların tekrarlanan heceli antroponimleri, yaklaşık 850 yıl sonra Akad Dönemi'nde yaşayan Susa halkının bazı antroponimleriyle benzerlik göstermiştir. Yine Desset tarafından MÖ 2250 yılı civarında Susa halkının antroponimlerini kaydetmek için kullanılan Akadca çivi yazısı işaretlerin miktarının, MÖ 3100 civarında Susa sakinlerinin antroponimlerini kaydetmek için kullanılan Proto-Elam yazılı işaretlerin miktarıyla benzer olduğu değerlendirilmiştir. Bir başka ifadeyle Akadca çivi yazısındaki antroponimler ile Proto-Elam yazılı antroponimler genellikle 3, 2 ya da 4 adet işaretle yazılmışlardır. Bu benzerlikten yola çıkılarak MÖ 2250 yılı civarında kullanılan antroponimlerin MÖ 3100 yılı civarında da arkaik bir biçimde kullanılmış olabileceği öne sürülmüştür. Proto-Elam yazılı antroponimlerdeki tekrarlanan 25 işaretin (M4, M23b, M33, M49c-e, M58, M66, M99, M101, vb.) fonetik değerinin, Akadca antroponimlerdeki 22 heceyle (ba, bi, bu, da, du, ga, gu, hu, vb.) az ya da çok uyuştuğunu savunan Desset, kesin bilgiler elde etmek için henüz erken olduğunu belirterek Proto-Elam yazılı antroponimlerin çözülebilmesinde Akadca antroponimlerin önemli rol oynayabileceğini dile getirmiştir.⁹⁵²

2.1.5.8. Proto-Elam Yazılı Metinlerin İçeriği

Proto-Elam yazılı tablet külliyatı, toplamda 1.600'den fazla metin ve 10.000 satırdan meydana gelmiş olup, 6.000 metin ile 40.000 satırdan oluşan proto-çivi yazılı tablet külliyatının 1/4'ü oranında bir rakama karşılık gelmiştir (Şekil 54). Bir istisna dışında tüm Proto-Elam yazılı metinler, 1905 yılında Scheil tarafından tespit edildiği üzere tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile gıda ve işgücünün idaresini konu edinmiştir. Dönemin ekonomik faaliyetlerini içeren söz konusu metinler özellikle gıda üretimi, depolanması ve dağıtımı konusunda bilgiler barındırmış olup, herhangi zanaat üretimi ya da hammadde tedarikine yer vermemiştir. Bu özellikleri sebebiyle metinler günümüzdeki irsaliye ve makbuzlara benzetilmişlerdir.⁹⁵³ Dolayısıyla modern

⁹⁵² F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 82-87.

⁹⁵³ R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 103; R. K. Englund, "Elam iii. Proto-Elamite", s. 326; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 365; J. L. Dahl,

araştırmacıların karşılaşmayı temenni etmelerine rağmen metinlerde herhangi edebi, siyasi konulara ve mektuplaşmalara rastlanmamıştır. Söz konusu istisnayı ise matematiksel ölçü hesaplamaları içerdiği tahmin edilen iki metin meydana getirmiştir. Bunlara ilave olarak Uruk'ta ele geçen proto-çivi yazılı tabletlerde sözlük niteliğinde metinler bulunmasına rağmen Proto-Elam yazılı tabletlerde okul metinleri denilebilecek eğitici, öğretici konulara yer veren metinlere de yer verilmemiştir. Bundan dolayı Proto-Elam yazısının kullanımdan kalkmasında yazı sisteminin kendisindeki eksikliklerin yanı sıra yazının kullanımında ve yayılmasında ciddi fayda sağlayabilecek dil bilgisi veya sözlük nitelikli metinlerin mevcut olmamasının da etkili olabileceği değerlendirilmiştir. Öte yandan Batı Asya ticaretinde İran genellikle taş ve ahşap gibi hammaddelerin tedarik edildiği bir coğrafya olarak yer almasına rağmen Proto-Elam yazılı metinlerde herhangi zanaat faaliyetine ya da hammadde ticaretine dair bir kanıt bulunamamıştır. Bununla beraber bir üretim faaliyeti olması bakımından Proto-Elam yazılı metinlerde tarım ürünleri ve hayvansal ürünlerden bahsedilmiştir (Şekil 55).⁹⁵⁴

2.1.5.8.1. Proto-Elam Yazılı Metinlerde Araziler ve İşçiler

Proto-Elam yazılı metinlerin bir kısmı tahıl ekimi yapılan tarlalar, hasattan elde edilen ürünler ve işçilere verilen tayınlar gibi konular hakkında bilgiler barındırmıştır. Bu metinlerde kaydedilen hububat miktarları gerçek veya tahmini verimi göstermekle birlikte bu miktarların ekilen hububat miktarlarını da belirtebileceği ihtimal dâhilinde görülmüştür. Metinlerde geçen araziler M391 kodlu işaretle tanımlanmış olup bu arazilerden beklenen gerçek ya da tahmini verim Kapasite Sistemi C kullanılarak M288 kodlu işaretle yazılmıştır. Örneğin MDP 6'daki 221 numaralı tablette 5 arsa listelenmiş ve 10,000 litreyi aşkın verim belirtilmiştir. Metinlerde M56 ve türeviyle yazılan ve saban anlamı taşıyan işaretle sıkça karşılaşılmıştır. Metinlerin büyük bir bölümü aslan figürleri içeren mühürlerle mühürlenmiş olup bazı metinlerin bir ya da iki köşesinde işaretler yer almıştır.⁹⁵⁵

Ekilebilir arazileri konu edinen metinlerin yanı sıra bir diğer metin grubunu saban metinleri olarak olarak isimlendirilen metinler meydana getirmiştir. Saban metinleri tarım işlerinde çalışan küçük işçi gruplarının tayınlarıyla ilgili bilgiler

Tablettes et Fragments Proto-Élamites..., s. 83-86; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 70; W. Hinz, "Persia c. 2400-1800 B.C.", s. 676; C. Herrenschmidt, "Writing between Visible and Invisible...", s. 77; M. J. Shendge, "The Use of Seals and the Invention of Writing", s. 132.

⁹⁵⁴ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 83-86.

⁹⁵⁵ V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, s. 68; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 86.

barındırmaları sebebiyle bu şekilde isimlendirilmiştir. Bu metinler ilk olarak Friberg ve Damerow ve Englund tarafından tartışılmıştır.⁹⁵⁶ Söz konusu metinlerin bazı ortak özelliklere sahip oldukları saptanmıştır. Buna göre metinlerde sadece bir kayıt mevcut olup, bir istisna dışında başlık tüm metinlerde aynı şekilde yer almıştır. Kaydı uzun bir alt kayıt takip etmiş ve belirlenebildiği kadarıyla metinlerin hepsinin üst kısmında bir kenar yazısı tespit edilmiştir. Diğer yandan metinlerin bir kısmında işçilere verilen tayınlar ayrıntılı şekilde verilmiş, işçi envanteri niteliğindeki bazı metinlerde ise tayın ayrıntısı verilmeden işçiler listelenmiştir. Örneğin MMAP 17'deki 113 numaralı tablette işçi listeleri yer alırken bugüne dek keşfedilmiş en geniş Proto-Elam yazılı metnin yer aldığı MMAP 17'deki 292 numaralı tablette işçilerin tayın listesi yazılmıştır. Öte yandan daha az sayıda olmakla birlikte tayın listelerinin yer aldığı metinlerden bir bölümü toplumun üst seviyelerindeki kişilere verilen tayınları listelemiştir.⁹⁵⁷

2.1.5.8.2. Proto-Elam Yazılı Metinlerde Tarım ve Hayvancılık

Proto-Elam yazılı metinler arasında tahıl ürünlerinin üretimi ve dağıtımıyla ilgili olanlar bol miktarda bulunmakta olup, bu metinler bira ve ekmek metinleri olarak nitelendirilmiştir. Metinlerde Kapasite Sistemi C veya Kapasite Sistemi C# ile ölçülen küçük miktardaki hububatlar, bira kapları ve başka hububatlar ile kaplar çeşitli işaretler aracılığıyla kişilere tahsis edilmiştir. Söz konusu metinlerin çoğunluğu bir araya getirilmiş olmakla birlikte metinlerin bir kısmının halen hasarlı halde olması ve tüm metinlerde görülen muğlaklık yüzünden metinlerde geçen kapların büyük bir kısmının kesin değerini saptayabilmek mümkün olmamıştır.⁹⁵⁸ Bununla birlikte Friberg, 1978-1979 yıllarında Proto-Elam yazılı metinlerdeki tahıl ürünlerinin miktarlarına, tahıl ürünlerini hesaplamada kullanılan hesap sistemlerine ve Mezopotamya'da keşfedilen çeşitli metinlerdeki işaretlerle olan benzerliklere dayalı çalışmalar yaparak tarımla ilgili bir grup Proto-Elam yazılı metni çözmeye çalışmış ve bunda kısmen başarılı olmuştur. Friberg'in söz konusu çalışmasından birkaç yıl sonra Damerow ve Englund, hem Friberg'in ulaştığı sonuçlara hem de Cuneiform Digital Library Initiative (CDLI)

⁹⁵⁶ Jöran Friberg, *The Third Millennium Roots of Babylonian Mathematics: I. A Method for the Decipherment, through Mathematical and Metrological Analysis, of Proto-Sumerian and Proto-Elamite Semi-pictographic Inscriptions*, Göteborg, 1978, s. 26-28; P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 27; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 87-88.

⁹⁵⁷ V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 17)*, s. pl. 19-42; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 87-88.

⁹⁵⁸ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 88-89.

projesinin neticelerine dayanarak yaptıkları çalışmalarla bir dizi işaretin yanı sıra iki metin grubunu büyük oranda çözmeyi başarmışlardır.⁹⁵⁹

Proto-Elam yazılı metinlerde geçen bir diğer konu hayvancılık olmuştur. Proto-Elam yazısında hayvanları temsil eden işaretler, bazı yönlerden proto-çivi yazısında hayvanları temsil eden işaretlerle benzerlik taşımasına veya onlarla ortak bir köke dayanmış olmasına rağmen Proto-Elam yazılı metinlerde hayvanları hesaplamak için Proto-Elam yazılı metinleri yazan kâtipler tarafından icat edilen yerli hesap sistemi olan Ondalık Sistem D kullanılmıştır.⁹⁶⁰ Koyun ve keçi ve bunlardan elde edilen ürünler çeşitli işaretlerle gösterilmiştir. Koyun ve keçiler; et, süt ve süt ürünleri, yün, deri, boynuz ve tendon gibi özellikleri için yetiştirilmiştir. Susa'da ele geçen iki Proto-Elam yazılı metinde koyun ve keçi yetiştiriciliğinden elde edilen sekiz farklı ürün belirtilmiş ancak bunlardan dördü tanımlanabilmiştir. Tanımlanan dört ürünün koyun ya da keçi sütünden elde edilmiş kurutulmuş peynir ve arıtılmış tereyağı ile keçi sütünden yapılmış peynir ve sade tereyağı olduğu saptanmıştır. Söz konusu ürünler koyun sütü veya keçi sütünden üretilmiş olmalarına farklı işaretlerle yazılmıştır. Örneğin keçiden elde edilen peynir ve sade tereyağı, koyun sütünden yapılmış ürünleri temsil eden işaretlerin taralı çeşitleri ile belirtilmiştir. Böyle bir tespitin yapılabilmesinde ise hem ürünlerin üretim miktarlarından hem de Uruk işaretleri ve Uruk muhasebe sistemi ile yapılan karşılaştırmalardan yararlanılmıştır. Diğer yandan metinlerde sürü sahipleri sürüleriyle birlikte listelenmiştir. MMAP 17'deki 105 numaralı tablet bu tip bir içeriğe sahip olması sebebiyle ayrıca önem arz etmiştir.⁹⁶¹

Metinlerde koyun ve keçinin varlığına dolayısıyla küçükbaş hayvancılığa sıkça rastlanmasına karşın, büyükbaş hayvancılığı yansıtan inek ve boğa gibi hayvanları ifade eden işaretlerle veya büyükbaş hayvanlardan elde edilen ürünlerle ilgili bilgilerle karşılaşılmamıştır. Bununla beraber Proto-Elam mühürlerinde ve çeşitli arkeolojik materyallerde yer alan sığır tasvirleri, büyükbaş hayvancılığın varlığını ortaya koymuştur. Metinlerde at ya da eşek gibi tek tırnaklı hayvanlar başlarıyla tasvir edilmişlerdir. Örneğin dik yelesi at başı erkek atı, yelesi aşağı sarkan at başı dişi atı, yelesiz at başı ise yavru atı temsil etmiştir. Atların çekiş için kullanıldığına dair bir

⁹⁵⁹ P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 7-20; J. L. Dahl, "Early Writing in Iran, A Reappraisal", s. 24.

⁹⁶⁰ J. L. Dahl, "Animal Husbandry in Susa...", s. 87.

⁹⁶¹ V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 17)*, s. 17; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 89; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 75.

kanıtı ise rastlanmamıştır.⁹⁶² Metinlerde domuz yetiştiriciliğine dair herhangi bulguya ulaşılmamıştır. Nitekim İran’da yapılan kazılarda domuz kemikleri çok az miktarda bulunmuştur. Öte yandan yabancı hayvanlar metinlerde açık şekilde belirtilmemiş olup, sadece birkaç işaretin yabancı hayvanları temsil edebileceği tahmin edilmiştir. Örneğin Susa’da bulunmuş bir metinde geçen ve bir yabancı hayvanı temsil ettiği değerlendirilen bir işaret sayesinde söz konusu işaretin hangi yabancı hayvanı temsil ettiği dolaylı yoldan tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre tekeleri temsil eden işaretin farklı bir tipi olan söz konusu işaretin 23,600 civarında bir sayıya ulaşan yabancı hayvan grubu için kullanıldığı saptanmıştır. Metinlerde bu denli yüksek sayıda başka kaydı bulunmayan bu yabancı hayvanın topluluğunu muhtemelen bir av hayvanı olan ceylanların oluşturabileceği öngörülmüştür.⁹⁶³ Diğer yandan Dahl tarafından 2005 yılında yayımlanan bir çalışmada Susa’da keşfedilmiş olan Proto-Elam yazılı metinlerdeki koyun ve keçilerle ilgili terminolojinin kısmi çözümü sunulmuştur. Sözü edilen çözümde sürü büyüklüğü, sürülerdeki erkekler ile dişiler arasındaki ilişki, yavru sayısı, yetişkin dişiler ile süt ürünleri arasındaki ilişki gibi konular temel alınmıştır.⁹⁶⁴

2.1.5.9. Proto-Elam Yazılı Metinleri Çözme Çalışmaları

Mısır hiyeroglifleri, Akadca çivi yazısı ve Linear B gibi yazı türlerinin çözülmesinde tecrübe edildiği üzere herhangi bir yazının çözülmesinde yazının ait olduğu dil ailesinin bilinmesi ve söz konusu yazıyla yazılmış metinlerin aynı zamanda bilinen bir dil ile de yazılmış olması diğer bir ifadeyle çift dilli olması kilit rol oynamıştır. Ancak çözmeyi kolaylaştırıcı niteliği olan söz konusu etkenler Proto-Elam yazısının çözülebilmesinde henüz yeterince fayda sağlamamıştır. Zira bilinen en eski çözülmemiş yazı kabul edilen Proto-Elam yazısının⁹⁶⁵ hem dil ailesi henüz kesinlik kazanmamış hem de Proto-Elam yazılı metinler çift dilli şekilde yazılmamıştır. Ayrıca Proto-Elam yazı sisteminin ardılı bir yazı sistemine bugüne kadar rastlanmamıştır.⁹⁶⁶

Susa ve çevresinin Elam’ın kurulduğu bölge olduğuna inanan ve Proto-Elam yazılı tabletlerin o dönemde sadece Susa’da keşfedilmesinden hareket edip 1905 yılında

⁹⁶² J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 89; A. Ölimirzəyev, *Erkən Elam Cəmiyyəti...*, s. 86.

⁹⁶³ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 89.

⁹⁶⁴ J. L. Dahl, “Animal Husbandry in Susa...”, s. 81-134; J. L. Dahl, “Early Writing in Iran, A Reappraisal”, s. 24-26.

⁹⁶⁵ Roger D. Woodard, “Introduction”, *The Cambridge Encyclopedia of the World’s Ancient Languages*, Cambridge, 2015, s. 3.

⁹⁶⁶ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 66; C. Herrenschildt, “Writing between Visible and Invisible...”, s. 77-78.

söz konusu tabletlerdeki metinleri hiçbir dil bilimsel değerlendirme yapmadan Elam yazısının atası olarak kabul ederek bu yazıyı Proto-Elam şeklinde isimlendiren Scheil'in⁹⁶⁷ çabalarına ve Proto-Elam yazılı tabletlerin Susa'daki Fransız kazılarında keşfedilmelerinin üzerinden 100 yılı aşkın zaman geçmesine rağmen Proto-Elam yazılı metinler halen büyük ölçüde çözülememiştir (Şekil 56). Çözülebilir az sayıdaki işaret ve metinlerin çoğunluğunu ise sayısal işaretler ve muhasebe sistemleri gibi proto-çivi yazısında da kullanılan unsurlar meydana getirmiştir. Başka bir ifadeyle proto-çivi yazısı ve Proto-Elam yazısında ortak veya benzer şekilde kullanılan işaret ve sistemlerin çözülmesi Proto-Elam yazısının tamamen çözülememiş bir yazı sistemi olarak kalmasına son vermiştir.⁹⁶⁸ Bunun yanı sıra yukarıda bahsedilen ciddi engeller sebebiyle araştırmacılar, Proto-Elam yazısının çözümünde tam veya nihai bir çözüm gibi büyük beklentilere girmeyerek temkinli hareket etmişlerdir.⁹⁶⁹

Proto-Elam yazısını çözmeye çalışmalarında saptanan bir diğer husus, Proto-Elam yazısının bilinen bir dile ait olduğu tespit edilse bile Proto-Elam yazısındaki tüm işaretlerin değerlerinin bilinemeyeceği gerçeği olmuştur. İşaretlerin birçoğunun yalnızca sınırlı örneklerden bilinen nesnelere ya da insanları temsil eden logografik nitelik taşıması bunun sebebinin oluşturmuştur. Bununla beraber Proto-Elam yazısının belirli bir dili temel alarak yazıldığı kanıtlanabilirse kişi isimlerinin heceli yazımları olduğu düşünülen kısa işaret dizilerini okuyabilmek ve hatta koyunu temsil eden işaret (M346) ve sabanı temsil eden işaret (M56) gibi metinlerde sıkça kullanılan işaretlere bir kelime niteliği yükleyebilmek ihtimal dâhilinde görülmüştür. Ancak böyle bir durumda bile çok sayıda işaret ve işaret dizilerinin çözülmesinin mümkün olmayacağı öngörülmüştür.⁹⁷⁰

Sınırlı çözümlenmeler bir yana bırakıldığında Proto-Elam yazısının tam manasıyla çözülebilmesinin önünde Proto-Elam yazısının kendi karakterinden kaynaklanan iki engelin başı çektiği görülmüştür. Bunlardan birisini Mezopotamya proto-çivi yazısının çivi yazısına dönüşmesinin aksine Proto-Elam yazısının yerli bir yazı sistemine dönüşmemesi oluşturmuştur. Söz gelimi Proto-Elam yazısından kökenini alan Elam çivi yazısı icat edilmiş olsa bilinen Elam çivi yazısındaki işaret değerlerinden yola çıkılarak Proto-Elam yazısının çözümünün sağlanabileceği değerlendirilmiştir.

⁹⁶⁷ V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, s. 60; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 67-68; M. W. Stolper, "Elamite", s. 65; I. M. Nicholas, *The Proto-Elamite...*, s. 1.

⁹⁶⁸ F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 67-68.

⁹⁶⁹ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 66.

⁹⁷⁰ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 66.

İkinci sebep olarak ise Proto-Elam yazısında insan vücuduna dair ifadelerin bulunmaması gösterilmiştir. İlginç bir şekilde Proto-Elam yazılı metinlerde insan vücudu ve insanın herhangi bir uzvu yer almamıştır. Göz ya da el gibi uzuvları temsil eden işaretlerin çeşitli Eski Çağ dillerinin deşifresinde önemli işlev gördükleri gerçeği düşünüldüğünde Proto-Elam yazısındaki bu eksiklik onun çözülmesini güçleştirmiştir. Bunun yanı sıra Proto-Elam yazısındaki söz konusu durumun benzeri, Proto-Elam sanat eserlerinde de göze çarpmıştır. Örneğin mühürlerde kullanılan betimlemelerde insan veya insan uzuvları doğrudan tasvir edilmemiş, insanlara özgü nitelikler hayvanlara yüklenmek suretiyle insanlar hayvanlar tarafından temsil edilmiştir.⁹⁷¹

Çalışmada eserlerine sıklıkla başvuru yapılan Meriggi, Damerow, Englund, Dahl, Desset, Vallat, Stolper, gibi isimler başta olmak üzere William Charles Brice ve Aizik Abramovich Vaiman'ın da aralarında bulunduğu çeşitli araştırmacıların çalışmalarıyla 1970'li yıllardan itibaren ağırlık kazanan Proto-Elam yazılı metinleri çözme girişimleri zorlu aşamalardan geçerek adım adım ilerletilebilmiştir.⁹⁷² Söz konusu önde gelen isimlerin çalışmada yer verilen başarılarına ilaveten Vaiman, 1972 yılında yayımladığı bir makalesinde, Brice ve Meriggi'nin Proto-Elam yazılı metinlerin biçimsel özellikleri üzerine ortaya koydukları bilgilere yenilerini eklemesinin yanı sıra proto-çivi yazısı ile Proto-Elam yazısındaki sayısal işaretler ve muhasebe sistemleri arasında bir ilişki olduğunu açık şekilde saptamıştır.⁹⁷³

İsmi geçen araştırmacılar, Proto-Elam yazılı metinlerde aynı kökenli işaretleri aramaya girişmelerinin yanı sıra Mezopotamya çivi yazısındaki çeşitli işaretlerin okumalarını Proto-Elam yazısına uyarlamaya çalışmışlardır. Bu çalışmaların ertesinde Meriggi bazı işaretlere ve işaret gruplarına Latince kökenli isimler eklemiştir. Diğer

⁹⁷¹ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 66-67; C. Herrenschildt, "Writing between Visible and Invisible...", s. 77-78.

⁹⁷² J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 353; P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 6.

⁹⁷³ William C. Brice ve Ernst Grumach, "Studies in the Structure of Some Ancient Scripts", *Bulletin of the John Rylands Library*, 45/1, Manchester, 1962, s. 15-57; William C. Brice, "A Comparison of the Account Tablets of Susa in the Proto-Elamite Script with those of Hagia Triada in Linear A", *Kadmos*, 2, Berlin, 1963, s. 27-38; William C. Brice, "The Structure of Linear A, with Some Proto-Elamite and Proto-Indic Comparisons", *Europa: Studien zur Geschichte und Epigraphik der Frühen Aegaeis*, Berlin, 1967, s. 32-44; Piero Meriggi, "Comparaison des Systemes Ideographiques Mino-Mycenien et Proto-elamique", *Acta Mycenaea 2: Communications*, Salamanca, 1972, (*Minos: Revista de Filología Egea*, 12, Salamanca, 1972), s. 9-17; A. A. Vaiman, "A Comparative Study of the Proto-Elamite and Proto-Sumerian Scripts" (in Russian, with English summary), *Vestnik Drevnei Istorii*, 121/3, Moskova, 1972, s. 124-133; A. A. Vaiman, "Protosumerische Mass- und Zählsysteme", *Baghdader Mitteilungen*, 20, Berlin, 1989, s. 114-120; J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 353; P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 6.

yandan Proto-Elam yazısının bilinen anlamda iletişim amaçlı kullanılan bir yazı olmaması özellikle ilk başlarda yapılan çözüme çalışmalarını olumsuz etkilemiştir. Bilindiği üzere Proto-Elam yazılı metinler, aynı bireyler veya aynı küçük gruplar tarafından kullanılmak maksadıyla bireyler ya da kâtip grupları tarafından yazılmış hatırlatma araçları olarak işlev görmüştür. Bu yüzden Proto-Elam yazısı gerçek manada bir yazı sistemi olmaktan ziyade daha çok bir proto-yazı sistemi olarak nitelendirilmiştir.⁹⁷⁴

Eski Çağ dilleri ve yazıları konusunda önde gelen isimlerden olan Gelb, dil ve yazıların çözülmesi hususunda bir sınıflandırma ileri sürmüştür. Buna göre bilinen yazı ve bilinen dil (tip 0), bilinmeyen yazı ve bilinen dil (tip 1), bilinen yazı ve bilinmeyen dil (tip 2), bilinmeyen yazı ve bilinmeyen dil (tip 3) olmak üzere bir çözümde dört tip etkenin varlığını dile getirmiştir. Fark edileceği üzere Gelb'in bu sınıflandırmasında Proto-Elam yazısı 3. tip sınıflandırmada yer almıştır. Proto-Elam yazısının çözülmesi söz konusu sınıflandırmada da görüleceği gibi hayli güç bir durum arz etmiştir.⁹⁷⁵ Ancak tüm zorluklara rağmen Damerow'un ortaya koyduğu fikirler çözüme konusunda başarı sağlamaya yarayabilecek bir yol haritası çizmiştir. Damerow, yazının ne zaman, nasıl ve nerede icat edildiğine dair sorular ortaya atmış ve dil ile yazı arasındaki bağın eski dönemlere doğru gidildikçe zayıfladığını savunmuştur. Ayrıca Mezopotamya ve İran'da keşfedilen en eski metinlerin dilbilgisi barındırmadığını ya da çok az barındırdığını ifade etmiştir. Onun bu görüşleri çerçevesinden bakıldığında Proto-Elam yazısının çözülmesi, bilinmeyen bir dil ile ilgili biraz bilinen bilgileri kodlayarak biraz bilinen bir yazı sisteminin çözümünü yapabilme olasılığı kapsamında değerlendirilmiştir. Örneğin Proto-Elam yazılı metinlerin genel yapısının incelenmesi ve bu incelemeden elde edilenlerin proto-çivi yazısıyla karşılaştırılması, idari nitelikli tüm Proto-Elam yazılı metinlerin muhtevası hakkında bilgi sahibi olmaya imkân vermiştir. Ayrıca erken sayısal sistemlerin belli konularda kullanıldığının ve Proto-Elam sayısal sistemlerinin çoğunun güçlü ihtimalle proto-çivi yazısından doğrudan alındığının biliniyor olması pek çok Proto-Elam yazılı metnin içeriğini tespit etmede

⁹⁷⁴ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 67; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 67-104.

⁹⁷⁵ I. J. Gelb ve R. M. Whiting, "Methods of Decipherment", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2, London, 1975, s. 95-104; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 67-68.

kolaylık sağlamakla kalmamış, birçok işaretin anlamsal değerini saptamaya da yardımcı olmuştur.⁹⁷⁶

Proto-Elam yazısının çözülmesindeki belli başlı son engel ise yakın zamanda Dahl tarafından tespit edilmiştir. Çivi yazısının çözülmesinde çivi yazılı metinlerin ilk doğru ve kaliteli kopyalarının Carsten Niebuhr tarafından 18. yüzyılın sonlarında Avrupa'ya götürülmesinin önemli rolü olduğuna dikkat çeken Dahl, Proto-Elam yazısını çözme çalışmaları sırasında Proto-Elam yazısının çözülmesini zorlaştıran bir diğer etkenin yayımlanan Proto-Elam yazılı metinlerdeki yanlışlık ve eksiklikler olduğunu tespit etmiştir.⁹⁷⁷ Yine onun tespitlerine göre yayımlanan Proto-Elam yazılı tabletlerin kopyalarının kalitesi yayından yayına farklılık göstermiştir. Örneğin MDP 6'da yayımlanan metinler ve fotoğraflar, orijinal tabletlerin oldukça kaliteli görüntülerini sunmakla birlikte tabletler üzerine çalışan Scheil'in tabletlerin genellikle arka yüzlerinin ve nadiren de üst kenarlarının kopyalarını almaması sebebiyle MDP 6'da yayımlanan tabletlerin bir kısmı söz konusu eksikliklerle birlikte yayımlanmak durumunda kalmıştır. MMAP 26S ve MMAP 17'de yayımlanmış metinler eski yayımların en iyilerini temsil ederken MMAP 26, MMAI 31 ve RA 50'de yayımlanmış olanlar en az işe yarayışlılar olarak nitelendirilmiştir.⁹⁷⁸

Damerow ve Englund'ın Tepe Yahya'da keşfedilen 27 Proto-Elam yazılı tableti 1989 yılında yayımlamaları, Proto-Elam yazılı tabletleri proto-çivi yazılı metinlerin incelenmesinde geliştirilen ölçütlerle uyumlu şekilde yayımlamak adına ilk çaba olmuştur. Bununla beraber Damerow ve Englund, sözü edilen yayımlarını tabletlere bizzat erişmeksizin tabletlerin fotoğraflarına dayanarak yapmışlardır. Bunun dışında birkaç yıl önce Tepe Sofalin'de gün yüzüne çıkarılan 11 tablet, basılı yayımla eş zamanlı olarak çevrimiçi şekilde yayımlanmış ve Proto-Elam çalışmalarına katkı

⁹⁷⁶ Peter Damerow, "The Origins of Writing as a Problem of Historical Epistemology", *Cuneiform Digital Library Journal*, 1, Los Angeles, California, 2006, s. 1-10; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 67-68.

⁹⁷⁷ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 68.

⁹⁷⁸ V. Scheil, *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, s. 1-129; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 17)*, s. pl. 1-59; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMAP 26)*, s. I-XIV, pl. I-LII; V. Scheil, *Textes de Comptabilité Proto-élamites Supplément (MMAP 26S)*, s. pl. LIII-LXV; R. de Mecquenem, *Épigraphie Proto-élamite (MMAI 31)*, s. 5-146; R. de Mecquenem, "Notes protoélamites", s. 200-204; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 68.

sağlamıştır. Benzer bir katkı Louvre Müzesi ve CDLI iş birliğiyle Louvre Müzesi'ndeki Proto-Elam yazılı tabletlerin çevrimiçi tam erişime açılması suretiyle yapılmıştır.⁹⁷⁹

Peter T. Daniels 1996 yılında yayımlanan çalışmasında, bir çözümde güvenilir kopyalar ve transliterasyonlardan sonraki adımın bir işaret listesi meydana getirmek olduğunu belirtmiştir.⁹⁸⁰ Nitekim böyle bir listenin ışığında yapılacak işaret oluşumlarını listeleme ve hesaplama gibi basit bir alıştırmanın bile yazı sisteminin logografik, heceli ve alfabetik olmak üzere temel yönlerden sınıflandırılmasına imkân verebileceği değerlendirilmiştir. Nitekim Proto-Elam yazılı işaret kalıplarının bir kısmının bazı basit fonetik nitelikler taşıyabileceği de tahmin edilmiştir. Öte yandan Proto-Elam yazılı işaret listesi oluşturma konusunda ciddi çaba harcayan Dahl, 2019 yılında yayımladığı “Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments” isimli Fransızca-İngilizce çift dilli eserinde yayımladığı Proto-Elam yazılı tabletlerde geçen işaretleri şekilleri ve yazılış biçimleri bakımından inceleyerek söz konusu işaretlerin bir listesine aynı eserde yer vermiştir. Dahl ayrıca şahıs isimlerinin bir yazıyı çözmeye önemli rol oynadığını belirterek Proto-Elam yazılı metinlerdeki muhtemel şahıs isimlerinin Proto-Elam yazısının çözülmesinde faydalı olabileceğini dile getirmiştir.⁹⁸¹

Proto-Elam yazılı tabletlerin en yüksek miktarda keşfedildiği yer olan Susa'da tabletlerin tutulduğu bir arşive rastlanmamış olmakla birlikte birkaç husus Susa'da tabletlerin görece arşivlenmiş olabileceğini düşündürmüştür. Buna göre Proto-Elam yazılı tabletlerle ilgili ilk yayınlarda tabletlerin büyük gruplar halinde bulunduğuna gönderme yapılması, yakından ilişkili bazı tabletlerin hasar (kırılma vb.) şekillerinin tabletlerin bir arada depolanmış olabileceğine işaret etmesi ve neredeyse tamamı ekonomik içerikli olan tabletlerin herhangi bir hesap işlemi için gerektiğinde yeniden incelenmek istenmesi ihtimali gibi etkenler sebebiyle söz konusu tabletlerin raflara ya da sepetlere koyulması suretiyle bir şekilde arşivlenmiş olabileceği tahmin edilmiştir. Buna karşın iki sebep Susa'da bir tablet arşivi olabileceği ihtimalinin sorgulanmasına yol açmıştır. İlk sebep olarak Batı Asya'daki ilk kazılarda yaşandığı üzere kazıda çalışan işçilerin ödül kazanmak gayesiyle tabletleri toplu şekilde bulduklarını öne

⁹⁷⁹ P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 1-76; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 69.

⁹⁸⁰ Peter T. Daniels, “Methods of Decipherment”, *The World's Writing Systems*, New York ve Oxford, 1996, s. 141-143; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 69.

⁹⁸¹ J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 69.

sürerek kazı sorumlularının bir tablet arşivinin bulunduğunu düşünmelerine yol açmış olabilecekleri olasılığı akla gelmiştir. İkinci sebep olarak ise 1970'li yıllarda Susa'da yapılan kontrollü kazılarda tabletlerin topluca ve yüksek miktarda ele geçmeyip, en fazla üçerli gruplar halinde yalnızca 23 tablet keşfedilmesi gösterilmiştir.⁹⁸²

2.1.6. Proto-Elam Mühür Sanatı

Proto-Elam Kültürü'ne ait pek çok arkeolojik ve yazılı buluntu gibi Proto-Elam mühür ve mühür baskılarının da büyük bir kısmı Susa'da keşfedilmiştir. Burada yapılan özellikle ilk kazılarda 500'ü aşkın mühür ve mühür baskısı ele geçmiştir.⁹⁸³ Anşan,⁹⁸⁴ Tepe Sofalin,⁹⁸⁵ Şehr-i Suhte⁹⁸⁶ gibi diğer Proto-Elam merkezlerinde de Proto-Elam mühürleri bulunurken Tepe Yahya'da Proto-Elam mühürlerinin yanı sıra tamamlanmamış mühürlerle de karşılaşmıştır. Bu durum Tepe Yahya'nın Proto-Elam mühürlerinin üretim merkezi olduğuna işaret etmiştir.⁹⁸⁷ Öte yandan Ur'da (modern Tel Mukayyer) yapılan kazılarda az sayıda Proto-Elam mühür baskısı gün yüzüne çıkarılmıştır.⁹⁸⁸

Proto-Elam Kültürü'ne ait mühürler ve mühür baskıları, 100 yılı aşkın bir süre önce keşfedilmiş olmalarına karşın araştırmacıların çalışma konuları arasında çok fazla yer tutmamışlardır. Söz konu mühürler ve mühür baskıları üzerine yapılan ilk çalışmalara göz atıldığında Proto-Elam yazılı metinlerin yüksek sayıda yayımlandığı ilk yıl olan 1905 yılı öne çıkmıştır. Sözü edilen yılda Mısırbilimci Gustave Jequier, Susa'da yeni keşfedilen Proto-Elam mühürlerinden örnekler bulunan bir çalışma yayımlamıştır. Jequier, daha önce herhangi şekilde yayımlanmamış olan Susa'daki bu buluntuları ele aldığı çalışmasında birkaç silindir mühürden bahsetmiş olmakla birlikte bu mühürlere dair bir katalog bilgisi veya kapsamlı arkeolojik tespitler sunmamıştır.⁹⁸⁹ Louis Joseph Delaporte, Louvre Müzesi'nde bulunan parlak stildeki mühürleri ilki 1920, ikincisi 1923 yılında olmak üzere iki cilt halinde yayımlamıştır. Delaporte bu eserlerinde bir dizi Proto-Elam mührüne de yer vermiştir. Eserinin girişinde Proto-Elam yazılı

⁹⁸² P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, s. 13; J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 8.

⁹⁸³ H. Pittman, "Proto-Elamische Kunstperiode", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 11, Berlin, 2006, s. 28.

⁹⁸⁴ William Sumner, "Excavations at Tall-i Malyan (Anshan) 1974", *Iran*, 14, London, 1976, s. 106-109; M. W. Stolper, "Proto-Elamite Texts...", s. 5-11.

⁹⁸⁵ M. Hessari ve R. Y. Zoshk, "New Evidences...", s. 39-40.

⁹⁸⁶ B. Mutin, C. C. Lamberg-Karlovsky ve L. Minc, "Investigating Ceramic Production...", s. 851.

⁹⁸⁷ C. C. Lamberg-Karlovsky ve M. Lamberg-Karlovsky, "An Early City in Iran", s. 106.

⁹⁸⁸ H. Pittman, "Proto-Elamische Kunstperiode", s. 28.

⁹⁸⁹ G. Jéquier, "Cachets et Cylindres Archaiques", *Recherches Archeologiques (MDP 8)*, Paris, 1905, s. 1-27; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 90.

tabletlerde yer alan 150 mührü ek olarak Susa'da keşfedilmiş 339 silindir mühür ile 82 damga mührü sıralamıştır. Ayrıca eserinde ilk kez Scheil tarafından yayımlanan ve arkaik mühürler grubunda yer alan S299 kodlu ünlü İndus mührüne de yer vermekle kalmamış, bu mühür ile Girsu'da ortaya çıkarılmış T24 kodlu bir İndus damga mührünü doğru şekilde karşılaştırmıştır. Buna karşın Delaporte, Proto-Elam mühürleri ile arkaik mühürler arasında bir ayırım yapmadığı için onun çalışmasından Proto-Elam mühür koleksiyonunun genel bir görünümü hakkında bilgi sahibi olmak güç olmuştur.⁹⁹⁰ 1921 yılında Legrain, hangi nesnelere hangi mühürle mühürlendiğini gösteren bir Elam mühürleri kataloğu yayımlamıştır. Ancak bu katalogta yalnızca üzerinde yazı bulunan nesnelere mühür baskılarını tanımlayabilmek mümkün olmuştur. Zira kavanoz tıparları, bullalar ve yayımlanmamış Proto-Elam mühür parçaları gibi üzerinde yazı olmayan çok sayıda nesne, onları tanımlamayı sağlayacak açıklamalar olmaksızın sadece 1-620 arasında ardışık olarak numaralandırılmıştır.⁹⁹¹ 1972 yılında Amiet Susa'da ele geçmiş mühürler ve mühür baskıları üzerine iki ciltten meydana gelen bir kitap yayımlamıştır. Kitabında mühürler ve mühür baskılarını kronolojik açıdan gruplara ayıran Amiet, dördüncü grupta Proto-Elam Dönemi'ne ait olanlara yer vermiştir.⁹⁹²

Günümüze daha yakın yıllara gelindiğinde Proto-Elam mühür ve mühür baskıları üzerine yapılan çalışmalar bir miktar artmış olmakla birlikte yine de çok sayıda çalışmanın varlığından bahsetmek mümkün olmamıştır. Mühürler üzerine çalışmalarıyla tanınan Pittman, 1997 yılında Proto-Elam mühürleri üzerine kapsamlı bir çalışma yayımlamış ve çalışmasında 553 farklı mührü yer vermiştir.⁹⁹³ Dahl, 2012'de yayımlanan bir çalışmasında Proto-Elam yazılı tabletler üzerindeki ilave metinsel işaretlerin yanı sıra Proto-Elam mühürlerinden de bahsetmiştir.⁹⁹⁴ Pittman, Proto-Elam mühürleri üzerine yaptığı çalışmalara 2013 yılında bir yenisini eklemiş ve bu

⁹⁹⁰ Louis Delaporte, *Musée du Louvre Catalogue des Cylindres Cachets et Pierres Gravées de Style Oriental I: Fouilles et Missions*, Paris, 1920, s. 1-96; Louis Delaporte, *Musée du Louvre Catalogue des Cylindres Cachets et Pierres Gravées de Style Oriental II: Acquisitions*, Paris, 1923, s. 97-239; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 90.

⁹⁹¹ L. Legrain, *Empreintes de Cachets Élamites (MMA 16)*, s. 1-33; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 90.

⁹⁹² P. Amiet, *Glyptique Susienne I: Texte...*, s. 5-170; Pierre Amiet, *Glyptique Susienne des Origines à l'Époque des Perses Achéménides: Cachets, Sceaux-Cylindres et Empreintes Antiques Découvertes à Suse de 1913 à 1967 II: Planches (MDAI 43)*, Paris, 1972, s. pl. 1-196; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 90.

⁹⁹³ H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 140; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 90.

⁹⁹⁴ J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 1-11; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 90.

çalışmasında mühürlerden hareketle Susa'nın kültürel açıdan Uruk'a bağımlı olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.⁹⁹⁵ 2014 yılında yaptığı çalışmada Dahl, bir Proto-Elam mührünü inceleyip onun üzerinden yorumlar getirerek Proto-Elam mühürlerinde hiçbir insan tasviri olmadığı anlayışına katkı sunmuştur. Bahsedilen tüm bu çalışmalara rağmen Proto-Elam mühürlerini ele alan kapsamlı bir kataloğa duyulan ihtiyaç, bugün de varlığını koruyan bir gerçek olarak öne çıkmıştır.⁹⁹⁶

Pittman tarafından 1997 yılında yapılan çalışmada Proto-Elam mühürlerin tablet, bulla, kapı ve çömlek gibi unsurların mühürlenmesinde kullanıldıkları belirlenmiş olup, Proto-Elam yazılı tabletlerin mühürlenmesinde çoğunlukla klasik tipteki silindir mühürlerden yararlanılmakla birlikte sözü edilen diğer materyalleri de içeren mühürleme işlemlerinde klasik (figürlü), sırlı steatit (sırlı sabuntaşı), tekerlek kesim, kazıma silindir mühür ve damga mühür olmak üzere toplam beş farklı tip mühürden yararlanıldığı tespit edilmiştir.⁹⁹⁷ Ayrıca Legrain'in eserinde yer tutan, antilop, grifon ve fidana ilaveten yılan olma ihtimali bulunan bir şekli barındıran 329 numaralı mührün, ikisi haricinde hepsi aynı içeriğe ve biçime sahip 10 tablette kullanıldığı, böylelikle en yaygın kullanılan mühür olarak başı çektiği belirlenmiştir.⁹⁹⁸

Proto-Elam mühürleri yukarıda bahsedilen yaygın kullanım alanlarının yanı sıra Proto-Elam yazılı tabletlerin mühürlenmesinde de kullanılmışlardır. Erken Proto-Elam yazılı tabletler mühürlenmemekle birlikte sonraki Proto-Elam yazılı tabletlerin çoğunluğu mühürlenmiştir. Mühürler tabletlerin genellikle arka yüzünün ortasında mühür için ayrılan boşluğa uygulanmış olmalarının yanı sıra nadiren tabletin ön yüzündeki uygun bir alana da uygulanmışlardır (Şekil 57).⁹⁹⁹ Pittman, incelediği toplam 1551 adet Proto-Elam yazılı tableten 245 tanesinin diğer bir ifadeyle %15,7'sinin mühürlendiğini saptanmıştır. İncelediği 1468 adet Susa tabletinden 231'nin mühürlü olduğunu belirtip, 225'nin klasik (figürlü) silindir mühür, 3'ünün sırlı steatit mühür, yine 3'ünün tekerlek kesim mühürle mühürlendiğini tespit eden Pittman, diğer Proto-

⁹⁹⁵ Holly Pittman, "Imagery in Administrative Context: Susiana and the West in the Fourth Millennium BC", *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, Oxford, 2013, s. 293-236; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 90.

⁹⁹⁶ Jacob L. Dahl, "The Proto-Elamite Seal MDP 16, pl. XII fig. 198", *Cuneiform Digital Library Notes*, 1, Los Angeles, California, 2014, s. 1-4; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 90.

⁹⁹⁷ H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 133-162; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 87.

⁹⁹⁸ L. Legrain, *Empreintes de Cachets Élamites (MMAP 16)*, s. 58; J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 6.

⁹⁹⁹ J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 5.

Elam merkezlerinde bulunan Proto-Elam yazılı tabletlerdeki mühürleri de bu şekilde ele almıştır. Buna göre, 32 Anşan tabletinden 6'sının klasik silindir mühürlü, 1'inin sırlı steatit mühürlü, 2'sinin damga mühürlü olmak üzere toplamda 9'unun mühürlü olduğu; 27 Tepe Yahya tabletinden 2'sinin klasik silindir mühürlü olduğu; 1 Şehr-i Suhte tabletinin klasik silindir mühürlü olduğu; 16 Tepe Sofalin tabletinden 2'sinin klasik silindir mühürlü olduğu anlaşılmıştır. Diğer yandan mühürlerin mi yoksa Proto-Elam işaretlerin mi tabletlere daha önce uygulandığı konusunda birtakım öngörülerde bulunulmuştur. Bu öngörülere göre eğer tablet yazıldıktan sonra mühürlenmiş ise bu durumda mühür, metnin içeriğini doğrulayan/onaylayan bir imza işlevi görmüştür. Eğer tablet yazılmadan önce mühürlenmiş ise o halde mühür bir tür yetki veya makam belirten antet benzeri bir rol oynamıştır.¹⁰⁰⁰

Proto-Elam mühürleri sanatsal yönleri itibariyle incelendiklerinde bu mühürlerin hem geometrik şekiller hem de çeşitli figürler barındırdıkları saptanmıştır. Bunun yanı sıra mühürlerin, Proto-Elam yazılı tabletlerde yer almaları, antropomorfik tasvirler içermeleri ve az rastlanmakla birlikte Proto-Elam yazı işaretleri taşımaları Proto-Elam Kültürü'ne ait olduklarını gösteren etkenler olarak kabul edilmiştir (Şekil 58). Diğer yandan daha önce ifade edildiği gibi Amiet'in yayımladığı 930 numaralı mühür haricinde Proto-Elam mühür külliyyatındaki hiçbir mühürde insan ya da insan uzunlarına ait bir tasvir yer almamıştır.¹⁰⁰¹

Mühürlerdeki tasvirler ile bu mühürlerle mühürlenmiş Proto-Elam yazılı tabletlerin içeriği arasında zaman zaman bir örtüşme olmuş olsa da bu durumun istisna olduğu değerlendirilmiştir. Buna ilaveten mühürlerde ve Proto-Elam yazılı metinlerde yer alan hayvanlar arasında kısmi bir örtüşme söz konusu olmuştur. Proto-Elam yazılı metinlerde bugüne kadar tespit edilen hayvanlar arasında koyun ve keçi açık şekilde yer almıştır. At ve eşek gibi tek tırnaklı hayvanların metinlerdeki varlığı bilinirken, Proto-Elam mühürlerindeki tasvirlerde bu hayvanlara ek olarak inek ve boğalara da yer verilmiştir. Domuzlar Proto-Elam yazılı metinlerde ve arkeolojik materyallerde yer almadıkları gibi mühürlerde de yer tutmamışlardır. Mühürlerde aslanlar ve muhtemel diğer hayvanların yanı sıra bir süs eşyası olarak balıklara rastlanmasına karşın bu hayvanlar da metinlerde sayılabilen nesnelere şeklinde belirtilmemiştir. Kısacası koyun

¹⁰⁰⁰ H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 133-162; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 87.

¹⁰⁰¹ P. Amiet, *Glyptique Susienne I: Texte...*, s. 129-133; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 90-91.

ve keçi dışında kalan çeşitli hayvanları temsil ettiği düşünülen bazı işaretler metinlerde mevcut olmakla beraber bu işaretler metinlerde asla sayılabilen somut nesnelere olarak nitelendirilmemiştir.¹⁰⁰² Öte yandan Proto-Elam mühürleri arasında figüratif yönleriyle öne çıkan klasik silindirik mühürler, genellikle hayvanları ve bazen de antropomorfik canlıları tasvir etmeleri sebebiyle dikkat çekmişlerdir.¹⁰⁰³

Proto-Elam mühürlerinin zaman zaman Proto-Elam yazılı metinlerde kullanılması söz konusu metinler arasında ayırt edici bir rol oynamıştır. Zira Proto-Elam damga mühürleri, Anşan'da keşfedilen Proto-Elam yazılı tabletlerde kullanılmasına karşın Susa'da ortaya çıkarılan Proto-Elam yazılı tabletlerde hiçbir zaman yer almamıştır. Bu durum Anşan'da ele geçen Proto-Elam yazılı tabletleri Susa'da ele geçenlerden ayırt etmenin yöntemlerinden birisi olarak önem arz etmiştir. Öte yandan söz konusu damga mühürler metinlerde toplamın altında veya tabletin arka tarafına taşan ana metinden sonra bırakılan bir boşluğa uygulanmışlardır. Ana metin tabletin arka tarafına taşmayıp ön yüzde sonlandığında, mühürlerin ön yüzdeki ana metnin sonundaki boş kısımda yer aldığına da rastlanmıştır. Ayrıca daha az rastlanmakla birlikte bazı tabletlerin kenarlarında da mühür baskıları görülmüştür.¹⁰⁰⁴

Proto-Elam mühürleri ve bu mühürlerle mühürlenmiş Proto-Elam yazılı tabletler konusundaki en yeni çalışma ise Dahl tarafından 2019 yılında yayımlanmıştır. Dahl, daha önce ismi verilen söz konusu eserinde mührsüz tabletlerin yanı sıra 25'i tek mührürlü, 6'sı iki mührürlü olmak üzere 31 mührürlü tablete yer vermiştir. Bu mühürlerle mühürlenmiş tabletlerin birinde keçi olduğu tahmin edilen hayvan sürüsüne yer verilmiş olup, mühür üzerindeki tasvirler tanımlanmıştır. Tanımlanan mühürlerde aslan, inek ve boğaya ilaveten çeşitli mitolojik hayvanların tasvir edildiği görülmüş ve tabletlerde bulunan çoğu mühür baskısının tabletlere hafifçe uygulandığı belirlenmiştir. Tabletlerde yer alan mühürlerin bir kısmı ise hasarlı olmaları sebebiyle tanımlanamamıştır. Diğer yandan Dahl'ın sözü edilen eserinde 21 numaralı tablete yer alan ve MMAP 16'da 329 koduyla belirtilen mühür, en az 10 kez kullanıldığı saptanmış olmak üzere Proto-Elam mühürleri arasında en sık kullanılan mühür olarak öne çıkmıştır. Bu mühürle mühürlenmiş metinlerin çoğunda küçük gruplar halindeki tarım işçilerinin aylık erzaklarından bahsedildiği saptanmıştır. MMAP 16'da 330 koduyla geçen ve Dahl'ın

¹⁰⁰² J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 91.

¹⁰⁰³ F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 87.

¹⁰⁰⁴ J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 373-374; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 91.

eserindeki 32 ve 100 numaralı tabletlerde de görülen silindir mühür, tek parça halinde ve eksiksiz en büyük Proto-Elam yazılı tablet olmasının yanı sıra muhtemelen İran ve Mezopotamya'nın arkaik dönemlerine ait en büyük ve en önemli idari metni içeren Sb2801 kodlu tabletin arka yüzünün iki kez mühürlenmesinde kullanılmış olması sebebiyle tüm Proto-Elam mühürleri arasında muhtemelen en bilineni olarak önem arz etmiştir. Ayrıca bu mührün kullanıldığı Dahl'ın eserindeki 32 numaralı metnin bir dizi arazi ve tohumla ilgili olduğu görülmüş iken 100 numaralı metnin içeri belirlenememiştir. MMAP 16'da 333 koduyla geçip Dahl'ın eserindeki 20 ve 22 numaralı tabletlerde de karşılaşılan mühürde, kamıştan yapılmış bir teknele elmas şekilli uzun yapraklardan yapılmış kürekleri çeken, dişi aslanlar oldukları tahmin edilen bir grup hayvan betimlenmiştir. Teknenin arka kısmındaki sembol ise tanımlanamamıştır. Ayrıca sözü edilen mührün Susa'da keşfedilen birçok Proto-Elam yazılı tablette kullanıldığı saptanmıştır.¹⁰⁰⁵

Proto-Elam yazılı metinleri kaleme alan kâtiplerin metinleri mühürlemede damga ve silindir mühürlerle aynı görevi gören yazı tasarımları da kullandıkları tespit edilmiştir. Birkaç istisna dışında sadece Proto-Elam Dönemi'nin en son evresine ait Proto-Elam yazılı tabletlerde rastlanılan, kâtip imzası olarak nitelendirilebilecek bu yazı tasarımları tabletlerde mühürlere ayrılan boş yerlere genellikle üst üste gelen ve bazen de iç içe geçen şekillerden oluşan bir nitelik göstermiştir. Yazı tasarımlarının birçoğunun aynı ya da benzer içeriğe sahip metinlerde kullandığı belirlenmiş olup, Dahl'ın ismi geçen eserindeki 11 numaralı tablet bir yazı tasarımı ile mühürlenmiştir.¹⁰⁰⁶ Proto-Elam yazılı metin külliyyatında 20'yi aşkın farklı tipte olmak üzere 60 adet yazı tasarımına rastlanmasının yanı sıra bunlardan sadece 8 tanesinin birden fazla tablette kullanıldığı saptanmıştır. Örneğin Scribal Design 4 (SD 4) olarak bilinen yazı tasarımı, en az sekiz kez kullanılmış olup, en sık kullanılan yazı tasarımı olarak öne çıkmıştır.¹⁰⁰⁷ Bir bakıma imza işlevi gören söz konusu sembollere Susa'nın yanı sıra Anşan'ın TUV açmasında ele geçen Proto-Elam yazılı tabletlerde rastlanmıştır.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁵ L. Legrain, *Empreintes de Cachets Élamites (MMAP 16)*, s. 58-59, pl. XXII-XXIII; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 92-93.

¹⁰⁰⁶ J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 5-8; J. L. Dahl, "Early Writing in Iran", s. 246; J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 93; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 87-88; J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 5.

¹⁰⁰⁷ J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 5-6.

¹⁰⁰⁸ J. L. Dahl, "The Marks of Early Writing", s. 5-8; F. Desset, "Proto-Elamite Writing in Iran", s. 88.

Proto-Elam mühürlerinin özelliklerine bakıldığında klasik mühürler, genellikle yumuşak kireç taşı ya da kalsitten yapılmışlardır. Sanat yönünden en üstün nitelikli olanlar ise yumuşak yeşil bir taş olan höylanditten oyulmuşlardır. Çeşitli seramik kapların ve kapıların mühürlenmesinde kullanılmalarına ilaveten 1500 civarında Proto-Elam yazılı tabletin yaklaşık %12'sine uygulanan klasik mühürler; çoğunlukla aslan, boğa, koyun gibi hayvanlar ve az rastlanmakla birlikte tek tırnaklı hayvanlar, kuş, ayı, yılan ve akrepin yanı sıra daha nadir olmak üzere fantastik yaratıklardan oluşan figürler barındırmışlardır (Şekil 59). Bu mühürlerde herhangi bir insan simgesi yer almazken, insanların yerine antropomorfik varlıklar kullanılmıştır. Bu özelliğe sahip söz konusu mühürler diğer Batı Asya kültürlerinde görülmeyip sadece Proto-Elam Kültürü'ne özgü olmaları sebebiyle ayrıca önem arz etmişlerdir. Ayrıca Proto-Elam yazısında da göze çarpan, insanı gözardı eden ve kesin sebebi henüz bilinmeyen bu anlayış, Proto-Elam toplumu ve onların inanç sistemi hakkında ince düşünmenin ve ayrıntılı incelemenin gerekli olduğunu göstermiştir.¹⁰⁰⁹

Sırlı steatit mühürler, adlarından da anlaşılacağı üzere steatitten (sabun taşı) ve kloritten uzun ince silindirler şeklinde oyulmuşlardır. Oyulan bu mühürler ateşe maruz bırakılmaları sonucunda sertleşip kırılğan bir hale gelerek beyaz renk almışlar ve bu dönüşüm nedeniyle camlaşmış mühürler olarak da nitelendirilmişlerdir. Daire, üçgen ya da dalgalı geometrik figürlerle bezenmiş olan bu mühürler, çeşitli kaplar ile kapıların mühürlenmesinde işlev görmelerine karşın Proto-Elam yazılı tabletlerin mühürlenmesinde neredeyse hiç kullanılmamışlardır (Şekil 60).¹⁰¹⁰

Tekerlek kesim mühürler, isimlerinden de fark edileceği üzere tekerlek veya disk biçimli bir kesme aleti yardımıyla yapılmışlardır. Bu mühürler genellikle geometrik şekiller, bazen de koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanlar ve çiçek desenleri barındırmışlardır. Desenlerin oluşturulmasında sözü edilen kesme aleti kullanılmıştır. Bu mühürler klasik tipteki mühürlerin kullanımdan kalkmasından sonra da kullanılmaya devam etmişlerdir (Şekil 61).¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁹ H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 139; H. Pittman, "Proto-Elamische Kunstperiode", s. 29; K. J. Roach, *The Elamite Cylinder Seal Corpus, c.3500-1000 BC*, (Basılmamış Doktora Tezi), The University of Sydney, Sydney, 2008, s. 352-364.

¹⁰¹⁰ H. Pittman, "Proto-Elamische Kunstperiode", s. 30; H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 139; K. J. Roach, *The Elamite Cylinder Seal Corpus...*, s. 364-374.

¹⁰¹¹ H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 140; H. Pittman, "Proto-Elamische Kunstperiode", s. 30.

Kazıma silindir mühürler, ince bir kesme aleti aracılığıyla oluşturulmuş olup, baklava deseni ve zigzag gibi çeşitli doğrusal geometrik şekiller barındırmışlardır. Uzun ince silindir biçimindeki söz konusu mühürler, klasik tipteki mühürlerin ortadan kalkmasının ardından da kullanımda kalmışlardır (Şekil 62).¹⁰¹²

Damga mühürler, aslında mühür denilince akla gelen ilk mühür tipini meydana getirmekte ve bu mühürlerin çok daha gelişmiş örnekleri günümüzde sıklıkla kullanılmaya devam etmektedir. Proto-Elam damga mühürlerinin bir kısmı geometrik şekiller barındırmakla birlikte en fazla sayıda Proto-Elam damga mührünün keşfedildiği Anşan'da söz konusu mühürlerin fügürlü desenler taşıdıkları belirlenmiştir. Proto-Elam damga mühürleri; bullaların, Proto-Elam yazılı tabletlerin, seramik kapların ve kapıların mühürlenmesinde kullanılmışlardır (Şekil 63).¹⁰¹³

¹⁰¹² H. Pittman, "Proto-Elamische Kunstperiode", s. 30; H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 140; K. J. Roach, *The Elamite Cylinder Seal Corpus...*, s. 375-388.

¹⁰¹³ H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 140-144.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELAM-MEZOPOTAMYA SİYASİ İLİŞKİLERİ

3.1. Erken Hanedanlar Dönemi'nde Elam-Mezopotamya İlişkileri

İran'da Proto-Elam yazısı başta olmak üzere zengin bir kültürün varlığına ışık tutan Proto-Elam Dönemi'ni tarihi dönemler izlemiştir. Bu tarihi dönemlerin ilkinin Mezopotamya tarihi kronolojisinde Erken Hanedanlar Dönemi (MÖ 2900-2350),¹⁰¹⁴ İran arkeolojik kronolojisinde ise Susa IV veya Susa D (MÖ 2675-2100)¹⁰¹⁵ şeklinde isimlendirilen dönem meydana getirmiştir. Bu tarihi dönemin ilk Elam hanedanı Avan ile başlayan Eski Elam Dönemi öncesindeki kısmında, Elam'a ait en eski ve sınırlı tarihi kayıtların bulunması sebebiyle bu dönemi "Erken Elam Dönemi" (MÖ 2675-2400) şeklinde isimlendirmek de mümkündür. Bunun yanı sıra Elam tarihinin ilk zamanlarını kapsayan Erken Elam Dönemi, Erken Hanedanlar olarak bilinen Sumer şehir devletlerine dair en eski tarihi kayıtları da barındırmaktadır. Zira Elam'dan söz eden en erken tarihi kayıtların bir kısmı, Elam ile Sumer şehir devletleri arasında yaşanan çeşitli ilişkileri konu almıştır.

Çalışmanın önceki bölümlerinde belirtildiği üzere Sumerliler Elam'ı ifade etmek için NIM işaretini kullanmışlardır. Buna karşın Uruk III ve Cemdet Nasr yerleşmelerindeki Uruk III tipi proto-çivi yazılı metinlerde NIM.KI teriminin varlığı uzun zaman önce saptanmakla birlikte söz konusu metinlerde geçen bu ifadenin ne coğrafi veya siyasi anlamda Elam'ı ne de Elamlı birisini tanımlayıp tanımlamadığı konusunda kuşkuvar mevcuttur. Örneğin Cemdet Nasr'da keşfedilen proto-çivi yazılı bir metinde geçen NIM.KI terimi, kadın köleler listesindeki şahıs isimleri arasında yer alırken, Uruk'ta ele geçen ve coğrafi belirleyici KI işareti olmadan NIM şeklinde yazılan terime çeşitli görevlilerin unvanların sıralandığı sözlük benzeri bir listede yer verilmiştir. Her iki örnekteki kullanımların Elam'a ya da Elamlı birisine doğrudan işaret edip etmediği henüz netlik kazanmamıştır. Bu iki örneğin dışında daha sonraki zamana, Erken Hanedanlar I Dönemi'ne (MÖ 2900-2750) tarihlenen Ur'da ortaya çıkarılan metinlerden birisinde hesap veya isim listesi olduğu düşünülen bir listede insanları ifade ederken NIM işaretinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde Şuruppak'ta Erken Hanedanlar II Dönemi'ne (MÖ 2750-2600) ait metinlerde bazı insanların NIM

¹⁰¹⁴ P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 180.

¹⁰¹⁵ J. Alvarez-Mon, "Khuzestan in the Bronze Age", s. 218.

işaretiyle nitelendiği belirlenmiştir. Ancak bu kullanımların da doğrudan Elam ile ilgili olduğunu söylemek için henüz erkendir.¹⁰¹⁶

Mezopotamya'nın güneyindeki önemli yerleşmelerden birisi olan Ebu Salabih'te gün yüzüne çıkarılan ve Erken Hanedanlar I-II dönemleriyle kabaca çağdaş olan tanrı isimlerinin bulunduğu bir listede, NIM işaretinin kullanımıyla ilgili farklı bir örnekle karşılaşılmıştır. Sözü edilen listede ^dlugal-NIM şeklinde yazılan bir tanrı adındaki NIM işaretinin Elam'a karşılık geldiği ve bu durumda tanrı adının "Elam'ın kralı" anlamı taşıdığı vurgulanmıştır.¹⁰¹⁷ Buna dayanak olarak ise iki husus gösterilmiştir. Buna göre listede ^dlugal-NIM'den hemen önce geçen ^dlugal-aratta isminin, İran civarında bulunduğu tahmin edilen ve adına sadece edebi metinlerde rastlanılan efsanevi bir Doğu ülkesi olan Aratta ile ilişkili olduğu belirlenmiştir. Daha da önemlisi ^dlugal-NIM'den sekiz satır sonra ^dnin-şuşinak şeklinde belirtilen ve Susa'nın baş tanrısı İnşuşinak'a işaret eden bir tanrı ismi tespit edilmiştir.¹⁰¹⁸

NIM işaretiyle yapılmış kesinliği olmayan atıflar bir kenara bırakıldığında Elam'dan doğrudan bahseden ilk tarihi kayıt, kabaca Erken Hanedanlar IIIa Dönemi'ne (2600-2450) tarihlenmiştir. MÖ 2675 yılı civarına ait olduğu değerlendirilen söz konusu tarihi kayıta, Sumer Kral Listesi'nde I. Kiş Hanedanlığı'nın ilk kralı olan Enmebaragesi'nin Elam'a saldırısından söz edilmiştir. Bahsedilen metinde bu saldırıya şu şekilde yer verilmiştir: "Kiş kralı Enmebaragesi, Elam ülkesinin silahlarını ganimet olarak alıp götürdü ve krallık Kiş'ten Uruk'a, Uruk'tan Ur'a, Ur'dan Avan'a ve Avan'dan Kiş'e geri döndü."¹⁰¹⁹ Enmebaragesi'ye Sumer Kral Listesi'nde 900 yıllık bir hükümdalık süresi verilmesi, bu listenin tarihi gerçeklikler ile efsaneleri harmanlayan bir yapıda olduğunun başka bir kanıtı olarak değerlendirilmiş olsa da Enmebaragesi'nin tarihi bir kişilik olduğuna işaret eden farklı bulgulara da ulaşılmıştır. Tutup'ta (modern Haface) ortaya çıkarılan kaymak taşından yapılmış iki kap parçası üzerinde lugal [k]iş (Kiş kralı) yazmasından hareket edilip, Kiş'in Bağdat'ın güneyinde Tutup'un ise Bağdat'ın doğusunda yer aldığı düşünüldüğünde Enmebaragesi'nin Irak-İran sınırı yakınındaki Der'den (modern Tel Akar) geçerek Elam şehirlerine doğru askeri bir sefer düzenlemiş olabileceği değerlendirilmiştir. Nitekim Ebu Salabih ve Ebla'da (modern

¹⁰¹⁶ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 80.

¹⁰¹⁷ A. Alberti, "A Reconstruction of the Abu Salabikh God-List", s. 8; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 80.

¹⁰¹⁸ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 80-81

¹⁰¹⁹ J. Alvarez-Mon, "Khuzestan in the Bronze Age", s. 219-220; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 81.

Tel Mardih) keşfedilen bir coğrafi isimler listesinde böyle bir güzergâha işaret eden ipuçları tespit edilmiştir. Ayrıca bazı kaynaklarda sag-kul-NIM^{ki} (Elam'ın sürgüsü) olarak geçen Arava/Uru'a da dâhil olmak üzere ve Elam'ın batı sınırında olduğu tahmin üç şehrin bu listede sıralandığı belirlenmiştir. Tüm bu bulgular göz önünde bulundurulduğunda Kiş kralı Enmebaragesi'nin ve Elam'a düzenlediği askeri seferin tarihi bir gerçeklik olduğu büyük oranda güç kazanmıştır.¹⁰²⁰

Kiş kralı Enmebaragesi'den bahsedilen kısımlar başta olmak üzere Sumer Kral Listesi'nin çeşitli yerlerinde, bilinen ilk Elam hanedanı olan ve Mezopotamya çivi yazılı kaynaklarında zaman zaman Adamdun (modern Tepe Surhegan) şeklinde geçen Avan'dan söz edilmesi de Elam-Mezopotamya ilişkilerinin erken dönemlerine ışık tutan sınırlı sayıdaki kayıtlardan birisini oluşturmuştur. Bugünkü Şuşter yakınlarındaki Sumer Kral Listesi'ne göre MÖ 2500 yılı civarında Mesanepada tarafından kurulan I. Ur Hanedanlığı, 356 yıl hüküm süren Avan Hanedanlığı tarafından yıkılmıştır. Bu olaydan sonra Mezopotamya'nın bazı güney bölgelerinde var olmaya devam eden Avan Hanedanlığı'nın ilk iki hükümdarının isimlerine Sumer Kral Listesi'nde rastlanmamış, üçüncü kralın isminin ise yalnızca Ku-ul-[...] şeklindeki eksik hali günümüze ulaşabilmiştir. Bunun yanı sıra Babil Krallığı'nın MÖ 1800-1600 yılları arasındaki dönemlerine tarihlenen Avan Kral Listesi'ndeki isimlerin hiçbirinin Ku-ul ile başlamaması Avan Hanedanlığı'nın ilk krallarının tarihi gerçekliğinin sorgulanmasına yol açmıştır. Buna rağmen Avan Kral Listesi'ndeki sekizinci ve dokuzuncu Avan kralları olan Elamca isimli Luhişşan ve Hişeiplateip'in Akad kralı Sargon'un (MÖ 2334-2279) hükümdalık yıllarına ait metnin Babil Krallığı Dönemi'ne ait kopyasında yer almaları ilk Avan krallarına dair bazı bilgiler sağlamıştır. Buna göre söz konusu metinlerde Hişipraşini isimli birisi "Elam kralı ve Luhişşan'ın babası" olarak nitelendirilmiştir. Hişipraşini isminin Elamca olduğu göz önünde bulundurulduğunda Avan Kral Listesi'deki dokuzuncu kral Hişeiplateip ile Hişipraşini'nin aynı kral olduğu ihtimal dâhilinde değerlendirilmiştir. Bununla beraber Avan Kralı Listesi'ndeki Luhişşan ve Hişeiplateip'in hükümdalık sıraları ile Akadlı Sargon zamanına ait metindeki Hişipraşini'nin, oğlu Luhişşan'dan önce hüküm sürmesi arasında kronolojik

¹⁰²⁰ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 81.

bir farklılık olduğu anlaşılmıştır. Bu kapsamda söz konusu kralların aynı kişiler olup olmadığını saptamanın henüz mümkün olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.¹⁰²¹

Erken Hanedanlar IIIa Dönemi'ne ait kayıtların bir kısmı ise Elam-Lagaş ilişkilerine ışık tutmuştur. I. Lagaş Hanedanlığı'nın güçlü krallarından birisi olan Eannatum (MÖ 2460) zamanına tarihlenen metinlerde Lagaş kralı Eannatum'un Elam üzerine düzenlediği askeri seferlerden söz edilmiştir. Eannatum, Elam'dan dağ ülkesi ve yüksek dağ şeklinde bahsetmesinin yanı sıra Elam ve Susa'yı silahlarla vurduğunu ve cesetlerin üst üste yığıldığını belirtmiştir.¹⁰²² G. J. Selz, Eannatum'un Elam üzerine en az iki askeri sefer gerçekleştirdiğini, bu askeri seferlerden ilkinin Elam'ın kuzeybatısına, ikincisinin ise Elam'ın güney bölgelerine yapıldığını ifade etmiştir.¹⁰²³ Steinkeller ise Elam'ı tanrı Ningirsu'ya boyun eğdirmekle övünen Eannatum'un bu askeri seferlerini bir saldırıdan ziyade savunma olarak nitelendirmiştir. Eannatum'un Elam, Subartu Arava, Kiş, Akşak ve Mari'den oluşan bir koalisyona karşı mücadele ettiğini belirten Steinkeller, söz konusu metinlerde Elam'ın kendi topraklarına geri gönderildiğinin açıkça ifade edilmesine dikkat çekerek bu ifadenin Eannatum'un bir savunma savaşı yaptığının işareti olduğunu savunmuştur.¹⁰²⁴

Elam-Lagaş ilişkilerine bir başka örnek Eannatum'un iki nesil sonraki halefi Enentarzi zamanına tarihlenmiştir. Tanrıça Ninmarki'nin tapınak yöneticisi olan Luena'nın Enentarzi'ye gönderdiği bir mektupta 600 askerden oluşan bir Elam ordusunun Lagaş şehrine baskın düzenleyerek ele geçirdikleri ganimetlerle Elam'a geri dönmeye çalıştığı ancak Luena tarafından mağlup edildiği bildirilmiştir.¹⁰²⁵ Söz konusu mektupta Luena emrindeki Lagaş askerlerinin sayısına dair doğrudan bir bilgi olmadığını ifade eden Ingo Schrakamp, o dönemde Lagaş'taki tapınak yöneticilerinin

¹⁰²¹ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 81; P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 181-184.

¹⁰²² D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 82-83.

¹⁰²³ G. J. Selz, "'Elam' und 'Sumer'" – Skizze einer Nachbarschaft Nach Inschriftlichen Quellen der Vorsargonischen Zeit", *Mesopotamian History and Environment, Occasional Publications*, 1, Ghent, 1991, s. 36; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 83.

¹⁰²⁴ P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 180; Douglas R. Frayne, *Presargonic Period (2700-2350 BC)*, Toronto, Buffalo ve London, 2008, s. 145-149.

¹⁰²⁵ Edmond Sollberger, *Corpus des Inscriptions "Royales" Presargoniques de Lagash*, Geneve, 1956, s. 46; G. J. Selz, "'Elam' und 'Sumer'...", s. 36-37; P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 180-181; Ingo Schrakamp, *Krieger und Waffen im Frühen Mesopotamien: Organisation und Bewaffnung des Militärs in Frühdynastischer und Sargonischer Zeit*, (Basılmamış Doktora Tezi), Philipps Universität Marburg, Marburg, 2010, s. 183-184; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 83-84.

emirlerindeki asker sayılarından yola çıkarak Lagaş ordusunun toplam sayısının 5000'i bulabileceğini belirtmiştir.¹⁰²⁶

Erken Hanedanlık IIIb Dönemi'ne (MÖ 2450-2350) gelindiğinde Nippur'da ele geçen III. Ur Dönemi'ne ait bir kopyasında Elam ile Kiş ilişkisini ortaya koyan dikkat çekici bir örnekle karşılaşılmıştır. Söz konusu metinde geçen ama kral olduğunu gösteren herhangi bir ünvan taşımayan Enna-il isimli birisinin Elam'a karşı kazandığı bir zafere vurgu yapılmış ve bu zafer şu sözlerle ifade edilmiştir: “Tanrıça İnanna için Elam'ı silahlarla vuran A-Anzu'nun oğlu Enna-il.” Enna-il'in kendisini “Elam'ı silahlarla vuran” olarak sıfatlandırması sadece krallara özgü bir nitelendirme olduğu için Enna-il'in bir kral olduğu dolaylı yoldan ifade edilmiştir.¹⁰²⁷

Sumer Kral Listesi'nde ve Nippur'da ele geçen daha eski tarihli iki metnin MÖ 1600'lü yıllara ait iki kopyasında ismi geçen Adab'ın tek kralı Lugal Annemundu'nun da Elam ile ilişkisi bilinmesine rağmen Lugal Annemundu'nun hükümdarlık döneminin kronolojisinin netleştirilememesi Adab-Elam ilişkilerinin tarihlendirilmesini güçleştirmiştir. Leonard Curchin, tarihi bir kişilik olduğundan şüphe duyulmayan Adab kralı Lugal Annemundu'nun, Sumer Kral Listesi'nde Sargon Hanedanlığı'ndan önce geldiğini ve hükümdarlık süresinin doksan yıl olarak verildiğini belirterek Sumer Kralı Listesi'nin kronolojisinin hatalı yönleri düşünüldüğünde Lugal Annemundu'nun, Akadlı Sargon'dan önce yaşadığını söylemenin güç olduğunu ifade etmiştir. Lugal Annemundu'nun sözü edilen iki metninde geçen yer adları ile kraliyet ünvanlarının Sargon sonrası döneme ait olduğunu savunan Curchin, metinlerdeki bilgiler gerçek olsa bile Lugal Annemundu'nun en iyi ihtimalle Sargon Hanedanlığı Dönemi'ne, diğer ifadeyle Akad Krallığı Dönemi'ne (MÖ 2350-2150) tarihlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁰²⁸ Öte yandan Lugal Annemundu'ya ait iki metnin tercüme ve değerlendirmesini yapan Hans Gustav Güterbock, söz konusu metinlerin Lugal Annemundu'nun Elam'ın da aralarında yer aldığı çeşitli bölgelere boyun eğdirmesinden ve Enamzu Tapınağı'nın inşa edilmesinden bahsettiğini belirtmiştir. Ayrıca metinlerin dil ve üslub yönüne dikkat çeken Güterbock, Lugal Annemundu'nun Sargon

¹⁰²⁶ I. Schrakamp, *Krieger und Waffen im Frühen Mesopotamien...*, s. 184.

¹⁰²⁷ D. R. Frayne, *Presargonic Period (2700-2350 BC)*, s. 75; P. Steinkeller, “The Birth of Elam in History”, s. 181; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 81-82.

¹⁰²⁸ Leonard Curchin, “Eannatum and the Kings of Adab”, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, 71/1, Paris, 1977, s. 94-95.

Hanedanlığı öncesine yerleştirilmesinin mümkün olmadığını dile getirmiştir.¹⁰²⁹ Steinkeller ise daha da ileri gitmiş ve sözü edilen metinlerin haricinde Lugal Annemundu'dan bahseden başka herhangi bir kaynak olmadığına vurgu yaparak Lugal Annemundu'nun tarihi bir karakter olmadığını iddia etmiştir.¹⁰³⁰

Netice itibarıyla yukarıda verilen Sumerce çivi yazılı metinlerde görüldüğü gibi Elam ile Sumer şehir devletleri arasındaki siyasi temaslar MÖ 3. binyılın ilk yarısında başlamıştır. Bununla birlikte çalışmanın önceki bölümlerinde ele alındığı üzere İran ile Mezopotamya arasındaki ilişkiler, çok daha öncesinde Geç Uruk ve Proto-Elam dönemlerinde kültürel ve ekonomik temelde ortaya çıkmıştır. Söz konusu kültürel ve ekonomik ilişkilerin Erken Hanedanlar Dönemi'nde de devam ettiği çeşitli arkeolojik buluntular ve tarihi kayıtlar sayesinde kanıtlanmıştır.¹⁰³¹

3.2. Elam-Akad İlişkileri

Erken Hanedanlar Dönemi'nde veya İran tarihi kronolojisi esas alınarak tarafımızdan isimlendirildiği haliyle Erken Elam Dönemi'nde her ne kadar Elam-Mezopotamya siyasi ilişkilerinin ilk örnekleriyle karşılaşmış olsa da ne Elam'ın ne de Sumer şehir devletlerinin birbiri üzerinde uzun süreli bir egemenlik kurduğunu gösteren bir kanıt göze çarpmamıştır. Fakat Sargon liderliğinde kurulan Akad Krallığı ile birlikte Elam Krallığı üzerinde en az 200 yıl devam eden güçlü bir Mezopotamya baskısı başlamıştır. Sargon, Mezopotamya'nın kuzeyini ve güneyini ele geçirip belki de tarihteki ilk imparatorluk olarak nitelendirilebilecek siyasi, sosyal ve kültürel bakımından güçlü bir devlet meydana getirmiştir. Devletini teşkilatlı bir yapı haline getiren Sargon'un sonraki hedefi Elam Krallığı olmuştur. Erken Elam Dönemi'ndeki sınırlı askeri çatışmalar bir kenara bırakılırsa Sargon'un askeri seferleri Mezopotamya'dan İran'a yapılan ilk kapsamlı saldırılar olarak da önemli bulunmuştur. Sargon'dan günümüze ulaşan dört yıl isminden en az üçü Sargon'un doğuya düzenlediği askeri seferlere atıf yapmıştır. Bu yıl isimlerinden birisi, "Sargon'un Elam'ı

¹⁰²⁹ Hans Gustav Güterbock, "Die Historische Tradition und ihre Literarische Darstellung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 42/1-4, Berlin, 1934, s. 40-47; P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 181.

¹⁰³⁰ P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 181.

¹⁰³¹ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 83-85; P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 180.

yıkmasından sonraki yıl” şeklinde ifade edilmek suretiyle Sargon’un Elam’a karşı kazandığı zaferi vurgulamıştır.¹⁰³²

Sargon zamanındaki Elam-Akad ilişkilerini konu edinen çivi yazılı metinlerin diğer bir bölümünü Akad kraliyet metinlerinin Babil Krallığı Dönemi’ne ait kopyaları meydana getirmiştir. Söz konusu metinlerde Sargon’un askeri sefer düzenlediği yerler arasında Elam, Avan ve Susa’dan da bahsedilmiştir. Yine aynı metinlerde, Elam’ın Sargon’un hizmetinde olduğu, Sargon’un Elam’ın katili olduğu, Sargon’un Avan ve Susa’dan ganimet elde ettiği gibi bilgiler verilmiştir. Bunların yanı sıra daha önce belirtildiği üzere metinlerde Elam kralı Hişpraşini ile oğlu Luhişşan’ın ve ayrıca Elam valisi Sanamsimut’un da isimleri geçmiştir. Söz konusu isimler Sargon’un doğu seferleri sırasında Elam ve Marhaşi’den oluşan koalisyonda Sargon’un rakibi olarak yer almışlardır.¹⁰³³

Akad kralı Sargon’un 37 yıl süren hükümdarlığının ardından Akad tahtına küçük oğlu Rimuş geçmiştir. Rimuş’un kendi metinleri ve farklı metinlerin günümüze ulaşmış Babil Dönemi kopyaları incelendiğinde Rimuş’un, babası gibi doğuya askeri seferler düzenlediği tespit edilmiştir.¹⁰³⁴ Rimuş, babası Sargon’un rakiplerine kıyasla daha güçlü bir askeri koalisyona karşı mücadele etmesine rağmen düşmanlarını yenilgiye uğratmayı bilmiştir. Rimuş’a karşı kurulan Elam, Parahşum (Marhaşi), Kupin, Meluhha ve Zahara’dan oluşan koalisyonda Elam kralının adı Avan Kral Listesi’nde ismi geçmeyen Emahşini olarak verilmiştir. Söz konusu koalisyon ile Rimuş arasında Karun Nehri yakınında yapılan savaşta koalisyon ağır bir yenilgi almış ve Rimuş yüklü bir ganimet kazanmıştır. Buna göre Rimuş, 4.216 askeri esir alıp, 16.212 askeri öldürmesinin yanı sıra 300 erkek ve kadın köle, 30 mina altın, 3.600 mina bakır ve diyorit, duşu taşı (muhtemelen klorit) ve diğer taşlardan yapılmış kaplardan oluşan bir ganimet elde etmiştir. Öte yandan yine aynı metinlerde Rimuş, Elam kralı Emahşini’yi yakaladığını, Elam’dan ganimetler elde ettiğini Marhaşi’nin Elam üzerindeki güçlü konumunu

¹⁰³² Walther Sallaberger ve Aage Westenholz, *Mesopotamien: Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*, Freiburg ve Göttingen, 1999, s. 38; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 92.

¹⁰³³ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 92-93; P. Steinkeller, “The Birth of Elam in History”, s. 184-185.

¹⁰³⁴ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 94.

sonlandırdığını ifade etmiştir. Ayrıca bu metinlerde Rimuş'un bir dizi Elam şehrini kuşatıp surlarını yerle bir ettiği de belirtilmiştir.¹⁰³⁵

Rimuş'tan sonra Akad Krallığı'nda iktidarı ağabeyi Maniştusu devralmıştır. Maniştusu, babası ve kardeşinin doğu seferlerini sürdürerek onların daha önce ele geçirdiği bölgelerin sağladığı coğrafi kolaylıkların da yardımıyla bir Akad kralı olarak ilk kez Elam'ın dağlık başkenti olarak bilinen Anşan'a kadar ulaşmayı başarmıştır. Kendi zamanına ait metinlerin günümüze ulaşan Babil Dönemi kopyalarında Maniştusu'nun Anşan'ı ele geçirdiği açıkça ifade edilmiştir.¹⁰³⁶

Maniştusu'dan sonra Akad'da iktidara oğlu Naramsin gelmiştir. 54 buçuk yıllık iktidar süresiyle Akad kralları arasında en uzun süre tahtta kalan Naramsin, iktidarda kaldığı toplam süresinin yaklaşık ilk 30 yılı boyunca barışçıl ve istikrarlı bir yönetim sürdürmesine karşın sonraki yıllarda bu huzurlu ortam yerini kargaşa ve isyana bırakmıştır. Krallığın neredeyse her köşesinde yaşanan ve genellikle "Büyük İsyân" olarak bilinen söz konusu sarsıcı ayaklanmalar, Elam'a da sıçramış ve önceki Akad karalları zamanında Akad hâkimiyetine geçen Elam toprakları bağımsızlığını bir süreliğine de olsa geri kazanmıştır. Sonraki yıllara ait edebi kaynaklar, isyana karışan bölgeler arasında Elam'ı saymıştır.¹⁰³⁷

Kendi dönemine ait metinlerden anlaşılacağı üzere Naramsin, ülkesinin parçalanma tehlikesi yaşadığı bu sıkıntı sürecin üstesinden başarıyla gelmiştir. Söz konusu metinlerde kendisini "Elam Fatihî" olarak nitelendiren Naramsin, Susa başta olmak üzere çeşitli Elam şehirlerini tekrar Akad egemenliğine almış ve Akad hâkimiyeti Elam'ın dağlık bölgelerine kadar ulaştırmıştır.¹⁰³⁸ Öte yandan Naramsin'in Elam topraklarındaki isyanları bastırdığı dönemin kronolojisini net şekilde tespit etmek mümkün olmamakla birlikte onun kendisine verdiği ünvanlardan belirli işaretlere ulaşılmıştır. Örneğin Naramsin'in Elam topraklarını yeniden hâkimiyet altına aldığını belirttiği metinlerde kendisinden "dünyanın dört çeyreğinin kralı" olarak bahsetmesi ve

¹⁰³⁵ Douglas R. Frayne, *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, Toronto, Buffalo ve London, 1993, s. 51-58; P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 186; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 94-96.

¹⁰³⁶ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 96; P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 186-187; D. R. Frayne, *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, s. 74-77.

¹⁰³⁷ Joan Goodnick Westenholz, *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*, Winona Lake, Indiana, 1997, s. 238-257; P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 187-188; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 96-97.

¹⁰³⁸ P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 188; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 96-97; D. R. Frayne, *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, s. 129-131; 166-167.

adının önüne dingir (tanrı) işaretini koyarak kendisini tanrılaştırması, onun Elam topraklarındaki mücadelelerinin iktidarının son dönemlerinde gerçekleştiğini göstermiştir.¹⁰³⁹

Naramsin zamanında Elam'daki Akad egemenliği askeri ve siyasi olduğu kadar kültürel bakımdan da kendisini hissettirmiştir. Susa başta olmak üzere Elam şehirlerinde yaşayan nüfusun etnik bakımdan ciddi oranda çeşitlilik taşıdığı ve Susa'daki devlet kurumlarının Akad yönetim siteminin özelliklerini barındırdığı tespit edilmiştir. Örneğin Naramsin ve onun halefi Şarkalişarri zamanına ait olup, Elam-Akad ilişkileri kapsamında ele alınan metinlerde geçen şahıs isimlerinin çoğunun Akadca veya Sumerce olduğu ve Susa'daki ekonomik faaliyetlerde ve Susa saray hayatında Akad geleneklerinin önemli yer tuttuğu belirlenmiştir. Susa'da ele geçen, Sumer ve Akad tanrılarına saygı gösterildiğini işaret eden çeşitli metinlerin yanı sıra Sumerce sözlük ve Akadca büyü metinleri de yine Elam toplumu üzerindeki Akad etkisini yansıtan önemli örnekler olarak kabul edilmiştir. Bu hususta dikkat çekici bir örnek ise Naramsin ile ismi metinde belirtilmeyen bir Avan hükümdarı arasında yapıldığı iddia edilen, Elamca bir antlaşmadır. Sözü edilen antlaşmada Naramsin ve Akad isimlerinin yanı sıra Elam tanrılarının ve çeşitli Mezopotamya tanrılarının isimlerine yer verilmiştir.¹⁰⁴⁰

Naramsin'den sonra tahta geçen Şarkalişarri'den itibaren Akad Krallığı eski parlak günlerini geride bırakmış ve Akad artık saldıran değil, saldırılan taraf olmuştur.¹⁰⁴¹ Akad Krallığı'nın dağılma sürecine girdiği Şarkalişarri'nin 26 yıllık iktidarı zamanına ait Elam-Akad ilişkilerine dair sadece tek kayıt günümüze ulaşmıştır. Söz konusu kayıt, Elam ve Zahara'ya karşı kazanılan bir savaşa atıfta bulunan bir yıl isminden meydana gelmiştir. Bu kayda göre savaş Diyala civarındaki Akşak'ta (muhtemelen modern Tel Sinker) yapılmıştır. Savaşın Mezopotamya topraklarında, başka bir ifadeyle Akad'ın merkezi topraklarında yapıldığı dikkate alındığında, Şarkalişarri'nin savunmada olan taraf olduğu ve Elam'ın tümüyle Akad hâkimiyetinden çıktığı sonucuna ulaşılmıştır.¹⁰⁴²

Sargon'un soyundan gelen son Akad kralı olan Şarkalişarri'den sonraki döneme ışık tutacak bilgiler yetersiz olduğu için bu dönemde Elam-Akad ilişkilerini durumunu

¹⁰³⁹ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 97.

¹⁰⁴⁰ P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 188-189.

¹⁰⁴¹ Jean-Jacques Glassner, *La Chute d'Akkadé: l'événement et sa Mémoire*, Berlin, 1986, s. 40.

¹⁰⁴² D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 98; P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 189-190.

belirlemek güç olmuştur. Fakat Sumer Kral Listesi'nde Şarkalişarri'den sonra gelen ve son Akad kralı oğlu Şudurul'dan (Şunaran olarak da okunabilir) hemen önce ismi verilen Dudu'nun Elam'a askeri sefer düzenlediğine dair bir ipucu günümüze ulaşmıştır. Kökeni belirsiz bir kil tablette geçen yıl adında Dudu'nun Umma (modern Tel Cocha) ve hasarlı olduğu için net okunamayan bir yeri mahvettiği belirtilmiştir. Glassner ve Potts, tabletin kırık kısmında sağlam kalan -e hece değerine sahip işaretten hareket ederek ismi okunamayan yerin Elam olabileceğine dikkat çekmişlerdir.¹⁰⁴³

3.3. II. Lagaş Hanedanlığı Dönemi'nde Elam-Mezopotamya İlişkileri

Şarkalişarri zamanında gerileme işaretleri göstermeye başlayan Akad Krallığı, çöküşe giden süreçte yıkıcı son saldırıyı Elam'a komşu halklardan olan Gutilerden almıştır. Genellikle İran'ın batısında, Zagros Dağları'nın kuzeyine konumlandırılan Gutilerin, Akad Krallığı Dönemi'ne tarihlenen çivi yazılı metinlerde Adab, Umma ve muhtemelen Lagaş şehri civarında yaşadıkları bildirilmiştir.¹⁰⁴⁴ Bu metinlerin haricinde Sumer Kral Listesi'nde Akad krallarının ardından gelen toplamda 91 yıllık iktidar süresine sahip 21 Guti kralına yer verilmiştir. Gutilerin Akad Krallığı'nı yıkmaları, Akad Krallığı'nın hâkimiyetindeki bölgelerin yeniden bağımsızlıklarını kazanmalarına ve yeni siyasi güçlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu siyasi boşluktan yararlanan Elam eski günü toplamaya çalışmış, Mezopotamya'da ise Uruk, Lagaş ve Ur gibi Sumer kökenli şehir devletleri tekrar siyasi varlık göstermişlerdir.¹⁰⁴⁵ Bu şehir devletlerinden Lagaş'ta ise II. Lagaş Hanedanlığı'nın en güçlü kralı olan Gudea öne çıkmıştır.

II. Lagaş Hanedanlığı kronolojisindeki yeri konusunda tartışmalar olmakla birlikte son yapılan çalışmalar, Gudea'nın III. Ur Hanedanlığı'nın kurucusu Urnammu'dan önce hüküm sürdüğüne dair görüşlerin haklılığını güçlendirmiştir.¹⁰⁴⁶ Lagaş kralı Gudea'nın Elam üzerine yaptığı askeri seferler onun gücünü yansıtan somut örnekler arasında öne çıkmıştır. Gudea'ya ait çivi yazılı metinlerde Gudea'nın Elam'daki Anşan şehrine saldırdığı ve Avan şehrini ele geçirmeyi başardığı

¹⁰⁴³ J. J. Glassner, *La Chute d'Akkadé...*, s. 42; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 99.

¹⁰⁴⁴ Ran Zadok, "Elamites and Other Peoples from Iran and the Persian Gulf Region in Early Mesopotamian Sources", *Iran*, 32, London, 1994, s. 49; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 112.

¹⁰⁴⁵ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 112; P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 191-192.

¹⁰⁴⁶ Piotr Michalowski, "Networks of Authority and Power in Ur III Times", *From the 21st Century B.C. to the 21st Century A.D.*, Winona Lake, Indiana, 2013, s. 181; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 117.

belirtmiştir. Ayrıca Gudea, tanrı Ningirsu'nun Girsu'daki büyük tapınağı Eninnu'nun inşasından bahsettiği bir metinde Elamlılar ve Susalıların söz konusu tapınağa geldiklerini belirtmiştir.¹⁰⁴⁷ Bu durum Gudea'nın Susa başta olmak üzere Elam şehirleri üzerindeki gücünü gösteren başka bir örnek olarak önem arz etmiştir.

3.4. III. Ur Hanedanlığı Dönemi'nde Elam-Mezopotamya İlişkileri

Akad Krallığı'nın tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte Elam üzerindeki Mezopotamya diğer ifadeyle yabancı hâkimiyeti ortadan kalkmış ve Elam'da Puzur-İnşuşinak isimli yerli bir kral iktidara gelmiştir. Avan Kral Listesi'nin on ikinci yani son kralı olan Puzur-İnşuşinak, Elam'da siyasi birliği sağlamak adına Anşan ve Avan'ı da kapsayan bölgeleri Marhaşi sınırına kadar egemenliği altına almıştır. Nitekim kendisine ait metinlerden birisinde Puzur-İnşuşinak'ın İran'da olduğu anlaşılan 81 bölge veya kasabayı ele geçirdiği bildirilmiştir. Böylece Puzur-İnşuşinak İran'ın tüm güneybatı bölgelerini tek bir siyasi güç altında birleştiren ilk yerli kral olarak önemli bir başarı elde etmiştir.¹⁰⁴⁸ MÖ 2100 yılı civarında iktidara geldiği bilinen Puzur-İnşuşinak, Elam'da iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra yönünü Mezopotamya'ya çevirmiş ve Akad Krallığı'ndan itibaren Mezopotamya'dan Elam'a yapılan şiddetli saldırıları sonlandırmak üzere III. Ur Hanedanlığı kralı Urnammu üzerine askeri sefer düzenlemiştir. Bu askeri sefer onun MÖ 3. binyılın ortalarından bu yana Mezopotamya'ya saldıran ilk Elam kralı olarak nitelendirilmesine izin vermiştir.¹⁰⁴⁹

Kendisini Avan kralı olarak nitelendiren Puzur-İnşuşinak, Mezopotamya topraklarına ulaştıktan sonra Diyala civarını ve Babil'in kuzeyini ele geçirmeyi başarmıştır. Hem Elam hem de Mezopotamya'daki başarılarının sonucunda Puzur-İnşuşinak, Naramsin'e özenmiş ve tanrı İnşuşinak'ın dünyanın dört bir yanının yönetimini kendisine verdiğini belirtmiştir. Ancak onun bu başarıları kalıcı olmamıştır. Ur kralı Urnammu, Puzur-İnşuşinak'ın saldırılarına karşı koyup onu Mezopotamya'dan çıkarmakla kalmamış, Puzur-İnşuşinak'ın peşinden Elam topraklarına kadar ulaşmıştır. Gianni Marchesi, üzerinde Urnammu'ya ait metinler bulunan iki kap parçası üzerinde yaptığı incelemeler neticesinde söz konusu metinlerin Urnammu'nun Susa'yı ele

¹⁰⁴⁷ P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 192; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 117.

¹⁰⁴⁸ P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 191-192; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 114-116.

¹⁰⁴⁹ D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 79-80.

geçirdiğinden bahsettiğini tespit etmiştir.¹⁰⁵⁰ Urnammu'ya ait bir metnin İsin'de (modern İşan el-Bahriyat) keşfedilen Babil Dönemi kopyasında Puzur-İnşuşinak, Urnammu'nun düşmanlarından birisi olarak nitelendirilmiş ve Puzur-İnşuşinak'ın Aval, (modern Tel Suleimeh), Maşkanşarrim (Asur-Babil sınırı civarında), Kismar (Maşkanşarrim yakınında), Eşnunna (modern Tel Asmar), Tutub, Zimudar (muhtemelen Diyala Nehri yakınında) ve Akad (Felluce-Bağdat ve Seleucia-Sippar enlemleri arasında) topraklarını yönettiğini bildirmiştir.¹⁰⁵¹

III. Ur Hanedanlığı'nda Urnammu'dan sonra tahta geçen oğlu Şulgi, 48 yıl iktidarda kaldığı sürece boyunca hâkimiyet alanını genişletme çabası içinde olmuştur. Bununla birlikte Şulgi, genişleme politikasını babasının yaptığı gibi sadece siyasi veya askeri güç kullanarak yürütmemiş, ittifaklar ve akrabalıklar kurmak yoluyla da egemenlik alanını genişletmiştir. İktidarının 30. yılında kızını Anşan'daki Elam kraliyet ailesine gelin vermek suretiyle Elam ile ilişkilerini sağlamlaştıran Şulgi, Anşan'ın kendisine sadakatinin ileriki yıllarda ortadan kalkmasıyla iktidarının 34-35. yıllarında Anşan'a askeri sefer düzenleyerek Elam üzerindeki gücünü yeniden pekiştirmiştir. Öte yandan Şulgi, ele geçirdiği topraklarda egemenliğini sürdürmek ve güvenliği sağlamak amacıyla Sumerce ma-da olarak bilinen savunma bölgeleri oluşturmuştur. Susa ve Avan gibi Elam şehirlerinin de dâhil olduğu ma-da bölgelerine kendi toplumundan insanları da iskân ettirip onlara sosyal ve ekonomik kolaylıklar sağlayarak söz konusu bölgelerin varlığını güvence altına almıştır.¹⁰⁵²

Şulgi'den sonra tahta geçen Amarsin zamanı siyasi ve kültürel başarılar bakımından sönük kalmıştır. Bu dönemde Elam'a yapılan dar kapsamlı saldırılar dışında ciddi bir gelişme yaşanmamıştır.¹⁰⁵³

Amarsin'in halefi Şusin'in iktidarı döneminde III. Ur Hanedanlığı birkaç farklı cepheden ayaklanmalara maruz kalmıştır. III. Ur Hanedanlığı'nın eski gücünde olmadığına işaret eden söz konusu ayaklanmalardan birisi Elam'daki Şimaşki Hanedanlığı ile Zabşali ülkesinin işbirliğinde başlatılmıştır. Şimaşki-Zabşali

¹⁰⁵⁰ Gianni Marchesi, "Ur-Nammâ(k)'s Conquest of Susa", *Susa and Elam: Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, Leiden ve Boston, 2013, s. 285-291; P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 192; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 116.

¹⁰⁵¹ C. Wilcke, "Die Inschriftenfunde der 7. und 8. Kampagnen (1983 und 1984)", *Isin-Işan Bahriyat III*, München, 1987, s. 108-110; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 112-116.

¹⁰⁵² P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 193-194; D. Potts, "The Elamites", s. 41.

¹⁰⁵³ P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 196.

koalisyonuna karşı önemli bir zafer kazanan Şusin, Şimaşki topraklarının büyük bir kısmını ma-da toprakları arasına katmıştır.¹⁰⁵⁴

Şusin'in nispeten başarılı sayılabilecek faaliyetlerine rağmen III. Ur Hanedanlığı'nın gerileyişi durmamış ve kötü gidiş hanedanlığın son kralı İbisin zamanında çöküş ile neticelenmiştir. III. Ur Hanedanlığı'nın artık eski gücünde olmadığını anlayan Şimaşki kralı Yabrat, İbisin'in hâkimiyetindeki Susa başta olmak üzere çeşitli Elam şehirlerini ele geçirmiştir. Şimaşki'ye karşı Zabşali ile ittifak kuran İbisin, bu ittifaktan beklediği sonucu elde edememiştir. Yabrat'ın oğlu Kindattu Anşan'da da gücünü sağlama aldıktan sonra İbisin üzerine askeri sefer düzenleyip Ur'u ele geçirmiş ve İbisin'i tutsak olarak Anşan'a götürmüştür. Böylelikle III. Ur Hanedanlığı sona ermiştir.¹⁰⁵⁵

3.5. İsin ve Larsa Hanedanlıkları Dönemi'nde Elam-Mezopotamya İlişkileri

III. Ur Hanedanlığı'nın yıkılmasından sonra Mezopotamya'da ortaya çıkan siyasi güçler, İsin ve Larsa hanedanlıkları olmuş ve söz konusu iki hanedanlığın ortak noktalarından birisini Elam ile mücadele etmeleri oluşturmuştur. Bu dönemde Elam'da iktidarda olan Şimaşki Hanedanlığı, III. Ur Hanedanlığı'nı ortadan kaldırmış olmasının da etkisiyle ciddi bir güç olarak varlığını korumasına rağmen Mezopotamya'da tutunmayı başaramamıştır. İsin kralı İşbierra, iktidarının 12. ve 13. yıllarında Elam'ı mağlup etmeyi başarmış ve söz konusu yılları Elam'a karşı aldığı bu zaferlerle isimlendirmiştir. İktidardaki 23. yılına adını veren zafer ise Elam'a karşı aldığı en önemli başarıyı meydana getirmiştir. Kendisine ait dini bir metinde belirtildiğine göre İsin kralı İşbierra, Şimaşki kralı Kindattu'yu mağlup ederek Mezopotamya topraklarından çıkarmıştır. Buna ilaveten İsin-Elam ilişkileri sadece askeri ve siyasi kapsamda gerçekleşmemiş, iki güç arasında yapılan evlilikler yoluyla akrabalıklar da kurulmuştur. Temelinde siyasi çıkarların bulunduğu bu diplomatik evliliklerden birisi İşbierra'nın kızı Liburnirum ile Elam kralının oğlu Humbanşimti arasında yapılmıştır.¹⁰⁵⁶

İşbierra'dan sonra İsin tahtına Şuilişu geçmiştir. Onun zamanına ait Elam-İsin ilişkilerinin durumuna ortaya koyacak bilgiler sınırlı olmakla birlikte eldeki bilgilerden

¹⁰⁵⁴ P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 196.

¹⁰⁵⁵ D. Potts, "The Elamites", s. 42; P. Steinkeller, "The Birth of Elam in History", s. 196.

¹⁰⁵⁶ J. Alvarez-Mon, "Khuzestan in the Bronze Age", s. 222; D. Potts, "The Elamites", s. 42.

Şuilişu'nun, Anşan'a götürülmüş olan Nanna'nın kült heykelinin hanedanlığa geri getirilişini kutladığı anlaşılmıştır.¹⁰⁵⁷ Nanna'nın kült heykelinin Anşan'dan geri getirilişinin Elam'a karşı kazanılan bir zaferin neticesinde mümkün olabileceği değerlendirilmiştir.

İsin kralı İddin-Dagan'ın zamanına gelindiğinde Elam ile doğrudan siyasi bir ilişki kaynaklarda yer almamakla beraber hanedanlığın önceki kralları gibi İddin-Dagan'ın da Elam kraliyet ailesiyle kan bağı kurduğunu bildiren metinler günümüze ulaşmıştır. Buna göre İddin-Dagan, iktidarının ilk yılında kızı Matumniatum'u Şimaşki kralı Kindattu'nun oğlu İmazu ile evlendirmiştir.¹⁰⁵⁸

Larsa ile Elam arasındaki ilişkiler ise Larsa kralı Gungunum zamanında başlamıştır. Söz konusu ilişkilere dair bilgilere göre Larsa Hanedanlığı'nın beşinci kralı olan Gungunum, tahta geçişinin beşinci yılında Anşan üzerine askeri sefer düzenlemiştir. Bu seferin ayrıntıları bilinmemekle birlikte Elam'da Şimaşki Hanedanlığı'nın yıkılıp Sikkalmah Hanedanlığı'nın başa geçmesine etki etmiş olabileceği değerlendirilmiştir.¹⁰⁵⁹

Larsa'nın askeri başarılarının bir diğeri Larsa kralı Sin-ikişham zamanına tarihlenmiştir. Eldeki metinlerden elde edilen bilgilere göre Larsa kralı Sin-ikişham, tahta geçişinin beşinci yılında Elam ordusunu yenilgiye uğratmıştır.¹⁰⁶⁰

Larsa Hanedanlığı'nın son krallarından Rimsin zamanında ise Sikkalmah Hanedanlığı güçlü bir konuma gelmiştir. Nitekim Rimsin'in hizmetindeki bir görevliye ait mektupta Rimsin'in büyük Elam kralına elçiler gönderdiğine yer verilmiştir.¹⁰⁶¹

3.6. Elam-Babil İlişkileri

Elam'ın Mezopotamya ile siyasi ilişkilerini ortaya koyan bilgilerden bir kısmı İsin ve Larsa hanedanlıklarının ardından kurulan Babil Krallığı Dönemi'ne tarihlenmiştir. Bu dönemde ait bilgiler ise Babil kralı Hammurabi zamanında yoğunlaşmıştır. Hammurabi zamanında kurulan Elam-Babil ilişkilerinde Elam'ın siyasi gücünün ciddi boyutta olduğu saptanmıştır. Günümüze ulaşan kaynaklara göre Elam,

¹⁰⁵⁷ J. Alvarez-Mon, "Khuzestan in the Bronze Age", s. 222.

¹⁰⁵⁸ D. Potts, "The Elamites", s. 42; J. Alvarez-Mon, "Khuzestan in the Bronze Age", s. 222.

¹⁰⁵⁹ J. Alvarez-Mon, "Khuzestan in the Bronze Age", s. 222; D. Potts, "The Elamites", s. 43.

¹⁰⁶⁰ D. Potts, "The Elamites", s. 43.

¹⁰⁶¹ D. Potts, "The Elamites", s. 43.

Babil ve Mari ile bir ittifak kurarak Eşnunna Krallığı'nı mağlup etmiştir. Yine bu dönemde Elam ve Mari arasında yapılan mektuplaşmalarda Elam kralına “baba” şeklinde hitap edilirken, Babil ile Mari krallarının birbirlerine “kardeş” olarak hitap ettikleri tespit edilmiştir.¹⁰⁶²

Elam'ın her geçen gün artan gücü, Babil kralı Hammurabi'yi harekete geçirmiştir. Kendisine saldırgan bir tutum alan Sivepalarhuppak'ın daha da ileri giderek Mari kralına Hammurabi ile ilişkisini kesmesini emretmesi üzerine Babil, Mari ve Halep krallıkları arasında bir ittifak yapılarak Elam'a savaş ilan edilmiştir. Marhaşi, Subartu, Guti, Eşnunna ve Malgium'un desteğini alan Elam ordusuyla yapılan savaşta Hammurabi liderliğindeki ittifak önemli bir zafer kazanmıştır.¹⁰⁶³

Hammurabi'den sonra tahta çıkan Babil kralları onun başarılı idaresini devam ettirememiş ve Babil iki ayrı güç tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Orta ve Kuzey Babil, Zagros Dağları bölgesinden geldikleri kabul edilen Kassitler tarafından yönetilirken, Güney Babil I. Deniz Ülkesi Hanedanlığı tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Kassitler MÖ 1475 yılında I. Deniz Ülkesi Hanedanlığı'nın hâkimiyetine son vererek Orta ve Kuzey Babil'i Güney Babil ile birleştirerek Babil'i hem coğrafi hem de siyasi anlamda bir araya getirmeyi başarmışlardır.¹⁰⁶⁴

Babil'de birliği sağlayan Kassitler zamanında Elam-Babil ilişkilerinin devam ettiği ve bu ilişkilerin kimi zaman savaşlar kimi zaman ise diplomatik evlilikler ile gerçekleştiği tespit edilmiştir. Elam-Babil ilişkilerinde yaşanan askeri çatışmalardan ilki MÖ 1400 yılı civarında Kassit kralı I. Kadaşman-Harbe ile Elam kralı I. Tepti-Ahar arasında yaşanmıştır. Elam üzerine askeri sefer düzenleyen I. Kadaşman-Harbe, sözü edilen askeri seferinde başarılı olamamış ve Elam kralı I. Tepti-ahar tarafından Elam topraklarından kovulmuştur.¹⁰⁶⁵

Elam-Babil çatışmalarının bir diğeri Babil kralı I. Kadaşman-Harbe'den sonra başa geçen I. Kurigalzu da zamanında meydana gelmiştir. I. Kurigalzu, Babil'i Aşağı Diyala havzasına kadar işgal eden Elam kralı Hurba-tila'yı mağlup etmesinin yanı sıra

¹⁰⁶² D. Potts, “The Elamites”, s. 43-44.

¹⁰⁶³ J. Alvarez-Mon, “Khuzestan in the Bronze Age”, s. 222; D. Potts, “The Elamites”, s. 43-44.

¹⁰⁶⁴ Ran Zadok, “Elam and Babylonia c. 1400-1100 BC”, *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 304.

¹⁰⁶⁵ Şeyma Ay Arçın, “Orta Babil Krallığı (Kassitler) ve Babil'de İkinci İsin Hanedanlığı-Yeni Babil Krallığı”, *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, İstanbul, 2020, s. 268; Behzad Mofidi-Nasrabadi, “Elam in the Middle Elamite Period”, *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 233-234.

Marhaşı sınırına kadar Susa ve diğer Elam topraklarına baskın gerçekleştirmiştir. Onun bu askeri saldırıları o dönemde Elam tahtında olan Kidinuidler Hanedanlığı'nın sonunu getirmiş ve Elam'da Kidinuidler Hanedanlığı'nın yerini İgihalkiler Hanedanlığı almıştır.¹⁰⁶⁶

İgihalkid Hanedanlığı zamanında Elam ile Babil arasında ciddi askeri çatışmalar görülmezken İgihalkid Hanedanlığı'ndan sonra Elam'da iktidara gelen Şutrukidler Hanedanlığı zamanında bu durum değişmiştir. Elam kralı I. Şutruk-Nahhunte MÖ 1158 yılında Babil üzerine güçlü bir askeri sefer düzenleyerek Kassite Hanedanlığı'nın sondan bir önceki kralı Zababa-şuma-iddina'yı mağlup ederek Babil'i işgal etmiştir. Kazandığı bu zaferin ardından Babil'in baş tanrısı Marduk'un heykelini, Naramsin stelini ve Hammurabi'nin kanun stelini ganimet olarak Susa'ya getirmiştir. Marduk heykeli Babil kralı I. Nabukadnezar tarafından Susa'dan Babil'e geri getirilmesine karşın sözü edilen diğer ganimetler Susa'da yapılan kazılar sonucunda gün yüzüne çıkarılmıştır.¹⁰⁶⁷

I. Şutruk-Nahhunte'den sonra Elam tahtına geçen oğulları Kutir-Nahhunte ve I. Şilhak-İnşuşinak zamanında Kassit Hanedanlığı'na son darbe indirilmiştir. I. Şutruk-Nahhunte, Kassit Hanedanlığı'nın son kralı Enlil-nadin-ahi'yi tahttan indirip Elam'a sürgüne yollamış ve kardeşi I. Şilhak-İnşuşinak Babil'in doğu bölgelerini ve kuzeydoğuda Babil-Asur arasında kalan dağlık alanları hâkimiyeti altına almıştır. Böylelikle Orta Babil olarak da bilinen Babil'deki Kassit Hanedanlığı son bulmuştur.¹⁰⁶⁸

Elam ile Kassit Hanedanlığı arasında diplomatik evlilikler yoluyla kurulan aile bağlarına bakıldığında ise söz konusu evlilikler huzur ve barışı koruma amaçlı yapılmasına rağmen bu amacına yeterince ulaşamamıştır. Örneğin İgihalkid Hanedanlığı kralları Pahir-işşan, I. Humban-numena ve Untaş-Napirişa, I. Kurigalzu ve II. Burnaburiaş'ın kızlarıyla, I. Şutruk Nahhunte ise Meli-Şihu'nun kızıyla evlenmesine karşın yukarıda belirtildiği üzere Elam-Kassit çatışmaları aralıklarla devam etmiştir.

¹⁰⁶⁶ R. Zadok, "Elam and Babylonia c. 1400-1100 BC", s. 307.

¹⁰⁶⁷ B. Mofidi-Nasrabadi, "Elam in the Middle Elamite Period", s. 236; Ş. Ay Arçın, "Orta Babil Krallığı (Kassitler)...", s. 275; R. Zadok, "Elam and Babylonia c. 1400-1100 BC", s. 305-309.

¹⁰⁶⁸ Ş. Ay Arçın, "Orta Babil Krallığı (Kassitler)...", s. 276; R. Zadok, "Elam and Babylonia c. 1400-1100 BC", s. 309; B. Mofidi-Nasrabadi, "Elam in the Middle Elamite Period", s. 236.

Bunun başlıca nedenini ise Elam'daki söz konusu hanedanlıkların evliliklerden doğan akrabalıkları fırsat bilip Babil tahtında hak iddia etmeleri meydana getirmiştir.¹⁰⁶⁹

3.7. Elam-Asur İlişkileri

Elam Krallığı hakkındaki kayıtlar Orta Elam Dönemi'nin sonundan Yeni Elam Dönemi'ne, MÖ 8. yüzyılın ortalarına kadar sessizliğini korumuştur. MÖ 8. yüzyılın ortalarına tarihlenen ilk bilgiler ise Asur Krallığı ile kurulan çeşitli askeri ve siyasi ilişkileri konu edinmiştir. Söz konusu ilişkilere dair ilk bilgilere göre, Asur kralı V. Şamşiadad'ın (MÖ 823-811) Kassit, Arami Keldani ordularıyla ittifak kuran Babil kralı Mardukbalassuikbi'nin kraliyet şehri Dur-Papsukkal'a saldırısı sırasında Elam birlikleri Babil ittifakı yanında yer almıştır. Asur kralı III. Adad-nirari (MÖ 810-783) zamanına ait bir metinde ise Asur sarayındaki bir Elam elçisinden söz edilmiştir.¹⁰⁷⁰

Asur kralı III. Tiglat-pileser (MÖ 745-727) zamanından Sanherib'in MÖ 694-689 yılları arasındaki Elam istilasına kadar olan zaman aralığı Elam-Asur ilişkilerinde yeni bir dönem olarak nitelendirilmiştir. Söz konusu dönemde Asur kralları Babil'i ve Elam ile Babil arasındaki tampon bölgeyi ele geçirmişlerdir. Buna karşılık olarak Elam, Asur'a karşı mücadele eden Babillileri ülkesine kabul etmiş, onlara askeri destek sağlamış hatta Asur'a karşı Babil'in yanında savaşa girmiştir. III. Tiglat-pileser zamanına ait kayıtlar Elam'ın söz konusu düşmanca tavırları hakkında net bilgiler barındırmasa da bazı Asur mektupları Elam'ın Asur-Babil mücadelesine kısmen dâhil olduğuna işaret etmiştir.¹⁰⁷¹

Asur kralı II. Sargon (MÖ 721-705) zamanında Elam, Asur'a karşı yine Babil'in yanında yer almıştır. MÖ 720 yılında II. Sargon liderliğindeki Asur ile Babil kralı II. Merodak-baladan ve Elam kralı I. Huban-nikaş'ın liderliğindeki Babil-Elam ittifakı arasında Der'de yapılan savaşın muzafferi tartışmalı olmakla birlikte bu savaş Asur ile Elam arasında bir güç dengesi kurmasının yanı sıra Elam'ın Asur'a karşı Babil'i desteklediğini de açıkça göstermiştir.¹⁰⁷² Kimi araştırmacılara göre ise bu savaş Asur'un

¹⁰⁶⁹ B. Mofidi-Nasrabadi, "Elam in the Middle Elamite Period", s. 234-235; R. Zadok, "Elam and Babylonia c. 1400-1100 BC", s. 304-305; Ş. Ay Arçın, "Orta Babil Krallığı (Kassitler)...", s. 269.

¹⁰⁷⁰ Elynn Gorris ve Yasmina Wicks, "The Last Centuries of Elam: The Neo-Elamite Period", *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 250-251; Peter Dubovsky, "Elam and Assyria", *The Elamite World*, London ve New York, 2018, s. 323; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 252-253.

¹⁰⁷¹ P. Dubovsky, "Elam and Assyria", s. 324.

¹⁰⁷² J. N. Postgate ve R. A. Mattila, "Il-Yada' and Sargon's Southeast Frontier", *From the Upper Sea to the Lower Sea: Studies on the History of Assyria and Babylonia in Honour of A. K. Grayson*, Leiden,

Der'deki hâkimiyetini ortadan kaldırmaya yetmemiş ve Asur için Babil-Elam ittifakına karşı kazanılan bir savunma zaferi anlamı taşımıştır.¹⁰⁷³

MÖ 710-709 yılları arasında geldiğinde II. Sargon, Babil lideri Merodak-baladan üzerine yeni bir askeri sefer düzenlemiştir. Babil şehrine saldırmadan önce ise Elam hâkimiyetindeki çeşitli kaleleri ele geçirmiştir. Bunun üzerine Elam kralı II. Şutruk-Nahhunte (MÖ 717-699) bazı bölgelerden geri çekilmek zorunda kalmıştır. Söz konusu askeri sefer neticesinde II. Sargon, Der şehrini kontrol altına almanın yanında Elam kontrolündeki Ellipi topraklarına kadar ulaşmıştır. II. Sargon'un Ellipi'ye ulaşması ise Elam-Asur çatışmalarına bir yenisinin eklenmesine sebep olmuştur. MÖ 708-707 yıllarında Ellipi'de yaşanan iç isyanlar konusunda Ellipi'ye destek veren Elam kralı II. Şutruk-Nahhunte bu desteğinde başarılı olamamış ve II. Sargon söz konusu desteği engellemekle kalmayıp yeni topraklar da kazanmıştır.¹⁰⁷⁴

Sanherib zamanındaki Elam-Asur ilişkileri II. Sargon zamanındaki ilişkilere benzer şekilde ard arda gelen çatışmalarla geçmiştir. Sanherib, Elam üzerine toplam altı sefer düzenlenmiş olmakla birlikte bunlar arasında en önemlileri MÖ 694-689 yılları arasında gerçekleşmiştir. Sanherib, söz konusu tarihlerde Babil direnişini tümüyle ortadan kaldırmak amacıyla Babil'in en güçlü destekçisi Elam'ı işgal etmeye karar vermiştir. Babilli isyancıların sığındığı Fars Körfezi'nin bataklı bölgelerindeki Elam topraklarına ulaşmak için Fenike gemileriyle Dicle Nehri üzerinden bir deniz saldırısı düzenlemiş ve buradan Kerhe Nehri civarına ulaşarak Elam ordusunu yenmiştir. Asur ordusu Elam ile meşgulken Babilliler Elam kralı Halluşu'yu (MÖ 699-693) Asur'a arkadan saldırmaya ikna etmişlerdir. Halluşu, Sippar (modern Tel Abu Habbah) üzerine yürüyerek Sanherib'in oğlu Asur-nadin-şumi'yi yakalayıp Elam'a getirmiştir. Bunun üzerine Sanherib, MÖ 693 yılında Elam üzerine tekrar askeri sefere çıkarak önemli Elam şehri Madaktu'yu kuşatmıştır. Bu dönemde Elam tahtında oturan II. Kutur-Nahhunte (MÖ 693-692) dağlara sığınarak canını zor kurtarmıştır. MÖ 691 yılına geldiğinde Asur saldırısına karşı kendisinden yardım isteyen Babil'in isteğini geri çevirmeyen Elam kralı Humban-menana, Dicle Nehri kıyısındaki Halule şehri yakınlarında Sanherib ile yaptığı savaşta mağlup olmuş ve savaş alanından kaçmıştır.

2004, s. 237; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 253-254; P. Dubovsky, "Elam and Assyria", s. 324.

¹⁰⁷³ P. Gerardi, *Assurbanipal's Elamite Campaigns: A Literary and Political Study*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Pennsylvania, Pennsylvania, 1987, s. 7; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 254.

¹⁰⁷⁴ P. Dubovsky, "Elam and Assyria", s. 325.

Sanherib zamanındaki Asur-Elam savaşları Sanherib'in Babil'i ele geçirdiği MÖ 689 yılında sona ermiştir.¹⁰⁷⁵

Elam kralı Teumman (MÖ 664-653) ile Asur kralı Asurbanipal arasındaki ilişkiler ise Elam Krallığı'nda sonun başlangıcını teşkil etmiştir. MÖ 653 yılında yapılan savaşta Elam ordusu ağır bir yenilgi almış ve Elam kralı Teumman yeğeni ile birlikte savaş alanında öldürülmüştür. Bu mağlubiyetten sonra Elam eski gücünü kaybetmiş ve Elam'da Asur tarafından atanın isimler iktidara gelmiştir. Buna rağmen Elam'da direniş hareketleri tümüyle sona ermemiştir. Asurbanipal'in kardeşi Şamaş-şum-ukkin'e (MÖ 667-648) verilen destek Asurbanipal'in Susa'yı yıkmasıyla sonuçlanmış ve Elam Krallığı MÖ 646 yılında devlet niteliğini yitirerek tarih sahnesinden silinmiştir.¹⁰⁷⁶ Elam'ın bir devlet olarak ortadan kalkması her ne kadar Elam'ın sonu gibi anlaşılabilir olsa da Elam halkı, siyasi ve sosyo-kültürel geleneklerini kendilerinden sonra İran merkezli büyük bir imparatorluk kuracak olan Perslere aktararak İran topraklarındaki varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁵ P. Dubovsky, "Elam and Assyria", s. 325-327; D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 259.

¹⁰⁷⁶ E. Gorris ve Y. Wicks, "The Last Centuries of Elam:...", s. 252-254; J. Alvarez-Mon, "Khuzestan in the Bronze Age", s. 222; P. Dubovsky, "Elam and Assyria", s. 328-331.

¹⁰⁷⁷ Sultan Deniz Küçükler, "Pers İmparatorluğu'nun İlk Siyasi, Kültürel ve İdeolojik İfadelerini Şekillendirmede Mezopotamya ve Elam Mirasının Yeri", *Eski Yakındoğu'da Miras Anlayışı*, Ankara, 2021, s. 211-240.

SONUÇ

Proto-Elam Kültürü'nün ve Elam Krallığı'nın merkezi noktalarını kapsayan Güneybatı İran'da başlıca coğrafi ögeyi Zagros Dağları oluşturmuştur. Batı Asya'daki önemli zirveler arasında sayılan bu dağlar, İran'ın güneybatısı ile orta kesimleri arasında bir bariyer gibi uzanmıştır. Zagros Dağları'nın özellikle batı kesiminde yer alan çeşitli ovalar arasında Huzistan Ovası öne çıkmış olup, yeryüzü özellikleri bakımından Mezopotamya ile benzerlikler göstermiştir. Karun ve Kerhe nehirleri başta olmak üzere çeşitli akarsular tarafından sulanan Güneybatı İran'da, Bahtıgan, Meharlu ve Perişan gölleri kayda değer diğer su kaynaklarını meydana getirmiştir. Güneybatı İran'da farklı iklim türleri görülmekle beraber bölgenin genelinde kuru iklim başı çekmiştir. Özellikle Huzistan'da sıcaklıklar yaz mevsiminde yaklaşık 60°C'ye kadar çıkıp, kış mevsiminde 0°C'nin altına inmiştir. Dağlık kesimlerin daha yüksek yağış aldığı alanlarda çeşitli bitki türlerinden meydana gelen yeşil bitki örtüsü hâkimken ovalık alanlarda genellikle bozkır bitki örtüsü egemen olmuştur. Sözü edilen yeryüzü ve iklim özellikleri, Proto-Elam Kültürü'nü inşa eden insanların ve Elamlıların, sosyo-ekonomik yaşamlarını hiç şüphesiz olumlu yönde etkilemiştir. Bu olumlu etkinin somut işaretlerini İran'da başta yazının icadı olmak üzere önemli gelişmeleri doğuran Proto-Elam Kültürü'nün ortaya çıkışında ve Elam Krallığı'nın 2000 yılı aşan siyasi hayatında görmek mümkündür.

İran çalışmaları içerisinde belki de en zorlu alan olan Elam çalışmaları, çeşitli kutsal kitap ve antik kaynaklardaki bilgilerden hareketle düzenlenen keşif gezileri neticesinde başlamış, keşif gezilerini arkeolojik ve epigrafik araştırmalar takip etmiştir. Bu araştırmalar sayesinde ise başta Güneybatı İran olmak üzere İran'ın farklı yerlerinde birçok arkeolojik yerleşme keşfedilmiştir. Söz konusu yerleşmelerde ele geçen arkeolojik buluntular ve çivi yazılı tabletler, Proto-Elam Kültürü'nün yanı sıra Elam Krallığı'nı gün yüzüne çıkarmıştır. Öte yandan Proto-Elam Kültürü'nü inşa edenlerin etnik aidiyetleri henüz tespit edilememekle birlikte en yakın olasılık olarak Elamlıların ataları oldukları düşünülmektedir. Elam Krallığı'nı kuran Elamlıların da etnik kimlikleri konusunda süregelen bir tartışma olmasına rağmen özellikle dil ve yazı çalışmaları sayesinde Elamcanın, dolayısıyla da Elamlıların etnik kimliğini tespit etme konusunda ilerleme sağlanmıştır. 19. yüzyıldan bugüne kadar yapılan çalışmalarda Elamca ile Türkçe ilişkisi her zaman tartışma konusu olmuştur. Bugün gelinen son noktada ise hem Türk hem de yabancı bilim insanlarının savunduğu üzere Elamca ile Türkçe arasında

benzerlikler olduğu açıktır. Bu da Elamlılar ile Türkler arasında soy bağı olduğuna işaret etmektedir.

İran'da bir kültürel devrim olarak nitelendirilebilecek önemli bir döneme işaret eden Proto-Elam Kültürü, Uruk kökenli Mezopotamya kültürü ile bir kısım benzerlikler taşımaya rağmen mimari, seramik, heykel, mühür ve kil tabletler gibi bazı buluntular noktasında kendisine özgü nitelikler barındırmıştır. Susa ve Anşan'ın da aralarında yer aldığı yerleşmelerde görülen bu zengin kültür, özellikle Proto-Elam yazısını barındıran yüzlerce kil tablet ile temsil edilmiştir. Dünya çapında ilk defa tarafımızdan incelenip okunan Rusya'daki Proto-Elam yazılı tablette de görüldüğü üzere Proto-Elam yazılı tabletler Proto-Elam Dönemi'ne ışık tutan yegâne yazılı kanıtlardır. Diğer yandan İran'da icat edilmiş ilk yazı olan ve halen çözülememiş yönleri bulunan Proto-Elam yazısının, Uruk'ta icat edilen proto-çivi yazısı ile çağdaş olduğu iddia edilmiştir. Bazı deliller öne süren bu iddialar, yazının Mezopotamya'da icat edildiğine dair genel kabullerin tartışmaya açılması gerektiğini savunan görüşleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle yazının icadının ayak sesleri olarak nitelendirilebilecek bulla ve tokenlerin İran'da birçok yerleşmede ele geçmesi ve bunların Mezopotamya'da keşfedilen bulla ve tokenlerle kronolojik bakımdan çağdaş olması yazının icadının sadece Mezopotamya'da değil, Mezopotamya ile aynı dönemde İran'da da gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca Uruk'ta ele geçen sayısal, sayısal-ideografik ve proto-çivi yazılı tabletler ile Susa'da keşfedilen sayısal, sayısal-ideografik ve Proto-Elam yazılı tabletlerin aynı tarih aralıklarına ait oldukları göz önünde bulundurulduğunda Proto-Elam yazısı ile proto-çivi yazısını bir anadan dünyaya gelen çift yumurta ikizleri gibi düşünmek mümkündür. Zira iki yazı tipi de aynı dönemde ortaya çıkmakla birlikte birbirinden büyük oranda farklıdır.

Elam Krallığı, adını hâkimiyet kurduğu bölgenin coğrafi özelliğinden almıştır. Çivi yazılı metinlerde geçen Elamtu ve türevi sözcüklere dayanan Elam ismi, Yüksek Ülke manasına gelmekte olup, Zagros Dağları başta olmak üzere Güneybatı İran'ın engebeli ve yüksek coğrafyasını kısaca ifade etmiştir. Güneybatı İran'ı kapsadığı anlaşılan Elam'ın hâkimiyet sahası; Huzistan ve Fars illerinin tamamını, Luristan ili ile Senendec bölgesinin güney kesimlerini ve Kirman ilinin batı kısmını içermiştir. Elam'ın çekirdek bölgesi olarak ifade edilebilecek merkezi noktayı ise Huzistan ilinin tümü ile Fars ilinin batı kesimi meydana getirmiştir. Söz konusu çekirdek bölge, Mezopotamya'nın uygarlık merkezlerine coğrafi yakınlığı dolayısıyla gerek olumlu

gerekse olumsuz anlamda Elam Krallığı'nı Mezopotamya'nın kültürel, askeri ve siyasi etkisine açık hale getirmiştir.

Elam Krallığı, tarih sahnesine çıktığı ilk yıllardan itibaren Sumer, Akad, Babil ve Asur gibi Mezopotamya krallıkları ile ilişki içerisinde olmuştur. Elam'ın olduğu kadar söz konusu Mezopotamya krallıklarının tarihine de ışık tutan bilgiler, Elam-Mezopotamya ilişkilerinin doğasını ortaya koymuştur. Söz konusu ilişkilerin doğasını ise Elam Krallığı'nın yıkılışına kadar devam eden düşmanlıklar ve bu düşmanlıkların getirdiği askeri mücadeleler meydana getirmiştir.

Cıvız çatışmalar niteliğinde olan Elam-Sumer mücadeleleri Akadlar zamanında ciddi savaş ve işgallere dönüşmüştür. II. Lagaş Hanedanlığı Dönemi'nde de görülen askeri karşılaşmalar, III. Ur Hanedanlığı ve İsin ve Larsa hanedanlıkları zamanında diplomatik evlilikler ile bir arada devam etmiştir. Babil Krallığı Dönemi'nde ciddi bir güce ulaşan Elam Krallığı, bu dönemde uluslararası bir konuma yükselmesine rağmen özellikle Yeni Asur Dönemi'nden itibaren güç kaybetmeye başlamış ve Asurlular tarafından yıkılmıştır. Devlet olarak varlığı ortadan kalkan Elam Krallığı, sahip olduğu yüzyıllara dayanan zengin mirası Persler aracılığıyla sonraki zamanlara taşımıştır.

KAYNAKLAR

- Aarab, Ali, Esmaeili Jelodar, Mohammad Esmaeil ve Khosrowzadeh, Alireza (2017). "A Suggestion for the Toponymy of Several Elamite Regions Including Zabshali, Tukrish and Lu.Su", *DTCF Dergisi*, 57/1, 50-70.
- Abdi, Kamyar (2011). "The Iranian Plateau from Paleolithic Times to the Rise of the Achaemenid Empire", *The Oxford Handbook of Iranian History*, 13-36.
- Abdi, Kamyar (2003). "From Écriture to Civilization: Changing Paradigms of Proto-Elamite Archaeology", *Yeki Bud, Yeki Nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William M. Sumner*, 140-152.
- Abdi, Kamyar (2003). "The Early Development of Pastoralism in the Central Zagros Mountains", *Journal of World Prehistory*, 17/4, 395-448.
- Abdi, Kamyar (2017). "The Kingdom of Elam", *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE-651 CE)*, 7-38.
- Adams, Robert McC. ve Nissen, Hans J. (1972). *The Uruk Countryside: The Natural Setting of Urban Societies*, The University of Chicago Press, Chicago ve London.
- Aelianus (1959). *On the Characteristics of Animals*, (çev. A. F. Scholfield), William Heinemann Ltd, London ve Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Aeschylus (1909). *The Play of Aeschylus*, (çev. Walter Headlam ve C.E.S. Headlam), George Bell&Sons, London.
- Akurgal, Ekrem (2022). *Urartu ve Eski İnan Sanat Merkezleri*, (çev. Emre Güler), Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Albayrak, İrfan (2016). "Sembollerden Çiviyazısına Geçiş ve Yazının Anadolu'ya Gelişi", *Archivum Anatolicum*, 10/2, 15-26.
- Alberti, Amedeo (1985). "A Reconstruction of the Abu Salabikh God-List", *Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico*, 2, 3-23.
- Alden, John R. (1982). "Trade and Politics in Proto-Elamite Iran", *Current Anthropology*, 23/6, 613-640.
- Alden, John R. (2013). "The Kur River Basin in the Proto-Elamite Era - Surface Survey, Settlement Patterns, and the Appearance of Full-time Transhumant Pastoral Nomadism", *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, 207-232.
- Alexander, J. W. ve Addison, Joseph (1830). *A Geography of the Bible*, American Sunday School Union, Philadelphia.
- Algaze, Guillermo (1989). "The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization", *Current Anthropology*, 30/5, 571-608.

- Algaze, Guillermo (2005). *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilisation*, The University of Chicago Press, Chicago ve London.
- Alizadeh, Abbas (2010). “The Rise of the Highland Elamite State in Southwestern Iran: “Enclosed” or Enclosing Nomadism?”, *Current Anthropology*, 51/3, 353-383.
- Alizadeh, Abbas (2014). *Ancient Settlement Systems and Cultures in the Ram Hormuz Plain, Southwestern Iran: Excavations at Tall-e Geser and Regional Survey of the Ram Hormuz Area*, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.
- Alizadeh, Abbas (2016). “Lowland Susiana in the Fourth and Early Third Millennium BCE: The “inertia” of the Mesopotamian-centric Sociocultural Interpretation”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 48, 33-49.
- Alizadeh, Siyamak ve Jabari, Foroogh (2017). “Motifs of Woman which Emphasise on the Fertility Goddesses in Elam Civilization (2700-640 BC)”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6/3, 1176-1189.
- Álvarez-Mon, Javier (2010). *The Arjan Tomb: At The Crossroads of the Elamite and the Persian Empires*, Peeters, Leuven, Paris ve Walpole, MA.
- Alvarez-Mon, Javier, Garrison, Mark B. ve Stronach, David (2011). “Introduction”, *Elam and Persia*, 1-32.
- Álvarez-Mon, Javier (2012). “Elam: Iran’s First Empire”, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, c. 2, 740-757.
- Alvarez-Mon, Javier (2013). “Khuzestan in the Bronze Age”, *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, 217-232.
- Álvarez-Mon, Javier (2017). “The Elamite Civilization”, *Ancient History: Resources for Teachers*, 46, 1-29.
- Álvarez-Mon, Javier (2020). *The Art of Elam ca. 4200-525 BC*, Routledge, London ve New York.
- Amiaud, Arthur (1887). “Cyrus, roi de Perse”, *Mélanges Renier*, 241-260.
- Amiet, Pierre (1966). *Elam*, Archée, Auvers-sur-Oise.
- Amiet, Pierre (1972). *Glyptique Susienne des Origines à l'Époque des Perses Achéménides: Cachets, Sceaux-Cylindres et Empreintes Antiques Découvertes à Suse de 1913 à 1967 I: Texte (MDAI 43)*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris.
- Amiet, Pierre (1972). *Glyptique Susienne des Origines à l'Époque des Perses Achéménides: Cachets, Sceaux-Cylindres et Empreintes Antiques Découvertes à Suse de 1913 à 1967 II: Planches (MDAI 43)*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris.

- Amiet, Pierre, Tosi, Maurizio ve Meriggi, Piero (1978). "Phase 10 at Shahr-i Sokhta: Excavations in Square XDV and the Late 4th Millennium B.C. Assemblage of Sīstān", *East and West*, 28/1-4, 9-31.
- Amiet, Pierre (1979). "Archaeological Discontinuity and Ethnic Duality in Elam", *Antiquity*, 53/209, 195-204.
- Amiet, Pierre (1979). "Alternance et Dualité: Essai d'interprétation de l'histoire Élamite", *Akkadica*, 15, 2-22.
- Amiet, Pierre (1983). "The Archaic Glyptic at Shahr-i Sokhta (Period I)", *Prehistoric Sistan I*, 199-210.
- Amiet, Pierre (1992). "An Introduction to the History of Art in Iran", *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, 1-15.
- Appianus (1912). *Appian's Roman History*, (çev. Horace White), William Heinemann Ltd, London ve The Macmillan Co., New York.
- Arrowsmith, Aaron (1832). *A Grammar of Ancient Geography, Compiled for the Use of King's College School*, S. Arrowsmith and B. Fellowes, London.
- Ascalone, Enrico (2018). "Glyptic in the 4th-2nd Millennium", *The Elamite World*, 624-648.
- Ascalone, Enrico (2021). "Preliminary Report on the 2018-2019 Excavations in Area 33 at Shahr-i Sokhta", *Excavations and Researches at Shahr-i Sokhta 3*, 141-230.
- Atasağun, Galip (2001). "Yahudilik'te Dînî Sembol ve Kavramlar", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/11, 125-156.
- Ay Arçın, Şeyma (2020). "Orta Babil Krallığı (Kassitler) ve Babil'de İkinci İsin Hanedanlığı-Yeni Babil Krallığı", *Eski Mezopotamya'nın Siyasi Tarihi*, 263-289.
- Aydın, Nafiz (2013). *Büyük Sümerce Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Azarnoush, Massoud ve Helwing, Barbara (2005). "Recent Archaeological Research in Iran-Prehistory to Iron Age", *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 37, 189-246.
- Balatti, Silvia (2017). *Mountain Peoples in the Ancient Near East: The Case of the Zagros in the First Millennium BCE*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Barthold, Vasilii Vladimirovich (1984). *An Historical Geography of Iran*, (çev. Svat Soucek), Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Barthold, V. V. (2022). *İran Tarihi Coğrafyası*, (çev. Ömer Alkaç), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Barton, George A. (1902). "Interpretation of the Archaic Tablet of the E. A. Hoffman Collection" *Journal of the American Oriental Society*, 23, 21-28.
- Barton, Geo. A. (1913). *The Origin and Development of Babylonian Writing*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig ve Johns Hopkins Press, Baltimore.

- Basello, Gian Pietro (2016). "Elamite Kingdom", *The Encyclopedia of Empire*, c. 1-4, 788-797.
- Basello, Gian Pietro (2023). Kişisel İletişim.
- Bennison-Chapman, Lucy Ebony (2014). *The Role and Function of "Tokens" and Sealing Practices in the Neolithic of the Near East: The Question of Early Recording Systems, Symbolic Storage, Precursors to Writing, Gaming, or Monitoring Devices in the World's First Villages*, (Basılmamış Doktora Tezi), The University of Liverpool, Liverpool.
- Bennison-Chapman, Lucy Ebony (2020). "Conscious Tokens?", *Consciousness, Creativity, and Self at the Dawn of Settled Life*, 107-132.
- Benoit, Agnès (1992). "The Two Archaic Deposits", *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, 58-67.
- Bertin, George (1888). *Abridged Grammars of the Languages of the Cuneiform Inscriptions, Containing I. – A Sumero-Akkadian Grammar; II. – An Assyro-Babylonian grammar; III – A Vannic Grammar; IV. – A Medic Grammar; V. – An Old Persian Grammar*, Trübner ve Co., London.
- Bezci, Gül (2021). "Kültür Hazinesimiz: Hâmit Zübeyr Koşay", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/6, 501-510.
- Bier, Carol (1995). "Textile Arts in Ancient Western Asia", *Civilizations of the Ancient Near East*, c. 3, 1567-1588.
- Billerbeck, A. (1893). *Susa: Eine Studie zur Alten Geschichte Westasiens*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.
- Bingöl, Akın ve Üngör, İbrahim (2015). "İskender'in Rüyası: Persler", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 35, 31-84.
- Birch, Thomas (1756). *The History of the Royal Society of London for Improving of Natural Knowledge from Its First Rise*, c. 2, A. Millar, London.
- Blackman, M. James (1984). "Provenance Studies of Middle Eastern Obsidian from Sites in Highland Iran", *Archaeological Chemistry*, 3, 19-50.
- Blazek, Vaclav (2002). "Elam: A Bridge Between the Ancient Near East and Dravidian India?", *Mother Tongue*, 7, 123-146.
- Bonora, G. L., Vidale, M., Mariottini, M. ve Guida, G. (2014). "On the Use of Tokens and Seals along the Kopet Dagh Piedmont, Turkmenistan (ca 6000-3000 BCE)", *Paléorient*, 40/1, 55-71.
- Bork, Ferdinand (1925). "Elam", *Reallexikon der Vorgeschichte*, 3, 69-83.
- Braun, Oscar (1975). *Das Buch der Synhados oder Synodicon Orientale*, Philo Press, Amsterdam.
- Brentjes, Burchard (1995). "The History of Elam and Achaemenid Persia: An Overview", *Civilizations of the Ancient Near East*, c. 2, 1001-1021.

- Brentjes, Burchard ve Tosi, Maurizio (1983). "On Proto-Elamite Iran", *Current Anthropology*, 24/2, 240-241.
- Brice, William C. ve Grumach, Ernst (1962). "Studies in the Structure of Some Ancient Scripts", *Bulletin of the John Rylands Library*, 45/1, 15-57.
- Brice, William C. (1963). "A Comparison of the Account Tablets of Susa in the Proto-Elamite Script with those of Hagia Triada in Linear A", *Kadmos*, 2, 27-38.
- Brice, William C. (1967). "The Structure of Linear A, with Some Proto-Elamite and Proto-Indic Comparisons", *Europa: Studien zur Geschichte und Epigraphik der Frühen Aegaeis*, 32-44.
- Bryce, Trevor (2009). *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia: The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, Routledge, London ve New York.
- Buckingham, J. S. (1830). *Travels in Assyria, Media and Persia: Including a Journey from Bagdad by Mount Zagros, to Hamadan, the Ancient Ecbatana, Researches in Ispahan and the Ruins of Persepolis*, c. 1, Henry Colburn ve Richard Bentley, London.
- Caldwell, Joseph R. (1968). "Pottery and Cultural History on the Iranian Plateau", *Journal of Near Eastern Studies*, 27/3, 178-183.
- Caldwell, J. R. (1968). "Tell-i Ghazir", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 3, 348-355.
- Caldwell, Robert (1856). *A Comparative Grammar of the Dravidian or South-Indian Family of Languages*, Harrison, London.
- Cameron, George G. (1936). *History of Early Iran*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Carter, Elizabeth (1978). "Suse "Ville Royale"", *Paléorient*, 4, 197-211.
- Carter, Elizabeth (1979). "The Susa Sequence-3000-2000 B.C.: Susa, Ville Royale I", *American Journal of Archaeology*, 83/4, 451-454.
- Carter, Elizabeth ve Stolper, Matthew W. (1984). *Elam: Surveys of Political History and Archaeology*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, California.
- Carter, Elizabeth (1994). "Bridging the Gap Between the Elamites and the Persians in Southeastern Khuzistan", *Achaemenid History*, 8, 65-95.
- Carter, Elizabeth (1996). *Excavations at Anshan (Tal-e Malyan): The Middle Elamite Period*, The University Museum of Archaeology and Anthropology, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Carter, Elizabeth (2007). "Resisting Empire: Elam in the First Millennium BC", *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams*, 139-156.

- Charlesworth, James H. (2003). "Eski Ahit'in Apokrif Kitapları", (çev. Muhammet Tarakçı), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/2, 385-411.
- Chevalier, Nicole (2012). "Early Excavations (pre-1914)", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, c. 1, 48-69.
- Chevalier, Nicole (2018). "France and Elam", *The Elamite World*, 41-62.
- Chiera, Edward (1938). *They Wrote on Clay: The Babylonian Tablets Speak Today*, The University of Chicago Press, Chicago ve London.
- Childe, Gordon (1950). *What Happened in History*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex.
- Cifuentes, Enrique Quintana (1997). *Historia de Elam, El Vecino Mesopotamico*, Universidad de Murcia, Murcia.
- Claudius Ptolemy (1991). *The Geography*, (çev. Edward Luther Stevenson), Dover Publications, Inc., New York.
- Contenau, G. (1927). *Manuel d'archéologie Orientale*, Éditions Auguste Picard, Paris.
- Cotty, Marianne (2018). "Between Orientalism and Persomania: The Presentation of the Iranian Collections at the Louvre", *The Elamite World*, 63-79.
- Curchin, Leonard (1977). "Eannatum and the Kings of Adab", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, 71/1, 93-95.
- Dahl, Jacob L. (2002). "Proto-Elamite Sign Frequencies", *Cuneiform Digital Library Bulletin*, 1, 1-3.
- Dahl, Jacob L. (2005). "Animal Husbandry in Susa during the Proto-Elamite Period", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici Nuova Serie*, 47, 81-134.
- Dahl, Jacob L. (2009). "Early Writing in Iran, A Reappraisal", *Iran*, 47, 23-31.
- Dahl, Jacob L. (2012). "The Marks of Early Writing", *Iran*, 50, 1-11.
- Dahl, Jacob L., Hessari, M. ve Zoshk, R. Yousefi (2012). "The Proto-Elamite Tablets from Tape Sofalin", *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 2/1, 57-73.
- Dahl, Jacob L. (2013). "Early Writing in Iran", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, 233-262.
- Dahl, Jacob L., Petrie, Cameron A. ve Potts, Daniel T. (2013). "Chronological Parameters of the Earliest Writing System in Iran", *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, 353-378.
- Dahl, Jacob L. (2014). "The Proto-Elamite Seal MDP 16, pl. XII fig. 198", *Cuneiform Digital Library Notes*, 1, 1-4.
- Dahl, Jacob L. (2018). "The Proto-Elamite Writing System", *The Elamite World*, 383-396.

- Dahl, Jacob L. (2019). *Tablettes et Fragments Proto-Élamites/Proto-Elamite Tablets and Fragments*, Éditions Khéops ve Louvre Éditions, Paris.
- Dahl, Jacob Lebovitch (2023). Kişisel İletişim.
- Damerow, Peter ve Englund, Robert K. (1987). “Die Zahlzeichensysteme der Archaischen Texte aus Uruk”, *Zeichenliste der Archaischen Texte aus Uruk (ATU 2)*, 117-166.
- Damerow, Peter ve Englund, Robert K. (1989). *The Proto-Elamite Texts from Tepe Yahya*, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University, Cambridge, Massachusetts.
- Damerow, Peter (2006). “The Origins of Writing as a Problem of Historical Epistemology”, *Cuneiform Digital Library Journal*, 1, 1-10.
- Dani, A. H. ve Masson, V. M. (1996). “Introduction”, *History of Civilizations of Central Asia*, c. 1, 19-27.
- Daniels, Peter T. (1996). “Methods of Decipherment”, *The World's Writing Systems*, 141-159.
- Daucé, Noëmi (2018). “The Industry of Vitreous Materials in Elam”, *The Elamite World*, 568-584.
- d’Anville, Monsieur (1814). *Compendium of Ancient Geography*, c. 2, R. M'Dermut ve D. D. Arden, New York.
- Delattre, A. (1883). *Le Peuple et l'Empire des Mèdes jusqu'à la fin du Règne de Cyaxare*, F. Hayez, Bruxelles.
- de Lacouperie, Terrien (1888). *The Old Babylonian Characters and Their Chinese Derivates*, David Nutt, Trübner ve Co., London ve Ernest Leroux, Paris.
- de Lacouperie, Terrien (1888). “The Babylonian Origin of the Chinese Characters”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 20, 313-315.
- Delaporte, Louis (1920). *Musée du Louvre Catalogue des Cylindres Cachets et Pierres Gravées de Style Oriental I: Fouilles et Missions*, Librairie Hachette, Paris.
- Delaporte, Louis (1923). *Musée du Louvre Catalogue des Cylindres Cachets et Pierres Gravées de Style Oriental II: Acquisitions*, Librairie Hachette, Paris.
- Delitzsch, Friedrich (1881). *Wo lag das Paradies?*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.
- Delitzsch, Friedrich (1884). *Die Sprache der Kossäer. Linguistisch-historische Funde und Fragen*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.
- Delitzsch, Friedrich (1897). *Die Entstehung des Ältesten Schriftsystems oder der Ursprung der Keilschriftzeichen*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.
- de Jaucourt, Chevalier (1755). “Ecriture”, *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisoné des Sciences, des Arts et des Métiers*, 5, 358-360.

- de Longpérier, M. ve de Longpérier, Adrien (1845). “Vase fabriqué en Égypte pendant la Domination Perse”, *Revue Archéologique*, 1/2, 444-451.
- de Mecquenem, R. (1949). *Épigraphie Proto-élamite (MMAI 31)*, Presses Universitaires de France, Paris.
- de Mecquenem, R. (1956). “Notes protoélamites”, *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale (RA 50)*, 50/4, 200-204.
- de Miroschedji, Pierre (1981). “Fouilles du Chantier Ville Royale II à Suse (1975-1977). I. Les Niveaux Élamites”, *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 12, 9-136.
- de Miroschedji, Pierre (2003). “Susa and The Highlands: Major Trends in the History of Elamite Civilization”, *Yeki Bud, Yeki Nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William M. Sumner*, 17-38.
- de Morgan, J. (1895). *Mission Scientifique en Perse. Cartes des Rives Méridionales de la mer Caspienne, du Kurdistan de Moukhri et de l'Elam*, Ernest Leroux, Paris.
- de Morgan, J., Jéquier, G., de Mecquenem, R., Haussoullier, B. ve Graadt van Roggen, D. L. (1905). *Recherches Archéologiques (MDP 7)*, Ernest Leroux, Paris.
- de Sarzec, Ernest (1884). *Découvertes en Chaldée*, c. 1, Ernest Leroux, Paris.
- Desset, François (2012). *Premières Écritures Iraniennes: Les Systèmes Proto-élamite et Élamite Linéaire*, Dipartimento di Studi Asiatici, Università degli Studi di Napoli “L'Orientale”, Napoli.
- Desset, François (2016). “Proto-Elamite Writing in Iran”, *Archéo-Nil*, 26, 67-104.
- Desset, François (2023). Kişisel İletişim.
- Diakonoff, I. M. (1985). “Elam”, *The Cambridge History of Iran*, c. 2, 1-24.
- Diodorus (1957). *Diodorus of Sicily*, c. 11, (çev. Francis R. Walton), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts ve William Heinemann Ltd, London.
- Diodorus (1963). *Diodorus of Sicily*, c. 8, (çev. C. Bradford Welles), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts ve William Heinemann Ltd, London.
- Diringer, David (1953). *The Alphabet. A Key to the History of Mankind*, Hutchinson's Scientific and Technical Publications, New York.
- Dittmann, R. (1986). “Seals, Sealings, and Tablets: Thoughts on the Changing Pattern of Administrative Control from the Late Uruk to the Proto-Elamite Period at Susa”, *Gamdat Nasr: Period or Regional Style?*, 332-366.
- Diyakonov, I. M. (1967). *Yaziki Drevney Peredney Azii*, Nauka, Moskva.
- Dubovsky, Peter (2018). “Elam and the Bible”, *The Elamite World*, 27-40.
- Dubovsky, Peter (2018). “Elam and Assyria”, *The Elamite World*, 323-339.

- Durand, Jean-Marie (1988). *Archives Épistolaires de Mari I/1*, Editions Recherche sur les Civilisations, Paris.
- Dyson, Robert H. (1987). “The Relative and Absolute Chronology of Hissar II and the Proto-Elamite Horizon of Northern Iran”, *Chronologies du Proche-Orient/Chronologies in the Near East; Relative Chronologies and Absolute Chronology 16,000-4,000 B.P.*, 647-678.
- Edzard, Dietz Otto (2003). *Sumerian Grammar*, Brill, Leiden ve Boston.
- Əlimirzəyev, Allahverdi (2011). *Erkən Elam Cəmiyyəti: Siyasi-İqtisadi Münasibətlər və Yazı Tarixi (e.ə. IV-III Minilliklər)*, Şərq-Qərb, Bakı.
- Əlimirzəyev, Allahverdi (2019). “Elam Dilinin Türkmənşəli Sözləri Haqqında”, *Sosial Elmlər*, 2, 6-12.
- Əlimirzəyev, Allahverdi (2021). *Ön Asiyanın Mixi Yazı Sistemləri və Relikt Dilləri*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, Bakı.
- Englund, Robert K. (1996). “The Proto-Elamite Script”, *The World's Writing Systems*, 160-164.
- Englund, Robert K. (1998). “Elam iii. Proto-Elamite”, *Encyclopaedia Iranica*, 8/3, 325-330.
- Englund, Robert K. (2005). “The State of Decipherment of Proto-Elamite”, *The First Writing: Script Invention as History and Process*, 100-149.
- Erol, Hakan (2022). “Eski Mezopotamya'da Matematik, Genel Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 62/1, 187-208.
- Fairweather, W. (1903). *The First & Second Book of the Maccabees*, J. M. Dent ve Co., London ve J. B. Lippincott Co., Philadelphia.
- Falkenstein, A. (1936). *Archaische Texte aus Uruk*, Otto Harrassowitz, Berlin.
- Fazeli Nashli, Hassan, Valipour, Hamid Reza ve Azizi Kharanaghi, Mohammad Hossein (2013). “The Late Chalcolithic and Early Bronze Age in the Qazvin and Tehran Plains: A Chronological Perspective”, *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, 107-129.
- Fisher, W. B. (1968). “Physical Geography”, *The Cambridge History of Iran*, c. 1, 3-110.
- Fitzmyer, Joseph A. (2003). *Tobit: Commentaries on Early Jewish Literature*, Walter de Gruyter, Berlin ve New York.
- Frangipane, Marcella (2001). “Centralization Processes in Greater Mesopotamia: Uruk “Expansion” as the Culmination of an Early System of Intra-regional Relations”, *Uruk Mesopotamia and Its Neighbours: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, 307-348.

- Frangipane, Marcella (2002). “‘Non-Uruk’ Developments and Uruk-linked Features on the Northern Borders of Greater Mesopotamia”, *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Ancient Near East*, 123-148.
- Frayne, Douglas R. (1993). *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo ve London.
- Frayne, Douglas R. (2008). *Presargonic Period (2700-2350 BC)*, University of Toronto Press, Toronto, Buffalo ve London.
- Frenez, Dennys ve Cattani, Maurizio (2017). “In Memoriam: Maurizio Tosi, 1944-2017”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 47, xxiii-xxviii.
- Friberg, Jöran (1978). *The Third Millennium Roots of Babylonian Mathematics: I. A Method for the Decipherment, through Mathematical and Metrological Analysis, of Proto-Sumerian and Proto-Elamite Semi-pictographic Inscriptions*, Chalmers University of Technology, Department of Mathematics and University of Göteborg, Göteborg.
- Friberg, Jöran (1999). “Counting and Accounting in the Proto-Literate Middle East; Examples from Two New Volumes of Proto-Cuneiform Texts”, *Journal of Cuneiform Studies*, 51, 107-137.
- Frye, Richard N. (1983). *The History of Ancient Iran*, Beck, München.
- Gadd, C. J. (1924). *A Sumerian Reading-Book*, Clarendon Press, Oxford.
- Garrison, Mark B. (2012). “Antiquarianism, Copying, Collecting”, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, c. 1, 27-47.
- Gelb, I. J. (1963). *A Study of Writing*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Gelb, I. J. ve Whiting, R. M. (1975). “Methods of Decipherment”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2, 95-104.
- Gelb, Ignace J., Jacobsen, Thorkild, Landsberger, Benno ve Oppenheim, A. Leo (ed.), (2004). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, 4/E, The Oriental Institute, Chicago, Illinois.
- Gerardi, P. (1987). *Assurbanipal’s Elamite Campaigns: A Literary and Political Study*, (Basilmamış Doktora Tezi), University of Pennsylvania, Pennsylvania.
- Geus, Klaus (2016). “Oikoumene/Orbis Terrarum”, *Oxford Classical Dictionary*, Oxford University Press, Oxford.
- Ghirshman, R. (1938). *Fouilles de Sialk près de Kashan, 1933, 1934, 1937*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris.
- Ghirshman, R. (1978). *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest*, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex.
- Ghorbani, Mansour (2013). *The Economic Geology of Iran: Mineral Deposits and Natural Resources*, Springer, Dordrecht.

- Glassner, Jean-Jacques (1986). *La Chute d'Akkadé: l'événement et sa Mémoire*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin.
- Glassner, Jean-Jacques (1998). "Les Tablettes Dites 'Urukéennes' de Sialk IV1", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 4, 102-104.
- Glassner, Jean-Jacques (2003). *The Invention of Cuneiform: Writing in Sumer*, (çev. Zainab Bahrani ve Marc Van de Mieroop), The John Hopkins University Press, Baltimore ve London.
- Glassner, Jean-Jacques (2018). "Writing in Elam", *The Elamite World*, 450-463.
- Gorris, Elynn ve Wicks, Yasmina (2018). "The Last Centuries of Elam: The Neo-Elamite Period", *The Elamite World*, 249-272.
- Gragg, Gene B. (1995). "Less-Understood Languages of Ancient Western Asia", *Civilizations of the Ancient Near East*, c. 4, 2161-2179.
- Grantovskiy, Edvin Arvidoviç (2021). "Antik İnan, İlk Toplum Yapısı, Elam Devleti", *İnan Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla*, (çev. Hasan Demiroğlu), 15-34.
- Grotefend, G. F. (1805). "Ueber die Erklärung der Keilschriften, und Besonders der Inschriften von Persepolis", *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel, der vornehmsten Völker der alten Welt. Erster Theil, Asiatische Völker. Erste Abtheilung, Einleitung. Perser*, 931-960.
- Gruenthaner, Michael J. (1943). "Archaeological Corner", *The Catholic Biblical Quarterly*, 5/1, 85-87.
- Günaşdı, Yavuz ve Özgül, Oktay (2015). "M.Ö. VI-IV. Yüzyıllar Arası Anadolu-Pers İlişkilerinin Bir Değerlendirilmesi", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 35, 105-124.
- Güterbock, Hans Gustav (1934). "Die Historische Tradition und ihre Literarische Darstellung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 42/1-4, 1-91.
- Haghighi, Ali Torabi, Keshtkaran, Pouyan, Dehghani, Mitra ve Nikoo, Nasrin (2008). "Methods of Facing with Drought in Fars Province-Iran", *XXIV Conference of the Danubian Countries on Hydrological Forecasting and Hydrological Bases of Water Management*, Ljubljana, 80.
- Hammer-Purgstall, Joseph von (1825). "Extrait de la Traduction faite par M. le Baron de Nerciat d'un Mémoire de M. de Hammer sur la Perse, pour ce qui Concerne Seulement la Partie Géographique", *Recueil de Voyages et Memoires publie par la Societe de Geographie*, 2, 247-371.
- Hansen, Donald (1970). "A Proto-Elamite Silver Figurine in the Metropolitan Museum of Art", *Metropolitan Museum Journal*, 3, 5-14.
- Hansman, John (1972). "Elamites, Aghaemenians and Anshan", *Iran*, 10, 101-125.
- Hauser, Stefan R. (2013). "Mesene (Charakene)", *The Encyclopedia of Ancient History*, 4458-4459.

- Helwing, Barbara (2005). "Early Complexity in Highland Iran: Recent Archaeological Research into the Chalcolithic of Iran", *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 8, 39-60.
- Helwing, Barbara (2006). "The Rise and Fall of Bronze Age Centers Around the Central Iranian Desert—A Comparison of Tappe Hesar II and Arisman", *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 38, 35-48.
- Helwing, Barbara (2012). "The Iranian Plateau", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, c. 1, 501-511.
- Helwing, Barbara (2013). "Some Thoughts on the Mode of Culture Change in the Fourth Millennium BC Iranian Highlands", *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, 93-105.
- Helwing, Barbara (2018). "Metals and Mining", *The Elamite World*, 118-145.
- Henkelman, Wouter (2003). "Persians, Medes and Elamites: Acculturation in the Neo-Elamite Period", *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia*, 181-231.
- Henkelman, Wouter F. M. (2012). "The Achaemenid Heartland: An Archaeological-Historical Perspective", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, c. 2, 931-962.
- Henkelman, Wouter F. M. (2022). "Shifting Identities in Pre-Achaemenid Iran: Elamites, Medes, and Persians", *Persia: Ancient Iran and the Classical World*, 25-31.
- Henrickson, E. F. ve Vitali, V. (1987). "The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration in Highland Western Iran", *Paléorient*, 13/2, 37-45.
- Henrickson, Robert C. (1986). "A Regional Perspective on Godin III Cultural Development in Central Western Iran", *Iran*, 24, 1-55.
- Herbert, Thomas (1677). *Some Years Travels into Divers Parts of Africa and Asia the Great*, R. Everingham, for R. Scot, T. Basset, J. Wright and R. Chiswell, London.
- Herder, J. G. (1794). *Von der Gabe der Sprachen am Ersten Christlichen Pfingstfest*, Johann Friedrich Hartknoch, Riga.
- Herodotos (1973). *Herodot Tarihi*, (çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Herrenschmidt, Clarisse (2000). "Writing between Visible and Invisible Worlds in Iran, Israel, and Greece", *Ancestor of the West: Writing, Reasoning, and Religion in Mesopotamia, Elam, and Greece*, 69-146.
- Hessari, Morteza (2011). "New Evidence of the Emergence of Complex Societies Discovered on the Central Iranian Plateau", *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 1/2, 35-48.

- Hessari, M. ve Zoshk, R. Yousefi (2013). “New Evidences on Emergence of Complex Societies in the Central Iranian Plateaus”, *Susa and Elam: Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, 27-42.
- Hessari, Morteza, Zoshk, Ruhollah Yousefi ve Niknami, Kamaledin (2015). “Animal Symbolism in Proto-Elamite Period: Serpent, Turtle and Feline in Tepe Sofalin”, *The International Journal of Humanities*, 22/2, 17-33.
- Hessari, Morteza ve Saeedi, Sepideh (2017). “New Perspectives from the Proto-Elamite Horizon in the Center of the Iranian Plateau”, *The International Journal of Humanities*, 24/4, 33-42.
- Hessari, Morteza (2018). “A New Proto-Elamite Seal Impression from Tappeh Sofalin, Central Iranian Plateau”, *Marru*, 1, 131-136.
- Hessari, Morteza (2020). “How to Develop and Use of Proto-writing in Ancient Iran”, *Archaeology of Iran in the Historical Period*, 1-10.
- Hessari, Morteza (2021). “A New Lion-Human Stamp Seal Impression from Tappeh Sofalin, Central Iranian Plateau”, *Pearls, Politics and Pistachios: Essays in Anthropology and Memories on the Occasion of Susan Pollock’s 65th Birthday*, 197-201.
- Heyvaert, V. M. A., Verkinderen, P. ve Walstra, J. (2013). “Geoarchaeological Research in Lower Khuzestan: State of the Art”, *Susa and Elam: Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, 493-534.
- Hincks, Edward (1846). “On the First and Second Kinds of Persepolitan Writing”, *The Transactions of the Royal Irish Academy*, 21, 114-131.
- Hincks, Edward (1846). “On the Three Kinds of Persepolitan Writing, and on the Babylonian Lapidary Characters”, *The Transactions of the Royal Irish Academy*, 21, 233-248.
- Hinz, Walther (1971). “Persia c. 2400-1800 B.C.”, *The Cambridge Ancient History*, c. 1/2, 644-680.
- Hinz, Walther (1972). *The Lost World of Elam: Re-creation of a Vanished Civilization*, (çev. Jennifer Barnes), Sidgwick ve Jackson, London.
- Hinz, W. (1976-1980). “Inšušinak”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 5, 117-119.
- Hole, Frank (2010). “Preface”, *Elamite and Achaemenid Settlement on the Deh Luran Plain: Towns and Villages of the Early Empires in Southwestern Iran*, IX-XI.
- Holtzmann, A. (1851). “Ueber die Zweite Art der Achämenidischen Keilschrift”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 5, 145-178.
- Hommel, Fritz (1884). “Die Sumero-akkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse”, *Zeitschrift für Keilschriftforschung*, 1, 161-178.
- Hüsing, Georg (1901). “Die Urbevölkerung Irans”, *Keleti Szemle*, 2, 161-167.

- Imanpour, Mohammad Taghi (2012). *The Land of Parsa: The First Persian Homeland (The Persian Empire Birthplace History)*, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken.
- Jarrige, J.-F., Didier, A. ve Quivron, G. (2011). "Shahr-i Sokhta and the Chronology of the Indo-Iranian Regions", *Paléorient*, 37/2, 7-34.
- Jéquier, G. (1905). "Cachets et Cylindres Archaïques", *Recherches Archeologiques (MDP 8)*, 1-27.
- Johnson, Gregory Alan (1973). *Local Exchange and Early State Development in Southwestern Iran*, Museum of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor.
- Josephus (1847). *The Works of Flavius Josephus*, (çev. William Whiston), Thomas Nelson, London ve Edinburgh.
- Kaiser, Gottlieb Philipp Christian (1840). *Die Ursprache oder Über eine Behauptung Mosis, daß alle Sprachen der Welt von Einer Einzigen der Noachischen Abstammen mit Einigen Anhängen*, Palm'schen Verlagsbuchhandlung, Erlangen.
- Kaneva, I. T. (2006). *Şumerskiy Yazık*, Rossiyskaya Akademiya Nauk Sankt-Peterburgskiy Filial İnstituta Vostokovedeniya, Sankt-Peterburg.
- Karakterir, Eray (2022). "Türk Dünyası'nda Bir Elambilimci: Yusif Behluloğlu Yusifov'un Hayatı ve Elamlılar Üzerine Çalışmaları", *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2, 80-89.
- Kawami, Trudy S. (1992). "Archaeological Evidence for Textiles in Pre-Islamic Iran", *Iranian Studies*, 25/1-2, 7-18.
- Kawami, Trudy S. (2018). "Elamite Dress and Textiles", *The Elamite World*, 673-694.
- Kelley, Kathryn (2018). *Gender, Age, and Labour Organization in the Earliest Texts from Mesopotamia and Iran (c. 3300-2900 BC)*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Oxford, Oxford.
- Keykhaei, Mehdi, Valiei, Mahdi Haji, Shirazi, Rouhollah ve Nadooshan, Farhang Khademi (2012). "Shahr-i Sokhta and the Bronze Production Workshop: A Review", *Interdisciplinaria Archaeologica: Natural Sciences in Archaeology*, 3/2, 203-210.
- Khaçikjan, Margaret (1998). *The Elamite Language*, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Rome.
- Kılıç, Yusuf (2009). "Eski Ön Asya Toplamları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 122-151.
- Kitabı Mukaddes Şirketi & Yeni Yaşam Yayınları (2013). *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, İstanbul.
- Koç, Mehmet (2021). "İran'ın İdari Yapısı", *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM) Raporu*, 3-28.

- Koşay, Hamit Zübeyr (1937). *Elamca-Türkçe Dilakrabalığı*, Çankaya Matbaası, Ankara.
- Koşay, Hâmit Zübeyir (1968). “Elam and Central Asian Relations”, *Journal of the Regional Cultural Institute (Iran, Pakistan, Turkey)*, 1/3, 37-43.
- Koşay, Hâmit Zübeyir (1974). “Elam and Central Asian Relations”, *Etnoğrafya, Folklor, Dil, Tarih v.d. Konularda Makaleler ve İncelemeler*, 211-217.
- König, Friedrich Wilhelm (1977). *Die Elamischen Königsinschriften*, Biblio Verlag, Osnabrück.
- Kurtuluş, Rıza (2010). “Şüşter”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39, 276-277.
- Küçüker, Sultan Deniz (2021). “Pers İmparatorluğu’nun İlk Siyasi, Kültürel ve İdeolojik İfadelerini Şekillendirmede Mezopotamya ve Elam Mirasının Yeri”, *Eski Yakındoğu’da Miras Anlayışı*, 211-240.
- Külekçi, Cahit (2014). “Ermeni, Ermenistan ve Ermenilerin Anadolu’ya Göçleri”, *Yeni Türkiye*, 60, 1-22.
- Quintana, Enrique (1996). “ELAM = halhatamti = high land”, *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 2, 43.
- Quintus Curtius (1946). *History of Alexander*, c. 1, (çev. John C. Rolfe), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Labat, René ve Malbran-Labat, Florence (1988). *Manuel d'épigraphie Akkadienne: Signes, Syllabaire, Idéogrammes*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris.
- Lamberg-Karlovsky, C. C. (1971). “The Proto-Elamite Settlement at Tepe Yahyā”, *Iran*, 9, 87-96.
- Lamberg-Karlovsky, C. C. ve Lamberg-Karlovsky, Martha (1971). “An Early City in Iran”, *Scientific American*, 224/6, 102-111.
- Lamberg-Karlovsky, C. C. ve Tosi, Maurizio (1973). “Shahr-i Sokhta and Tepe Yahya: Tracks on the Earliest History of the Iranian Plateau”, *East and West*, 23/1-2, 21-57.
- Lamberg-Karlovsky, C. C. (1978). “The Proto-Elamites on the Iranian Plateau”, *Antiquity*, 52/205, 114-120.
- Lambert, Maurice (1966). “Pourquoi l'écriture est née en Mésopotamie”, *Archéologia*, 12, 24-31.
- Laneri, Nicola ve Vidale, Massimo (1998). “An Anatomy for the Truncated-Conical Bowls of Shahr-i Sokhta”, *East and West*, 48/3-4, 225-264.
- Langdon, Stephen (1911). *A Sumerian Grammar and Chrestomathy with a Vocabulary of the Principal Roots in Sumerian and a List of the Most Important Syllabic and Vowel Transcriptions*, Librairie Paul Geuthner, Paris.

- Langlès, L. (1811). *Voyages du Chevalier Chardin en Perse et Autres Lieux de l'Orient*, c. 8, Le Normant, Paris.
- Laurent, Peter Edmund (1830). *An Introduction to the Study of Ancient Geography with Copious Indexes*, Henry Slatter, Oxford.
- Layard, A. H. ve Professor Long, (1842). "Ancient Sites among the Baktiyari Mountains. With Remarks on the Rivers of Susiana, and the Site of Susa", *The Journal of the Royal Geographical Society*, 12, 102-109.
- Layard, A. H. (1851). *Inscriptions in the Cuneiform Character from Assyrian Monuments*, Harrison and Son, London.
- Lazzari, Alessandra (2019). "Early Surveys by the Italian Archaeological Mission", *Prehistoric Sistan 2: Tappeh Graziani, Sistan, Iran: Stratigraphy, Formation Processes and Chronology of a Suburban Site of Shahr-i Sokhta*, 11-23.
- Le Brun, A. (1978). "Suse, Chantier "Acropole 1"", *Paléorient*, 4, 177-192.
- Le Brun, A. ve Vallat, F. (1978). "L'origine de L'écriture a Suse", *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, 8, 11-70.
- Le Brun, Alain (2019). "Susa at the Turn of the 4th and 3rd Millennia", *The Iranian Plateau during the Bronze Age: Development of Urbanisation, Production and Trade*, 101-107.
- Legrain, L. (1921). *Empreintes de Cachets Élamites (MMA 16)*, Ernest Leroux, Paris.
- Lenormant, François (1874). *La Magie chez les Chaldéens et les Origines Accadiennes*, Maisonneuve, Paris.
- Lenormant, François (1875). *La Langue Primitive de la Chaldée et les Idiomes Touraniens: Étude de Philologie et d'histoire suivie d'un Glossaire Accadien*, Maisonneuve, Paris.
- Lenormant, F. (1875). *Les Principes de Comparaison de l'Accadien et des Langues Touraniennes: Réponse A une Critique*, Ernest Leroux, Paris.
- Levine, Louis D. (1973). "Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros - I", *Iran*, 11, 1-27.
- Littman, Robert J. (2008). *Tobit: The Book of Tobit in Codex Sinaiticus*, Brill, Leiden ve Boston.
- Lloyd, Seton (1984). *The Archaeology of Mesopotamia: From the Old Stone Age to the Persian Conquest*, Thames and Hudson, London.
- Loftus, William Kennett (1857). *Travels and Researches in Chaldæa and Susiana*, Robert Carter & Brothers, New York.
- Loftus, Wm. Kennett (1857). "On the Determination of the River "Euloeus" of the Greek Historians", *The Journal of the Royal Geographical Society*, 27, 120-133.

- Löwenstern, Isidore (1850). "Lettre à M. de Saulcy, sur la Deuxième Écriture de Persépolis", *Revue Archéologique*, 6/2, 490-496.
- Löwenstern, Isidore (1850). "Remarques sur la Deuxième Écriture Cunéiforme de Persépolis, Précédées d'une Lettre sur Cette Écriture", *Revue Archéologique*, 6/2, 687-728.
- Löwenstern, Isidore (1853). "La Langue Scythique Retrouvée", *Revue Archéologique*, 10/1, 82-89.
- Majidzadeh, Yousef (1992). "The Arjan Bowl", *Iran*, 30, 131-144.
- Majidzadeh, Y. (2001). "Les Fouilles d'Ozbaki (Iran). Campagnes 1998-2000", *Paléorient*, 27/1, 141-145.
- Malbran-Labat, Florence (1995). *Les Inscriptions Royales de Suse: Briques de l'époque Paléo-élamite à l'Empire Néo-élamite*, Reunion des Musées Nationaux, Paris.
- Mallowan, Max E. L. (1970). "The Development of Cities from Al-'Ubaid to the End of Uruk", *The Cambridge Ancient History*, c. 1/1, 327-462.
- Mannert, M. Konrad (1797). *Geographie der Griechen und Römer, Fünfter Theil. Zweytes Heft. Die Persische Monarchie bis zum Euphrat*, Ernst Christoph Grattenauer, Nürnberg.
- Marchesi, Gianni (2013). "Ur-Nammâ(k)'s Conquest of Susa", *Susa and Elam: Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, 285-291.
- Marcus Junianus Justinus, (1853). *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, (çev. John Selby Watson), Henry G. Bohn, London.
- Marracci, Ludovici (1705). *Onomasticon Urbium, ac Locorum Sacrae Scripturae*, Nicolai Mencacci, Luca.
- Mashkour, M. (2009). "Faunal Remains from Tol-e Nurabad and Tol-e Spid", *The Mamasani Archaeological Project Stage One: A Report on the First Two Seasons of the ICAR-University of Sydney Joint Expedition to the Mamasani District, Fars Province, Iran*, 135-146.
- Mason, William A. (1920). *A History of the Art of Writing*, Macmillan Company, New York.
- Masoudi, Masoud ve Elhaeesahar, Maryam (2016). "Trend Assessment of Climate Changes in Khuzestan Province, Iran", *Natural Environment Change*, 2/2, 143-152.
- Masuri, Roshanak, Behroozi, Mehrnaz ve Majd, Nader Mirsaedi (2013). *Elam and Assyria: Political Relations*, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken.
- Maunsell, F. R. (1925). "The Land of Elam", *The Geographical Journal*, 65/5, 432-437.
- McAlpin, David W. (1981). *Proto-Elamo-Dravidian: The Evidence and Its Implications*, The American Philosophical Society, Philadelphia.

- McAlpin, David W. (1981). "Proto-Elamo-Dravidian: The Evidence and Its Implications", *Transactions of the American Philosophical Society*, 71/3, 1-155.
- McCown, Donald E. (1949). "The Iranian Project", *American Journal of Archaeology*, 53/1, 54.
- McCown, Donald E. (1957). *The Comparative Stratigraphy of Early Iran*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Meade, Clare Goff (1968). "Lūristān in the First Half of the First Millennium B.C.: A Preliminary Report on the First Season's Excavations at Bābā Jān, and Associated Surveys in the Eastern Pīsh-i-Kūh", *Iran*, 6, 105-134.
- Meriggi, P. (1969). "Altsumerische und Proto-elamische Bilderschrift", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Supplementa I*, 156-163.
- Meriggi, Piero (1971). *La Scrittura Proto-elamica. Parte I^a: La Scrittura e il Contenuto dei Testi*, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.
- Meriggi, Piero (1972). "Comparaison des Systemes Ideographiques Mino-Mycenien et Proto-elamique", *Acta Mycenaea 2: Communications (Minos: Revista de Filología Egea, 12)*, 9-17.
- Meriggi, Piero (1974). *La Scrittura Proto-elamica. Parte II^a: Catalogo dei Segni*, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.
- Meriggi, Piero (1974). *La Scrittura Proto-elamica. Parte III^a: Testi*, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.
- Michalowski, Piotr (2013). "Networks of Authority and Power in Ur III Times", *From the 21st Century B.C. to the 21st Century A.D.*, 169-205.
- Mitchell, S. Augustus (1845). *Mitchell's Ancient Geography, Designed for Academies, Schools, and Families*, Thomas, Cowperthwait ve Co., Philadelphia.
- Mofidi-Nasrabadi, Behzad (2018). "Elam in the Middle Elamite Period", *The Elamite World*, 232-248.
- Moghaddam, Abbas ve Miri, Negin (2003). "Archaeological Research in the Mianab Plain of Lowland Susiana, South-Western Iran", *Iran*, 41, 99-137.
- Moghaddam, Abbas ve Miri, Negin (2007). "Archaeological Surveys in the "Eastern Corridor", South-Western Iran", *Iran*, 45, 23-55.
- Moghaddam, Abbas (2012). "Southwestern Iran", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, c. 1, 512-530.
- Moghaddam, Abbas (2013). "The Later Village (Chalcolithic) Period in Khuzestan", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, 105-119.
- Mongez, A. (1799). "Mémoire sur Persépolis", *Mémoires de l'Institut National des Sciences et Arts: Littérature et Beaux Arts*, 3, Paris, 212-302.
- Moradi, Hossein, Dadian, Hossein Sarhaddi, Ramli, Zuliskandar ve Nik Abdul Rahman, Nik Hassan Shuhaimi (2013). "Compositional Analysis of the Pottery Shards of

- Shahr-i Sokhta, South Eastern Iran”, *Research Journal of Applied Sciences, Engineering and Technology*, 6/4, 654-659.
- Moradi, Hossein (2021). “Excavations in Square X in the ERA of Shahr-i Sokhta: Pottery Traditions and Cultural Interaction During Period I (ca. 3550-3000 BC)”, *Excavations and Researches at Shahr-i Sokhta 2*, 141-180.
- Moradi, Hossein (2021). “Cultural Dynamics of the Second Half of the Fourth Millennium BC and the Roots of Early Urbanization in Southeastern Iran (3500-3000 BC)”, *Journal of Archaeological Studies*, 12/4, 211-228.
- Morales, Vivian Broman (1983). “Jarmo Figurines and Other Clay Objects”, *Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks*, 369-423.
- Mordtmann, A. D. (1862). “Erklärung der Keilinschriften Zweiter Gattung”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 16, 1-126.
- Mortazavi, Mehdi (2005). “Economy, Environment and the Beginnings of Civilization in Southeastern Iran”, *Near Eastern Archaeology*, 68/3, 106-111.
- Mortazavi, Mehdi (2007). “Mind the Gap: Continuity and Change in Iranian Sistan Archaeology”, *Near Eastern Archaeology*, 70/2, 109-110.
- Mortazavi, Mehdi (2008-2009). “Human Adaptation: Models of Changes in Southeast Iran”, *Bulletin of the Deccan College Post-Graduate and Research Institute*, 68-69, 113-124.
- Mousavi, Ali (2013). “The History of Archaeological Research in Iran: A Brief Survey”, *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, 3-16.
- Muraoka, T. (2009). *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Peeters, Louvain, Paris ve Walpole, MA.
- Mutin, Benjamin (2013). *The Proto-Elamite Settlement and Its Neighbors: Tepe Yahya Period IVC*, Oxbow Books, Oxford ve Oakville.
- Mutin, Benjamin, Lamberg-Karlovsky, C. C. ve Minc, Leah (2016). “Investigating Ceramic Production during the Proto-Elamite Period at Tepe Yahya, Southeastern Iran: Results of Instrumental Neutron Activation Analysis of Periods IVC and IVB Ceramics”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 7, 849-862.
- Münter, Friederich (1802). *Versuch Über die Keilförmigen Inschriften am Persepolis*, C. G. Proft, Copenhagen.
- Naccaro, Hugo (2017). “Le Phénomène Proto-Élamite et la Construction Archéologique de la Révolution Proto-urbaine en Iran du Sud-Ouest”, *Archéo.doct*, 10, 10-23.
- Nicholas, Ilene M. (1990). *The Proto-Elamite Settlement at TUV*, The University Museum of Archaeology and Anthropology University of Pennsylvania, Philadelphia.

- Niebuhr, C. (1778). *Reisebeschreibung nach Arabien und Andern Umliegenden Ländern*, c. 2, Nicolaus Möller, Copenhagen.
- Nissen, Hans J. (1988). *The Early History of the Ancient Near East 9000-2000 BC*, The University of Chicago Press, Chicago ve London.
- Norris, E. (1855). “Memoir on the Scythic Version of the Behistun Inscription”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 15, 1–213.
- Nosek, Lukáš (2018). “Vyznání Víry Nisibského Metropolit ‘Abdišó’ bar Berichy (1250–1318)”, *Parrésia*, 12, 141-169.
- Nöldeke, Theodor (1869). *Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments*, Schwers'sche Buchhandlung, Kiel.
- Nöldeke, T. (1899). *Die Semitische Sprachen*, Chr. Herm. Tauchnitz, Leipzig.
- Oberlander, T. M. (1968). “Hydrography”, *The Cambridge History of Iran*, c. 1, 264-279.
- Ogden, Ellen Seton (1911). *The Origin of the gunu-Signs in Babylonian*, W. Drugulin, Leipzig.
- Oppenheim, A. Leo (1959). “On an Operational Device in Mesopotamian Bureaucracy”, *Journal of Near Eastern Studies*, 18/2, 121-128.
- Oppert, Julius (1871). “Ueber Kedorlaome”, *Theologische Studien und Kritiken*, 44/2, 509-512.
- Oppert, Jul. (1876). “Ueber die Sprache der Alten Meder”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 30/1, 1-5.
- Oppert, Jules (1884). “La Langue des Élamites”, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 28/3, 326.
- Overlaet, Bruno (2013). “Luristan during the Iron Age”, *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, 377-391.
- Ökse, A. Tuba (2012). *Önasya Arkeolojisinde Çanak Çömlek: Teknik Özellikler, Biçimler, Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca Terimler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özçam, Çimen (2013). “Çağa Çoluk Davar Doluk” İkilmesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies*, 8/9, 2035-2041.
- Pedersen, Holger (1962). *The Discovery of Language: Linguistic Science in the Nineteenth Century*, (çev. John Webster Spargo), Indiana University Press, Bloomington.
- Perrot, Jean (2010). “Avant-Propos”, *Le Palais de Darius à Suse: Une Résidence Royale sur la Route de Persépolis à Babylone*, 9-10.
- Petrie, Cameron A. (2013). “Ancient Iran and Its Neighbours: The State of Play”, *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, 1-24.

- Petrie, Cameron A. (2013). "Ancient Iran and Its Neighbours: Emerging Paradigms and Future Directions", *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, 385-411.
- Petrie, Cameron A. (2013). "The Chalcolithic in Southern Iran", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, 120-158.
- Petrie, Cameron A., Djamali, Morteza ve Jones, Matthew D. (2018). "Physical Geography and Environment of Elam", *The Elamite World*, 99-117.
- Phillott, H. W. (1875). "Eastern Geography of the Bible: Media and Persia", *The Bible Educator*, 3, London, Paris ve New York, 22-25.
- Pinches, Theo G. (1880). "On a Cuneiform Inscription Relating to the Capture of Babylon by Cyrus, and the Events Which Preceded and Led to It", *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, 7/1, 139-176.
- Pinches, Theo. G. (1884). "Observations upon the Languages of the Early Inhabitants of Mesopotamia", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 16/2, 301-324.
- Piperno, Marcello ve Tosi, Maurizio (1975). "The Graveyard of Shahr-i Sokhta Iran", *Archaeology*, 28/3, 186-197.
- Pittman, Holly, Sheridan, Mary Jane, Porter, Barbara Adele ve de Graeve, Marie-Christine (1977). "Three Cylinder Seals of Ancient Iran", *The Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University*, 9, 59-65.
- Pittman, Holly (1984). *Art of the Bronze Age: Southeastern Iran, Western Central Asia, and the Indus Valley*, The Metropolitan Museum of Art, New York.
- Pittman, Holly (1992). "The Late Uruk Period", *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, 48-52.
- Pittman, Holly (1992). "Notes on the Early History of Writing in Iran", *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, 52-57.
- Pittman, Holly (1992). "The Proto-Elamite Period", *The Royal City of Susa: Ancient Near Eastern Treasures in the Louvre*, 68-80.
- Pittman, Holly (1994). *The Glazed Steatite Glyptic Style: The Structure and Function of an Image System in the Administration of Protoliterate Mesopotamia*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin.
- Pittman, Holly (1997). "The Administrative Function of Glyptic Art in Proto-Elamite Iran: A Survey of the Evidence", *Res Orientales*, 10, 133-162.
- Pittman, Holly (2001). "Mesopotamian Intraregional Relations Reflected through Glyptic Evidence in Late Chalcolithic 1-5 Periods", *Uruk Mesopotamia and Its Neighbours: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, 403-444.
- Pittman, H. (2006). "Proto-Elamische Kunstperiode", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 11, 26-34.

- Pittman, Holly (2013). "Imagery in Administrative Context: Susiana and the West in the Fourth Millennium BC", *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, 293-236.
- Pittman, Holly (2013). "Eastern Iran in the Early Bronze Age", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, 304-324.
- Pliny, (1961). *Natural History*, (çev. H. Rackham), Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts ve William Heinemann Ltd, London.
- Poebel, Arno, (1931). "The Name of Elam in Sumerian, Akkadian, and Hebrew", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 48/1, 20-26.
- Polybius (1889). *The Histories of Polybius*, (çev. Evelyn S. Shuckburgh), Macmillan and Co., London ve New York.
- Postgate, J. N. ve Mattila, R. A. (2004). "Il-Yada' and Sargon's Southeast Frontier", *From the Upper Sea to the Lower Sea: Studies on the History of Assyria and Babylonia in Honour of A. K. Grayson*, 235-254.
- Potts, Daniel (1977). "Tepe Yahya and the End of the 4th Millennium on the Iranian Plateau", *Le Plateau Iranien et l'Asie Centrale des Origines à la Conquête Islamique*, 23-31.
- Potts, Daniel T. (1986). "A Contribution to the History of the Term 'Ĝamdat Nasr'", *Ĝamdat Nasr: Period or Regional Style?*, 17-32.
- Potts, Daniel T. (1999). "Elamite Ulā, Akkadian Ulaya, and Greek Choaspes: A Solution to the Eulaios Problem", *Bulletin of the Asia Institute*, 13, 27-44.
- Potts, D. T. (2005). "Cyrus the Great and the Kingdom of Anshan", *Birth of the Persian Empire*, 7-28.
- Potts, D. T., Roustaei, K., Weeks, L. R. ve Petrie, C. A. (2009). "The Mamasani District and the Archaeology of Southwestern Iran", *The Mamasani Archaeological Project Stage One: A Report on the First Two Seasons of the ICAR - University of Sydney Expedition to the Mamasani District, Fars Province, Iran*, 1-16.
- Potts, Dan (2011). "The Elamites", *The Oxford Handbook of Iranian History*, 37-56.
- Potts, D. T. (2011). "A Note on the Limits of Anšan", *Elam and Persia*, 35-43.
- Potts, D. T. (2013). "Luristan and the Central Zagros in the Bronze Age", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, 203-216.
- Potts, D. T. (2016). *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*, Cambridge University Press, New York.
- Potts, Daniel T. (2018). "Ælam Regio: Elam in Western Scholarship from the Renaissance to the Late 19th Century", *The Elamite World*, 11-26.
- Potts, T. F. (1993). "Patterns of Trade in Third-Millennium BC Mesopotamia and Iran", *World Archaeology*, 24/3, 379-402.

- Powell, Barry B. (2012). *Writing: Theory and History of the Technology of Civilization*, Wiley-Blackwell, Oxford.
- Price, Ira Maurice (1923). "The Topography of the Gudea Inscriptions", *Journal of the American Oriental Society*, 43, 41-48.
- Rashidian, Elnaz (2018). "Dehno and Its Environs. A Geoarchaeological Approach to the Elamite Urban Places", *Elamica: Elam and Its Neighbors Recent Research and New Perspectives*, 8, 227-245.
- Rashidian, Elnaz (2019). "In Search of Cities in Elam: For a Geoarchaeological Approach to the Toponym-Hydronym Interaction", *The Iranian Plateau during the Bronze Age: Development of Urbanisation, Production and Trade*, 148-162.
- Raulwing, Peter (2013). "Umman-manda", *The Encyclopedia of Ancient History*, 6914.
- Rawlinson, George (1871). *The Five Great Monarchies of the Ancient Eastern World*, c. 1, John Murray, London.
- Rawlinson, Henry Creswicke (1839). "Notes on a March from Zoháb, at the Foot of Zagros, Along the Mountains to Khúzistán (Susiana), and from Thence Through the Province of Luristan to Kirmánsháh, in the Year 1836", *The Journal of the Royal Geographical Society*, 9, 26-116.
- Rawlinson, H. C. (1848). "The Persian Cuneiform Inscription at Behistun, Decyphered and Translated; With a Memoir on Persian Cuneiform Inscriptions in General, and on That of Behistun in Particular", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 10, i-lxxi, 1-349.
- Rawlinson, H. C. (1850). "On the Inscriptions of Assyria and Babylonia", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 12, 401-483, i-xxi.
- Rawlinson, H. C. (1851). "Memoir on the Babylonian and Assyrian Inscriptions", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 14/1, i-civ, 1-16.
- Rawlinson, H. C. (1880). "Notes on a Newly-Discovered Clay Cylinder of Cyrus the Great", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 12/1, 70-97.
- Reiner, Erica (1969). "The Elamite Language", *Handbuch der Orientalistik*, 2, 54-118.
- Reiner, Erica (1973). "The Location of Anšan", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie Orientale*, 67/1, 57-62.
- Rennell, James (1800). *The Geographical System of Herodotus, Examined; and Explained, by a Comparison with Those of Other Ancient Authors, and with Modern Geography*, W. Bulmer and Co., London.
- Ritter, Carl (1840). *Die Erdkunde von Asien*, c. 6, G. Reimer, Berlin.
- Roach, K. J. (2008). *The Elamite Cylinder Seal Corpus, c.3500-1000 BC*, (Basilmamış Doktora Tezi), The University of Sydney, Sydney.

- Robson, Eleanor (2008). *Mathematics in Ancient Iraq: A Social History*, Princeton University Press, Princeton ve Oxford.
- Rodkinson, Michael L. (1918). *New Edition of the Babylonian Talmud*, The Talmud Society, Boston.
- Rogers, Henry (2005). *Writing Systems: A Linguistic Approach*, Blackwell Publishing, Oxford.
- Rogers, Robert William (1901). *A History of Babylonia and Assyria*, c. 1, Eaton&Mains, New York ve Jennings&Pye, Cincinnati.
- Rothman, Mitchell S. (2001). "The Local and the Regional: An Introduction", *Uruk Mesopotamia and Its Neighbours: Cross-Cultural Interactions in the Era of State Formation*, 3-26.
- Rothman, Mitchell S. ve Badler, Virginia R. (2011). "Contact and Development in Godin Period VI", *On the High Road: The History of Godin Tepe, Iran*, 67-137.
- Sajjadi, S. M. S. (2003). "Excavations at Shahr-i Sokhta: First Preliminary Report on the Excavations of the Graveyard, 1997-2000", *Iran*, 41, 21-97.
- Sajjadi, Seyyed Mansur Seyyed (2021). "Potter's Marks in Shahr-i Sokhta: Their Functions and Meanings", *Excavations and Researches at Shahr-i Sokhta 2*, 419-468.
- Sajjadi, Seyyed Mansur Seyyed (2021). "Excavations at Shahr-i Sokhta (Graveyard 2006-2007)", *Excavations and Researches at Shahr-i Sokhta 3*, 21-104.
- Sajjadi, Seyed Mansour Seyed ve Moradi, Hosein (2022). "The Preliminary Report on Excavations at Eastern Residential Area of Shahr-i Sokhta: Rooms 27 and 28", *Persica Antiqua*, 2/3, 101-109.
- Salaris, Davide (2019). "First Elymaic Attestation of Elymais", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 3, 147-149.
- Sallaberger, Walther ve Westenholz, Aage, (1999). *Mesopotamien: Akkade-Zeit und Ur III-Zeit*, Universitätsverlag Freiburg ve Vandenhoeck&Ruprecht, Freiburg ve Göttingen.
- Salvatori, Sandro ve Vidale, Massimo (1997). *Shahr-i Sokhta 1975-1978: Central Quarters Excavations: Preliminary Report*, The Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente (IsIAO), Roma.
- Salvatori, Sandro ve Tosi, Maurizio (2005). "Shahr-i Sokhta Revised Sequence", *South Asian Archaeology 2001*, c. 1, 281-292.
- Salehizadeh, Aliakbar, Khodaghali, Morteza ve Gandomkar, Amir (2020). "Temperature Conditions for Determination of Beekeeping Regions in the Light of Climate Change. Case Study: Fars Province", *Environmental and Climate Technologies*, 24/1, 88-104.
- Sarianidi, V. I. (1983). "The Pottery of Shahr-i Sokhta I and Its Southern Turkmenian Connections", *Prehistoric Sistan 1*, 183-198.

- Sayce, A. H. (1874). "The Languages of the Cuneiform Inscriptions of Elam and Media", *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, 3, 465-485.
- Scheil, V. (1896). "Chodorlahomor dans les Inscriptions Chaldéennes", *Revue Biblique*, 5/4, 600-601.
- Scheil, V. (1900). *Textes Élamites-Sémitiques, Première Série (MDP 2)*, Ernest Leroux, Paris.
- Scheil, V. (1905). *Textes Élamites-Sémitiques, Troisième Série (MDP 6)*, Ernest Leroux, Paris.
- Scheil, V. (1905). "Documents Archaiques en Écriture Proto-Élamite", *Revue Biblique*, 2/3, 372-376.
- Scheil, V. (1923). *Textes de Comptabilité Proto-élamites (MMA 17)*, Ernest Leroux, Paris.
- Scheil, V. (1935). *Texte de Comptabilité Proto-élamites (MMA 26)*, Ernest Leroux, Paris.
- Scheil, V. (1935). *Textes de Comptabilité Proto-élamites Supplément (MMA 26S)*, Ernest Leroux, Paris.
- Schmandt-Besserat, Denise (1992). *Before Writing: From Counting to Cuneiform*, University of Texas Press, Austin.
- Schmandt-Besserat, Denise (1996). *How Writing Came About*, University of Texas Press, Austin.
- Schmandt-Besserat, Denise (2007). *When Writing Met Art: From Symbol to Story*, University of Texas Press, Austin.
- Schmandt-Besserat, Denise (2010). "The Token System of the Ancient Near East: Its Role in Counting, Writing, the Economy and Cognition", *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*, 27-34.
- Schmandt-Besserat, Denise (2018). "Prehistoric Administrative Technologies and the Ancient Near Eastern Redistribution Economy: The Case of Greater Susiana", *The Elamite World*, 363-382.
- Schrader, Eberhard (1903). *Die Keilinschriften und das Alte Testament*, Reuther&Reichard, Berlin.
- Schrakamp, Ingo (2010). *Krieger und Waffen im Frühen Mesopotamien: Organisation und Bewaffnung des Militärs in Frühdynastischer und Sargonischer Zeit*, (Basilmamiş Doktora Tezi), Philipps Universität Marburg, Marburg.
- Selz, G. J. (1991). "'Elam' und 'Sumer'" – Skizze einer Nachbarschaft Nach Inschriftlichen Quellen der Vorsargonischen Zeit", *Mesopotamian History and Environment, Occasional Publications*, 1, 27-43.
- Serdar Dinçer, Pınar (2019). "Eski Ahit'in İlk (?) Yunanca Çevirisi: Septuagint (LXX)", *Akademik Hassasiyetler*, 6, 159-174.

- Shayestehfar, A., Soleimani, M., Mousavi, S. N. ve Shirazi, F. (2008). "Ecological Study of Rotifers from Kor River, Fars, Iran", *Journal of Environmental Biology*, 29/5, 715-720.
- Shendge, Malati J. (1983). "The Use of Seals and the Invention of Writing", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26/2, 113-136.
- Shirazi, R. (2007). "Figurines Anthropomorphes du Bronze Ancien de Shahr-i Sokhta, Période II (Séistan, Sud-Est del'Iran): Approche Typologique", *Paléorient*, 33/2, 147-162.
- Sinanoğlu, Mustafa (2004). "Hıristiyan Kutsal Metinlerinde Gayb İnancı", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-VI (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-II)*, 61-84.
- Smith, George (1871). *History of Assurbanipal Translated from the Cuneiform Inscriptions*, Williams and Norgate, London.
- Smith, William (ed.), (1870). *Dictionary of Greek and Roman Geography*, c. 1, Little, Brown and Company, Boston.
- Smith, William (ed.), (1872). *A Dictionary of Greek and Roman Geography*, c. 2, John Murray, London.
- Sollberger, Edmond (1956). *Corpus des Inscriptions "Royales" Presargoniques de Lagash*, Librairie E. Droz, Geneve.
- Stein, Gil J. (1999). *Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia*, The University of Arizona Press, Tucson.
- Stein, Sir Aurel (1928). *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-Su and Eastern Iran*, c. 2, The Clarendon Press, Oxford.
- Steinkeller, Piotr (1993). "Early Political Development in Mesopotamia and the Origins of the Sargonic Empire", *Akkad: The First World Empire: Structure, Ideology, Traditions*, 107-129.
- Steinkeller, Piotr (2018). "The Birth of Elam in History", *The Elamite World*, 177-202.
- Steve, M. J. (1992). *Syllabaire Élamite Histoire et Paléographie*, Recherches et Publications, Neuchâtel ve Paris.
- Stolper, Matthew W. (1985). "Proto-Elamite Texts from Tall-i Malyan", *Kadmos*, 24/1, 1-12.
- Stolper, Matthew W. (2015). "Elamite", *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, s. 60-94.
- Stone, Mark H. (2014). "The Cubit: A History and Measurement Commentary", *Hindawi Publishing Corporation Journal of Anthropology*, Volume 2014, 1-11.
- Strabo (1917). *The Geography of Strabo*, c. 1, (çev. Horace Leonard Jones), William Heinemann, London ve G. P. Putnam's Sons, New York.
- Strabo (1930). *The Geography of Strabo*, c. 7, (çev. Horace Leonard Jones), William Heinemann Ltd, London ve G. P. Putnam's Sons, New York.

- Stronach, David (2011). "Court Dress and Riding Dress at Persepolis: New Approaches to Old Questions", *Elam and Persia*, 475-487.
- Sumner, William (1974). "Excavations at Tall-i Malyan, 1971-72", *Iran*, 12, 155-180.
- Sumner, William (1976). "Excavations at Tall-i Malyan (Anshan) 1974", *Iran*, 14, 103-115.
- Sumner, William M. (1985). "The Proto-Elamite City Wall at Tal-i Malyan", *Iran*, 23, 153-161.
- Sumner, W. M. (1986). "Proto-Elamite Civilization in Fars", *Gamdat Nasr: Period or Regional Style?*, 199-211.
- Sumner, William M. (2003). *Early Urban Life in the Land of Anshan: Excavations at Tal-e Malyan in the Highlands of Iran*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia.
- Şakiroğlu, Mahmut H. (2002). "Hamit Zübeyr Koşay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26, 225-226.
- Tavernier, Jan (2010). "Migrations des Savoires Entre l'Élam et la Mésopotamie", *Res Antiquae*, 7, 199-222.
- Temizyürek, Halil (2018). "Hristiyan Mistisizminin Oluşumuna Etki Eden Unsurlar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/37, 129-150.
- Thornton, Christopher P. (2012). "Iran", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East*, c. 1, 596-606.
- Thureau-Dangin, François (1905). *Les Inscriptions de Sumer et d'Akkad*, Ernest Leroux, Paris.
- Titus Livius (1823). *The History of Rome*, (çev. George Baker), Peter A. Mesier, et al., New York.
- Tosi, Maurizio (1968). "Excavations at Shahr-i Sokhta, a Chalcolithic Settlement in the Iranian Sīstān: Preliminary Report on the First Campaign, October-December 1967", *East and West*, 18/1-2, 9-66.
- Tosi, Maurizio (1983). "Excavations at Shahr-i Sokhta 1969-1970", *Prehistoric Sistan I*, 73-125.
- Tosi, Maurizio (1983). "Development, Continuity and Cultural Change in the Stratigraphical Sequence of Shahr-i Sokhta", *Prehistoric Sistan I*, 127-180.
- Tosi, M., Shahmirzadi, S. Malek ve Joyenda, M. A. (1996). "The Bronze Age in Iran and Afghanistan", *History of Civilizations of Central Asia*, c. 1, 191-223.
- Tuncay, Bahtiyar ve Çataloluk, Osman (2014). "Orta Asya Türk Hikâye ve Destanlarında Türk Halklarının Etnik Gelişim Aşamalarının İzleri ve Türklerin İlk Ata Yurdu Meselesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1/2, 1-49.
- Tychsen, Oluf Gerhard (1798). *De Cuneatis Inscriptionibus Persepolitanis Lucubratio*, Ex Officina Libraria Stilleriana, Rostock.

- Uslu, Recep (1998). "Hûzistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18, 436-439.
- Vaiman, A. A. (1972). "A Comparative Study of the Proto-Elamite and Proto-Sumerian Scripts" (in Russian, with English summary), *Vestnik Drevnei Istorii*, 121/3, 124-133.
- Vaiman, A. A. (1989). "Protosumerische Mass- und Zählsysteme", *Baghdader Mitteilungen*, 20, 114-120.
- Vallat, François (1985). "Éléments de Géographie Élamite (Résumé)", *Paléorient*, 11/2, 49-54.
- Vallat, François (1986). "The Most Ancient Scripts of Iran: The Current Situation", *World Archaeology*, 17/3, 335-347.
- Vallat, François (1996). "ELAM: haltamti/Elamtu", *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 3, 79.
- Vallat, François (2003). "Un Fragment de Tablette Proto-élamite Découvert à Ozbaki, au Nord-ouest de Téhéran", *Akkadica*, 124, 229-231.
- Vallat, François (2010). "Darius: Le Grand Roi", *Le Palais de Darius à Suse: Une Résidence Royale sur la Route de Persépolis à Babylone*, 50-71.
- Vallat, François (2011). "Darius, l'héritier légitime, et les premiers Achéménides", *Elam and Persia*, 263-284.
- Valle, Pietro della (1843). *Viaggi di Pietro della Valle*, c. 2, G. Gancia, Brighton.
- Vincent, William (1797). *The Voyage of Nearchus from the Indus to the Euphrates*, T. Cadell jun. and W. Davies, London.
- Voigt, Mary M. ve Dyson, Robert H. (1992). "The Chronology of Iran, ca. 8000-2000 B.C.", *Chronologies in Old World Archaeology*, c. 1, 122-178.
- Voigt, Mary M. ve Dyson, Robert H. (1992). "Iran", *Chronologies in Old World Archaeology*, c. 2, 125-153.
- Wahl, Samuel Friedrich Günther (1784). *Allgemeine Geschichte der Morgenländischen Sprachen und Litteratur*, Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, Leipzig.
- Ward, William Hayes (1910). *The Seal Cylinders of Western Asia*, The Carnegie Institution of Washington, Washington, D.C.
- Weiland C. F. ve Ackermann, C. (1845). *Bibel-Atlas, Nach den Neuesten und Besten Hilfsmitteln*, Verlag des Landes-Industrie-Comptoirs, Weimar.
- Weiss, Harvey ve Young, T. Cuyler Jr. (1975). "The Merchants of Susa Godin V and Plateau-Lowland Relations in the Late Fourth Millennium B.C.", *Iran*, 13, 1-17.
- Weissbach, F. H. (1890). *Die Achämenideninschriften Zweiter Art*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.

- Weissbach, F. H. (1911). *Die Keilinschriften der Achämeniden*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.
- Weeks, Lloyd (2013). "The Neolithisation of Fars, Iran", *The Neolithisation of Iran: The Formation of New Societies*, 97-107.
- Westenholz, Joan Goodnick (1997). *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana.
- Westergaard, N. L. (1845). "Zur Entzifferung der Achämenidischen Keilschrift Zweiter Gattung", *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 6, 337-466.
- Whitcomb, Donald Scott (1971). *The Proto-Elamite Period at Tall-i Ghazir, Iran*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Emory University, Athens, Georgia.
- Wicks, Yasmina (2019). *Profiling Death: Neo-Elamite Mortuary Practices, Afterlife Beliefs, and Entanglements with Ancestors*, Brill, Leiden ve Boston.
- Wicks, Yasmina (2019). "Between Highlands and Lowlands: The Ram Hormuz Plain in the Neo-Elamite and Early Achaemenid Periods, and Comments on Five Burials from the Fort Mound at Tal-i Ghazir", *Arta*, 2, 1-29.
- Vidale, Massimo ve Tosi, Maurizio (1996). "The Development of Wheel Throwing at Shahr-i Sokhta Slow and Fast Revolutions towards Statehood", *East and West*, 46/3-4, 251-269.
- Wilber, Donald Newton (2014). *Iran, Past and Present: From Monarchy to Islamic Republic*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Wilcke, C. (1987). "Die Inschriftenfunde der 7. und 8. Kampagnen (1983 und 1984)", *Isin-Išan Bahriyat III*, 83-120.
- William, Lord Bishop of Gloucester (1765). *The Divine Legation of Moses Demonstrated*, A. Millar and J. and R. Tonson, London.
- Woodard, Roger D. (2015). "Introduction", *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, 1-18.
- Woods, Christopher (2008). *The Grammar of Perspective: The Sumerian Conjugation Prefixes as a System of Voice*, Brill, Leiden ve Boston.
- Woods, Christopher (2010). "The Earliest Mesopotamian Writing", *Visible Language: Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*, 33-84.
- Wright, Henry T. ve Johnson, Gregory A. (1975). "Population, Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran", *American Anthropologist*, 77/2, 267-289.
- Wright, H. (1978). "The Comparative Stratigraphy of Fourth Millennium Khuzistan", *Paléorient*, 4, 233-234.
- Wright, H. T. ve Johnson, G. A. (1985). "Regional Perspectives on Southwest Iranian State Development", *Paléorient*, 11/2, 25-30.

- Wright, Henry T., Miller, Naomi, Neely, James A. ve Redding, Richard W. (1999). “A Late Susiana Society in Southwestern Iran”, *The Iranian World Essays on Iranian Art and Archaeology: Presented to Ezat O. Negahban*, 64-79.
- Wright, Henry T. ve Neely, James A. (2010). “Introduction”, *Elamite and Achaemenid Settlement on the Deh Luran Plain: Towns and Villages of the Early Empires in Southwestern Iran*, 1-6.
- Wright, Henry T. (2013). “A Bridge Between Worlds: South-western Iran during the Fourth Millennium BC”, *Ancient Iran and Its Neighbours: Local Developments and Long-Range Interactions in the Fourth Millennium BC*, 51-73.
- Yate, C. E. (1900). *Khorasan and Sistan*, William Blackwood and Sons, Edinburgh ve London.
- Yusifov, Yusif B. (1986). “On the Ancient Population of the Urmia Lake Region”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 19, 87-93.
- Yusifov, Yusif Behluloğlu (1999). “Proto-Türklerin İlk Vatanının Önasyada Olması Barede”, *Üçüncü Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, c. 1, 133-151.
- Yusifov, Yusif (2007). *Qədim Şərq Tarixi*, Çıraç, Bakı.
- Zadok, Ran (1987). “Peoples from the Iranian Plateau in Babylonia during the Second Millenium B.C.”, *Iran*, 25, 1-26.
- Zadok, Ran (1994). “Elamites and Other Peoples from Iran and the Persian Gulf Region in Early Mesopotamian Sources”, *Iran*, 32, 31-51.
- Zadok, Ran (2018). “Elam and Babylonia c. 1400-1100 BC”, *The Elamite World*, 304-322.
- Zalaghi, Ali (2019). “An Overview of the Settlement Patterns of Susa III Period in the Upper Khuzestan: Archaeological Survey in the Western Bank of the Karkheh River”, *The Iranian Plateau during the Bronze Age: Development of Urbanisation, Production and Trade*, 109-122.
- Zeder, Melinda A. ve Blackman, M. James (2003). “Economy and Administration at Banesh Malyan: Exploring the Potential of Faunal and Chemical Data for Understanding State Process”, *Yeki Bud, Yeki Nabud: Essays on the Archaeology of Iran in Honor of William M. Sumner*, 121-139.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <http://www.iranicaonline.org/articles/elam-i> (Erişim Tarihi: 03/05/2020).
- <http://www.iranicaonline.org/articles/karkeh-river> (Erişim Tarihi: 15/05/2020).
- <http://www.iranicaonline.org/articles/ab-e-dez> (Erişim Tarihi: 16/05/2020).
- <https://www.itto.org/iran/attraction/694-Zohreh-River> (Erişim Tarihi: 16/05/2020).
- <http://www.iranicaonline.org/articles/flora-ii-in-persia> (Erişim Tarihi: 30/05/2020).
- <https://iranicaonline.org/articles/fars-nama-ye-naseri> (Erişim Tarihi: 06/12/2020).

<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.8008> (Erişim Tarihi: 23/06/2021).

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/329074> (Erişim Tarihi: 26/11/2021).

<https://www.iranicaonline.org/articles/baktagan-lake-part-of-the-lake-niriz-basin-situated-about-1525-m-above-sea-level-in-the-province-of-fars-approximately> (Erişim Tarihi: 27/09/2022).

<https://www.iranicaonline.org/articles/maharlu-lake> (Erişim Tarihi: 27/09/2022).

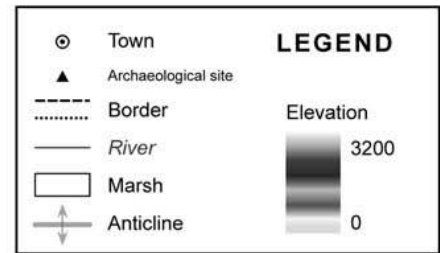
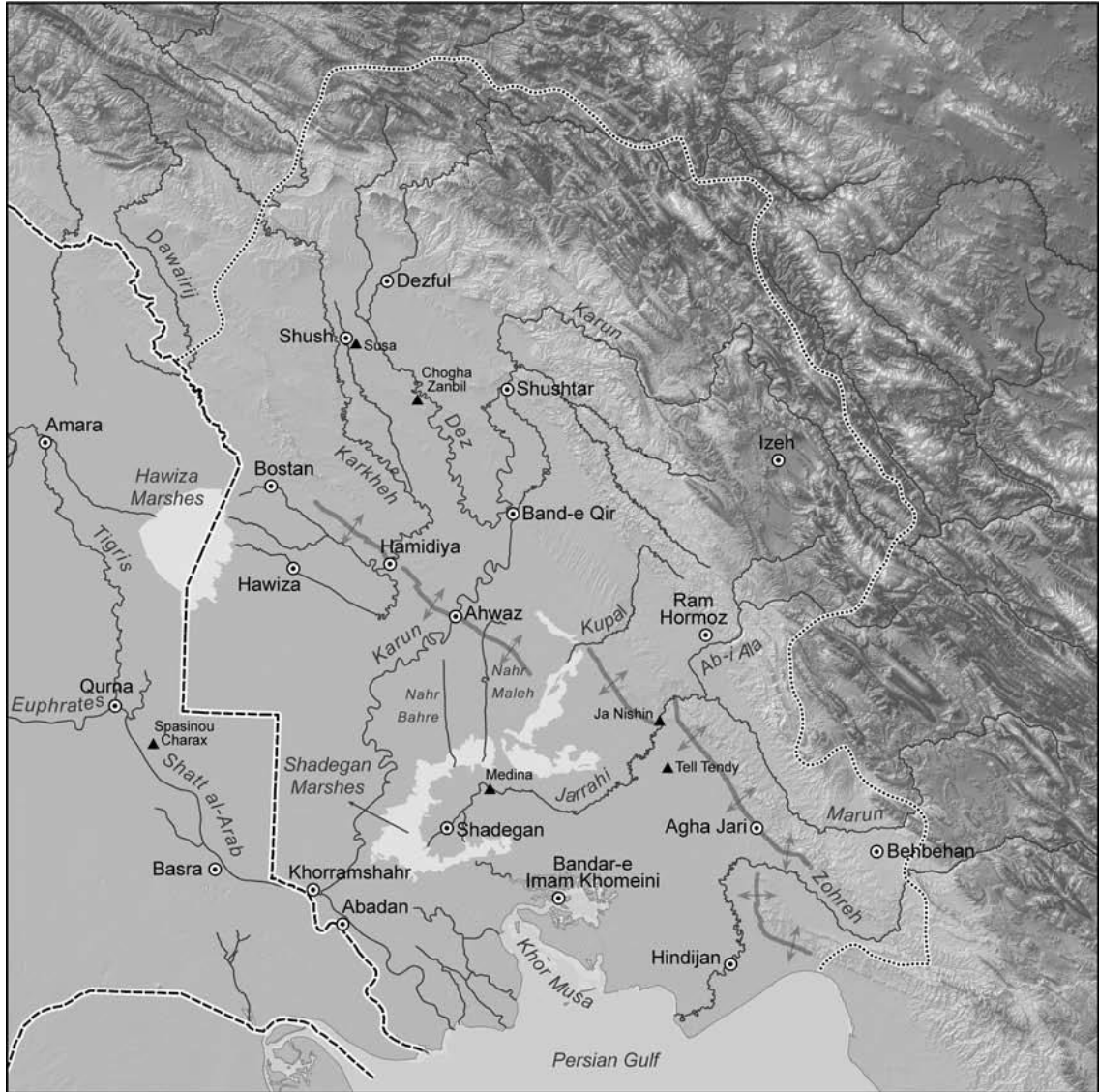
<https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 08/11/2023).

<http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html> (Erişim Tarihi: 13/11/2023).

<http://oracc.museum.upenn.edu/adsd/adart3/corpus> (Erişim Tarihi: 13/11/2023).

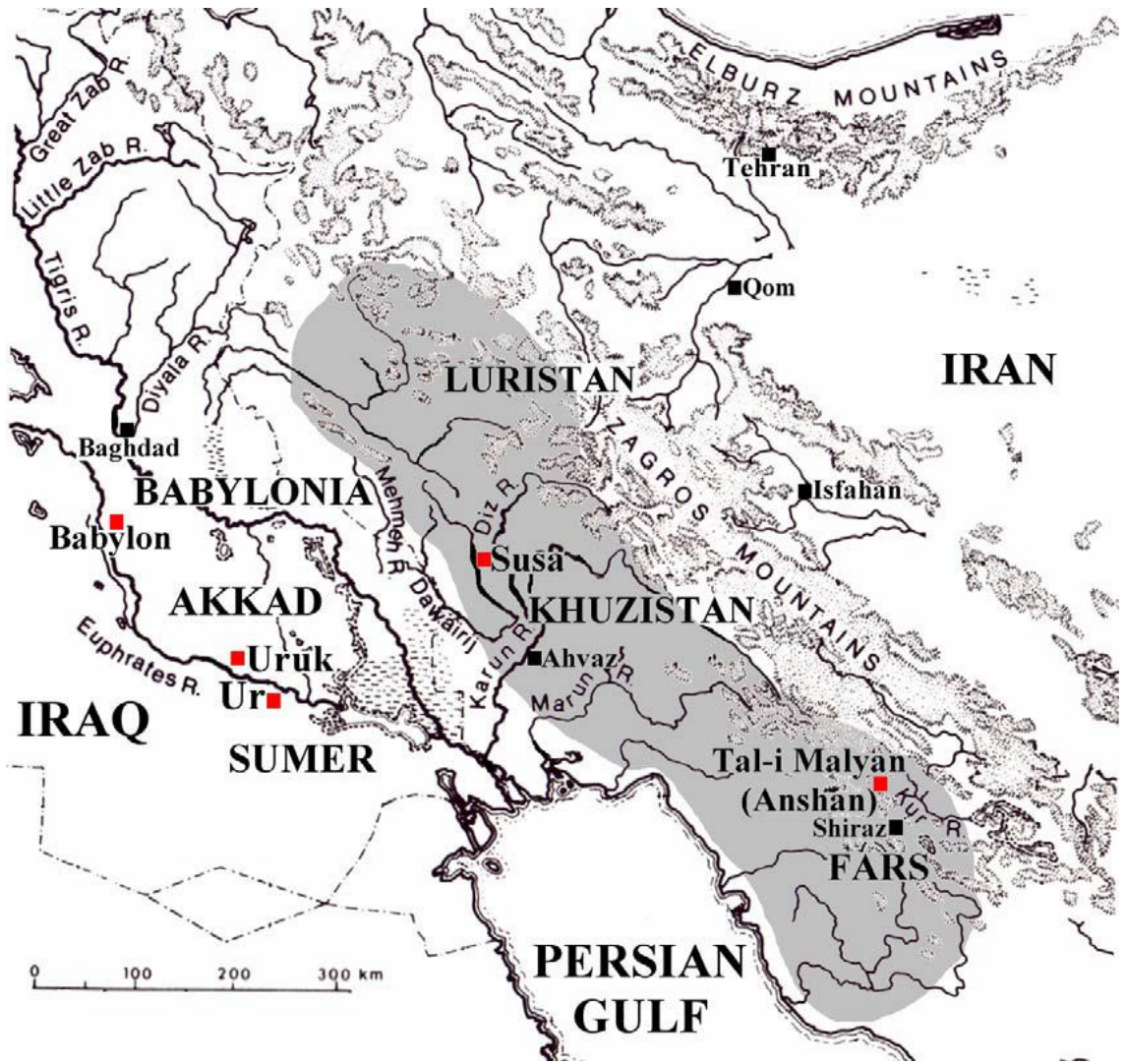
EKLER

Şekil 1. Huzistan Bölgesi

V. M. A. Heyvaert, P. Verkinderen ve J. Walstra, “Geoarchaeological Research in Lower Khuzestan: State of the Art”, *Susa and Elam: Archaeological, Philological, Historical and Geographical Perspectives*, Leiden ve Boston, 2013, s. 494.

Şekil 2. Elam Krallığı'nın Çekirdek Bölgesi

K. J. Roach, *The Elamite Cylinder Seal Corpus...*, s. 48.

Şekil 3. Bisütun Kitabesi

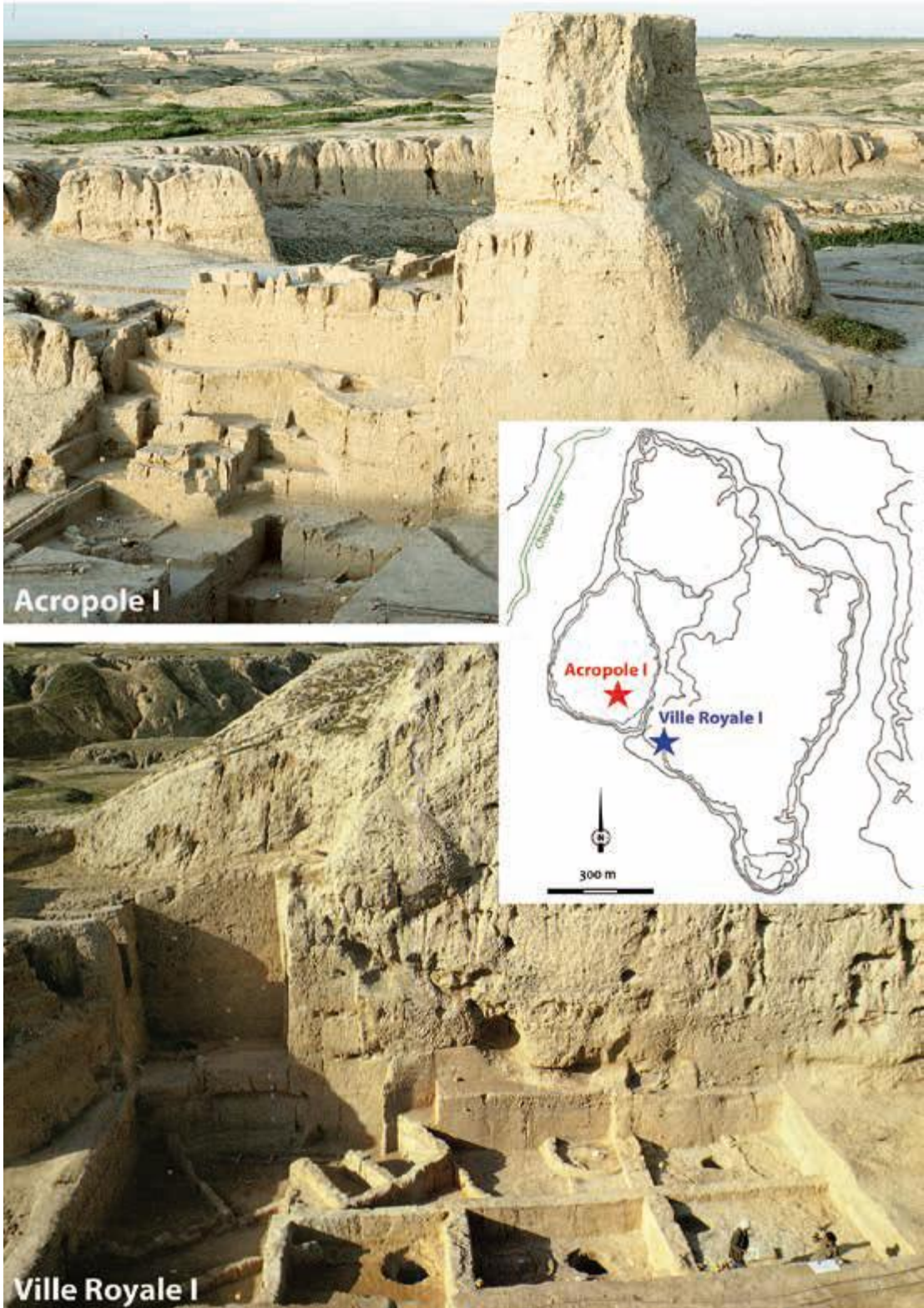
François Vallat, "Darius: Le Grand Roi", *Le Palais de Darius à Suse: Une Résidence Royale sur la Route de Persépolis à Babylone*, Paris, 2010, s. 53.

Şekil 4. Daniel Peygambere Ait Olduğuna İnanılan Anıt Mezar

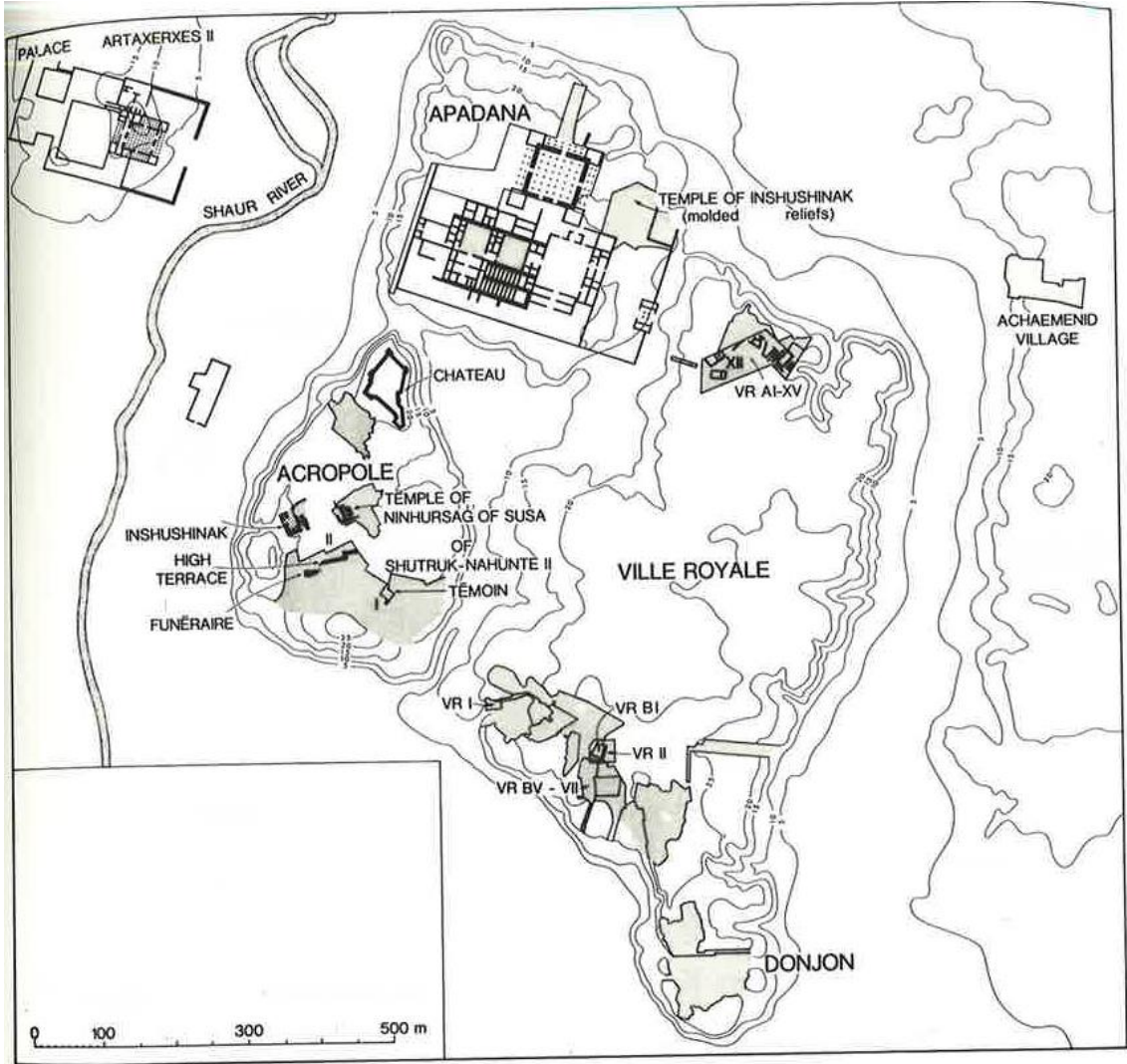
D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 10.

Şekil 5. Susa'nın Akropol I ve Ville Royale I Kısımları

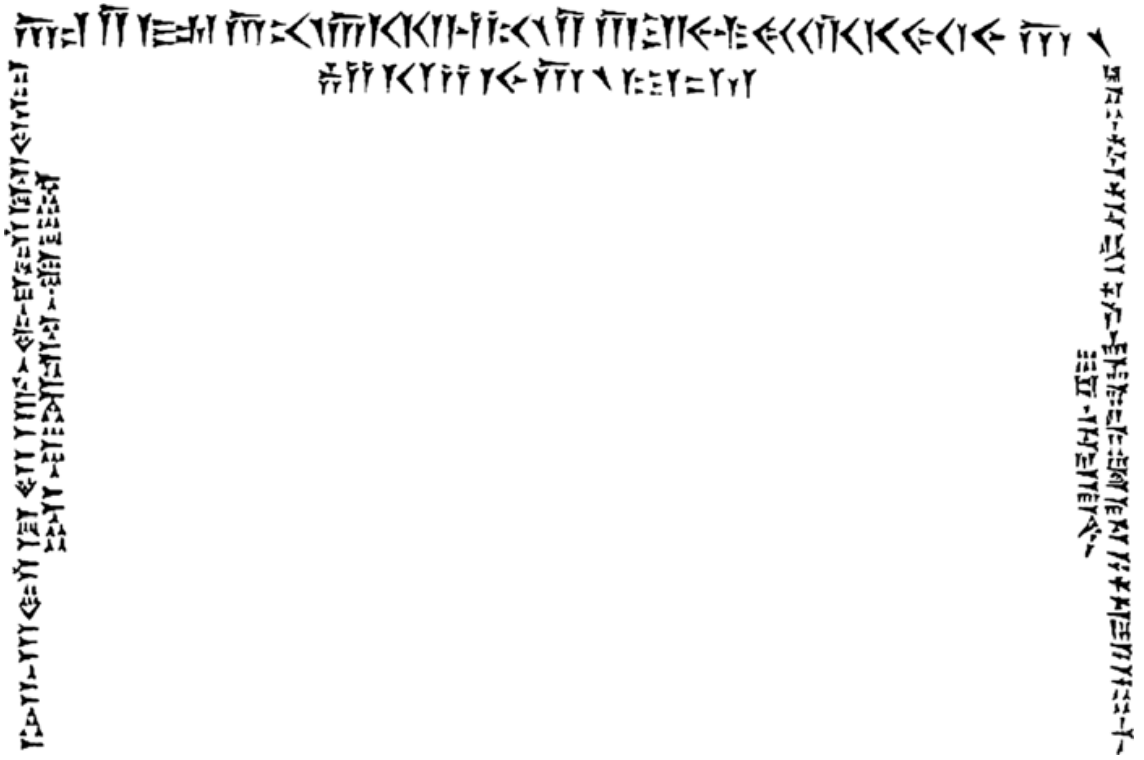
Alain Le Brun, "Susa at the Turn of the 4th and 3rd Millennia", *The Iranian Plateau during the Bronze Age: Development of Urbanisation, Production and Trade*, Lyon, 2019, s. 102.

Şekil 6. Susa'nın Genel Mimari Planı

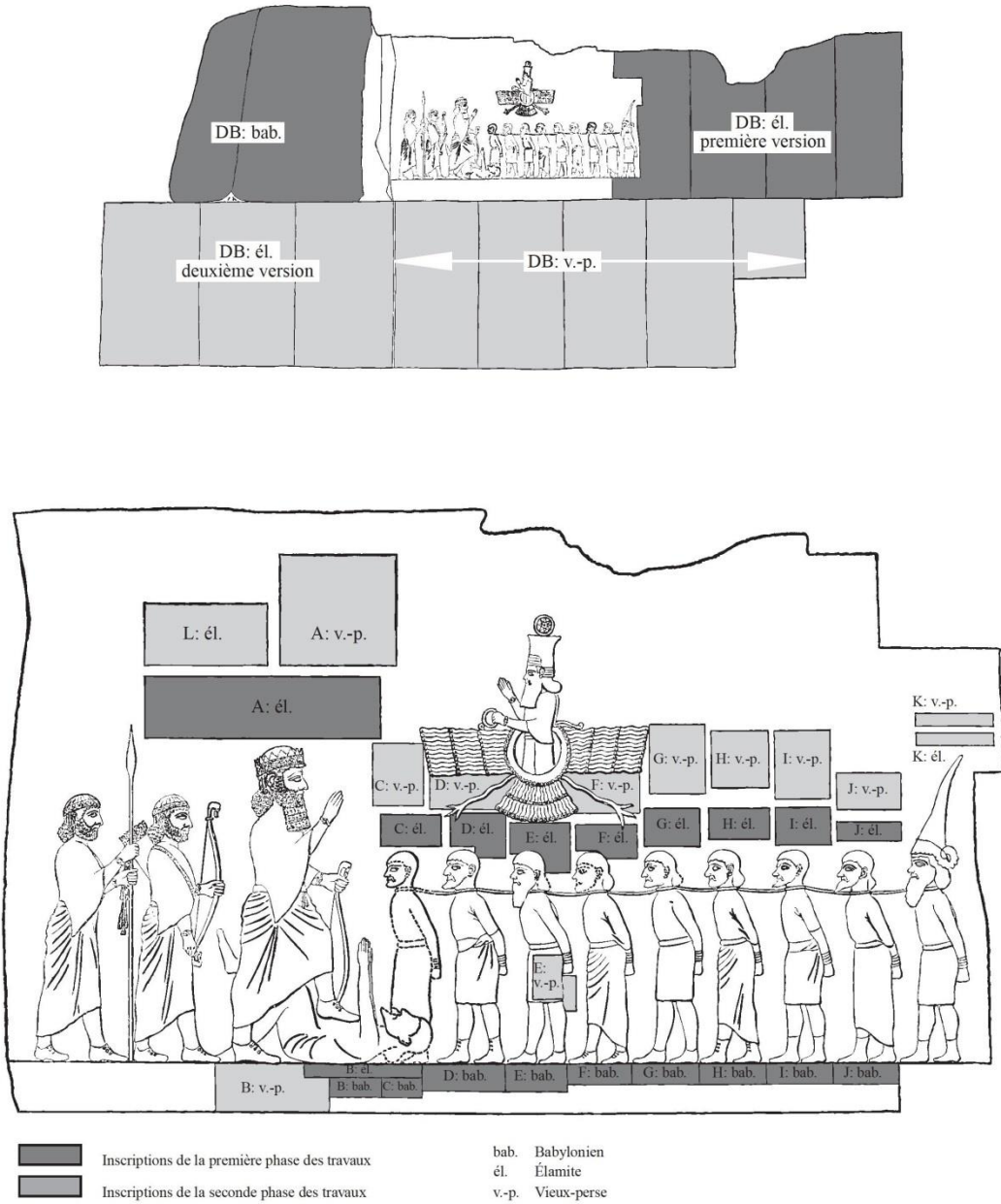
E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 263.

Şekil 7. I. Darius'un Persepolis'teki Üç Dilli Yazıtı (DPc)

D. T. Potts, *The Archaeology of Elam...*, s. 8.

Şekil 8. Bisütun Kitabesi'nde Yazı Türleri ve Yerleri

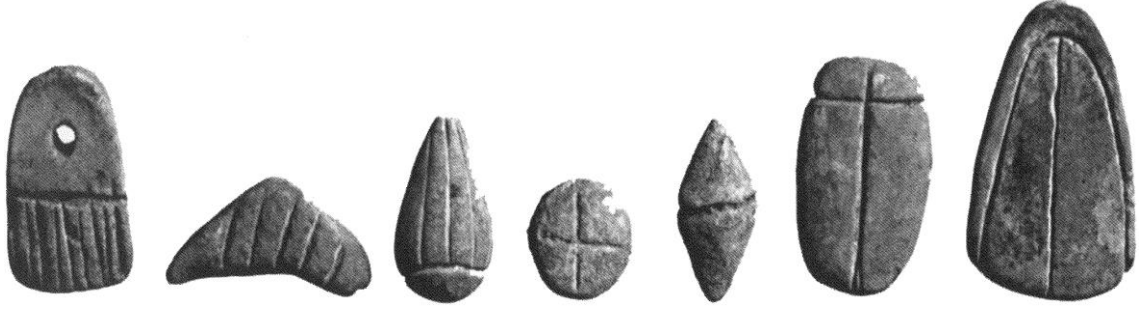
François Vallat, "Darius, l'héritier légitime, et les premiers Achéménides", *Elam and Persia*, Winona Lake, Indiana, 2011, s. 269.

Şekil 9. Devrik Ağızlı Kâse

C. C. Lamberg-Karlovsky ve M. Tosi, "Shahr-i Sokhta and Tepe Yahya...", Fig. 101.

Şekil 10. Susa'da Keşfedilmiş Farklı Tipte Tokenler

D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 20.

Şekil 11. Susa'nın Ville Royale Kısmı

P. Amiet, *Elam*, s. 325.

Şekil 12. Bitümden Yapılmış Kuş Heykelciği

A. Benoit, "The Two Archaic Deposits", s. 66.

Şekil 13. Antropomorfik Boğa Heykelciği

D. Hansen, "A Proto-Elamite Silver Figurine...", s. 7.

Şekil 14. Anşan'ın Havadan Görünüşü

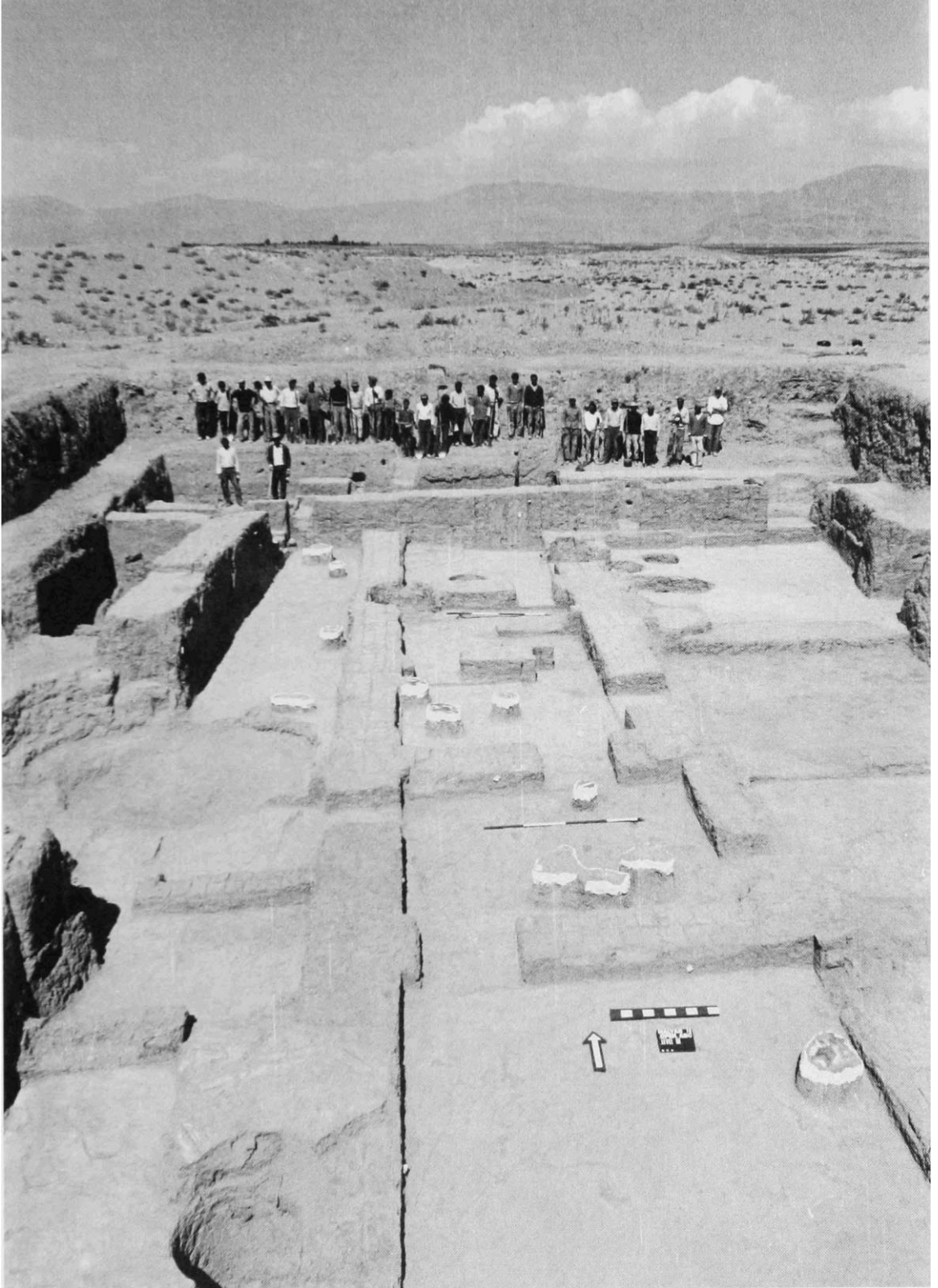
J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 70.

Şekil 15. Anşan'ın Genel Mimari Planı

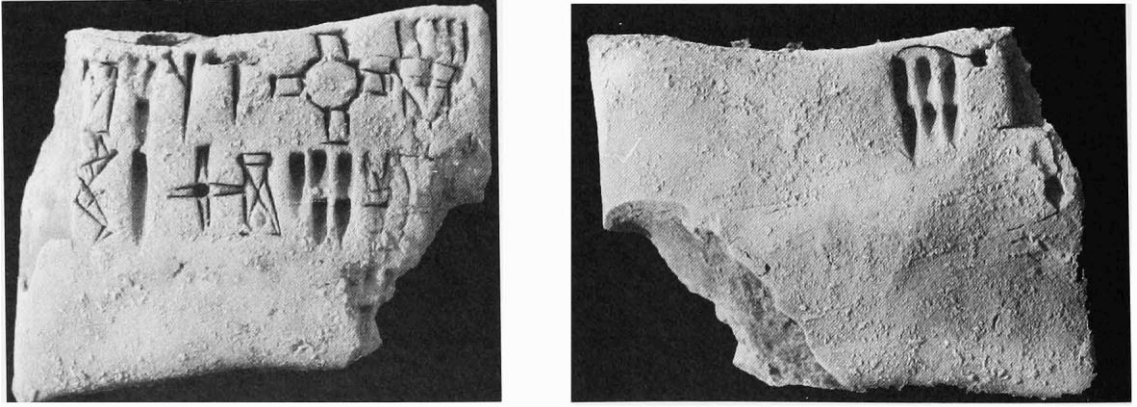
E. Carter ve M. W. Stolper, *Elam: Surveys...*, s. 265.

Şekil 16. Anşan'ın ABC Kısmı

W. M. Sumner, *Early Urban Life in the Land of Anshan...*, Plate 8.

Şekil 17. Anşan'da Keşfedilmiş Proto-Elam Yazılı Tabletın Ön (solda) ve Arka Yüzü

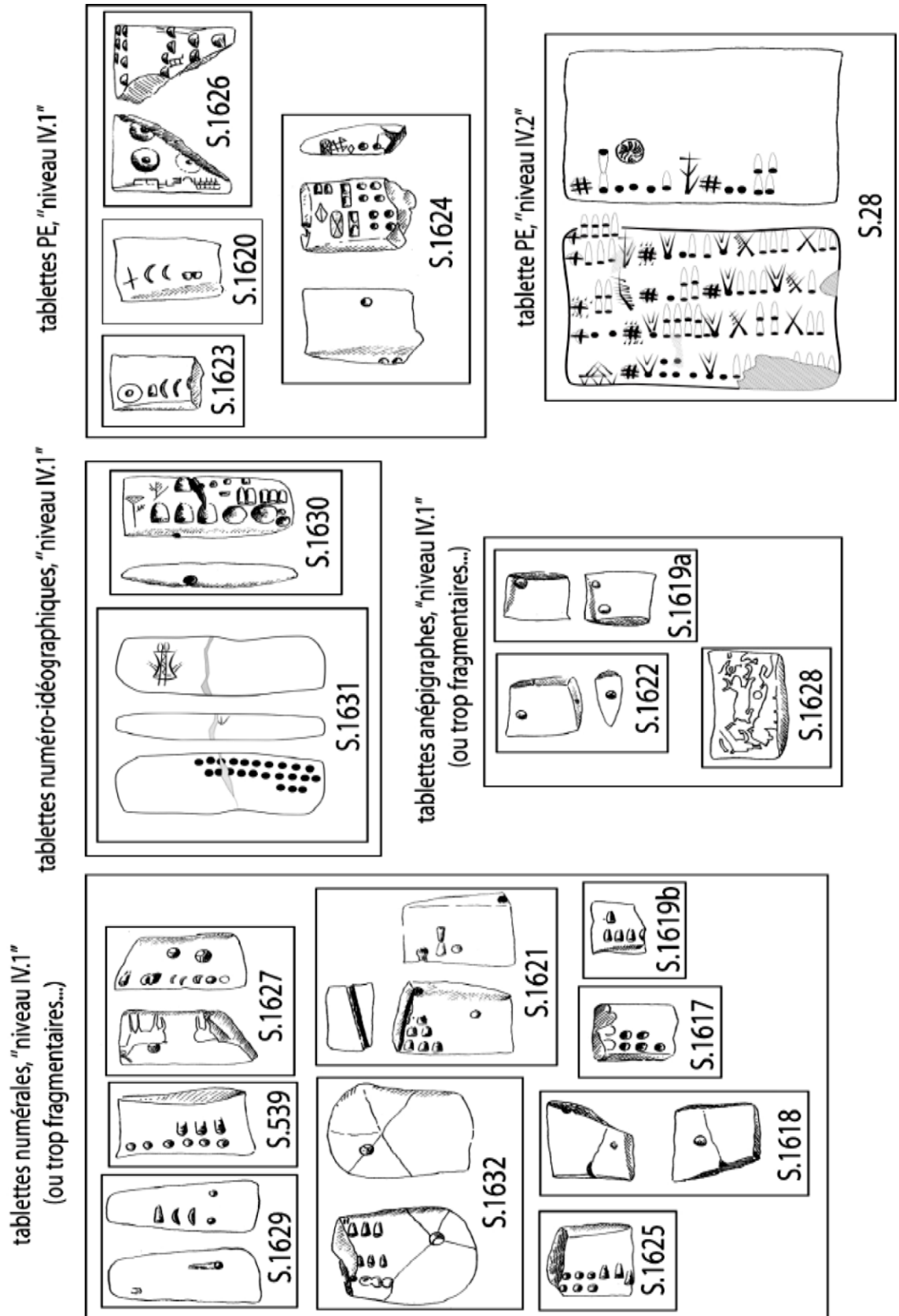
W. M. Sumner, *Early Urban Life in the Land of Anshan...*, Plate 21 (e).

Şekil 18. Tepe Sialk'ın Güney Höyüğü

M. Azarnoush ve B. Helwing, "Recent Archaeological Research...", s. 229.

Şekil 19. Tepe Sialk'ta Keşfedilmiş Sayısal, Sayısal-İdeografik ve Proto-Elam Yazılı Tabletler

Şekil 20. Tepe Sialk'ta Keşfedilmiş Proto-Elam Yazılı Tablet

P. Amiet, *Elam*, s. 98.

Şekil 21. Tepe Yahya

Holly Pittman, *Art of the Bronze Age: Southeastern Iran, Western Central Asia, and the Indus Valley*, New York, 1984, s. 15.

Şekil 22. Tepe Sofalin

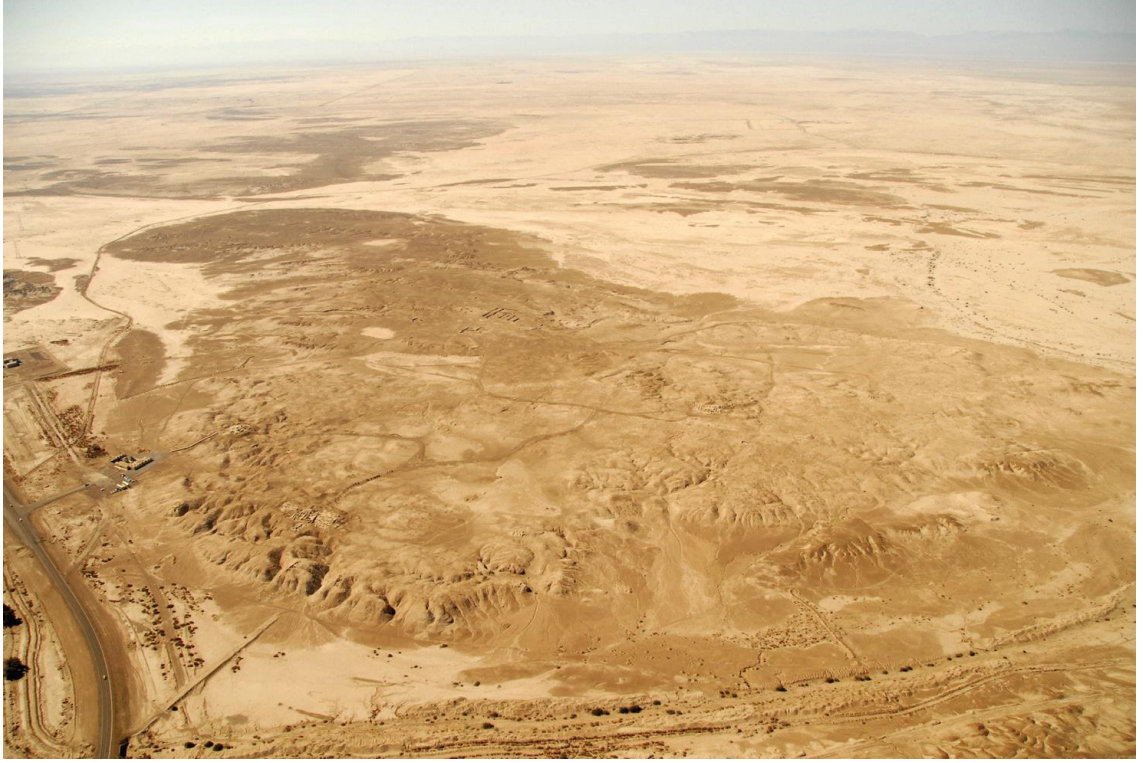
M. Hessari, "New Evidence of the Emergence of Complex Societies...", s. 36.

Şekil 23. Tepe Sofalin’de Keşfedilmiş Proto-Elam Yazılı Tablet

M. Hessari, “How to Develop and Use of Proto-writing...”, s. 9.

Şekil 24. Şehr-i Suhte ve Çevresi

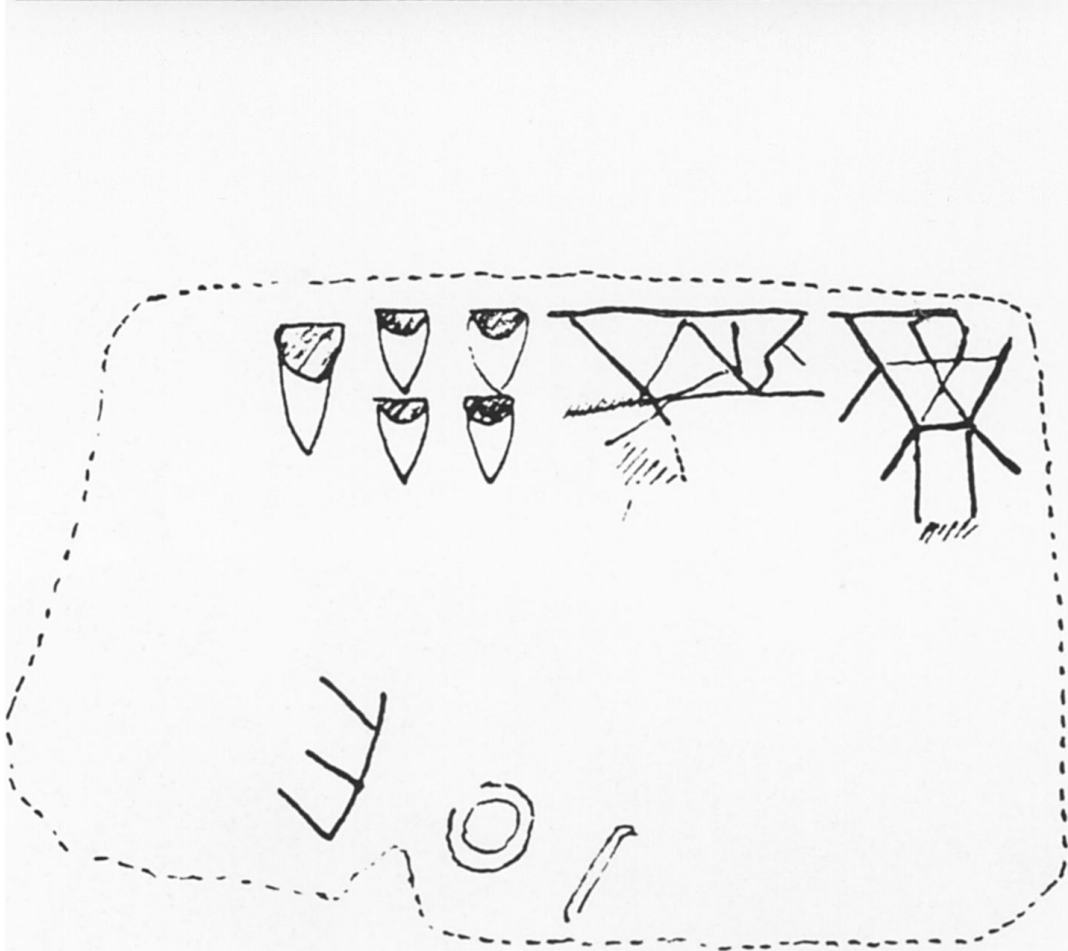
Seyyed Mansur Seyyed Sajjadi, “Excavations at Shahr-i Sokhta (Graveyard 2006-2007)”, *Excavations and Researches at Shahr-i Sokhta 3*, Tehran, 2021, s. 24.

Şekil 25. Şehr-i Suhte'de 1975 Yılında Yapılan Kazılardan Bir Görüntü

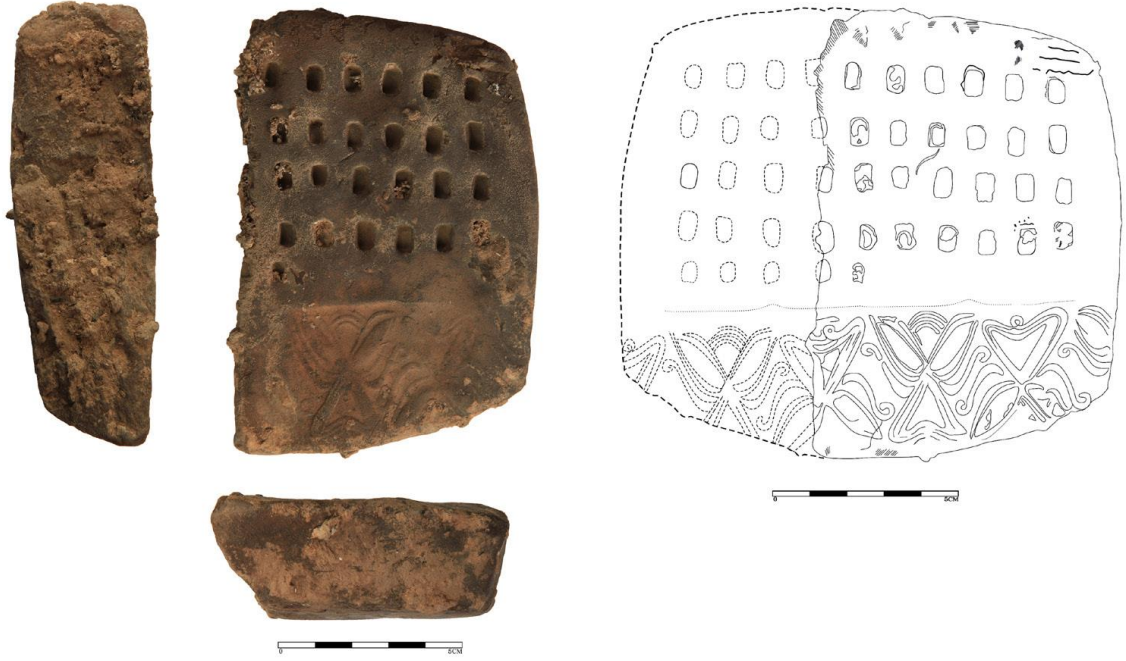
P. Amiet, M. Tosi ve P. Meriggi, "Phase 10 at Shahr-i Sokhta...", Fig. 18.

Şekil 26. Şehr-i Suhte’de Keşfedilen Proto-Elam Yazılı Tablet

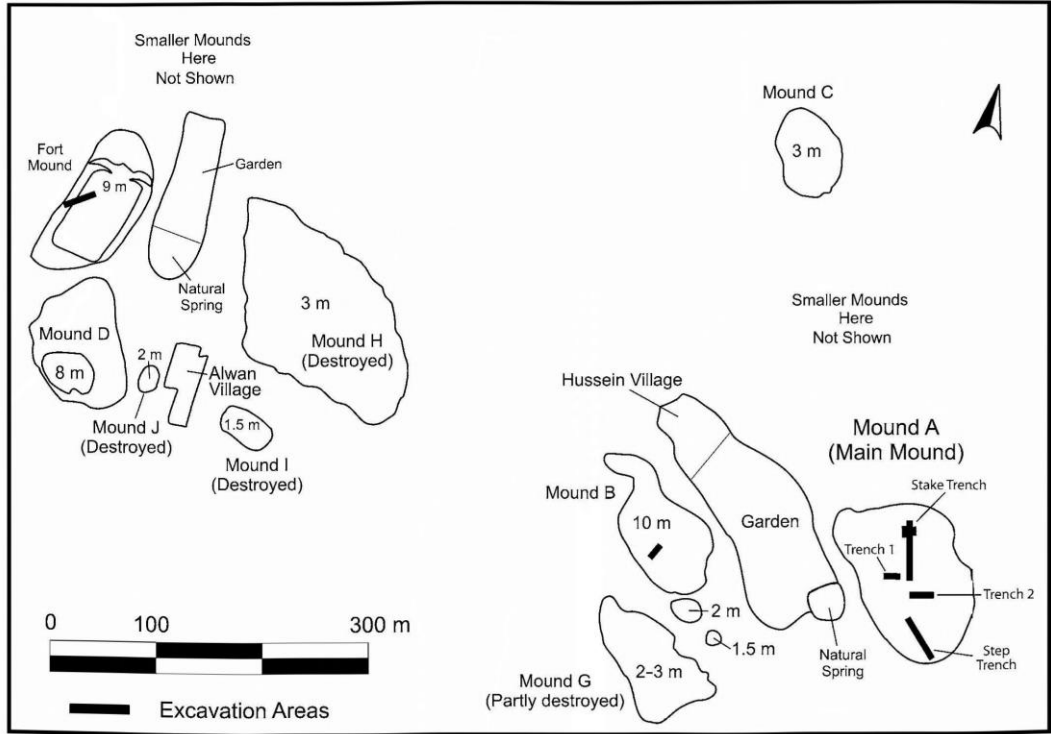
P. Amiet, M. Tosi ve P. Meriggi, “Phase 10 at Shahr-i Sokhta...”, Fig. 16.

Şekil 27. Proto-Elam Yazılı Tablet Olduğu Öne Sürülen Şehr-i Suhte'deki Buluntu

S. M. S. Sajjadi ve H. Moradi, "The Preliminary Report on Excavations...", s. 106.

Şekil 28. Tel Gazir'i Oluşturan Höyüklerin Mimari Planları ve Hava Fotoğrafları

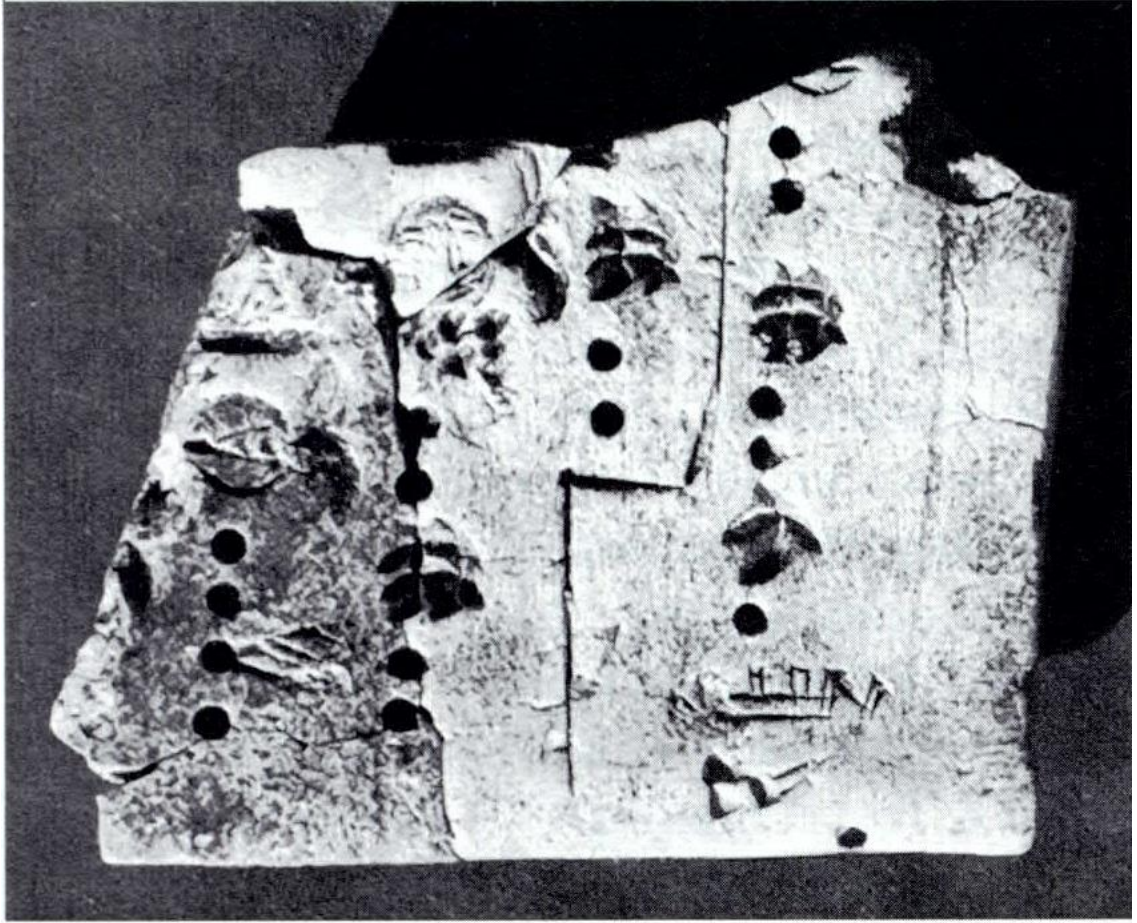
A. Alizadeh, *Ancient Settlement Systems and Cultures...*, s. 53.

Şekil 29. Tepe Özbeki

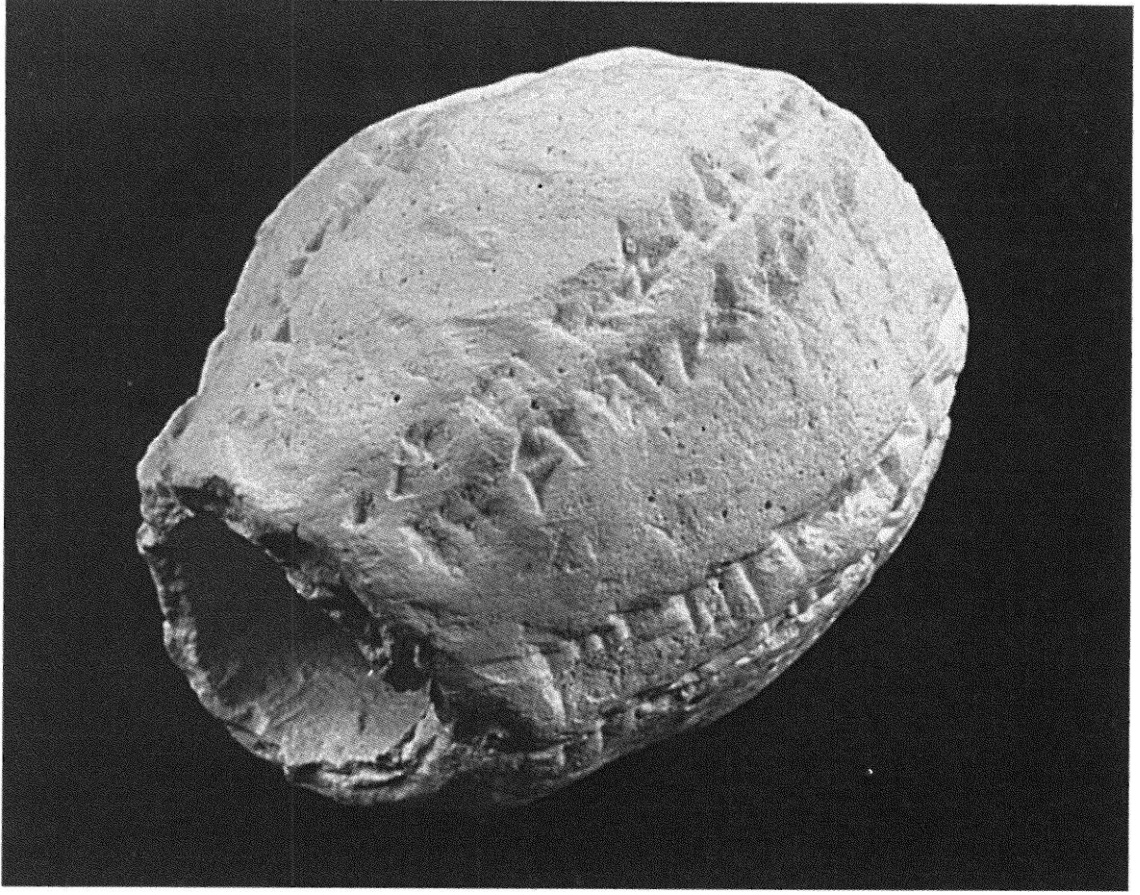
Y. Majidzadeh, “Les Fouilles d'Ozbaki (Iran)...”, s. 144.

Şekil 30. Tepe Özbeki’de Keşfedilen Proto-Elam Yazılı Tablet

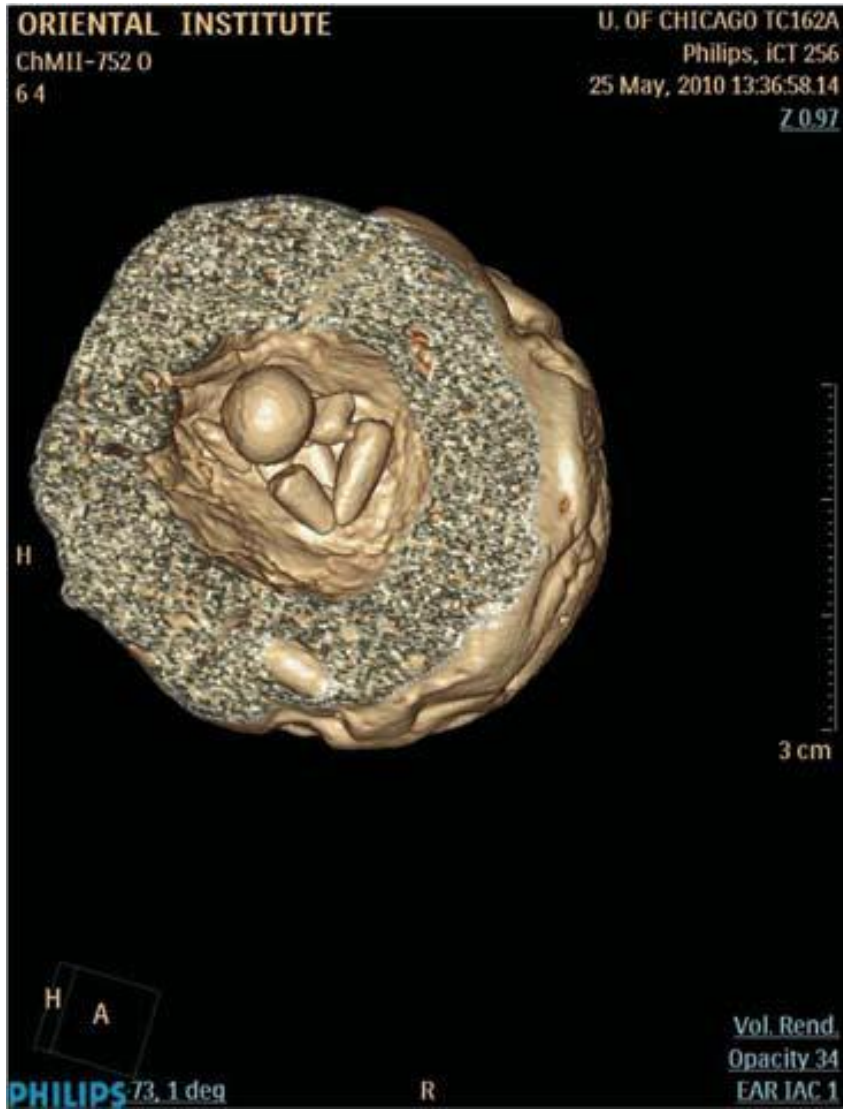
F. Vallat, “Un Fragment de Tablette Proto-élamite...”, s. 230.

Şekil 31. Nuzi'de Keşfedilmiş Yumurta Şeklindeki Kil Zarf

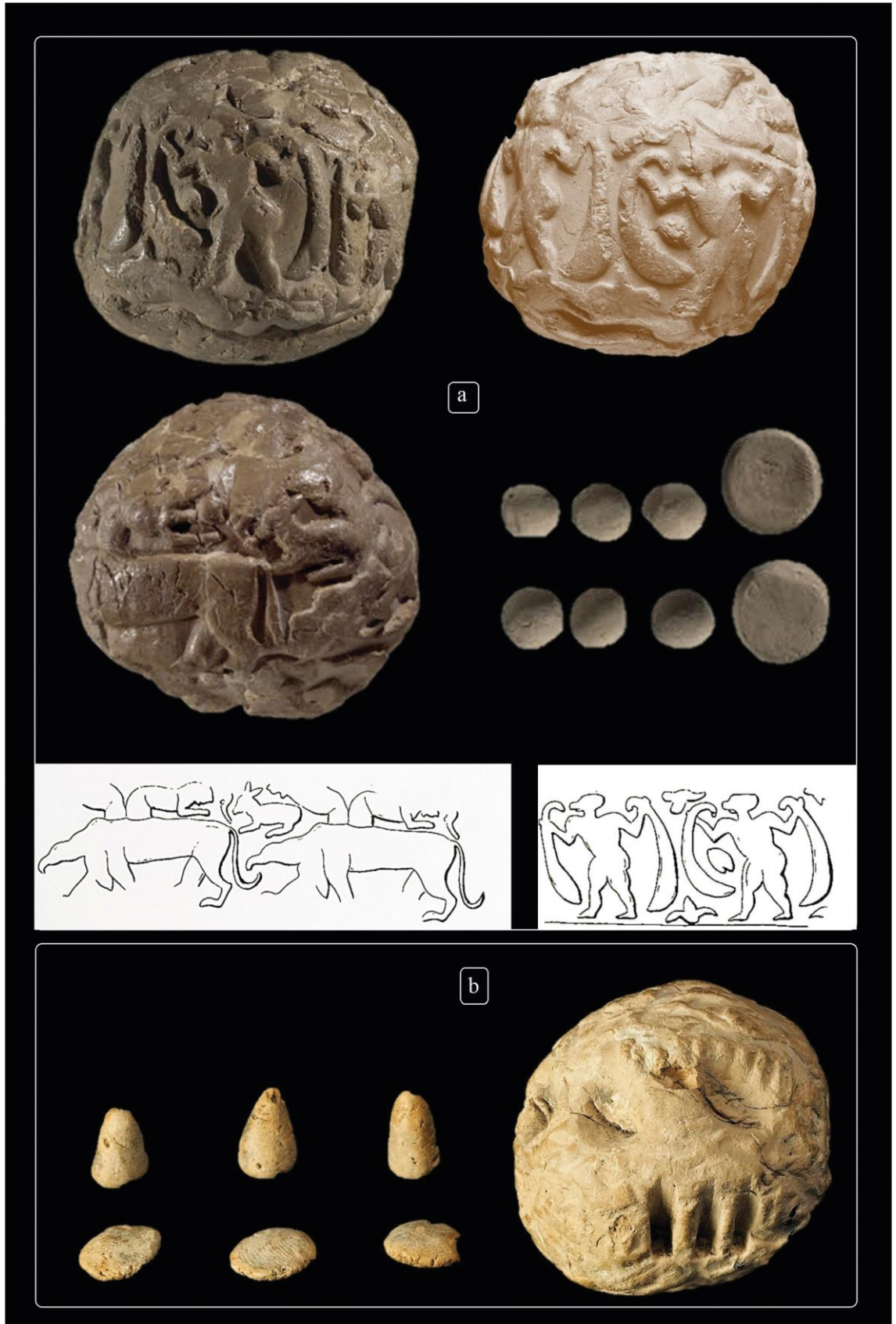
D. Schmandt-Besserat, *How Writing...*, s. 10.

Şekil 32. Çoğa Miş'te Keşfedilen Bir Bullanın İçindeki Tokenlerin Üç Boyutlu CT Tarama ile Görünümleri

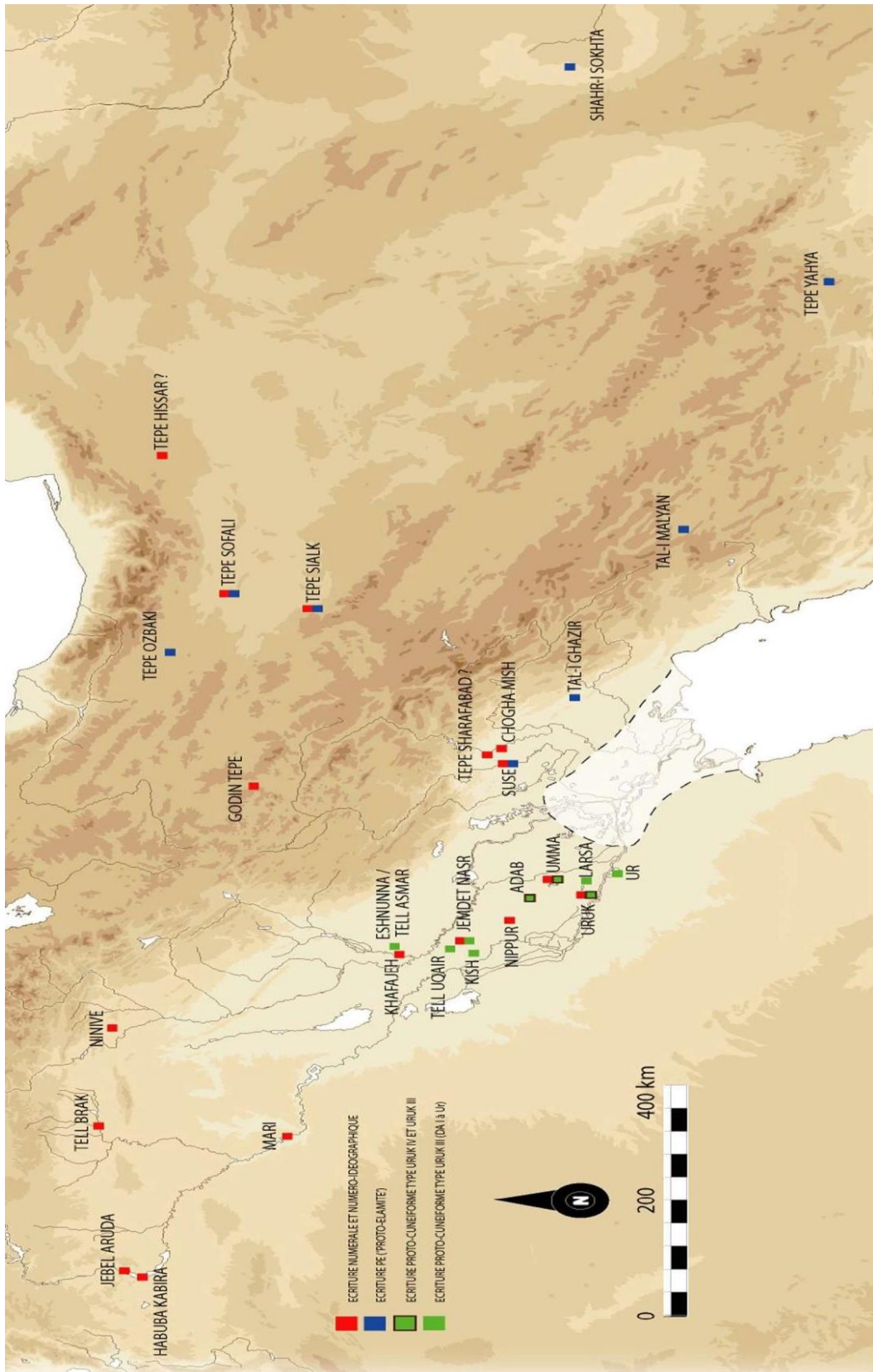

Christopher Woods, “The Earliest Mesopotamian Writing”, *Visible Language: Inventions of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*, Chicago, 2010, s. 48.

Şekil 33. Mühürlü Bullalar ve Tokenler

J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 46.

Şekil 34. İran ve Mezopotamya’da Sayısal, Sayısal-İdeografik, Proto-Elam ve Uruk IV ile Uruk III Tipi Proto-Çivi Yazılı Tabletlerin Keşfedildiği Yerleşmeler

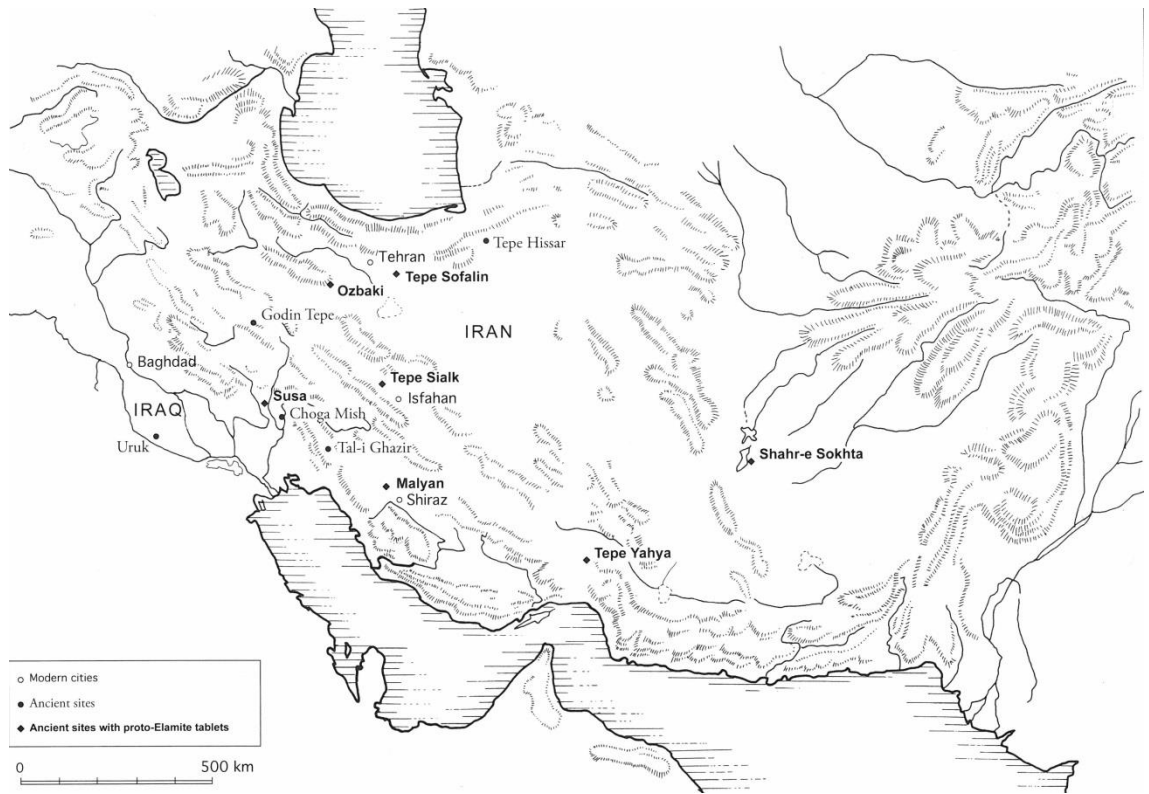
F. Desset, *Premières Écritures Iraniennes...*, Planches VI.

Şekil 35. Proto-Elam Yazılı (Mavi Renkte) ve Proto-Çivi Yazılı (Kırmızı Renkte) Tabletlerin Keşfedildiği Yerleşmeler

Kathryn Kelley, *Gender, Age, and Labour Organization in the Earliest Texts from Mesopotamia and Iran (c. 3300-2900 BC)*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Oxford, Oxford, 2018, s. 41.

Şekil 36. Proto-Elam Yazılı Tabletlerin Keşfedildiği Yerleşmeler

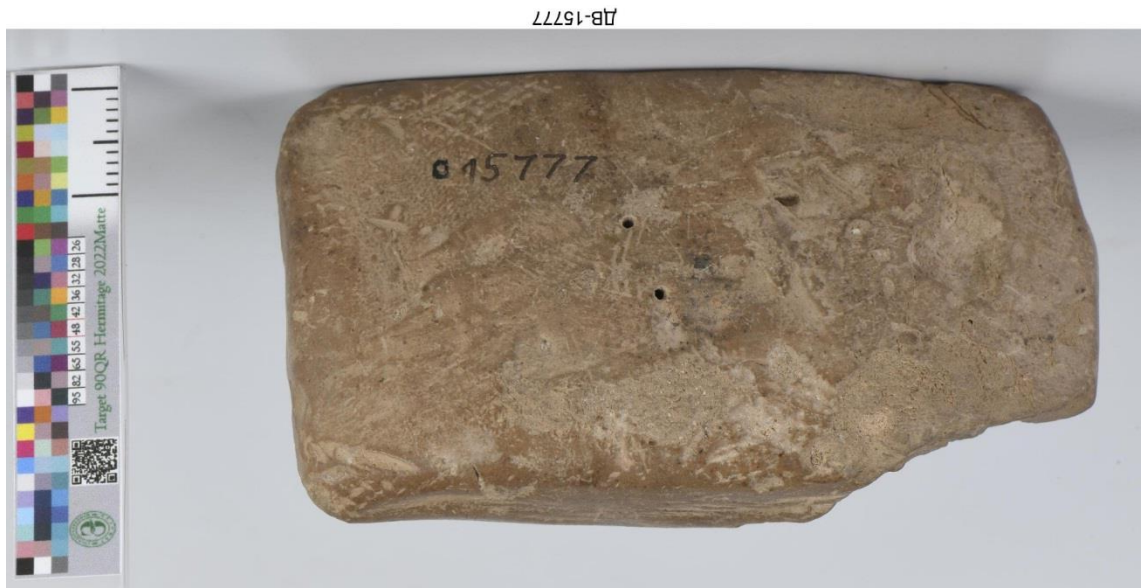
J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 61.

Şekil 37. Devlet Hermitage Müzesi'ndeki Proto-Elam Yazılı Tablet'in Ön (A) ve Arka (B) Yüzü

A

B

The credit line: The State Hermitage Museum, St. Petersburg.

The copyright: Photograph © The State Hermitage Museum/photo by Ekaterina Glebova.

Şekil 38. Sırasıyla (A, B, C, D) Dört Tip Proto-Elam Yazılı Tablet

A: MDP 17, 113

B: MDP 26S, 4773

C: MDP 6, 364

D: MDP 17, 453 (excluding joins)
(copy R.K. Englund)

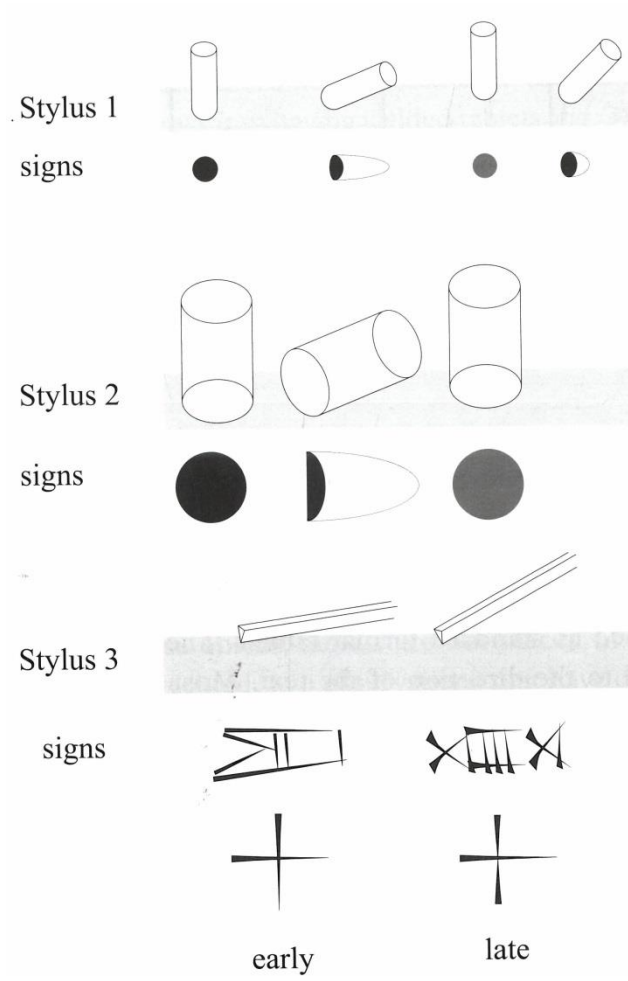
J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 365.

Şekil 39. Klasik Tipteki Proto-Elam Yazılı Bir Tablet

J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 103-179.

Şekil 40. Proto-Elam Yazısını Yazmak İçin Kullanılan Styluslar ve Bu Styluslarla Yazılan Sayısal ve Sayısal Olmayan İşaretlerden Örnekler

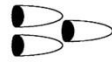

J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 64.

Şekil 41. Ön ve Arka Yüzüyle Birlikte Proto-Elam Yazılı Tablet

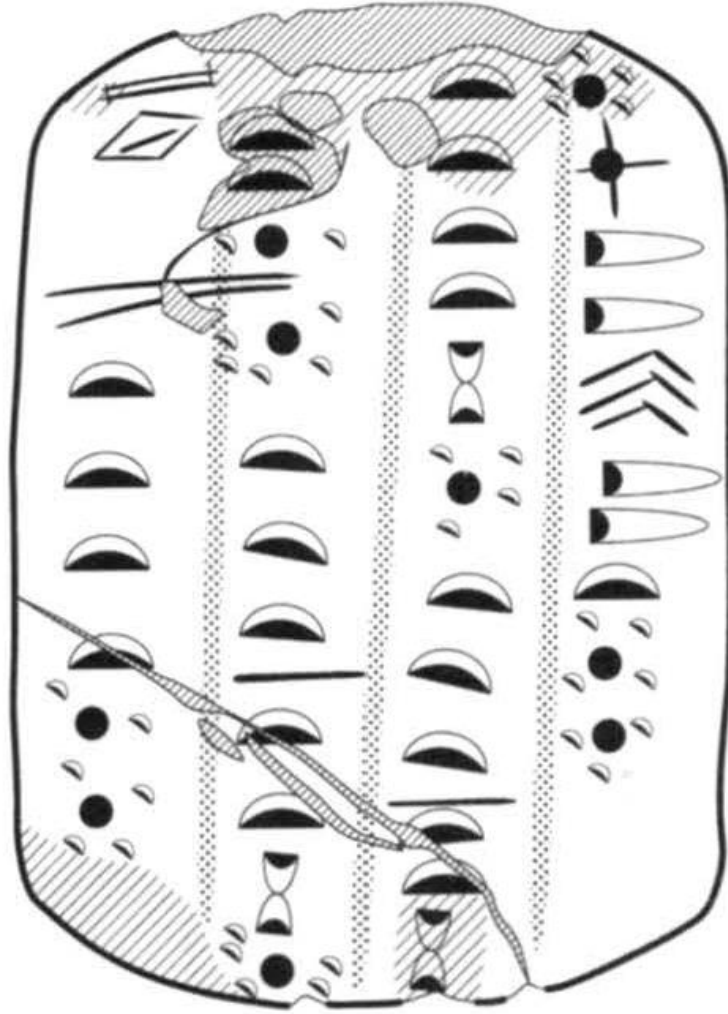
J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 182.

Şekil 42. En Yaygın Kullanılan Proto-Elam Yazı İşaretleri

Name	Drawing	Name	Drawing	Name	Drawing
M1		M54		M305	
M9		M66		M346	
M32		M157		M371	
M36		M218		M387	
M36-AD		M288		M388	
M36-TA		M297			

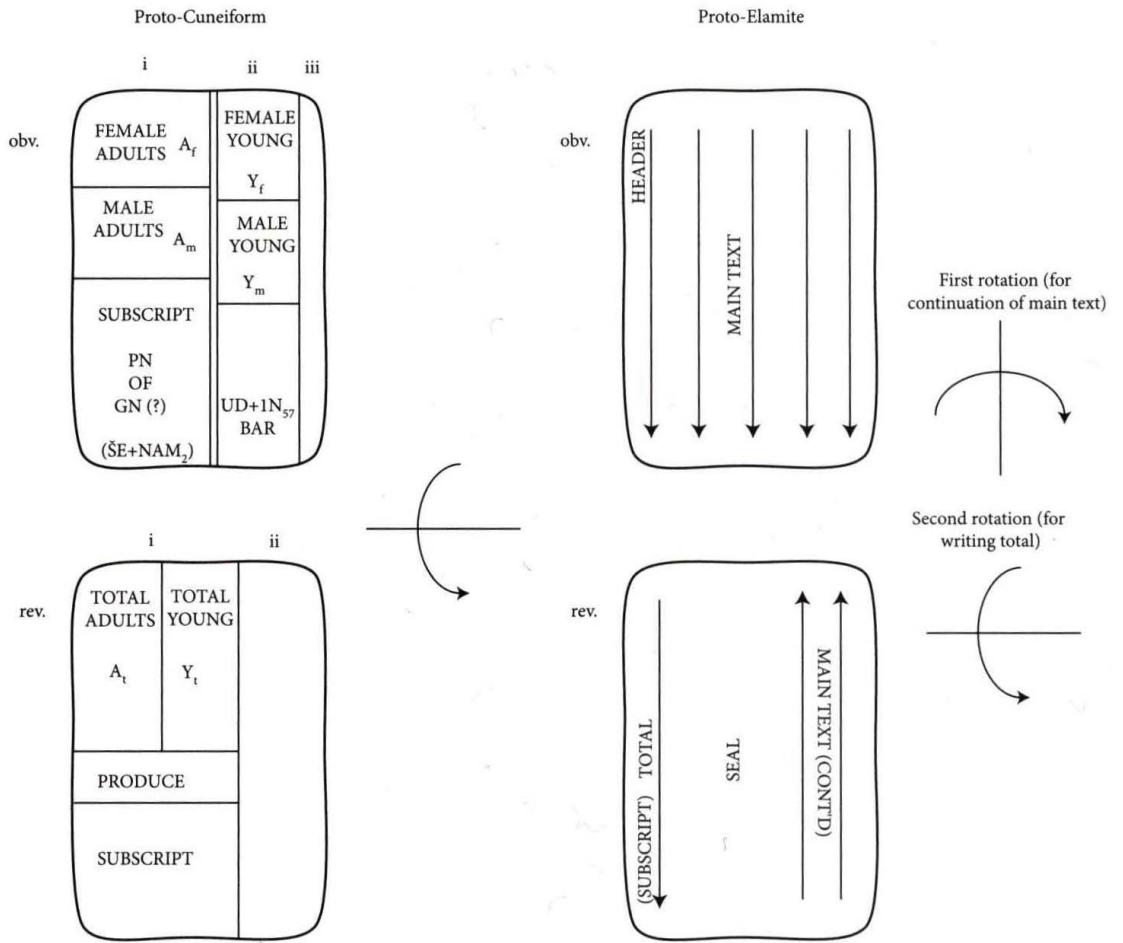
F. Desset, *Premières Écritures Iraniennes...*, s. 21.

Şekil 43. Tepe Yahya'da Keşfedilen Proto-Elam Yazılı Tabletlerde Bulunan Dikey Tek Çizgiler

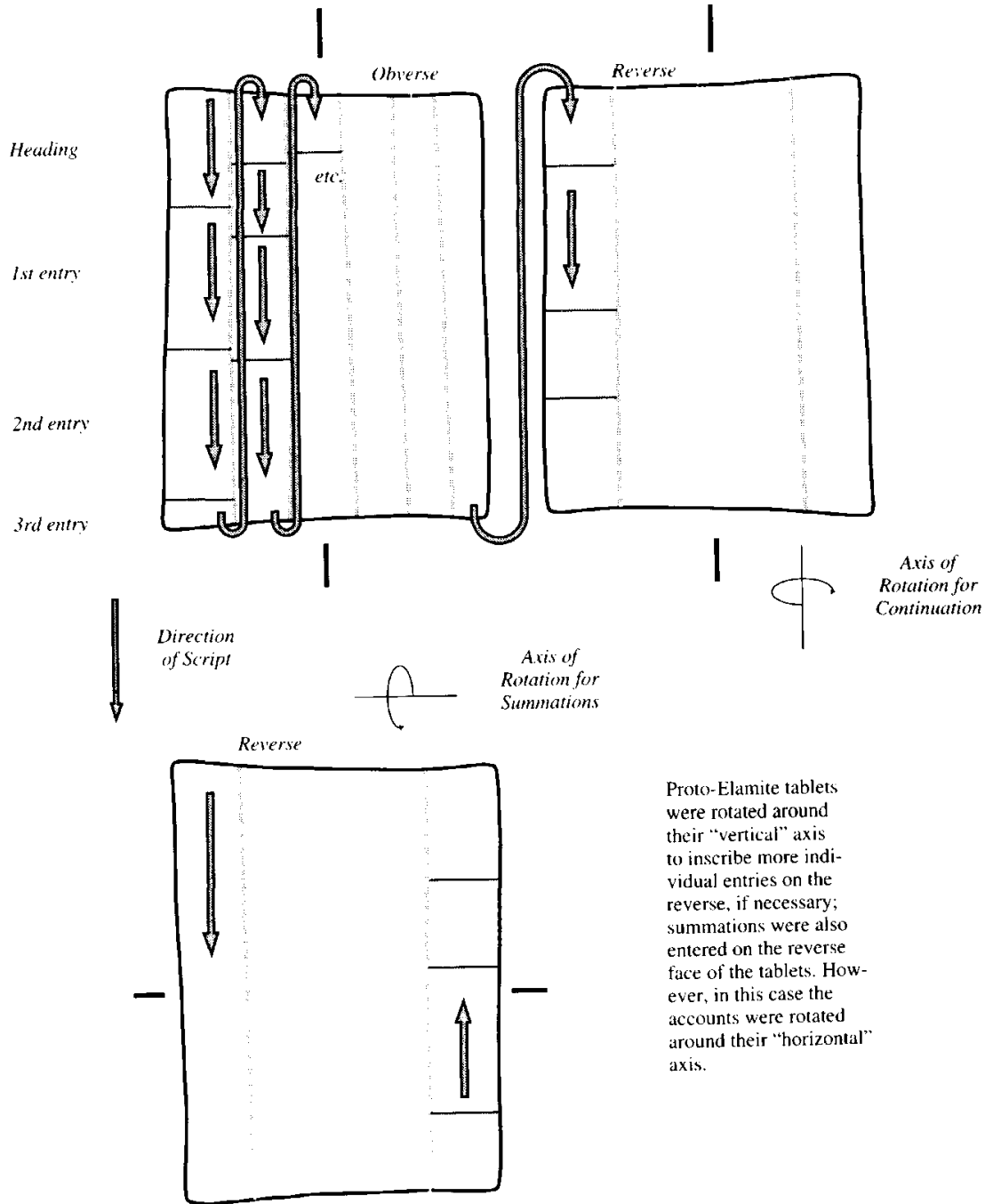
P. Damerow ve R. K. Englund, *The Proto-Elamite Texts...*, Plate 1a ve 1b (TY2).

Şekil 44. Proto-Çivi Yazısı ve Proto-Elam Yazısının Yazım Yönleri

J. L. Dahl, "Early Writing in Iran", s. 244.

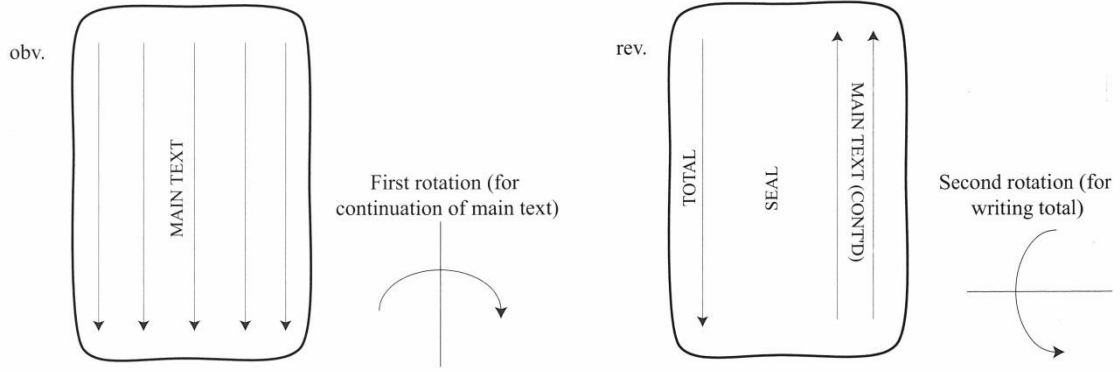
Şekil 45. Proto-Elam Yazısının Tabletlerin Ön ve Arka Yüzlerine Yazım Yönü

Proto-Elamite tablets were rotated around their "vertical" axis to inscribe more individual entries on the reverse, if necessary; summations were also entered on the reverse face of the tablets. However, in this case the accounts were rotated around their "horizontal" axis.

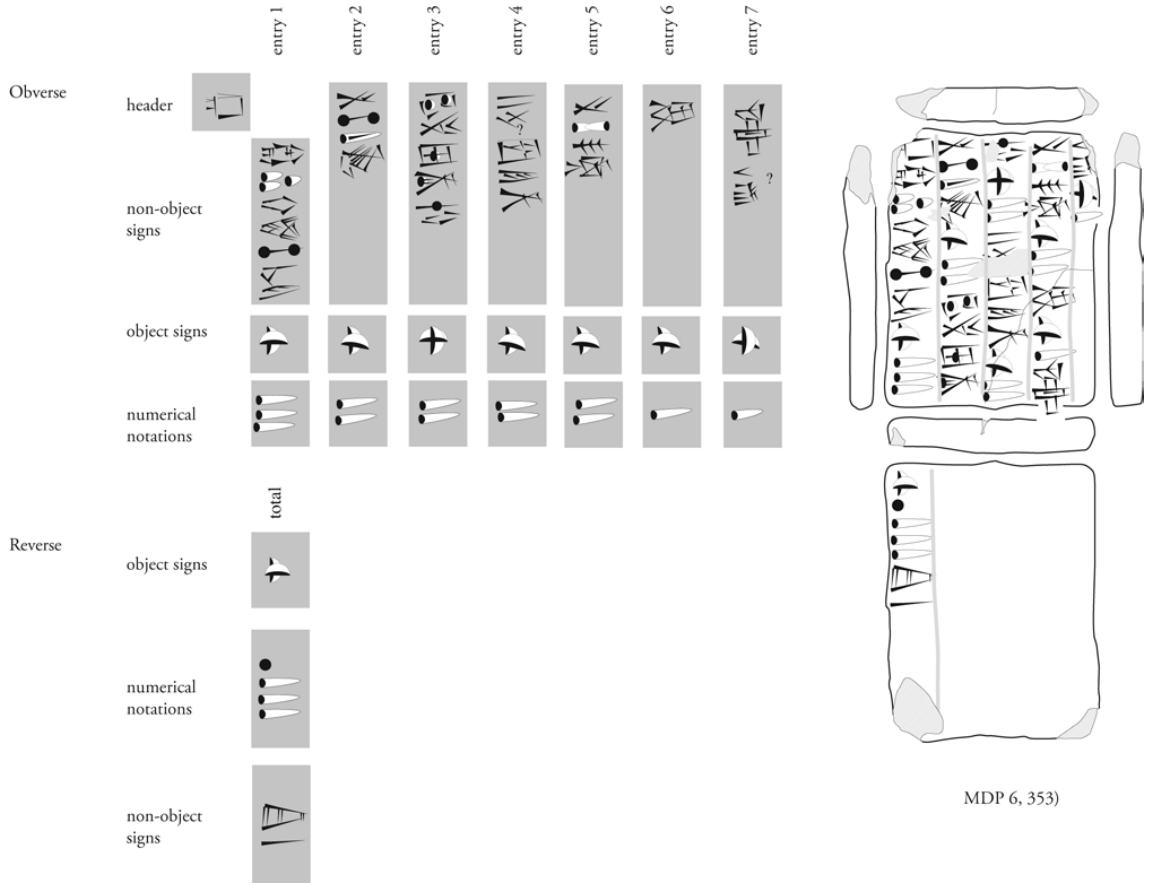
R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 123.

Şekil 46. Proto-Elam Yazılı Tabletlerin Yatay ve Dikey Eksende Döndürülme Yöntemleri

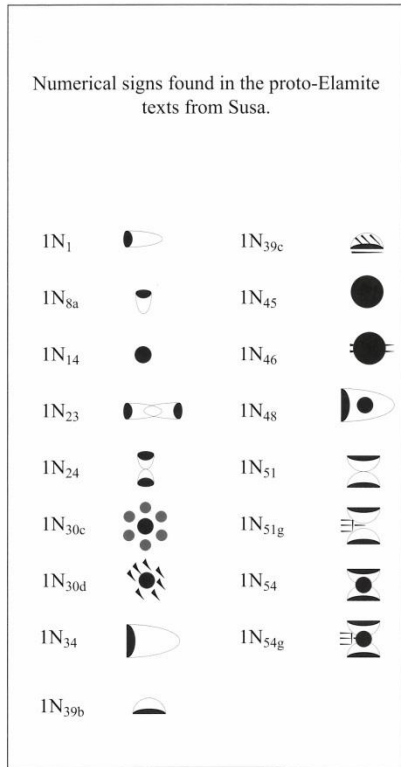
J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 70.

Şekil 47. Proto-Elam Yazılı Tabletlerde İşaret Türleri ve Dizilişleri

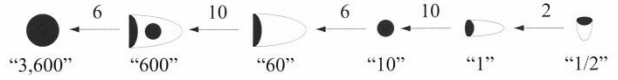

J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 368.

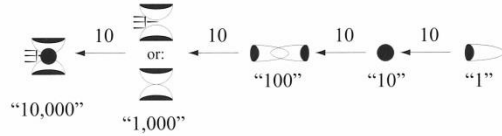
Şekil 48. Proto-Elam Yazılı Metinlerde Kullanılan Sayısal İşaretler ve Hesap Sistemleri

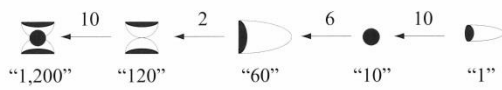
Sexagesimal System S
System used to count discrete inanimate objects.

Decimal System D
System used to count discrete animate objects, in particular domesticated animals and human laborers.

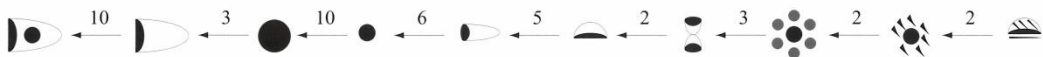
Bisexagesimal System B
System used to count discrete grain products; objects noted with this system may, as in archaic Babylonia, belong to a rationing system.

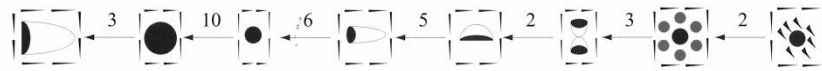
Bisexagesimal System B#
System derived from the bisexagesimal system B, used to count rations (?) of an unclear nature.

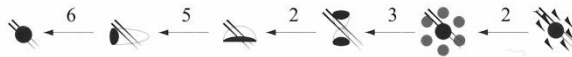
Capacity System C
System used primarily to note capacity measures of grain, in particular barley; some of the small units also designate bisexagesimally counted cereal products.

Capacity System C#
System derived from the Capacity System C, possibly related to system B#.

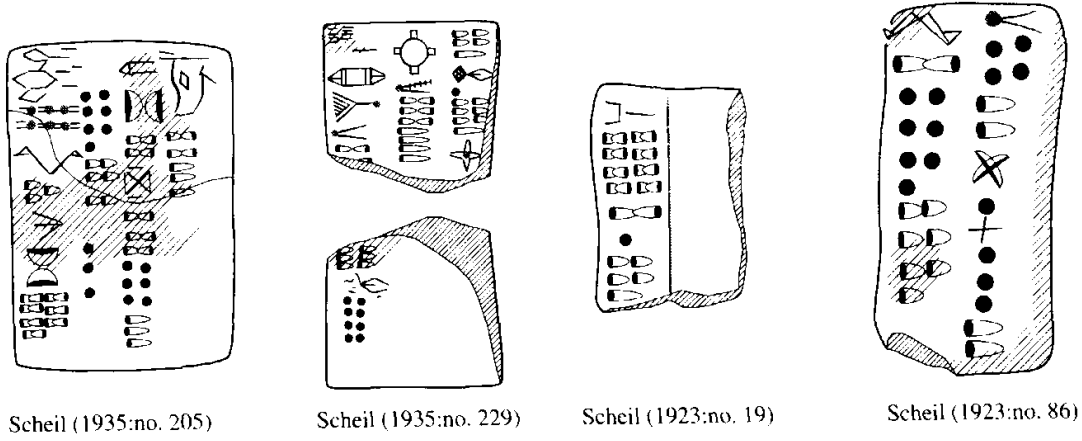

Capacity System C''
System derived from the Capacity System C, graphically related to the Babylonian system used to measure emmer.

J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 76.

Şekil 49. Ondalık Sistemin Kullanıldığı Proto-Elam Yazılı Tabletler

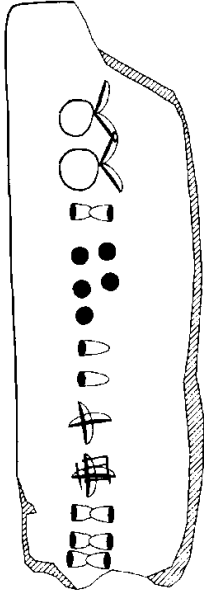

Scheil (1935: no. 205)

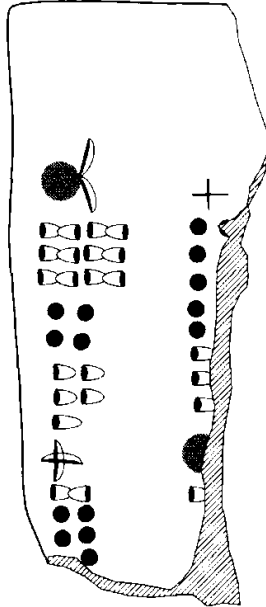
Scheil (1935: no. 229)

Scheil (1923: no. 19)

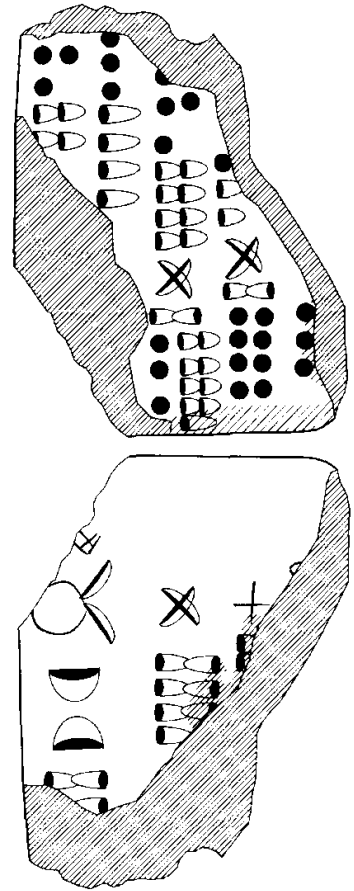
Scheil (1923: no. 86)

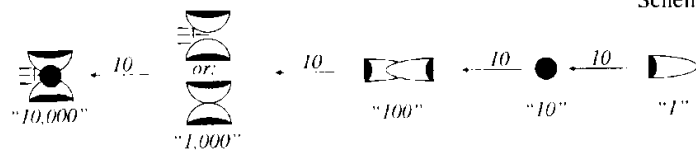
Scheil (1923: no. 277)

Scheil (1923: no. 276)

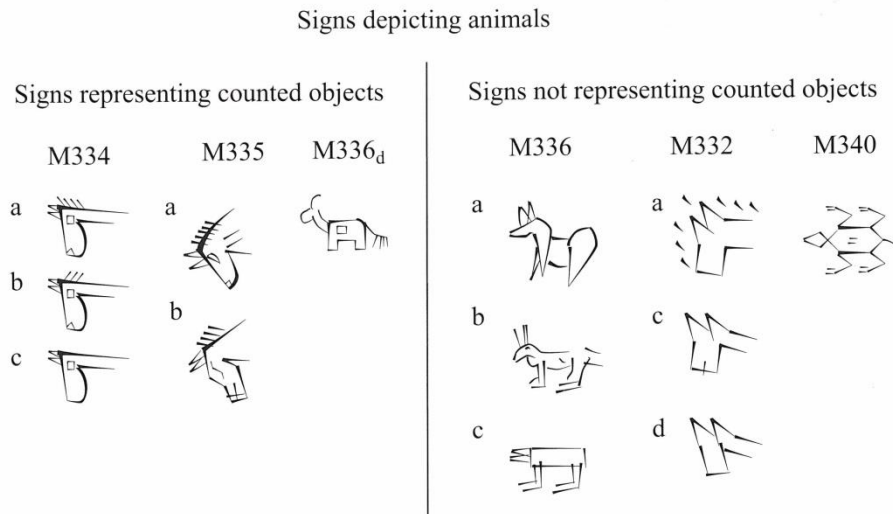

Scheil (1923: no. 275)

R. K. Englund, "The State of Decipherment of Proto-Elamite", s. 111.

Şekil 50. Proto-Elam Yazılı Metinlerdeki Bazı Nesne İşaretleri

Signs not depicting animals but representing counted objects

	Goats		Sheep	
	adults	juveniles	adults	juveniles
females	M362 	M362 _b 	M346 	M346 _a
males	M367 	M367 _a 	M6 	M6 _a

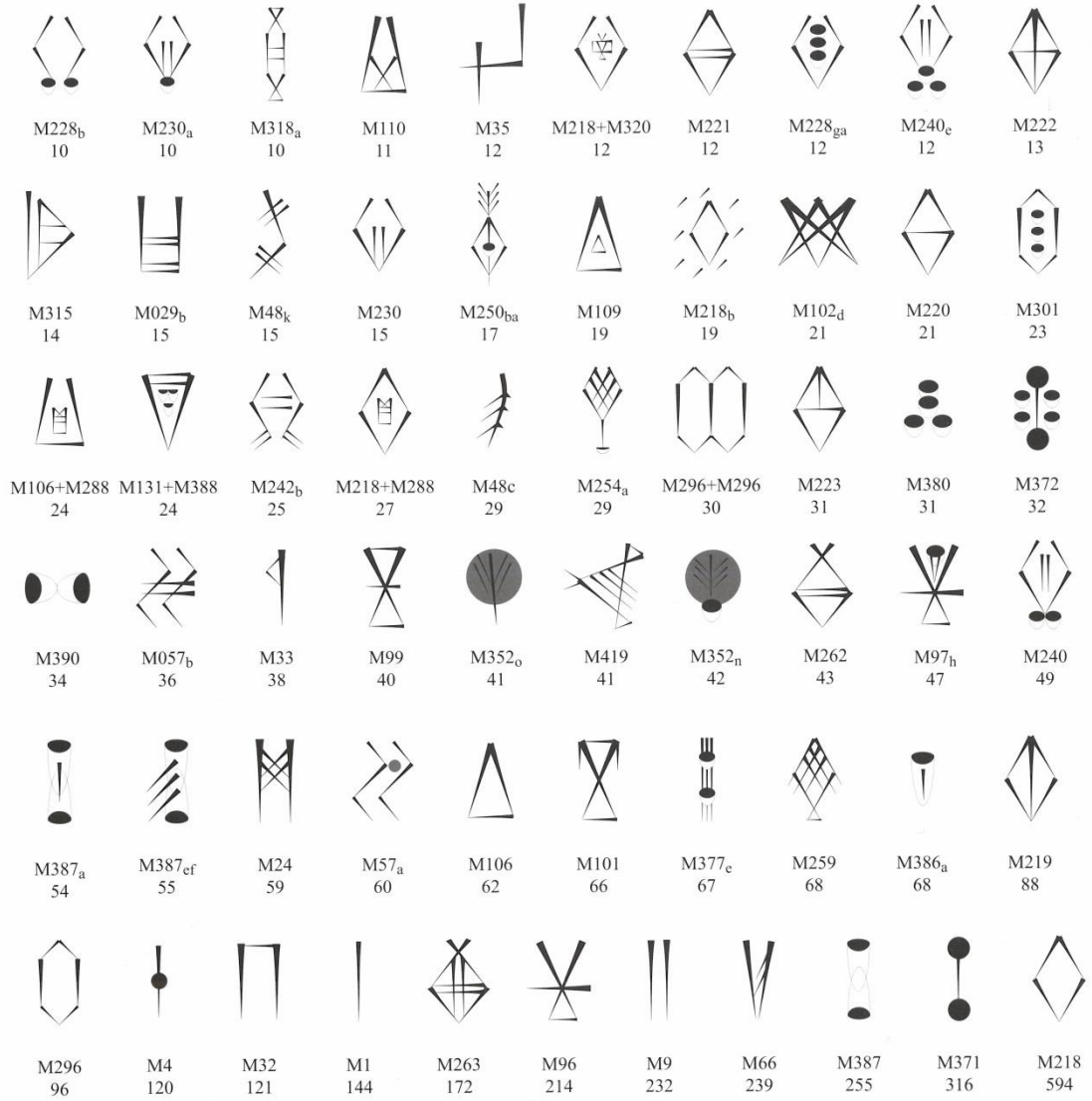
J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 80.

Şekil 51. Proto-Elam Yazılı Metinlerdeki Bazı Başlık İşaretleri

signs representing an owner through a one-to-one correspondance with an emblem(?)		signs representing an owner by combining syllabic value(?) signs in short strings	
	M38 _a		M4 M263 M218
	M59 _f		
	M136 _c		M97 _h M4 M218
	M136+M365		
	M157 _a		M218 M259 M218
	M327+M342		
			M263 M48 _k M96
			

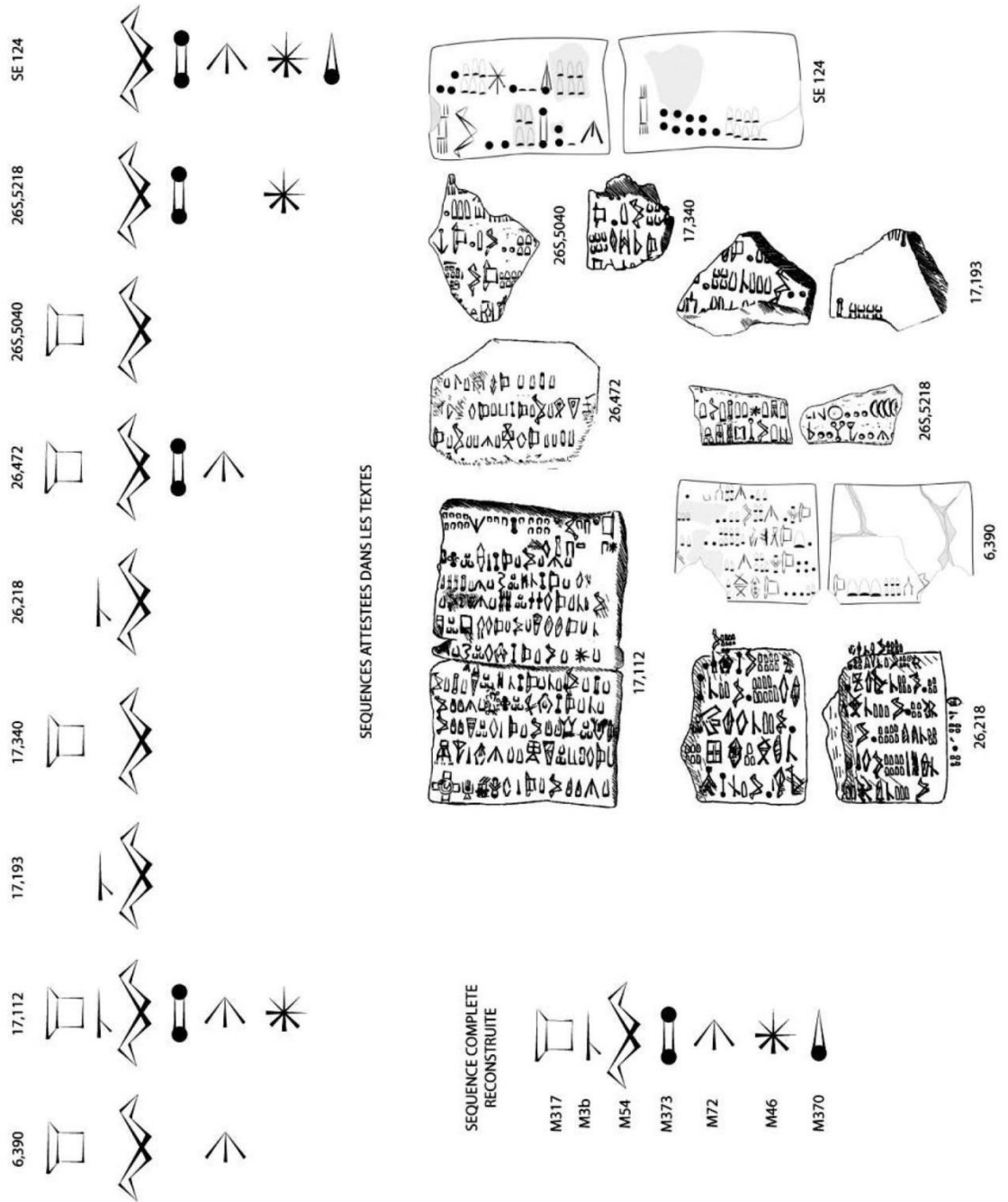
J. L. Dahl, C. A. Petrie ve D. T. Potts, "Chronological Parameters...", s. 369.

Şekil 52. Proto-Elam Yazılı Metinlerde En Az 10 Kez Geçen Hece İşaretleri

J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 85.

Şekil 53. Antroponim Oldukları Düşünülen Yedi İşaret Dizisi Barındıran Proto-Elam Yazılı Tabletler

F. Desset, *Premières Écritures Iraniennes...*, s. 30.

Şekil 54. Proto-Elam Yazılı Bir Tabletın Ön ve Arka Yüzü

J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 178.

Şekil 55. Proto-Elam Yazılı Hasarlı Bir Tablet

J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 177.

Şekil 56. Proto-Elam Yazılı Tablet Parçaları

J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 183.

Şekil 57. Mühürlü Proto-Elam Yazılı Tabletler

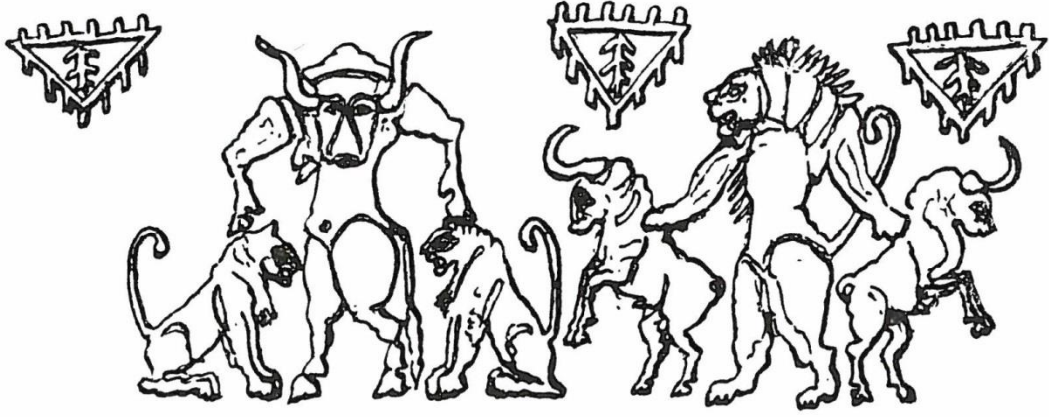
J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 66.

Şekil 58. Proto-Elam Silindir Mühürler

J. Álvarez-Mon, *The Art of Elam...*, s. 63.

Şekil 59. Proto-Elam Klasik Mühür

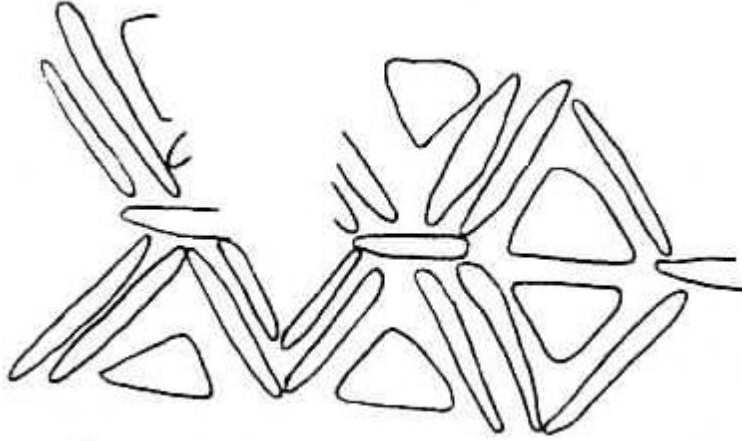
J. L. Dahl, *Tablettes et Fragments Proto-Élamites...*, s. 91.

Şekil 60. Proto-Elam Sırlı Steatit Mühür

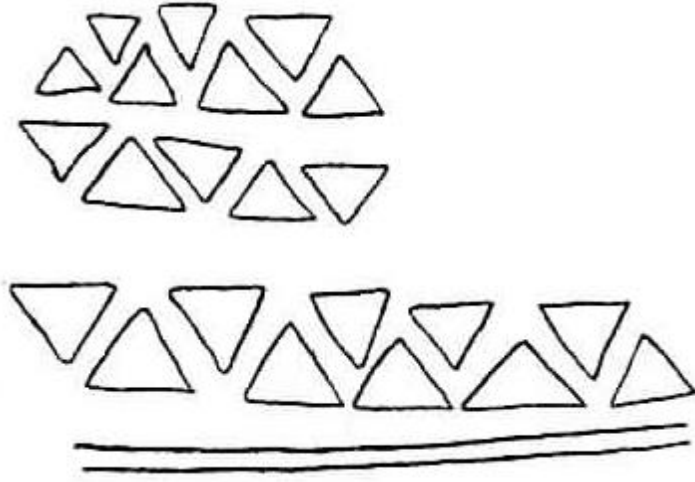
H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 157.

Şekil 61. Proto-Elam Tekerlek Kesim Mühür

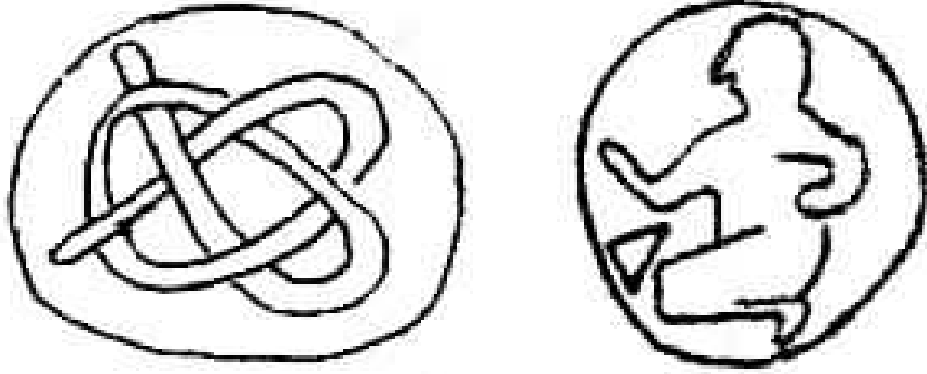
H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 157.

Şekil 62. Proto-Elam Kazıma Mühür

H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 157.

Şekil 63. Proto-Elam Damga Mühür

H. Pittman, "The Administrative Function of Glyptic...", s. 157.

ÖZ GEÇMİŞ